

FRONTOK, SORSOK, ÁLDOZATOK

Szerkesztette: Virányi Péter

MTA II. VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE ALBIZOTTSÁG

2024

Fordulat a háborúban

(1942 – 1943)

Fordulat a háborúban

(1942 – 1943)

FRONTOK, SORSOK, ÁLDOZATOK

Szerkesztette: Virányi Péter

MTA II. VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE ALBIZOTTSÁG

2024

A konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia

és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatta

A tanulmánykötet megjelenését a Jelen-Lét a Társadalomért Egyesület
támogatta

A borítót az alábbi forrás felhasználásával:

https://it.wikiquote.org/wiki/Commonwealth_delle_nazioni#/media/File:British_Commonwealth_and_allies.jpg

Virányi Péter tervezte.

Kézirat lezárva: 2024. március 10.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,

illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás az

MTA II. világháború története albizottság Elnökének,

vagy Titkárának előzetes írásbeli hozzájárulásához

van kötve.

ISBN 978-963-416-431-9

© Szerzők, 2024

© Szerkesztő, 2024

TARTALOMJEGYZÉK

Stark Tamás: Előszó	6-9
Eörsi László: Király Béla a világháborúban	10-19
Végső István: A „ <i>Kereszténység bástyája</i> ” rádióbeszéd - avagy Zadravec István 360 fokos fordulata	20-42
Jakab Attila: Kállay Miklós miniszterelnök színeváltozásai	43-68
Turbucz Dávid: Horthy Miklós és Magyarország háborús kilátásai (1942-1943)	69-83
Mecser Szilvia: Sorsfordulatok a keleti fronton egy magyar honvéd visszaemlékezésében	84-102
Kovács Tamás: Államvédelmi Központ – megoldás vagy eszköz?	103-116
Márkus Beáta: Az első legális Waffen-SS toborzások és helyi következményeik Magyarországon	117-136
Vitári Zsolt: A jövő német elitje – Nemzetiszocialista Nevelőotthonok Magyarországon	137-155
Bene Krisztián: A Szabad Francia Erők hozzájárulása az észak-afrikai szövetséges győzelemhez	156-175
Bába Viktória: A koncentrációs táborok előszobái. Fordulópont a francia internálótáborok működésében 1942 és 1944 között	176-191
Andreides Gábor: „Egy nehéz nap éjszakájának” következményei: a fasizmus bukása és átalakulása	192-209
Juhász Balázs: Az olasz–magyar kapcsolatok megroppanása 1942/43-ban, avagy miért fogyott el a lendület?	210-220
Virányi Péter – Sólyomfi A. Hanna: Röplap is fegyver. Náci röplapok a Szovjetunióban (1942 — 1943)	221-245
Cseh Valentin: A tengelyhatalmak olajipara 1942–1943-ban	246-264
Tari László – Miklós Réka: Zenei életképek Zenta mindennapjaiban és közéleti eseményein 1941 és 1944 között	265-279
Lénárt T. András: Latin-Amerika színre lép: aktív és passzív szerepvállalás a második világháborúban a fordulat éveiben (1942 – 1943)	280-295
Nagy András: Pragmatisták vagy moralisták? A dán mentalitás keresztútján	296-311
Tanulmányok szerzői	312

Stark Tamás

ELŐSZÓ

1942/43 fordulója alapvető változást hozott a második világháború menetében. A fordulatot a Sztálingrádnál kivívott szovjet győzelemhez kötjük, de náci Németország és Japán vereségsorozata, valójában már 1942-ben megkezdődött. Az 1942 október végén a Brit Nemzetközösség erői és a tengelyhatalmak között El Alamein-nél vívott csata megpecsételte az észak-Afrikában lévő német és olasz csapatok sorsát. A brit győzelem, majd az amerikai partraszállás november elején Algír, Oran és Casablanca térségében már előrevetítette dél-Európa felszabadítását. A csendes óceáni hadszíntér döntő ütközetére, a midwayi-csatára még korábban, 1942 júniusában került sor. A japán hadiflotta első nagy veresége után Hitler nem számíthatott arra, hogy a Japán a Szovjetunió ellen is megindul, tehermentesítve őt a keleti hadszíntéren.

Fordulat állt be az atlanti csatában is. A német tengeralattjárók 1942-ben és még 1943 elején is képesek voltak veszélyeztetni Nagy Britannia ellátását. Sőt, 1943 márciusában közel jutottak ahhoz, hogy megszakítsák az összeköttetést Amerika és Európa között. Azonban áprilistól az Ultra elnevezésű kódfejtő gép, valamint a felderítő gépekre szerelt radar alkalmazásával, továbbá a négymotoros Liberátorok szolgálatba állításával a szövetségesek egyre sikeresebben vették fel a küzdelmet a konvojokat megtámadó „farkas-falkák” ellen. A gyorsan növekvő veszteségek arra kényszerítették Karl Dönitzet a Német Haditengerészet főparancsnokát, hogy 1943. május 24-én visszavonja flottáját az Atlanti-óceánról.

A hadszíntereken lejátszódó fordulat, a tengelyhatalmak és Japán defenzívába szorulása megerősítette a szövetségesek közötti kapcsolatot. Az 1943. január 14. és január 24. között Casablancában lezajlott konferencián Winston Churchill és Franklin D. Rooseveltnemcsak a földközi-tengeri hadszíntérrel kapcsolatos hadműveleteket beszélte meg, hanem meghatározták a szövetségesek legfőbb hadicélját, ami a tengelyhatalmak feltétel nélkül megadása volt. Azt az alapelvet, hogy a háborút a nácizmus szétzúzásáig folytatják, megerősítették Roosevelt, Churchill és Sztálin első találkozásán, melyre 1943. november 28. és december 1. között Teheránban került sor. Ezen a konferencián született döntés arról is, hogy a nyugati hatalmak nem az olaszországi hadműveletek kiterjesztésével, vagy balkáni partraszállással, hanem a kontinens nyugati széléről indított invázióval járulnak hozzá Európa felszabadításához. Ez a stratégiaiilag ésszerű döntés kedvezett Sztálinnak, aki kelet-közép Európát saját befolyási övezetének tekintette. Céljai között nemcsak a Szovjetunió határainak nyugati irányú kiterjesztése szerepelt, hanem az is, hogy az általa elfoglalt területek sorsát ő határozza meg. Sztálin a teheráni értekezleten vetette fel igényét a német munkaerőre a háború végén. Az Ivan Majszkij által vezetett „Szovjet jóvátételi programot kidolgozó bizottság” 5 millió hadifogollyal és civil internálttal számolt, akiknek munkaerejét a Szovjetunió újjáépítésére kívánták felhasználni. Valóban, a háború közel 5 millió hadifogoly és civil internált került a Szovjetunióba, akik közül, legalább 600 ezren a háború alatti Magyarország területéről származtak.

A fordulat jelentősen befolyásolta a Németországgal szövetséges országok politikáját. A román és a magyar kormány elkezdte a háborúból való kiválás útjának keresését. Az amerikai-angol erők júliusi szicíliai partraszállása és előnyomulása a fasiszta rendszer összeomlásához vezetett. 1943. július 24-én a Fasiszta Nagytanács megfosztotta Mussolinit hatalmától, másnap a király parancsára le is tartóztatták az olasz diktátort. Pietro Badoglio vezetésével új kormány alakult, mely szeptember 3-án aláírta az Olaszország és a szövetséges hatalmak közötti fegyverszünetet. A fegyverletételre Hitler a fel nem szabadított területek megszállásával válaszolt, ami olasz földön másfél évvel meghosszabbította a háborút.

A fordulat hatására megélénkültek a megszállt területeken működő ellenállási szervezetek, mozgalmak.

1942 februárjában különböző, korábban létező földalatti katonai szervezetek összekapcsolásával megalakult a lengyel Honi Hadsereg, mely 1944 nyarára több mint 350 ezer fős földalatti hadsereggé vált.

A balkáni térség ellenállási mozgalmi közül jelentőségében és nagyságrendjében kiemelkedett a jugoszláv és a görög partizánok tevékenysége, de az albán ellenállás is jelentős olasz katonai erőt kötött le.

Josip Broz Tito partizánmozgalmát, illetve annak vezető szervét az AVNOJ-t, a Jugoszláv Nemzeti Felkelés Antifasiszta Tanácsát a szövetségesek a teheráni konferencián a jugoszláv ellenállás hivatalos szerveként fogadták el. Az 1943 őszére a 300 ezer főre duzzadt partizánhadsereg 24 német hadosztályt kötött le. A német csapatok 1943-ban két nagy hadműveletben sem tudták visszaszorítani a partizánokat, akik ekkorra már a délszláv állam több mint felét ellenőrzésük alá vonták.

A görög partizánok a német az olasz és a bolgár megszállók ellen egyaránt felvették a harcot. 1943 végén már ellenőrzésük alá került a Peloponnészoszi-félsziget jelentős része.

A norvég ellenállók leghíresebb akciója 1943. február 27-én zajlott le, amikor brit ügynökök segítségével Rjukan város mellett felrobbantották a Norsk Hydro egyik üzemét, amely a német atomfegyver fejlesztéshez szükséges deutérium-oxidot, az ún. nehézvizet állította elő. Noha a termelés a gyárban öt hónap múlva újraindult, a szövetséges légierő folyamatos bombázásainak köszönhetően a német atomfegyver kifejlesztése lelassult és nem járt sikerrel.

A dán, holland és belga területek ellenállási mozgalmi sztrájkokat szerveztek és gazdasági szabotázsakciókat hajtottak végre. 1943 májusában a sokszínű, széttöredezett, politikailag megosztott francia ellenállási és partizánmozgalom egységesült, mindenki Charles De Gaulle-nak engedelmeskedett és az Algírban a vezetésével megalakult Nemzeti Felszabadító Bizottságot ismerte el az ellenállás vezető szerveként. 1944-re a francia ellenállásnak már mintegy 400 ezer tagja volt, és harcukat legalább 200 ezren aktívan segítették a polgári lakosság soraiból.

A fordulat a náci Németország és szövetségeseinek vereségét vetítette előre. A szövetségesek fölénye azonban nem érvényesült minden téren. Technikai téren a fordulat, legalábbis részben, német fölényt hozott. 1943-ban a németek két új tanktípust állítottak csatasorba, az 56 tonnás Tigris és a 45 tonnás Párducot. A két új harci eszköz jócskán felülmúlta a szovjet és az amerikai tankokat.

1943-ban kezdődött el a sorozatgyártása a V-1 néven ismert, sugárhajtóművel ellátott szárnyas bombának, melyek a következő évben elsősorban London ellen került bevetésre. A másik, V-2-es számú megtorlófegyver egy ballisztikus rakéta volt, mellyel szintén Londont támadták 1944 ősztől 1945 tavaszáig. A háború vége felé bevetett Messerschmitt Me 262 a világ első sorozatban gyártott gázturbinás sugárhajtóműves vadászrepülőgépe és vadászbombázója volt.

A felsorolt harceszközök technikai fölényét azonban elsöpörte a szövetségesek, mindenekelőtt az Egyesült Államok gazdasági ereje, mely a háború második felében vált igazán látványossá. A Sztálingrádi vereség után, 1943. február 18-án Joseph Göbbels totális háborút hirdetett, melynek keretében többször átszervezték, racionalizálták a német gazdaságot. Ennek hatására valóban növekedett a hadiipar termelése, különösképpen a repülőgép gyártása. 1940 és 1942 között Németországban évente 10-15 ezer gép készült. 1943-ban már 25 ezer, 1944-ben pedig csaknem 40 ezer gép gördült le a futószalagokról. Csakhogy a Szovjetunió már 1943-ban 37 ezer repülőgépet gyártott. Az angol hadiipar 1943-ban 35 ezer, 1944-ben 47 ezer új gépet állított elő. Az Egyesült Államok 1943-ban 86 ezer, 1944-ben 114 ezer repülőt tudott átadni a légierőnek.

A harckocsi előállítását Németország nem tudta jelentősen növelni. 1942 és 1944 között évi 5-6 ezer harcjármű készült el. Nagy Britannia és a domíniumok ugyanebben az időszakban 6-8 ezer tankot gyártottak. A szovjet termelés évi 12 ezer harckocsi volt. Az Egyesült Államok tankgyártása az 1942-es évi 17 ezerről 1944-re 29 ezerre növekedett.

Az 1942/43-as fordulat után a háború jellege megváltozott, még pusztítóbb lett, és ez megnyilvánult abban is, hogy jelentősen megnőtt a civil áldozatok száma.

A második világháború alatt a náci vezetők a zsidóság üldözésétől eljutottak a tömeggyilkosságokig. 1941-ben és 1942-ben a megszállt kelet-európai városokban, községekben és falvakban a német egységek soha nem látott mértékű tömeggyilkosságokat hajtottak végre a zsidók ellen. A tömeggyilkosságok mellett a német egységek néha speciálisan kialakított gázteherautókat is használtak a zsidók meggyilkolására. Ezekben a méészárlásokban mintegy 2 millió zsidó férfit, nőt és gyermeket gyilkoltak meg.

1941-ben és 1942-ben a náci Németország öt koncentrációs tábort épített fel a németek által megszállt Lengyelországban. Chelmno, Belzec, Sobibor, Treblinka és Auschwitz-Birkenau közül az utóbbi kulcsszerepet játszott az európai zsidók kiirtására irányuló német terv kivitelezésében. Auschwitz-Birkenau-ban 1943 márciusa és júniusa között négy nagy krematóriumot építettek. Mindegyik három részből állt, egy vetkőztető helyiségből, egy nagy gázkamrából és az égetőkemencékből. Az 1944 évi nyári magyarországi deportálásokkal Auschwitz-Birkenau hatékonyságának csúcspontjára ért az európai zsidók megsemmisítésében. A nácik által hirdetett "végső megoldás" 6 millió zsidó szisztematikus, államilag támogatott üldöztetését és meggyilkolását jelentette.

Az 1943-ban Németország ellen megindított stratégiai bombázás a hadviselés olyan új formája volt, mely különösen sok, mintegy 4-500 ezer civil áldozatot követelt, de kétségtelenül, megrövidítette a háborút.

A háború legnagyobb "járulékos" veszteségét a kelet-indiai Bengália lakossága szenvedte el.

Mikor az előrenyomuló japán hadsereg 1942-ben elfoglalta Burmát, Bengália népe elveszette élelmiszerforrásának javát. A helyzet súlyosságát fokozta, hogy az indiai angol adminisztráció nemcsak megtiltotta az elfoglalt területtel folytatott kereskedelmet, hanem mintegy 45 ezer szállításra alkalmas kishajó elkobzásával lehetetlenné is tette azt. A legfontosabb élelmiszer, a rizs hiányához hozzájárultak az áradások és ciklonok, melyek hatalmas károkat okoztak a kelet-indiai mezőgazdaságnak. Az élelmiszerhiány 1943 folyamán hatalmas éhínséghez vezetett. Az áldozatok száma meghaladta a 2 milliót.

A Magyar Tudományos Akadémia II. világháború története albizottsága 2023. november 3-án megrendezte meg a *Fordulat a háborúban (1942-1943)* című konferenciát. A konferencia fókuszában a világháború fordulatát jelentő ezen két esztendő történései állnak. A konferencia célja az volt, hogy áttekintsük és közreadjuk ebben a témában a közelmúltban született kutatási eredményeket. A fordulat katonai és gazdasági következményeinek felsorolása valamint az emberi élet korábban sosem tapasztalt mértékű elpusztításának rövid bemutatása keretül szolgál a kötetben szereplő 17 tanulmány számára.

A tanulmányok túlnyomó része a fordulatnak a magyar kül- és belpolitikára, a fegyveres erőkre és a közéletre gyakorolt hatását mutatják be. *Turbutz Dávid* Horthy kormányzó, *Jakab Attila* Kállay Miklós miniszterelnök, *Juhász Balázs* a külügyi apparátus szemszögéből tekinti át hogy a magyar politikai elit vezetői hogyan látták a háború kimenetelét és az ország jövőjét. *Kovács Tamás* tanulmánya egy kevésbé ismert szervezet, az Államvédelmi Központ, tevékenységéről szól. A német politika növekvő befolyását mutatja be *Márkus Beáta* a magyarországi Waffen SS toborzások, *Vitári Zsolt* a nemzetiszocialista nevelőotthonok történetének ismertetésével. *Miklós Réka és Tari László* arról írtak, hogy a háború mennyiben változtatta meg a Zentán élők hétköznapjait. Három tanulmány a fordulat hatását személyek sorsán keresztül tárgyalja. *Eörsi László* Király Béla, *Végső István* Zadravec István tábori püspök, *Mecser Szilvia* egy magyar honvéd történetét mondja el.

Öt tanulmány foglalkozik azzal, hogy a fordulat milyen hatással volt a Németország által megszállt, ellenőrzött területeken. *Andreides Gábor* a faszizmus bukásának következményeit követte nyomon, *Bába Viktória* a francia internálótáborok működését mutatja be 1942 és 1944 között. *Virányi Péter és Sólyomfi Andrea Hanna* tanulmánya, a német propaganda a Szovjetunióban is bevetett eszközét, a röplapokat elemzi. *Nagy András* a dán "modell-protektorátus" működését, a dán "mentalitás" morális dilemmáját taglalja. *Cseh Valentin* azt tanulmányozta, hogy a fordulat mekkora hatást gyakorolt a háború szempontjából egyik legfontosabb nyersanyag, az olaj beszerzésére és a tengelyhatalmak olajiparára.

A fordulat jelentős befolyásolta az Európán kívüli világot. *Bene Krisztián* a Szabad Francia Erők észak-afrikai harcairól írt, *Lénárt T. András* Latin-Amerika aktív és passzív szerepvállalását mutatja be a világháborúban, a fordulat éveiben.

Ezzel a kötettel történészek fiatal generációja is bemutatkozik, akik régi témákról új szemmel, új megközelítéssel és részben új források alapján írnak.

Eörsi László
KIRÁLY BÉLA A FORDULAT ÉVEIBEN¹

Király Béla 1942-ben júniusában került először a (szovjet) frontra) vezérkari századosként, és a Honvéd Hadiakadémia hallgatójaként. Kivételes képességű katonának tartották számon, aki humanitárius szemléletéről tett tanúbizonyságot, amikor védelmébe vett egy zsidókból álló munkaszolgálatos századot. Részes volt az 1943-as fordulatnak is, amikor egységével – súlyos veszteségek mellett – minduntalan hátrálni kényszerült.

Ezekről az évekről Király szerepével kapcsolatosan csekély forrással rendelkezünk, ezek nagy része is épp tőle származik történetének megismeréséhez az 1951–52-ben a peres eljárása idején keletkezett vallomásaira valamint az évtizedekkel későbbi visszaemlékezéseire támaszkodhatunk. Mennyire lehet sikeres ilyen feltételekkel a rekonstrukció?

*

ELŐZMÉNYEK

Király Béla 1912-ben született Kaposvárott, egy vasúti tisztviselő negyedik gyermekeként. 1930 nyarán vonult be a kaposvári Zrínyi Miklós 7. honvédezredbe, mint karpaszományos gyalogos. Innen tartalékos tiszti iskolába vezényelték, ahol Variházy Oszkár főhadnagy² oktatása döntő befolyást gyakorolt rá. Újabb apai – majd előljárói – nyomásra jelentkezett a Ludovika Akadémiára, mivel a négy tanulmányi év kiadásait a vármegye ösztöndíja fedezte (Király 2004 51.; Varga 1990 15.).

Egy évig szolgált hadapród őrmesterként, majd 1932 szeptemberétől „felöltöttem az akadémia kadétjainak aranygombos zubbonyát.” Hamar kitűnt, hogy a katonai pályához kivételes képességekkel rendelkezik és szorgalmával mindvégig kiváló eredményekkel teljesített. „A katonai pályát nagyon megszerettem és egész szabad időmet tanulással töltöttem.”³ 1935-ben hadnagyi rendfokozatot szerzett, az iskola legjobb tíz tanulójának egyikeként. A gyalogságnál szolgált, a kaposvári Baross laktanyába került (Varga 1990 9.).

¹ Az idén várhatóan megjelenik a Király Béla-biográfiám. Az alábbi tanulmány *Király Béla a második világháborúban* című opusom (In *Elit és konfliktus* – Magyarország a jelenkorban. Szerk. Rainer M. János) 1956-os Intézet Évkönyv XXVIII. 2023. 187–232.) változata

² Variházy (Braun) Oszkár (1897–1959) vezérőrnagy. 1942–44-ben a Donnál harcolt. 1945 februárjában átállt a szovjetekhez. 1950-ben nyugállományba helyezték, később megvonták tőle a nyugdíját. 1955-ben rehabilitálták. 1991-ben posztumusz vezérezredessé léptették elő (Király 2004 71.)

³ Király Béla önéletrajza 1950. XI. 7. KKI 57795.

1936 novemberében Jány Gusztáv altábornagy⁴ lett az előjárója, mint a szombathelyi 3. honvéd vegyesdandár parancsnoka. „Örültem kinevezésének, hisz Jányt kitűnő katonának és pedagógusnak ismertem meg főiskolai éveim során, A szerencsés sors jóvoltából közeli viszony alakult ki közöttünk” (Király 2004 61.). 1937 májusában, III. Viktor Emánuel látogatásakor megkapta az Olasz Koronarend lovagkereszt kitüntetését, mert részt vett a látogatás szervezésében. „Különös megtiszteltetés volt részt venni ebben az ünnepsorozatban. A legirigyletebb szerep azoknak a tiszteknek jutott, akik a díszszázadot vezényelték. [...] Legnagyobb öröömre az első szakasz parancsnoka én lettem” (Király 2004 62–63.). Erről 1951-ben így vallott:

Az ezrednél az általános horthysta szellemben való nevelésen túl még a fasiszta nevelést szolgálta az is, hogy az ezred az olasz király tulajdonát képezte. Így általában egy olasz tiszt tartózkodott az ezrednél, aki a fasizmus olasz válfaját, az abesszin háborút és általában az olasz hadsereg szokásait propagálta. 1938-ban az olasz király budapesti látogatása alkalmából az ezred egy nagyobb tiszti küldöttséget és egy díszszázadot küldött a díszszemlére és az ünnepekre. A díszszázad egyik parancsnokának osztottak be. A küldöttséget és a díszszázad tisztjeit fogadta a király és mindnyájunkat kitüntetett.⁵

A német támadást követően számos lengyel család Magyarországra, Somogy megyébe menekült, Király is parancsot kapott segélyezésükre.

Mivel leginkább könyvekben szenvedtek hiányt, megegyeztünk, hogy német, francia és angol nyelvű irodalmat kapnak. [...] 24 órán belül személyesen adtam át a várt rakományt. Egy kis szállítmányra való könyvet adni a hazájukat, reményüket vesztett embereknek nem világraszóló tett, azonban jó érzés volt frissen előléptetett főhadnagyként kezdet rázni a harcedzett igencsak meghatott lengyel tábornokkal. (Király 2004 76.).

Abban eltérnek a Királytól származó közlések, hogy ekkor, 1940-ben miként látta a világháború végkimenetelét. 2004-es memoárja szerint ő már akkor a tengelyhatalmak vereségével számolt. Bán Mihály (vezérkari ezredes) a hadászat tanárától ezt írta:

⁴ Jány (Hautzinger) Gusztáv (1883–1947) vezérezredes. 1931–35 között a Ludovika Akadémia I. főcsoport parancsnoka. 1940 márciusától a 2. magyar hadsereg parancsnoka. 1943 januárjában a szovjet támadás következtében összeomlott a magyar védelmi vonal, s ez tízezrek halálát okozta. 1947-ben halálra ítélték és kivégezték. 1993-ban rehabilitálták.

⁵ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.; Memoárjában (Király 2004 62–63.) – természetesen más kifejezésekkel –, lényegében ugyanígy megírta ezt a történetet. Később, a lejárata-sára szakosodó ellenségei azt terjesztették, hogy Mussolinitól kapta a kitüntetését (Pl. Kubinyi 1994 68.; Kerekes 1991 22.).

Sohasem tudtam megérteni, hogy ez a tudós katona, aki képességei és érdemei alapján mindig kulcsfontosságú vezérkari beosztásokban szolgált, hogyan maradhatott majd-hogynem bizonyos abban, hogy a németek megnyerik a háborút... (Király 2004 82.)

1951-es önéletrajzában viszont így ismertette Bán ezredes által elmondottakat és annak hatását: „néhány határmenti csata után a gépkocsi menetsebességével fognak a hitleristák az Urálig előretörni. Mi ezt el is hittük és tetszett nekünk.”⁶ A rajongást egy helyütt a legrészletesebb emlékiratában is elismerte: „A Hadiakadémia hallgatóiként csodálattal szemléltük az Üllői úton hömpölygő német haderő egyik gépesített oszlopát [...] sokunkban felmerült a németek legyőzhetetlenségének gondolata” (Király 2004 86.). 1940-ben, a mind feszültebbé váló magyar-román viszony idején, a hadosztályának vezérkari századosa, Simon László⁷ révén már a hadosztály mozgósítási műveletekben is fontos feladatokat kapott és igen bizalmas információkat osztottak meg vele (Király 2004 77.). A bécsi döntéssel azonban fegyveres összecsapásra nem került sor.

Ekkor kaptam életem egyik legemlékezetesebb feladatát: parlamberter lettem. Egy tisztársammal, fehér zászlót tartó sorkatonával és egy román ezredessel meneteltünk a visszavonuló román hadsereg és az előnyomuló magyar honvédség között, azzal a feladattal, hogy az esetleges bonyodalmakat megelőzzük. (Király 2004 79).

A visszaemlékezésében megemlíti Horthy Miklós kormányzót is, aki Szatmárnémeti főterén szemlélte a bevonulást.

Ezt követően kezdte meg tanulmányait a vezérkari tiszteket képző Honvéd Hadiakadémián, ahol szintén kiváló eredményeket ért el. Beregfy Károly vezérőrnagy parancsnok⁸ hamarosan felfigyelt Király kivételes szervezőképességére, katonai felkészültségére és maga mellé vette, „én pedig valamivel többet engedhettem meg magamnak vele szemben, mint amit általában az előljárával szemben az alárendelt megengedhetett” (Király 2004 81.). Szélsőjobbaldalisága mellett Király kiemeli, hogy Beregfy kitűnő katonai szakember, sőt tudós volt. 1941-ben, a Délvidék megszállásának idején a hadműveleti osztályon dolgozott.⁹

⁶ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

⁷ Simon László (1910–1945) vezérkari őrnagy. 1945 januárjában öngyilkosságot követett el (Király 2004 132–133.)

⁸ Beregfy (Berger) Károly (1888–1946) vezérezredes. 1939–1941 között a Hadiakadémia, majd 1943. augusztus 1-jéig a VI. hadtest, 1944 május 15-éig a 3. hadsereg, 1944. augusztus 1-jéig az I. hadsereg parancsnoka. 1944. október 16-ától honvéd miniszter és a Honvéd Vezérkar főnöke, illetve a honvédség főparancsnoka. 1946-ban a Szálasi-per VII. rendű vádlottjaként halálra ítélték és kivégezték (Király 2004 133.).

⁹ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

HADMŰVELETI TERÜLETEN

1942 júniusában a Hadiakadémia hallgatóit a szovjet frontra rendelték tapasztalatgyűjtésre, „*puskaporrt szagolni*”. Hamarosan azonban megkapta az első „éles” feladatot is: a Donnál egy szakaszon belül a hadosztály védelmi csoportosításának megtervezését (Király 2004 89.).

Már az odavezető út is súlyos veszéllyel fenyegetett, mivel aknamezőre tévedett alakulatával, de végül ez nem járt tragédiával (Király 2004 81.). Ezt követően Csatay Lajos¹⁰ altábornagy mellé került, mint a harcok színhelyeit jól ismerő vezérkari tiszt. Erről a frontszolgálatáról így írt 1951-ben:

A 10. [könnyű]gyalogsági hadosztálynál (Rybensoje) és a IV. hadtest parancsnokságánál (Dolshik) teljesíttem szolgálatot. A front a Don kanyarnál volt. A 10. hadosztály védelmének fő területe Korotojak volt. Ott létem alatt a szovjet csapatok itt egy folyamátkelést és elég tetemes beékelődést hajtottak végre a 10. gyalogsági hadosztály arcvonalán. Ez ellen megindított ellenlökések megszervezésénél és vezetésénél dolgoztam néhány napig a hadosztály, majd főleg a hadtestnél való szolgálatteljesítem idején. Az ellenlökések annak ellenére, hogy közben egy rögtönzött hitlerista ezredet is itt vetettek be, nem sikerült, és még hazatérésemkor is folyt a szovjet hídfőért a harc...¹¹

Másutt azt is megemlíttette, hogy a szovjetek támadásakor pánik tört ki, mire Csatay altábornagy Variházy Oszkár alezredes zászlóaljparancsnokot és beosztottait fenyegette felkoncolással.¹²

Ősszel visszatért a hallgatótársaival az Akadémiára, amelyet kitüntetéssel végzett el. Megkapta az első vezérkari beosztását a szombathelyi 3. kerületi parancsnokságnál.¹³ Hamarosan a HM szervezési osztályának elvi alosztálya¹⁴ élére nevezték ki, amely egyaránt a HM és a Honvéd Vezérkar alárendeltségébe tartozott (Király 2004 99.). Vezérkari százados lévén nálánál magasabb rendfokozatú tiszteket irányított az alosztályon, így egy ezredest és két alezredest is. 1943 januárjától december közepéig dolgozott itt, amikor újra frontszolgálatra vezényelték. A 201. könnyűhadosztály-parancsnokságra rendelték az ukrajnai Proszkurovba. A hadosztály feladata a Kijev felé vezető út és vasúthálózat biztosítása volt, és ő az alakulatok

¹⁰ Csatay Lajos (1886–1944) vezérezredes. 1942-ben a Donra felvonuló pécsi IV. hadtest, valamint ideiglenesen a 2. hadsereg parancsnoka. 1943–44-ben honvédelmi miniszter. A Gestapo letartóztatta, majd feleségével öngyilkosságot követett el (Király 2004 135.)

¹¹ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23. Ld. még Király 2004 93–94.

¹² Király Béla jkv. 1951. X. 23. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a.; Király 2004 94.

¹³ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

¹⁴ Feladata volt a HM és általában az egész Honvédség ügykezelésének elvi szabályozása, ellenőrzése és az ügyviteli szabályzatok kidolgozása.

egészségügyéért és anyagi ellátásáért felelt. Ekkoriban már a megszálló erők visszavonulásban voltak, csak néhány hétig tartották magukat a térségben. „Itt vettem tulajdonképpen kézbe a hadosztály hadtápját, addig ugyanis a mozgásban erre nem voltam képes.”¹⁵

Király kivételes bátorságról és a humanitárius szemléletéről tett tanúbizonyságot, mivel – az általános szokástól eltérően – védelmébe vette a zsidókból álló munkaszolgálatos századot.

Addig ennek a zászlóaljnak a felszerelése, egészségügyi viszonyai, ellátása messze alatta maradt a többinek, sőt az egyedül küldözgetett munkaszolgálatosok közül a hitleristák nem egyet el is tüntettek. Én a zászlóalj viszonyait normalizáltam. Ellátásukat, felszerelésüket kiegészítettem. Megbeszélést folytattam a munkaszolgálatosokkal magatartásukra. Megszerveztem, hogy többé egyenként ne csak csoportokban rendeljék ki őket, így a hazatérésükig többé nem tűnt el senki, és körülményeik megfelelőekké váltak.¹⁶

Király állítását több szemtanú is alátámasztja.¹⁷ Ezzel ellentétben György István egykori munkaszolgálatos visszaemlékezésében így írt: „Új, friss inkvizitor kezébe kerültünk, ki várva várta, hogy végre összekerüljön velünk. Vezérkari százados volt és így el tudta intézni, hogy különböző kifogásokkal elhúzza hazaszállításunk terminusát. Enni természetesen alig adott.”¹⁸ Nem tudjuk biztosan, hogy Király Béláról van-e szó. Az összes forrás ismeretében igen valószínű, hogy Király mentette a munkaszolgálatos századot.

Humanizmusa a katonákkal való kapcsolatában is megmutatkozott. „Alárendelt honvédjeimmel mindig jó viszonyt építettem ki, egész mást, mint általában a horthysta tisztelnél az szokásos volt, és ilyen gyakorlatot követtem” – vallotta nyolc évvel később.¹⁹ Ezt a tulajdonságát még a rákosista szervek is feljegyezték. Például: „...közvetlen, barátságos a beosztottaival és általában az emberekkel.”²⁰

A gyenge fegyverzetük ellenére a partizánok támadásával szemben „viszonylag hatásosan” védekezett a hadosztály, de a Vörös Hadsereg páncélosait – amelyekkel március végén kerül-

¹⁵ Király 2004 101., Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

¹⁶ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23. Ld még: Király 2004 101. Király e kiállításáért 1993-ban megkapta a Yad Vasem *Világ Igaza* kitüntetését.

¹⁷ Adler Emil és Adler Mór nyilatkozata 1945. VII. 26. HL 014/52.; Radó György jkv. 1957. VI. 24. MOL XX-5-h 26. (Radó Varga Jenő nevű barátjára hivatkozott, aki munkaszolgálatos, 1956-ban pedig a Bács megyei tanács elnökhelyettese volt); Kopácsi Sándor interjúja Farkas Sándorral, 1989. I. 12.; Fodor János interjúja Király Bélával. 1990. X. 8. Yad Vashem, Világ Igazai Osztálya. 5596. dosszié; Karacs 1991 174.; Bálint (Berger) Andor nyilatkozata 1993. I. 27., II. 4.; Frojimovics-Molnár 2009 212.

¹⁸ György 2018 108. A kötet először 1945-ben jelent meg, tehát kizárható, hogy szándékos lejáratás vezérelte volna a szerzőt.

¹⁹ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

²⁰ Jelentés 1951. X. 1. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a.

tek szembe – nem tudták megállítani. A magyar és a német katonák pánikszerűen menekültek (Király 2004 102.).

Proszkurov körzetéből való visszavonulás során a Dnyeszternél már a magyar főparancsnokság parancsára a folyón védőállást foglaltunk el. Védelmünk túl gyenge volt, mert csak egy ütegünk és néhány légvédelmi gépágyunk volt, gyalogságunk pedig nem arcvonalbeli harcra, hanem megszállásra volt szervezve – emlékezett vissza hét évvel később.²¹

A szovjet csapatok ideérve megtámadták hadosztályt. „Egy szovjet T-34 ráhajtván a folyóhídra, sorra lőtte ki a vele szemben tehetetlen lövegeink és gépágyunk legtöbbjét”, emellett a hírek szerint egy lovasezred hátba támadása is fenyegetett. Így a hadosztály vezérkari főnöke, Kóbor János őrnagy a hadosztály hírközpontnak a gyors visszavonulást írt elő, ő maga pedig szűk körével elmenekült. Erre Kisfaludy József²² vezérőrnagy hadosztályparancsnok Királyt bízta meg a sorok rendezésével. Az egység ezt követően a Dnyeszter jobb partjára, Horodenkáig vonult vissza.²³ Ezt követően Kóbort leváltva ideiglenesen őt bízták meg a hadosztály vezérkari főnöki teendőkkal. Kolomeában egy elromlott, majd megjavított Tigris harckocsival erősödtek, mivel a személyzet egymagában nem mert egyedül az alakulatához felzárkózni. A német összekötő tiszt közbenjárásával beállították beásva a város védelmére.²⁴ Másnap a támadó szovjet harckocsik közül a Tigris kettőt kilőtt, ez visszafordulásra készítette őket. Ekkor Király kapcsolatba lépett a budapesti harcállásponttal, a HVKF hadművelleti osztállyal. Meghallgatták a véleményét, amely szerint Kolomeában hamarosan a bekerítés és a megsemmisítés veszélye fenyeget. Így visszavonulhattak Prut völgyének egyik szorosába, Delatyntól keletre. Itt állították fel a védelmet, ismét a német harckocsit állították a páncélos elhárítás fő helyére. A következő nap meglepetésszerű támadás érte őket – a Tigrist is kilőtték –, hogy ismét „pánikjellegű” visszavonulásra kényszerültek. Delatyn védelmét jobban megszervezték az 1. hadseregtől kapott gyalogos hadosztály tüzérsége is a rendelkezésükre állt.²⁵ Ám így sem tudtak komolyabb ellenállást kifejteni az 1944 áprilisában rájuk zúduló szovjet

²¹ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23. Ld. még Király 2004 102.

²² Kisfaludy József (1891–1967) vezérőrnagy. A britek elfogták. Ausztriában telepedett le (Király 2004 137.).

²³ Kubinyi Ferenc azt állítja, hogy Királyt „egységénél afféle fenegyerekként tartották számon.” Egy 1992-es levélre hivatkozott, amelyet Király egykori tisztársától egy Hollandiában élő magyar orvostól kapott: „[Király] lázas erővel hajtotta a halálba rövid, gyilkos tűzharcban a hadosztály gyalogságát a Dnyeszternél, amiért az életben maradtak horodenkai hóhérnak nevezték el” (Kubinyi 1998 36.). 1994-es opusában (Kubinyi 1994 64.) meg is nevezte ezt az orvost: Boné Gyula, de ekkor már nem a tőle kapott levélre, hanem Boné bíróságnak tett nyilatkozatára hivatkozott, ez azonban nem található meg a levéltárban. Állítása pedig valószínűtlen, más forrás nem támasztja alá.

²⁴ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23., Király 2004 109–112.

²⁵ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23., Király 2004 109–112.

erőkkel szemben, és ismét fejvesztett menekülés következett volna, de „ekkor riadót rendelttem el és a csapat csendőrökkel és a hadosztály körzettesztjeivel elálltam a főbb útvonalakat és – ordítózással és fenyegetéssel – megakadályoztam a visszavonulást.”²⁶

Egy szemtanú szerint a visszavonulás során minden útba kerülő hidat felrobbantattott, így egy nagy vasúti viaduktot is Kolomea és Mikulicin között.²⁷ Hidrobbantásról Király sem a vallo-másaiban sem a visszaemlékezéseiben nem tett említést.

A Prut völgyét is feladva a Tatár-hágónál rendezkedtek be védelemre, bízva abban, hogy a hegyes-erdős területen eredményesebb ellenállást tudnak kifejtetni. A Pantir hágó átkelésére kaptak utasítást, hogy biztosítsák a partizánok ellen az 1. hadsereg oldalát és Nadvornán csatlakozzanak hozzájuk. Az Ukrán Felkelő Hadsereg²⁸ egyes alakulataival lefolyt csetepaté után azok parlamentert küldtek a lakosság marháinak visszaadása fejében fegyverszünetet ajánlottak nekik.

Úgy emlékszem, egy oroszul tudó tartalékos hadnagy folytatta le a tárgyalást, ami megegyezésre vezetett. Így tényleg tűzharc nélkül tudtunk Nadvornára feljutni és egyesülni az 1. hadsereggel.²⁹

Az egyesítés után megalakították a 19. tartalékhadosztályt, amelyet Miskey László vezérőrnagy irányított, s a hadműveleti tiszti beosztását Király kapta. Hamarosan azonban a IV. hadtestparancsnoksághoz, majd az 1. hadsereg hadműveleti osztályára rendelték. Ekkoriban azonban egy újabb szovjet támadás, a hadsereget visszaszorította a Kárpátokba.³⁰

1944 májusában Beregfy Károly vezérezredes vette át az I. hadsereg parancsnokságát. Beregfy oktatóként felfedezte Király tehetségét, és különleges bizalommal volt iránta, ekkor a hadsereg hadműveleti osztályánál tájékoztató vezérkari tiszti helyre osztotta be. „Ő kísérgette Beregfyt ritka szemléi alkalmával” – írta róla egy szemtanú tiszttársa. „Beregfy rokkant karja miatt nem tudta a köpenyét egyedül felvenni. Bélát e téren végzett szolgálataiért hamarosan elneveztük »kabátfeladó vezérkari tiszt« -nek.” (Eszenyi 1989 303.).

Az egész keleti front helyzetét kellett mindig nyilvántartania. Kézhez kapta az összes idevonatkozó jelentéseket, még a németek napi tájékoztatásait, elemzéseit, sőt a románoktól érkezett helyzetjelentéseket is, amelyeket értékelnie kellett. „Többnyire éjjel dolgoztam. Reggel 7-re készítettem el napi jelentésemet, amit Beregfy borotválkozás közben hallgatott meg.”³¹

²⁶ Király Béla jkv. 1951. X. 23. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a. Ld. még Király 2004 104.

²⁷ Szalay Alajos tk. 1951. XI. 3. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a., BFL 014/52.

²⁸ Ukrajna függetlenségéért küzdött.

²⁹ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23. Ld. még: Király 2004 109–112.

³⁰ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.; Király 2004 109–112.

³¹ Király Béla jkv. 1951. X. 25. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a.; Király 2004 113–114.

Július közepén Lembergnél a németek helyzete válságosra fordult és parancsnokságuk azt követelte, hogy az 1. magyar hadsereg siessen a segítségükre. „*A németek rendíthetetlen hívének tartott*” Beregfy azonban az óriási nyomás ellenére sem teljesítette ezt a parancsot. A német parancsnokság még akkor sem hagyott fel a sürgetéssel, amikor (július 23-án) a szovjetek támadása következtében a magyar erők is kritikus helyzetbe kerültek.

És ekkor Budapestről is megcsörrent a telefon: „Beregfy, most ment el tőlem a német követ, aki határozottan tiltakozott, mert nem teljesítetted a német előljáró parancsát. Ezt szerződészegésnek minősítette” – közölte a kormányzó. „Átadtam neked a szerződés másolatát, mely szerint a hadműveleti területen lévő magyar csapatok német parancsnokság alatt állnak. Tartsd be az utasításokat, és emlékezz minden szavamra, amit kinevezésedkor mondtam! Az isten áldjon meg!” – tette le a kagylót. Horthy szavait Beregfy két legközvetlenebb beosztottja is hallotta. A tábornok így szólt hozzájuk:

„Nem viselhetem tovább egyedül ezt a terhet, meg kell osztanom veletek. Király, ismételd meg a kormányzó úr utolsó mondatát! [...]”

„Emlékezz minden szavamra, amit kinevezésedkor mondtam! [...] – feleltem.”

„De tudjátok-e, mit mondott nekem akkor a kormányzó? Azt, hogy tartsam be a német-magyar szerződést, de ha a németek egyetlen honvédet is el akarnak vinni a Kárpátok hágói elöl, ne engedjem, mert a hazát a Kárpátoknál kell megvédeni. Mi ebben a helyzetben a teendő, Bán [Mihály ezredes]?”

„Nagyméltóságod, ezek azok a történelmi pillanatok, amikor eldől: vajon a hadvezér a háború után lovas szobrot kap-e vagy felakasztják.”

„Ilyen helyzetben a vezérkari főnökömtől komolyabb választ vártam volna. Király, mi a te véleményed?”

„A kormányzó úr parancsát teljesíteni kell” – válaszolta a Király (Király 2004 114–115.), aki ezek szerint a hadsereg civil irányítását, ellenőrzését már ekkor is alapelvnek tartotta.³²

A rendkívül kényes helyzetet a szovjetek július 27-i eredményes támadása oldotta meg, amely az 1. magyar hadsereget a Kárpátok hágóiba vetette vissza (Király 2004 115.). Beregfyt azonban német nyomásra Horthynak le kellett váltania. Dálnoki Miklós Béla³³ vezérezredes lépett

³² Ahogy ezt a visszaemlékezésében is említette (Király 2004 89.).

³³ Miklós Béla, dálnoki (1890–1948), az első világháborúban több fronton is szolgált. A Tanácsköztársaság idején a budapesti városparancsnokságon szolgált, miként annak leverése után is. 1921-ben elvégezte a vezérkari akadémiát, 1929-ben vitézi címet kapott, 1939-ben tábornokká avansált. Részt vett a Jugoszlávia és a Szovjetunió elleni hadjáratokban, 1944 augusztusában – vezérezredesként – átvette az 1. magyar hadsereg vezetését. Az október 15-i sikertelen kiugrási kísérlet után törzsével átállt a szovjetekhez. Az ezután kiadott, átállásra felszólító felhívásának engedelmeskedve az 1. hadsereg állományából mintegy húszezren átállt a Vörös Hadsereghez. A szovjetek felkérték az ideiglenes

a helyére, bár még augusztusban ideiglenesen kisbarnaki Farkas Ferenc³⁴ altábornagy volt a parancsnok, akinél Király egy hónapig hadműveleti kíséretként és a védelem megszervezésében működött közre.³⁵

Ekkor lejárt a frontszolgálati ideje és a HM-ben visszavette a szervezési osztály elvi alosztályának vezetését. Frontszolgálatát nagyra becsülték és kitüntették a Tűzkereszt I. osztályával (kardokkal és sebesülési pánttal); a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjével (a hadiszalagon kardokkal); a németek pedig a Vaskereszt II. osztályával.³⁶

A későbbiekben még magyarországi hadműveleti területen is szolgált, majd a Honvédelmi Minisztérium szervezési osztályának élére került, ám már így is túlléptem Király Béla világháború fordulata éveiben kifejtett tevékenységeit.

IRODALOM

Eszenyi László (1990) *Trianoni nemzedék*. Magyar Világ Kiadó, Bp.

György István (2018) *Fegyvertelenül a tűzvonalban*. Noran Libro Kiadó, Bp.

Karacs Zsigmond (1991) *Keresztények és zsidók Földesen*. In Schweitzer József (szerk.) Évkönyv 1985–1991 Az Országos Rabbiképző Intézet Kiadása, Bp.

Kerekes Béla (1991) Király a vérzivatarban. *A Világ*, 1991. I. 30.

Király Béla (1989) *Honvédségből néphadsereg* (az USA-ban 1986-ban megjelent kötet magyarországi kiadása). CO-NEXUS Print-teR é. n. [1989.], Bp.

kormány vezetésére. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, 1944. december 22-től 1945. november 15-ig miniszterelnök volt. 1945. novembertől neves közéleti személyiségként ismét behívták a törvényhozásba. Az 1947-ben Magyar Függetlenségi Párt intézőbizottságának tagjaként bejutott a parlamentbe, de – társaival együtt – őt is törvénytelenül megfosztották mandátumától. Ezután teljesen visszavonult a közélettől (<http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/biograf/miklos.htm>).

³⁴ Farkas Ferenc, kisbarnaki (1892–1980) vezérezredes, hadseregpáncsnok. 1945-ben Németországba menekült, ahol egy évig amerikai hadifogságban volt. 1950-ben, távollétében életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélték. NSZK-ban az emigránsok egyik vezéregyéniségévé vált, majd a cserkészettel foglalkozott.

³⁵ Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.; Király 2004 115–116.; Köves-Toronyi 1983. 18.

³⁶ E kitüntetéséről ld. még Király 2004 138. Király ellenlábasai következetesen azzal támadják, hogy a német kitüntetést Hitlertől kapta. Noha az okmányt Erich von Manstein (1887–1973) vezértábornagy jegyzi, ez a lényegesen aligha változtat: nyilván akkor sem utasítja el, ha a Führer személyesen adta volna át neki.

Király Béla (2004) *Amire nincs ige* (Visszaemlékezések, 1912–2004) HVG Kiadói Rt. Bp.

Koeves-Toronyi Ferenc (1983) *Elfelejtett seregtestek*. Magyar Történelmi Kutató Társaság.

Kubinyi Ferenc (1994) *Fekete lexikon I.* (1945-1956) Malomfalvi Kiadó.

Kubinyi Ferenc (1998) A porba hullott legenda. Király Béla talányos arcai. *Magyar Demokrata*, 1998. II. 26. 36.

Varga István (1990) *Király Béla Kaposváron*. Somogyország Kiadó Kft.

Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt. 2009 (Szerk. Frojimovics Kinga – Molnár Judit.) Balassi Kiadó – Yad Vashem, Bp. – Jeruzsálem.

Egyéb források:

Jelentés 1951. X. 1. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a.

Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

Király Béla jkv. 1951. X. 23. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a.

Szalay Alajos tk. 1951. XI. 3. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a., BFL 014/52.

Végső István

A „KERESZTÉNYSÉG BÁSTYÁJA” RÁDIÓBESZÉD –
AVAGY ZADRAVECZ ISTVÁN 360 FOKOS FORDULATA

Zadavec István (1884–1965) OFM ferences szerzetes, tábori püspök, felsőházi képviselő 1942 márciusában elmondott *Kereszténység bástyája* című rádióbeszédje a korszakban hivatkozott, majd később a felelősségre vonása kapcsán is gyakran citált szöveg volt. A szovjetek és a bolsevizmussal szembeni harcra buzdított. A mindig a marginalizálásán kesergő szerzetes ezután felsőházi tag lett. 1944-ben még Szálasi eskütételén is jelen volt, de Nyugatra már nem követte a nyilasokat. Budapesten maradt a gyülekezetével, zsidómentés is a nevéhez fűződik. 1945 tavaszán a szovjetek elfogták, de elengedik, a magyar hatóságok felelősségre vonták, többek között rádióbeszédje miatt.

*

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Írásom céljam, hogy bemutassam Zadavec István (1884–1965) OFM ferences szerzetes, tábori püspök, felsőházi képviselő életének egy meghatározó momentumát. A politizáló szerzetes sokakat készítetett kutatásra. Számtalan írás, tanulmány bizonyítja az egyházi tisztségviselő összetett és ellentmondásokkal, rossz és jó döntésekkel teli életének fontosságát. Az 1942 márciusában elmondott *Kereszténység bástyája* című rádióbeszédje, egy későbbi, 1947-es népbírósi eljárás legfőbb vádpontjává vált. Több kutató hivatkozik a szovjetek és a bolsevizmussal szembeni fellépésre buzdító beszédre, de a teljes szövegét nem publikálták. A külső szemlélőnek úgy tűnhetett, hogy elveszett, nem hozzáférhető. A szöveg rövid elemzése mellett Zadavec 1942 előtti és utáni politikai karrierjét vesszük górcső alá. Ugyanis Zadavec 1942/43 után sem arra koncentrál, hogy a vesztesre álló háborúból a magyar fél minél kevesebb veszteséggel jöjjön ki, hanem harcra buzdít. 1942-ben felsőházi tag lesz, és továbbra is nyíltan fellépett a háború folytatása mellett, és még tisztséget is vállal 1944-ben a Törvényhozók Nemzeti Szövetségében. Ráadásul részt vett Szálasi Ferenc nemzetvezető 1944-es eskütételén.

EGY „NYUGHATATLAN IRREDENTA” SZERZETES ÉLETE

Zadaveczen János néven született 1884. június 20-án, Csáktornyan. Baján és Dunaföldváron járt elemi iskolákba. Pécsen végezte a gimnáziumot. 1898. október 15-én ferences szerzetes lett, és egyben tagja a kapisztránus rendtartománynak. A rendbe lépésétől felvette az István nevet, és ezt használta. A zágrábi teológián filozófiát hallgatott. 1907. március 30-án, a római Lateráni Bazilikában szentelték pappá. A ferences rend központi teológiáján, a római Szent Antal Kollégiumba dogmatikából és szónoklattanból végzett. 1908. május 26-án vette át az oklevelét. (Diós 2009: 603–604.) Baján, később pedig Gyöngyösön volt szerzetes rendházban. A Szeged–alsóvárosi ferences plébániára 1914-ben került, házfőnöki (gvardiáni) beosztásba. Prédikációi, beszédjei révén hamar az egész környék megbecsült és népszerű egyházi személyiségévé vált a hívek között. (1. ábra) Az első világháború idején tábori lelkész akart lenni, de elutasították a jelentkezését. Ugyanakkor hitszónoklataival egyre ismertebbé vált. (Zombori 2015: 182–189.)

1. ábra Zadaveczen István ferences szerzetes beszél, 1920-as évek¹

1

<https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1053682/?list=eyJxdWVyeSI6ICJ6YWRYeXZlY3ogaXN0dlx1MDBIMW4gcFxlMDBmY3NwXHUwMGY2ayBmXHUwMGU5bnlrXHUwMGU5cCJ9>

Az első világháború utáni forradalmaktól igyekezett távol maradni. 1919. március 25-én letartóztatták. Az Antibolsevista Comité (ABC) 1919. áprilisi szegedi megszervezésével az új politikai korszak fontos szereplőivel került közvetlen kapcsolatba. Gömbös Gyula, Prónay Pál és Horthy Miklós személyei meghatározóak voltak a későbbiekben számára. Zadravecz abban meggyőződésben csatlakozott ehhez mozgalomhoz, hogy kialakuló keresztényszocialista eszméit érvényesíteni tudja majd. (Bokor 2005: 41., 53., Borsányi 1967: 118., Gergely 1977: 129–130.; Lengyel 2004: 673., Perneki 1983: 41–44., Sarnyai 2010: 183.) Zadravecz személyére jellemző, hogy egyszerre működött együtt Lőw Immanuel szegedi főrabbiával, és 1919 júliusában ő szentelte fel a Nemzeti Hadsereg 1. tiszti századának, vagyis a Prónay Pál parancsnoksága alatt álló egység zászlaját. (Komoróczy 2012: 379.; Pamlényi–Szabó 1963: 92–95.)

Az Etelközi Szövetség egyik alapítója volt 1919 novemberében. Itt az ún. Vezérek Tanács tagja, „főtáltosa” is volt. (Kántás 2021: 57–61) Hosszadalmas előkészületek után XV. Benedek pápa 1920. március 22-i bullájában domitianopolisi címzetes püspökké, Apostoli Tábori Helynökké nevezte ki. 1920. május 7-én a Nemzeti Hadsereg tábori püspökségének élére helyezték. 1920. augusztus 24-én, szentelték címzetes püspökké szentelték, és hivatalosan ekkor lett a hadsereg tábori helynöke. (Borovi 1992: 128–141., Tóth 2019: 59–68.) (2.ábra)

A túlságosan szenvedélyes és lelkes keresztényszocialista, de egyben radikális Zadraveczet végül jó barátja józanította ki. A korszak szélsőségesei kérdőre vonták a kormányzót, hogy miért nem kezdődnek meg a valós változások. Ezen alkalommal Horthy Miklós kormányzó 1921. július 7-én: Bánffy Miklós külügyminiszter, Fischer Ferenc főispán, Görgey György százados, szárnysegéd, Ghyczy György százados, Ráday Gedeon belügyminiszter, Siménfalvy Tihamér ezredes, illetve Gömbös Gyula, Prónay Pál, és Zadravecz István jelenlétében kijelentette, hogy nem lesz olyan fordulat, mint amilyenre a „szegediek” számítanak. (Borsányi, 1967: 248–249., 257–260.) A további megaláztatások igencsak elkeseríthették Zadraveczet. Kezdetől fogva nem volt tisztázva, hogy pontosan melyik püspökséghez lesz sorolva, és ott milyen díjazást kap. A püspökségek nem kapkodtak a friss püspökért, ráadásul Zadravecz kezdetben nem kívánt a honvédelmi tárca alá tartozni. Végül az egri püspökség biztosította a javadalmát, de számos vita, feljelentés kísérte ezt az időszakot. A „méltatlanul” alacsonynak gondolt javadalmazás mellett 1922 tavaszától egy altábornagyi fizetési kategóriának megfelelő havi fizetést is elfogadott. Ráadásul szerette volna megerősíteni a helynökség pénzügyi helyzetét földbirtokok

A „KERESZTÉNYSÉG BÁSTYÁJA” RÁDIÓBESZÉD
– AVAGY ZADRAVECZ ISTVÁN 360 FOKOS FORDULATA

megszerzésével, de ismét falakba és intrikákba ütközött. (Borovi 1992: 189–197., Gergely 1984: 80., Tóth 2019: 80–98)

1. ábra. Zadraveczt István tábori püspök 1920. szeptember 26-án, az óbudai Szentlélek téren megáldja a budapesti vadászszázlólalj zászlaját ²

Tábori püspökként számos megosztó esemény fűződött továbbra is a nevéhez. Támogatta eszmeileg a nyugat-magyarországi felkelést. A királypuccsok nehéz döntések elé állították. Végül

²

<https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1686159/?list=eyJxdWVyeSI6ICJ6YWWRyYXZlIY3ogaXN0dl>

sem a király, sem a kormányzó mellett nem állt ki egyértelműen. Ezzel mindkettőjüknek csalódást okozott. 1921 novemberében a szegediek társasága még utoljára Horthyhoz fordult, ami több szempontból már egyfajta végleges szakítás volt közöttük. A húszas évek elején az Etelközi Szövetség és a Keresztény Községi Párt, illetve az Wolff-párt között szövetséget szorgalmazott. (Borsányi 1967: 133–135., 152–203., Gergely 2010: 91–93., Pamlényi–Szabó 1963: 307–309., 326–327.; Szalay 2001: 6–7.; Tóth 2020: 231.) Zadraveczet a Kapisztrán Szent János kultusz megteremtőjének, 20. századi vezetőjének tekinthetjük. (Benda 1982: 886. Gergely 1994: 193–194.) 1924-ben amerikai körutazást tett. (Török 1978: 228.) 1925-ben belekeveredett az ún. frankhamisítási ügyben. Egyesek szerint ő áldotta meg a hamis pénzt. (Ablonczy 2008; Dósa 1972: 145.; Perneki 1983: 102.) Zadravecz 1926. június 13-án lemondott tábori püspöki címéről. Egy idő után honvédségi nyugállományba vonult. (Borovi 1992: 204–205., Csizmadia 1966: 301.; Gergely 1984: 125.) Ekkortól egy ideig Assisiben, Rómában, majd a Szentföldön is megfordult. XI. Pius pápa felajánlotta neki a jeruzsálemi segédpüspöki méltóságot. Ezt a magyar püspöki kar nem támogatta. Az esemény úgy ment át a köztudatba és a szakirodalomba, hogy ő nem fogadta el a tisztséget. Ez „ügyben” – vatikáni költségen – három hónapot töltött a Szentföldön. Úgy tűnt, hogy az 1930 körül a kormányzóval újra jó viszonyt ápoló Gömbös talán támogatta volna visszatérését a tábori püspöki tisztségbe. Így felmerülhet az is, hogy esetleg ezért vacillált a felajánlott, más egyházi pozíciók kapcsán. 1926 után az utazások mellett az írásba menekült, de előszeretettel kérték fel templom- és szoboravatások beszédmondójának is. 1935-ben újabb névmódosításon esett át. Felvette az Uzdóczy nevet a Zadravecz vezetéknev elé.³ (Balogh 2020: 247-249.; Csizmadia, 1966: 330.; Diós, 2009: 603.)

A „*Nyughatatlan irredenta*” ahogy a későbbi szakirodalom is elnevezte, nevezte őt. (Barta 2003) Természetesen önmaga hibáit nem látta, míg mások hibáztatása nem állt tőle távol. Miközben még 1919/20-ban Horthy legfelsőbb köréhez tartozott, 1921-től úgy érezte, hogy egyre inkább kiszorul, kiszorítják. Pedig ő is a „*szegedi társaság*” tagja volt. Horthy közvetlen környezetével kapcsolatban írta:

...ezekből voltak a szárnysegédek, Magasházy, Hardy, Fáy stb., ezek helyezkedtek el a kabinetekben (Fischer), testőrségben (Görgey), s ha politikusok lettek (Gömbös stb.),

x1MDBIMW4gcFx1MDBmY3NwXHUwMGY2ayBmXHUwMGU5bnlrXHUwMGU5cCJ9

³ A szerzetes neve horvát eredetű. Zadravecz állítólag azt jelenti, hogy „Dráván túli”, míg az Uzdóczy azt jelenti, hogy „Dóczról jött”. Önmagát magyarnak és nemesnek tartotta.

A „KERESZTÉNYSÉG BÁSTYÁJA” RÁDIÓBESZÉD
– AVAGY ZADRAVECZ ISTVÁN 360 FOKOS FORDULATA

emezek bármikor mehetek hozzá és nyíltan beszélhettek előtte...⁴ És a szegedi karhatalmi erő adta a kormányzóságnak is a legelső és mindig félelmetes fegyvert is a kezébe Prónay zászlóaljában. A politika, mely kezdettől fogva karmai közé akarta kaparintani Horthyt, nagyon jól tudta, hogy mindenekelőtt a szegedi büvkört kell megtörnie körülötte, majd csak azután vonhatja őt a magáéba.

Ám szerinte mégsem a „szegedi társaság”, hanem mások, a nők, asszonyok kezdték Horthyt és a döntő eseményeket befolyásolni:

Tormay Cecil⁵ valóban szerény, csendes, finom megjelenésű teremtés. Soha nem dicsekedett, még kevésbé visszaélt valaha is azzal a nagy befolyással, amellyel bírt a kormányzóra.” „Egekig magasztalta Farkas Edithet⁶ [értsd: Horthy] [...], aki egyedüli okozója a csúnya belforradalomnak, és négy zsidó származású társnőjével minden rossznak a forrása... Ezeket elfojtani kell, nem pedig pártfogolni.” „... ama vak bizalomnak a magyarázata, mellyel Horthy viseltetik Bethlen iránt, tulajdonképpen ama varázsban rejlik, melyet gyakorol a kormányzóra Bethlenné⁷ asszony... (Borsányi 1968: 257–258., 266–267.)

Bármiféle társadalmi szerepvállalás hosszas nélkülözése után 1939. január 31-én a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESz) országos elnökének választották meg. (Gergely 1997: 60.) Ezzel együtt a sokszor igen szélsőséges Nemzeti Figyelő lap szerkesztőbizottságának elnöke is, illetve Szeged thj. város díszpolgára lett.⁸ A TESz élén-aktív tevékenységet folytatott, beszédjeivel a tagság megerősítését, bővítését propagálta. A szervezet valódi „lelke“, Szörtsey József ügyvivő 1941-es öngyilkossága után viszont úgy tűnik a szövetség nehéz helyzetbe került. Így Uzdóczy-

⁴ Vitéz nemes Magasházy László Imre (1879–1959) Horthy Miklós szárnysegédje, vitézi törzskapitány, olimpikon és országgyűlési képviselő. Hardy Kálmán (1892–1980): vezérfőkapitány, sorhajóhadnagy, kormányzói szárnysegéd volt. Nemes Fáji Fáy László (1890–1937) a Nemzeti Hadsereg vezérkari tisztje, később a Falu Szövetkezet igazgatója, Horthy Miklós egyik veje volt. Dr. vitéz Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948) ügyvéd, Baranya, Pécs és Somogy vármegyék főispánja, később belügyminiszter volt. Nemes Görgői és Toporczy vitéz Görgey György (1882–1958) tábornok, Horthy Miklós egyik szárnysegéde, az Etelközi Szövetség egyik szervezője volt.

⁵ Tormay Cécile (1875-1937) író, műfordító, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének megalapítója és örökös országos elnöke, a Napkelet szerkesztője volt.

⁶ Farkas Edit (1877–1942) női szerzetes, a Szociális Missziótársulat alapítója és főnöknője volt.

⁷ Bethleni gróf Bethlen Margit (1882-1970) író, gróf Bethlen István miniszterelnök felesége, a Magyar Írók Egyesületének díszelnőknője volt.

⁸ *Nemzeti Újság* 1939. december 10., 20.

Zadravecz elindította a TESz felosztatását. (Diós 2008: 686.; Kerepeszki, 2011: 387.) 1941. április 14-én ő adta fel az utolsó kenetet Teleki Pál miniszterelnöknek. (Stoffán 2016: 66.) 1941 decemberében Zala vármegye törvényhatóságába örökös bizottsági tagnak választották. (Balogh 2020: 227–228.) Saját állítása szerint ezt a mandátumot arra használta, hogy segítse az üldözötteket (kommunistákat, zsidókat) szülőföldjén, a Muraközben.⁹ 1942 februárjában megszüntette a TESz-t.¹⁰

2. ábra Zadravecz István ny. tábori püspök és édesanyja, 1935 körül ¹¹

Ellentmondásos kiszólásai a második világháború legtragikusabb évében sem maradtak el. 1944 januárjában egy Szent László királyról szóló kiállítás kapcsán állítólag azt mondta, hogy ez a

⁹ Magyar Ferences Levéltár (MFL), XI. Személyi hagyatékok. Uzdóczy-Zadravecz István, OFM, tábori püspök iratai. 1. d. 7. mappa.

¹⁰ A TESz útja. *Nemzeti Figyelő*, 1942. március 1., 1–2.

¹¹ <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1053683/?list=eyJxdWVyeSI6ICJ6YWWRyYXZlY3ogaXN0dlx1MDBiMW4gcFxlMDBmY3NwXHUwMGY2ayBmXHUwMGU5bnlrXHUwMGU5cCJ9>

A „KERESZTÉNYSÉG BÁSTYÁJA” RÁDIÓBESZÉD
– AVAGY ZADRAVECZ ISTVÁN 360 FOKOS FORDULATA

magyar uralkodó volt az „*első magyar fajvédő*”.¹² 1944-ben Uzdóczy-ZadavecZ belépett és funkciót vállalt a pártok felszámolása, háttérbe szorítása okán létrehozott Törvényhozók Nemzeti Szövetségében. 1944. október 30-án az alelnöke lett a testületnek. Részt vett Szálasi Ferenc nemzetvezető 1944. november 2-i eskütételén. 1944 novemberében nem ment a nyilas parlamenttel Sopronba. Ekkoriban már a hűvösvölgyi ferences rendi Magyar Szentföld-templomban prédikált. Az ostromot és szovjet katonai megszállást Budapesten vészelte át. Embermentések, sőt zsidómentések fűződnek a nevéhez.¹³

1945. május 8-án tartóztatták le, és eljárás indult ellene „háborús és népellenes bűncselekmény” vádjaiával. (Kahler 2016: 9–71.) Kevésbé jutott el a köztudatba, de még a tudományos szakirodalomba is, hogy ő volt az első letartóztatott magyar püspök. Mindszenty József hercegprímás 1945 és 1946 között többször írásban kérelmezte Uzdóczy-ZadavecZ szabadon bocsátását az igazságügy miniszternél és a miniszterelnöknél Petíciógyűjtésbe kezdtek a gyülekezete hívei,¹⁴ 200 pap vonult fel mellette, tüntetett a szabadon engedéséért. (Horváth – Szabó – Szűcs – Zalai 2003: 255.) Tizenegy hónap alatt tizenhat helyen tartották fogva. (Beke 2015: 132–133.) Többek között Uzdóczy-ZadavecZ is beszámolt arról, hogy a hírhedt Andrassy út 60-ban egy pincehelyiségbe tartották, ahol a talaj sáros, vizes volt. (Krupa 1979: 61–62.; Mindszenty 1989: 118.; Németh 1991: 217–218.; Peregrin 2000: 35–36.; Tomka 2005: 87.)

1946. július 3-án a Budapesti Népbíróság 4 év fegyházbüntetésre, politikai jogainak 10 évre való felfüggesztésére, teljes vagyonekobzásra és nyugdíjának elvesztésére ítélte. Bűnösnek találták, mint háborús bűntett elkövetője,

az 1945. VII. t.c. 11. §. 3. *aki a fegyverszünet megkötését erőszakkal vagy befolyásának kihasználásával megakadályozni igyekezett*, 13. §. 1. pontjában, *aki nyomtatványban (bármilyen módon sokszorosított iratban), gyülekezet előtt elmondott beszédben vagy rádió útján a háború fokozottabb mértékben való folytatására izgatott*. Népellenes

¹² Vö.: Szent László, a legnagyobb magyar hadvezér és a legnépszerűbb magyar király. *Nemzeti Figyelő*, 1944. január 30. 3–4.; Uzdóczy ZadavecZ püspök nyilatkozata. *Nemzeti Ujság*, 1944. február 11. 3.

¹³ Veszprémy (2016) 86–90.

¹⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.9. V-99058. Zimka György ügye.

büntetben is bűnösnek találták a 17. §. 2. pontja alapján: *aki fasiszta, demokráciaellenes pártban fejtett ki kevésbé jelentős, de még vezető jellegű tevékenységben.*¹⁵

Ezek alapján a korábbi életrajza alapján láthatjuk, hogy a TESz-ben (1939–1942), a Nemzeti Figyelő nevű lap szerkesztőségében (1939) és a Törvényhozók Nemzeti Szövetségében (1944) betöltött funkciói és tevékenysége miatt, valamint az országos politikailag meghatározó személyiségekre való hatása (Horthy, Szálasi), illetve a *Kereszténység bátyája* című rádióbeszéde okán hurcolták meg a szerzetest. Uzdóczy-Zadravec megkezdte büntetése letöltését, de másodfokon már egészen más megítélés alá esett. Ugyanis 1947. október 8-án a háborús és népellenes bűntettek vádja alól a Népbírószágok Országos Tanácsa egy kivétellel felmentette. Az egyetlen vádpont, *Kereszténység bátyája* rádióbeszéd volt, amiért 2 év börtönbüntetésre és politikai jogainak 5 évre való felfüggesztésére ítélte.¹⁶

„KERESZTÉNYSÉG BÁSTYÁJA” RÁDIÓBESZÉD

Az Uzdóczy-Zadravec által elmondott *Kereszténység bátyája* beszéd a Magyar Rádióban először 1942. március 22-én, 18 órakor hangzott el. Már az 1946-os népbírószági eljárás is külön vádpontként emelte ki a beszédet, és többek között ezért is elítélték a szerzetest.

Téma szempontjából fontos, hogy a népbírószági tárgyaláson, 1947. október 1-jén felolvasott rádióbeszéd szövegét ismertessem.¹⁷

Testvéreim! Antemurale Christianitatis!¹⁸ – a kereszténység bátyája csak két szó, de benne van a keresztény világ elismerése. Csak két szó, de markánsan hirdeti Magyarország különleges misszióját. Misszióját, mellyel nemcsak oda sorakozott a keresztény népek galériájába, hanem egyenesen oltalmazója, védője lett azoknak.

¹⁵ (1945. évi VII. törvénycikk a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről. In: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltés: 2024. január 22.)

¹⁶ MFL, XI. Személyi hagyatékok. Uzdóczy-Zadravec István, OFM, tábori püspök iratai. 1. d. 8. mappa.

¹⁷ Szögletes zárójellel jelöltem, hogy hol állt meg a tanácsvezető bíró a felolvasásban, és tett saját megjegyzést vagy utasította rendre a tárgyalóteremben lévőköt, és esetlegesen onnan hiányozhat szövegrész. Illetve az idézet végén néhány helyről összegyűjtött rádiórészletet is citálok, ami állítólag elhangzott a rádióbeszédben, de a népbírószági szövegrészben nincs benne.

¹⁸ Magyarul (latin): kereszténység védőpajzsa, kereszténység védőbátyája.

A „KERESZTÉNYSÉG BÁSTYÁJA” RÁDIÓBESZÉD
– AVAGY ZADRAVECZ ISTVÁN 360 FOKOS FORDULATA

Nem történelmi hála nevezte el Magyarországot a kereszténység bástyájának, hanem a magyar hűség a kereszténységhez, a tengernyi vér, melyet öntött védelmében, írta fel a megtisztelő elnevezést hazánk homlokára.

E határozott szavakkal legelőször II. Pál pápa¹⁹ egy elveszett levelében fordul elő 1465 előtt, ahogy Mátyás király 1465. április 29-én ugyanazon pápához írt levelében szószerint idézi: Szent Atyám és Uram! Hallottuk és megértettük, hogy tehetsége szerint mennyi jót akar tenni a mi egész országunkért, melyet a kereszténység védőbástyájának nevez és hirdet.

Mivel érdemelte ki hazánk e nagyszerű, megtisztelő és jellegzetes elnevezést? Balsorsával, s hősi, véres viaskodásaival, melyekkel védte a hazafias és keresztény eszméket az elleneszmékkal szemben.

A Gondviselés talán a legszebb földdarabot kanyarította ki számára. Lehet, azért, hogy maga a föld értéke és szépsége is hevítse, hazafiasítása megvédelmezésére, – vagy még inkább, hogy ez is segítse ama küldetés magasztos betöltésére, mely reáhárul e föld birtoklásával. Ütközőnek mondják e földdarabot, hol eszmék csapnak össze... Kapunak, amelyen keresztül juthat az eszme nyugatra. Ha ez igaz, akkor csak Árpád népe, a magyar tölthette be itt a védő és a kapus szerepét. Bármely más nép kapta volna e helyet, már rég nyitva állna a kapu, s védtelenül a nyugat. Csodálatos a Gondviselés! Árva, egymásra utalt, rokontalan, tehát szét nem folyható őrt állított ide! És az árva, rokontalan magyar meg is állta őrhelyét a kapuban! Otthonát, hazáját védte, de a helyzet kérlelhetetlen parancsa folytán hazájával együtt a keresztet is védte, mert itt, a magyar küzdelemben, szükségszerűen a kettő egy. Más népek csak hazafiasságból, Istenbe vetett hittel küzdöttek igazukért – a magyar magáért az eszméért, a keresztért, az Istenért húzta ki a kardját, nehogy az elleneszme végiggázoljon rajta, s ledöntse a magyar és a nyugat kereszties oltárait s a belőle fakadt kultúrát. Ez alapon a magyar háborúk egyben kereszties hadjáratok voltak, s minden résztvevője kereszties vitéz.

¹⁹ II. Pál római pápa volt 1464 és 1471 között.

A magyar vitéz – kit egészen közlről, otthona, fészke érdekelte a küzdelemben – éppúgy mint az idegen zsoldos, - kit a Kereszt védelmezésére vont ide – hittal tűzte szíve fölé a keresztes vitézek ismert jelvényét, a piros posztókeresztet. Igen, a kapu és az ütközö valósága hozta magával, hogy a magyar földön és legelsősorban a magyar hazáért folyó hadjáratban nem ember vagy nép ellenséggel állottunk szembe, hanem eszme ellenséggel. A magyar ellenségei nem kizárólag fészke, otthona, birtoka, kenyere, hazája elragadására vagy leigázására törtek, mert a legtöbb esetben eszmehordozók voltak s rajta keresztül, e kapun keresztül, a magyar holttestén keresztül gázolva akarták vinni az eszmét, a kereszttel, Jézussal ellenkező eszmét tovább északnak, nyugatnak.

Tehát nem egyszerű fegyveres hódítóknak vesszük, hanem a keresztény eszmevilágot megdönteni akaró seregeknek állott itt ellen hősiesen és vérezve a magyar. Ezzel valóban védőbástya lett a keresztény népeknek s keresztes vitéze az eszmék háborújának.

Oh, igen! Ezernyi ezer magyar keresztes vitéz vértanú csontjai, az európai keresztény kultúra alapkövei! Mohipusztá, Nándorfehérvár, Mohács stb. hadászati szempontból lehetnek fényes vagy gyásznapok, valóságban mindannyian a kereszt védelmezésének és felmagasztalásának stációi.

Hunyadi hadjáratának nyolc kimagasló csatája lesz, melyet a félhold ellen vívott örök időre, mint a kereszt összetűzése a Koránnal, mint a hit küzdelme a pogánysággal szemben.²⁰ [...] Ezekben Hunyadi nemcsak a magyar haza örök megbecsülését vívta ki magának, hanem az Egyház mérhetetlen elismerését is. III. Kalist²¹ a csillagok fölé dicséri.... A keresztények védőjének, a világ lámpásának és tükrének nevezi, s olyan nagy férfiúnak, amelyet évszázadok óta nem látott a világ.... És hogy a nándorfehérvári győzelem örök időkre hirdesse a kereszt diadalát, elrendelte a mindennapi déli harangszót (és Budán a délután 1 órait, hogy magyarázója legyen a déli értelmének), nem különben elrendelte az augusztus 6-i Urunk Színeváltozása ünnepét, melyet bátran vörösbetűs ünnepei közé sorolhatna Magyarország.

²⁰ Hunyadi János 1441 és 1443 között vívott több kisebb-nagyobb, nyertes és vesztes csatát a török-tatár portyázó csapatokkal a déli határvégeken, erdélyi és havasalföldi területeken.

²¹ III. Kallixtusz római pápa volt 1455 és 1458 között.

Ebben a hangnemben mennek a további kitételek: Ó, drága Nép! Háttal támaszkodik a nyugatnak, erős két karjával felfogja a kelet és a dél minden támadását.²² Ez a küzdelem legelsősorban a magyar hazának használt. Mert soha magyarabb világ nem volt a honban, mint akkor, soha nem virult annyira a magyar nyelv, mint e táborokban. Magyar tiszt, magyar vezényszó, tehát magyar nemzeti hadsereg, amely pedig nem más, mint a magyar önállóság. [...]

Igen érzékeny kára lett a Hazának, a nyelvnek és a magyar függetlenségnek, midőn a XVII. században a bécsi kormányzók romboltatni kezdte a végvárat, s előkészítette Lipót király rendeletét, mely a magyar katonáktól őrzött végvárat megszüntette. A végbeliek – parancsolja a császári rendelet – ezentúl egyenlők lesznek a polgárokkal és földműveléssel, vagy kereskedéssel kell foglalkozniuk. [...]

A történelem ismétlődik. Az új eszme, az új hit, kimondottan Krisztus és Kereszt ellenes hit, ami újból rohamra készen áll. Isten irtalma, hogy az alattomosan közelgő vihart megelőztük! A kürt megfújva, a zászló kibontva... és a kereszténység bástyája, a kereszténység kapuja szilárdan megépítve, sőt jó előre, a Kárpátokon túl, a Fekete-tengerig előre tolva áll... [...]

Ismétlődjék a történelem: Kapisztrán keresztese, Hunyadi vitéze, a végvárak lelkes katonája legyen az, kit vitézlő helyre állított a Vezér. Itthon pedig minden anya, minden magyar áldozatos együttérzéssel, imádságos aggodalommal segítse az eszméért, a kereszténységért küzdő bástyát. Tűréssel, lemondani tudással, és imádságos lélekkel felfogjuk a bástyára mért ütések és segítsük a győzelemre.

Isten áldását hintem reátok, túl a Kárpátokon küzdő fiaim! Kapisztránnal kiáltok hozzátok: „Ó magyarok, szegény fiaim! Hozzátok helyre a kereszténység hibáit! Segítsétek meg a kereszténységet! Szálljatok szembe az ellenséggel!”²³ Máshol még ezeket tulajdonítják a szöveg részének: „Jaj Magyarországnak és jaj a kereszténységnek. Alélt, félholt, megcsonkított őrt talált Európa kapujában a vörös számum”²⁴... Ott a szöke

²² Hunor és Magor szövetségére utal itt.

²³ MFL, XI. Személyi hagyatékok – Uzdóczy-Zadaveczi István, OFM, tábori püspök iratai. 1. d. 7. mappa.

²⁴ Sivatagi vihar.

Tisza partján új keresztesvitézek, új, Istenadta vezér nyomán leverték a keleti mételyt, a modern idők új eszméjét és új vallását, a bolsevizmust...” (Elmer 1996) A Népbíróságok Országos Tanácsa vádirata még említi ezt a mondatot, félmondatot is: „Európa kapujában lévő vörös számum.”²⁵

Uzdóczy-Zadravec országszerte híres volt pátoszos beszédjeiről, prédikációiról. Sokan ezért kedvelték. Szobor- és templomavatások, évfordulók kedvelt szónoka volt. Az ellenforradalom és a fehérterror időszaka kapcsán így beszélt a 20 éves évfordulón:

Az ország minden részében, városokban és falvakban és pici kunyhókban a magyar szent ellenforradalom, mint égig szökő vétó mártírokban, mártírok vérében öltött testet. A mi ellenforradalmunk örök nagysága és ereje az önkéntelenül tettekben kirobbant magyar ösztön volt.²⁶

A rádióbeszéd egyik legfontosabb előzménye, hogy megkezdődik a magyar 2. hadsereg mozgósítása, majd kiszállításának előkészületei megindultak a keleti arcvonala. A magyar királyi honvédség történetének, de talán, a magyar hadtörténet egyik legnagyobb csapatszállítása zajlott le 1942 tavaszától 1942 nyaráig. Mintegy 822 darab 110 tengelyes szerelvénnyel indult el 9 könnyű hadosztállyal és 1 páncélos hadosztállyal a doni hídfő irányába. Mivel 1941 végén sikeres volt szovjet előnyomulás, és mintegy 200-250 kilométerre szorították vissza a támadó német és szövetesegeseik csapatait, így azok pótlására, felváltására többek között magyar alakulatokat kért a Wehrmacht vezetése. A Honvéd Vezérkar Főnöke és a Honvédelmi Minisztérium ebben a tárgyban kiadott intézkedései útján 1942 februárjától megindult a mozgósítás az érintett hadosztályoknál. A németek határozták meg a kiszállítás három lépcsőfokát is. 1942. április 2-án, május 23-án, és június 16-án kellett volna a magyar honvédeket kiszállítani a keleti frontra. Végül 1942. április 11-től indultak meg a csapatok Galánta érintésével Kurszk körzet felé. A kiszállítások 1942. június 27-ig tartottak, mintegy 200 ezer ember került ki végül 1942 végéig a keleti frontra. (Szabó 1986: 496–505.) Hozzátartozóknak megkellett magyarázni, hogy miért kell több száz kilométerre a Kárpátoktól harcolniuk. A háborús propaganda persze régóta zajlott a médiában, gyűléseken, intézményekben, szervezetekben. Egyfajta kereszteshadjáratként állította

²⁵ MFL, XI. Személyi hagyatékok. Uzdóczy-Zadravec István, OFM, tábori püspök iratai. 1. d. 7. mappa.

²⁶ Ludovika 1919–1939. – Magyar Világhíradó 801., 1939. június, In: <https://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=3353> (letöltés: 2024. január 22.)

A „KERESZTÉNYSÉG BÁSTYÁJA” RÁDIÓBESZÉD
– AVAGY ZADRAVECZ ISTVÁN 360 FOKOS FORDULATA

be a hazai propaganda ezt a magyar fellépést, hadi részvételt. Különböző kiadványok, haditudósítások hangolták az embereket a szovjetek elleni harcra. (Pihurik 2005: 99–103.)

1942 márciusában felkérték Uzdóczy-Zadraveczet, hogy tartson ő is beszédet a szovjetek elleni harc érdekében. A háborús propaganda részévé váltak a gondolatai. A kereszténység védelme érdekében kéri, hogy harcoljanak a katonák. Beszédében Hunorra és Magorra történő utalás nem csupán a keleti, hanem a nyugati veszedelemre is felhívta a figyelmet.²⁷ Ez igencsak kétértelmű, hiszen a nyugati szövetségesek, a náci terjeszkedés elleni motívum is lehet. Bár a keleti és déli irány nem feltétlenül ezt mutatja, de még a népbíróság is azt gondolta, hogy a páter erre céloz.

Érdekes retorikai eszközzel indít Uzdóczy-Zadravecz. Történelmi, etimológiai előzményként a pápaságra utal vissza a „kereszténység bástyája” kifejezés használatát illetően. Szerinte II. Pál római pápa használta ezt először a 15. században, tehát nem önelnevezésről van szó, így tekintett ránc Európa. A kereszténység bástyája, védőbástyája kifejezés állandó és visszatérő kép volt időről időre a magyar politikai és közéleti szónokok egy részének. Moralizáló, magyarázkodó, nem egyszer erőltetett példákkal operáló szövegben próbálja megmagyarázni, hogy miért kell szenvednie a magyarnak, más nemzetekkel szemben. Miért minket sújt a balsors. Állítása szerint a „Gondviselés” a legszebb földarabot kanyarította ki, ezért kell hát kiállni a kínokat. Muhi, Nándorfehérvár, Mohács szerinte mind egy sorba illő csaták, ahol ezernyi magyar keresztes csontjai törtek meg, de nem hiába. Jézusért harcoltak. Majd kedvelt témájára, a Hunyadiak korára fordul. Egyfelől az erdélyi főúr, kormányzó személye és harcai mutatnak példát, aki szintén nem a Kárpátokban, hanem attól messzebb vívta hősiecs harcait, csatáit. Másfelől Kapisztrán János a példa, a keresztes seregek lelki támasza. Kimondva, kimondatlanul Hunyadiba Horthyt, Kapisztránba magát Uzdóczy-Zadraveczet is bele lehet látni. A „Vezér” kifejezés lehet egy általánosan elképzelt szakrális „Hadúr” „Magyarok Istene”, de persze maga Adolf Hitler, a birodalom Führere (vezére) is. Az önálló magyar nemzet és hadsereg eszméjének fontosságát hangsúlyozza A Habsburg-ellenesség egyik bevett hiedelmével, a várrombolásokkal eltereli a fókusz az addigi a saját demagóg érvelésmentének logikus felépítményéről. Nem világos, hogy

²⁷ „Háttal támaszkodik a nyugatnak, erős két karjával felfogja a kelet és a dél minden támadását.”

az amúgy kérlelhetetlen királypárti, és állítólag Habsburg-támogató szerzetes miatt hozakodik elő ezzel.

A retorikailag jól felépített szöveg teljes képzavarba megy át, amikor azt mondja, hogy a „kereszténység bástyájának” kürtszó harsan fel, kardot ránt és zászlót is bont, majd, mint a Kárpátok kapuja, amely a Fekete-tengerig lett előretolva. Talán, itt érezhető, hogy a szöveget módosították. Vagy maga a ferences szerzetes írta át, és tette érthetlenné, vagy mások írtak bele, hogy ezzel indokolják a több száz kilométerre elszállításra váró magyar hadsereg bevetését idegen, távoli területen. A végső mondatok pedig ismét ködösek, hogy a magyaroknak, akik oly sokat szenvedtek, miért kell nekik, egyedül a kereszténység minden hibáját helyrehozniuk küzdelmükkel.

Uzdóczy-Zadravec nyilván jól ismerte a magyar történelmet, de feltételezzük, hogy a korszakban olvasott munkák is hatással lehettek rá. Ezek közül egyet emelek csak ki, ami több, mint valószínű, hogy inspirálta. Rozmán István Erik OSB bencés szerzetes, későbbi tábori lelkész, 1940-ben kiadott, *A török kérdés a magyar irodalomban* című könyvét.²⁸ Ebben a szerző szintén hivatkozik az említett pápákra, Hunyadi Jánosra, és egy bővebb magyarázatát adja a „kereszténység védőbástyája” jelzős kifejezés kialakulásának. Bár felvetett bibliai és középkori előzményeket, de Rozmán is II. Pál római pápa személyét emelte ki ebben a kérdésben. Hunyadi csatáit példaként sorakoztatta fel. Maga a fogalom magyarázata egy külön fejezetet kapott. (Rozmán 1940: 5–15.) Sőt, tőle származhat az is, hogy egyfajta *bűntudatot* kell éreznünk, mert elfordultunk Istentől. Emiatt vezekelnünk kell, áldozatot bemutatni, amelynek Rozmán történelmi és egyháztörténeti háttérrel is adott. (Rozmán 1940: 16–46.) A török és a szovjet elleni harc párhuzamba vonásának alátámasztására, ha kissé erőltetett is, de mégis jó adalékul szolgált, szolgálhatott a könyv.

A *Kereszténység bástyája* rádióbeszéd, mint egyik főbb vádpont ellen Uzdóczy-Zadravec fő védekezési stratégiái a következők voltak:

1. felkérték, és nem magától mondta el a beszédet, kvázi a Honvéd Vezérkar parancsát teljesítette,
2. nem teljesen megegyező szöveg, amit megírt és amit felolvastattak vele,
3. más politikusok és egyházi emberek is mondtak hasonló beszédeket,

²⁸ A szerzetes bölcsészdoktori értekezése ez a munka.

A „KERESZTÉNYSÉG BÁSTYÁJA” RÁDIÓBESZÉD
– AVAGY ZADRAVECZ ISTVÁN 360 FOKOS FORDULATA

4. ő nem buzdítani, hanem lelki támaszt adni akart ezzel,
5. nem uszított az orosz (szovjet) nép ellen.

Az 1. pont mindenképpen alaposan indokolható volt, hiszen ő maga honvédségi nyugállományú volt. Onnan kapta a nyugdíját, és részben mint nyugállományú függő helyzetben volt a honvédségtől. Hivatkozhatott erre, hogy egyfajta nyomás alatt cselekedett. Ezt erősítette, hogy Uzdóczy-Zadavecznak még egy hasonló beszédet mondania kellett a fővezérség 22. jubileumán a Gellért szállóban. A szerzetesről készült életrajzi könyv, beszédjeinek gyűjteményes kiadványa kapcsán is bizonyítottnak látták, hogy nem mindenről tudhatott. Ez alátámasztotta a 2. pontot. Azt, hogy mások is a háborús propaganda részei voltak, és mondtak mások is beszédet, köztudott tény volt. Így 3. pont is alátámasztható védekezésnek minősül. A 4. és 5. pontok kapcsán, bár a bolsevizmust támadta, de népek, nemzetek ellen nem uszított, csak ideológiák és a keresztény hit védelmével tette azt. Gyilkosságra nem buzdított, csak önvédelemre, és ezt is úgy látták, hogy igaz a szöveg alapján. Mint az, hogy egyfajta lelki támaszt is nyújthattak a gondolatai. Ám végeredményben a népbíróság úgy ítélte meg, hogy a rádióbeszéd mégiscsak elősegítette a háborús propaganda sikerességét.

Hatása a korszakban nyilvánvaló volt, de csupán egyedül nem tudta volna meggyőzni a magyarokat a harcra, a háborúban való részvételre. Ráadásul nem volt döntési pozícióban, a magyar hadsereg mozgósítása, szállítása rajta kívül álló okokból történt meg, és befolyásolni nem tudta volna a német szövetségi rendszerben megvalósult eseményeket. Ennek ellenére dr. Keresztély Endre tanácsvezető bíró a moralizálást sem kerülve indokolta döntését. Szinte kioktatta katolikus hitből a ferences rendi szerzetest. E szerint ilyen beszédet egyházi személy nem állíthat, mint amiket Uzdóczy-ZadavecZ mondott. Keresztély azzal érvelt, hogy a „barbár rablóhordák” szövetségében a „kultúrvilággal” szembe ment akkor az ország. Uzdóczy-ZadavecZ nagy bűne, hogy egy élet-halál harcát vívó állam ellen agitált, és a gyilkos nácik háborúját pártolta.²⁹

²⁹ Budapest Főváros Levéltára (BFL), VII. 5. e. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai. 2344/1950. ZadavecZ István ügye. 342–349.

Ugyanakkor valóban volt hatása az emberekre a rádióbeszédnek, mint ahogyan az a népbíróági perben többször is felmerült. Példaként idézett egy olvasói levélből, amit egy baranyai, szegénysorban élő férfi írt dicsérőleg a rádióbeszéd kapcsán:

A kereszténység bástyája” címmel mély gondolatokban gazdag előadást tartott Uzdóczy-Zadravecz István püspök itt a magyar rádióban. Arra kérem a rádió vezetőségét, hogy hetenként egyszer iktasson műsorába hasonló frázismentes, magas színvonalú s mégis egyszerű emberek által is könnyen érthető nemzeti szempontból fontos előadásokat.³⁰

Vagyis valóban hatással volt az emberekre, de lemérni, hogy ez valójában tömegekhez ért-e el, vagy hogy hányan értettek egyet az egyébként még olvasva is helyenként nehézkes, barokkos körmondatokkal terhelt, túl sok szóképet tartalmazó szöveggel, az komolyan elgondolkodtató kérdés. Ami biztos, hogy a célcsoport az egyszerű városi, községi néprétegek voltak. Őket kellett meggyőzni a véráldozat fontosságáról. Ám, hogy ez a rádióbeszéd valójában mennyire volt sikeres, azt csak a korszak embere tudná megmondani. Az idézett olvasói levélből is kitűnik, hogy nagy hallgatottsága lehetett, és a média még később is szívesen foglalkozik vele.

Mindenképpen érdekes *A Halottak élnek*, 1943. novemberében elmondott rádióbeszéde is. Ebben Uzdóczy-Zadravecz egyértelműen reflektál a *Kereszténység bástyája* beszédére illetve a magyar 2. hadsereg tragédiájára is:

Testvéreim! Tépett ruhában, gyászba öltözötten, az élet zajától menekülve, valahol, egy szomorúfüzfa alatt, egy jeltelen, virágtalan, begyepesedett sírdombra ülök.... mint siránkozó Jeremiás, a nagy pusztulás, a halál prófétája leszek ez esten, a halottak estéjén. Lelkem előtt elvonul a hervadás, a pusztulás, a halál, s a tőle okozott ezernyi, mélységes fájdalom.... a szülő, az árva, a nemzet fájdalma és megmérhetetlen vesztesége.... [...] Szeressétek az életet, mert Isten adta. Becsüljétek önmagatokban és minden embertestvérben. Teljesítsétek az Élettel szemben kötelezettségeteket...³¹

Nincs egyértelmű szembenézés. Nincs meg a konkrét bocsánatkérés. Csupán, hogy a magyar hősi halottak „tovább élnek”, áldozatuk nem volt hiábavaló. Egyértelműen megtört itt már a hangnem, de mégsem szembenéző, mégsem igazán tépelődő.

³⁰ Szokoli József, Nagyberkiből írta a levelet. *Uj Nemzedék*, 1942. április 1. 6. A per során nem használták fel.

³¹ MFL, XI. Személyi hagyatékok. Uzdóczy-Zadravecz István, OFM, tábori püspök iratai. 1. d. 8. mappa.

UTÓSZÓ

Uzdóczy-Zadaveczen az ítélethirdetés és a letöltött büntetése után 1947. október 8-án, „*Magna Domina Hungarorum*” azaz Magyarok Nagyasszonya napján szabadult börtönből. Ezt követően a máriagyüdi ferences zárdában lakott, majd Budapesten. Anyagi problémái nehezen oldódtak meg, amíg élt édesanyja és lánytestvére, addig egy szobán osztoztak. Többször is kitelepítették őket, és kis településekre (Homrogd, Alsóvadász, Pilisszentlászló, Szomor) plébániáin húzták meg magukat. A „nyughatatlan” szerzetes ebben az időben állítólag titkos összeesküvésekben, illetve tiltott papszenteléseken is részt vett.

Uzdóczy-Zadaveczen 1965. november 13-án hunyt el Zsámbékon. 1996-ban rehabilitálták, amikor a háborús- és néPELLenes büntettek miatti ítéletét hatályon kívül helyezte a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága. (Beke 2015: 176., 221., 335.; Diós 2001: 913.; Diós 2009: 603–604.; Hetényi Varga 2000: 599.) Mivel a Legfelsőbb Bíróság úgy látta, hogy Uzdóczy-Zadaveczen kényszerűség alatt mondta el a rádióbeszédét, amit véleménye szerint a Népbíróságok Országos Tanácsa is elismert, így az ítélet vádpontját hatályon kívül helyezte, és a felmentette Uzdóczy-Zadaveczenet.³²

Miközben 1942/43 a második világháború és sok közéleti személy számára a fordulat időszaka, addig Uzdóczy-Zadaveczen láthatóan nem halad a korszellemmel. Nem észleli a német katonai vereség előszelét, de még 1943 vagy 1944 végén sem látja át a teljes kudarcot és közelgő tragédiát. A *Kereszténység bástyája* című rádióbeszédje egy a korszakban elmondott sok propagandaszónoklat közül. Ám mégis kirívó maradt, mert egy olyan helyzetben lett elmondva, amikor a magyarság az egyik legnagyobb véráldozatára készülődött távol az országhatáraitól. Nagy médiavisszhangot kapott, emlékezetes rádióeseményé vált. Sokan várhatták és hallhatták valószínűleg a rádiók mellett ülve. Hogy mekkora hatása volt, nehéz lemérni, de abból kiindulva, hogy tömeges petíciógyűjtés is indult például a fogságból való kiszabadítása érdekében, jól láthatóan az túllépett a hűvösvölgyi gyülekezete keretein.

³² A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 1996. december 9-én hozta meg ítéletét ebben az ügyben. BFL, VII. 5. e. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai. 2344/1950. Zadaveczen István ügye. 5–6.

Az örökké sértődött és elégedetlen ferences szerzetes és a tisztségei alapján, az általa 20 évvel később átkozott Horthy-korszakban: tábori püspök, országos szervezet elnöke, felsőházi tag, parlamenti szervezet alelnöke, felelős szerkesztő is volt. Állandóan marginalizálva érezte magát. A sors fintora, hogy végül egy olyan beszéde miatt ítélték el, ami nem feltétlenül volt kiemelkedő az életművét áttekintve. Gyakorlatilag csak azért emlegetik, mert e miatt ítélték el 1946-ban és 1947-ben is az illetékes népbíróságok. Az 1942-es *Kereszténység bátyája* című rádióbeszéd kissé túlértékeltnek tűnik a korszak propagandájában. Még úgy is, hogy Uzdóczy-Zadravec kétségtelenül remek képességű szónok volt, akinek a szavára sokan adtak. Ám ez a historizáló szónoklat valójában nem volt oly' mértékű hatással az eseményekre. Ha ez nem hangzik el, attól még a magyar 2. hadsereget mozgósították volna, és nem kerülte volna el 1942/43-ban tragikus sorsát. A *Kereszténység bátyája* végzete végül magát Uzdóczy-Zadraveczet is magával rántotta.

IRODALOM

Ablonczy Balázs (2008) A frankhamisítás – Hálók, személyek, döntések. *Múltunk*, 2008. 1. 29–56.

Balogh Margit (2020) *Mindszenty József (1892–1975) I. kötet*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Barta Róbert (2003) Egy nyughatatlan irredenta visszaemlékezései – Páter Zadravec titkos naplója. *Rubicon*, 2003. 7–8. 21–29.

Beke Margit (2015) *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Egyháztörténeti Források I.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.

Benda Kálmán (1982) (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája, 1848–1944, III. kötet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

A „KERESZTÉNYSÉG BÁSTYÁJA” RÁDIÓBESZÉD
– AVAGY ZADRAVECZ ISTVÁN 360 FOKOS FORDULATA

Bokor Pál (2005) *Szegedországtól Magyarorszáig – Visszaemlékezés a szegedi ellenforradalmi napokra 1919.* Szeged, Belvedere.

Borsányi György (1965) (szerk.): *Páter Zadravecz titkos naplója.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Csizmadia Andor (1966) *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Diós István (2001) (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon – Kaán–kiz. VI. kötet.* Budapest, Szent István Társulat.

Diós István (2008) (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon – Szentl–titán. XIII. kötet.* Budapest, Szent István Társulat

Diós István (2009) (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon – Titel–Veszk. XIV. kötet.* Budapest, Szent István Társulat

Dósa Rudolfné (1972) *A MOVE Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944.* Budapest, Akadémiai Kiadó

Elmer István (1996) Félelem nélkül élhet az... Zadravecz István püspököt rehabilitálták. *Új Ember*, 1996. december 15. 2.

Gergely Jenő (1977) *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923.* Budapest, Akadémia Kiadó.

Gergely Jenő (1994) *Prohászka Ottokár – „a napbaöltözött ember”.* Budapest, Gondolat.

Gergely Jenő (1997) *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Budapest, ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1997.

Gergely Jenő (2004) (szerk.): *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936 – Antal István sajtófőnök emlékiratai*. Budapest, Palatinus, 2004.

Gergely Jenő (2010) *A Keresztény Közösségi (Wolff-) Párt*. Budapest, Gondolat Kiadó, MTA–ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus kutatócsoport.

Hetényi Varga Károly (2000) *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I. kötet. Üldözött baziliták, bencések, ciszterciek, domonkosok, ferencesek és irgalmas rendiek szenvedéstörténete*. Budapest, Pro Domo Kiadó.

Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin (2003) (szerk.): *Pártközi értekezletek – Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Kahler Frigyes (2016) *A múltat bevallani – Tanulmányok, előadások, beszédek*. Budapest, Kairosz Kiadó.

Kántás Balázs (2021) *Adatok az Etelközi Szövetség, a Horthy-korszak befolyásos politizáló titkos társaságának töredékes történetéhez. Horthy-korszak Műhelytanulmányok*. Budapest, Horthy-korszak Történetének Kutatásáért Társaság.

Kerepeszki Róbert (2011) *A politikai és társadalmi élet határán. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége a Horthy-korszakban*. In: Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János (szerk.): „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni” *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Eger, Líceum Kiadó. 373–388.

A „KERESZTÉNYSÉG BÁSTYÁJA” RÁDIÓBESZÉD
– AVAGY ZADRAVECZ ISTVÁN 360 FOKOS FORDULATA

Komoróczy Géza (2012) *A zsidók története Magyarországon II. kötet. 1849-től a jelenkorig.* Pozsony, Kalligram.

Krupa Sándor (1979) *A sarló–kalapács áldozatai.* Dewitt. k.n.

Lengyel András (2004) A forradalmak „furcsa párosa” – Móra Ferenc és Zadravetz István. *Holmi*, 2004. 6. szám. 667–679.

Mindszenty József (1989) *Emlékirataim.* Budapest, Szent István Társulat.

Nagymihályi Sándor (1941) *P. Zadravecz püspök – A szegedi Kapisztrán 1–2. kötet.* Budapest, Helikon.

Németh Alajos (1991) *Papok a rács mögött (1948–1950) Korrajz (Sokak személyes élményeinek naplója).* Budapest, Szent István Társulat.

Pamlényi Ervin – Szabó Ágnes (1963) *A határban a Halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Peregrin Kálmán (2011) *Dokumentumok Grösz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957.* Budapest, Szent István Társulat – Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet.

Perneki Mihály (1983) (szerk.): *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Pihurik Judit (2005) Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. *Történelmi Szemle*, 2005. 1–2. sz. 99–128.

Rozmán Erik (1940) *A török kérdés a magyar irodalomban.* Pannonhalma, Magyar Intézet.

Sarnyai Csaba Máté (2010) Két ferences a katolikus autonómiáról (1919–1920) – Páter Zadravec István és egy ismeretlen szerző írásai alapján. In: Miklós Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad – Tanulmányok a Horthy korszakról*. Szeged, Belvedere. 181–197.

Stoffán György (2016) *Zadravec-passió*. Budapest, Magyarországért Lap- és Könyvkiadó.

Szabó Péter (1986) A 2. magyar hadsereg kiszállítása Ukrajnába és előnyomulása a Donhoz (1942 április–augusztus). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1986. 3. sz. 496–524.

Szalay Róbert: Lajtabánság 1921. Szittyakürt. 2001. november–decemberi szám. 6–7.

Tomka Ferenc (2005) *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynök-kérdés*. Budapest, Szent István Társulat.

Tóth Krisztina (2019) Zadravec István O.F.M. táborigazgatói helynök dotálása (1920–1926). *Egyháztörténelmi Szemle*, 2019. 1. sz. 59–98.

Török István (1978) *Katolikus magyarok Észak-Amerikában*. Youngstown, Ohio (USA). k.n.

Veszprémy László Bernát (2016) „Ne hagyjátok őket elcipelni!” Zadravec István és a holokauszt. *Sapientiana*. 9. 2016. 1. szám. 78–91.

Zombori István (2015) Egy politikai karrier indulása – P. Zadravec István 1914–1918. In: Klestenitz Tibor – Zombori István (szerk.): *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt – Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*. Budapest, MTA–Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 181–188.

Jakab Attila

KÁLLAY MIKLÓS MINISZTERELNÖK SZÍNEVÁLTOZÁSAI

A tanulmány célja Kállay Miklós miniszterelnök külpolitikai magatartásának a vizsgálata. A történetírás értékítéleteket is hordozó jelzőkkel illette, a kérdés viszont az, hogy az ember és a politikai lehetőségek miképpen hangolódtak össze? Már miniszterelnöksége kezdetén megtapasztalható egyfajta kettősség: hűség a náci Németország irányába és megegyezésre való hajlam a nyugati hatalmakkal – a szovjetek nélkül. Tanulmányomban arra próbálok rávilágítani, hogy valójában egy naiv, a nemzetközi geopolitikai viszonyokat nem igazán átlátó, a magyar valóságot félreismerő magyar úriember az eseményekkel való sodródásának lehetünk tanúi. Kállay gyengéje, hogy az elképzeléseit valóságként kezelte, folyton habozott, és a tapogatódzáson soha nem jutott tovább. Mindenképpen a győztesek asztalánál szeretett volna helyet foglalni, de ezért semmiféle kockázatvállalásra nem volt hajlandó. Félelmei és döntésképtelensége között őrlődött.

*

1942. március 9-én Horthy Miklós kormányzó „Dr. Bárdossy Lászlót saját kérelmére magyar királyi miniszterelnöki állásából” felmentette „és magyar királyi miniszterelnökké dr. nagykállói Kállay Miklóst” kinevezte (Képviselőházi irományok 1939. 665). A sajtó a következőképpen közvetítette a hírt: „Kállay Miklós titkos tanácsost miniszterelnökké nevezte ki a kormányzó. Betegsége miatt mondott le Bárdossy László – A kormány többi tagja változatlanul helyén maradt” (Délmagyarország 1942. március 11. 1¹).

Ki volt a korabeli nagypolitikában meglehetősen ismeretlen köznemesi származású Kállay Miklós?

Dr. Kállay Miklós 1887-ben született Nyíregyházán. Római katolikus, titkos tanácsos, földbirtokos, nyugalmazott földművelésügyi miniszter, az Országos Öntözésügyi Hivatal elnöke. Jogi tanulmányait a budapesti, párisi [sic], drezdai és a genfi egyetemen végezte. Ezután Szabolcs vármegye szolgálatába lépett, de 1918-ban mint tiszteletbeli főszolgabíró megvált a közigazgatási pályától és gazdálkodni kezdett. 1922-ben Szabolcs és Ung vármegye főispánjává nevezték ki. (Gyarmathy 1987.)

¹ Lásd még pl. *Nemzeti Újság* 1942. március 11. 1–2; *Magyarság* 1942. március 11. 1–2; *Pécsi Napló* 1942. március 11. 1; *Reggeli Magyarország* 1942. március 11. 1–3; *Magyar Nemzet* 1942. március 11. 1–3; *Uj Magyarország* 1942. március 11. 1–2; *Népszava* 1942. március 11. 1–2; *Függetlenség* 1942. március 11. 1–2; *Dunántúl* 1942. március 11. 1–2.

1929 októberétől kereskedelemügyi államtitkár lett. Nem sokkal később a kemecsei választókerület egységespárti programmal egyhangúlag képviselőjévé választotta. Később a Gömbös-kormány földművelésügyi minisztere lett. Nevéhez és tevékenységéhez fűződik gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok kiépítése több külföldi állammal, valamint a termelési és értékesítési kérdések megoldása, a gazdaadósságok rendezése, az erdőtörvény, a mezőgazdasági munkások helyzetét javító intézkedések, az Alföld fásítása, a Tisza felső folyásának hajózhatóvá tétele. 1935 januárjában lemondott a földművelésügyi tárcáról és 1937 augusztusában a Kormányzó úr [sic] az Országos Öntözésügyi Hivatal elnökévé nevezte ki. A Kormányzó úr [sic] 1937-ben a felsőhöz élethossziglan való tagjává választotta. 1939 júliusában Kállay Miklós a VI. Nemzetközi Mezőgazdasági és Ipari Kongresszus elnöki tisztségét töltötte be és működésével az egybegyűlt nemzetközi szakemberek legnagyobb elismerését váltotta ki. (Délmagyarország 1942. március 11. 1²).

Kállay Miklósban, akit Horthy a „politikai életünk jellegzetes egyéniségének” nevezett a kormányzó egy megbízható és hozzá hűséges miniszterelnököt látott. Miért? Mert szerinte „átható értelem párosult benne azzal az eszességgel, amely fortélyhoz folyamodik, ha hatalmi fölényben lévővel szemben más eszközt nem használhat” (Horthy 2011. 278).

Randolph L. Braham szerint a frissen kinevezett miniszterelnök egy „jóképű, tipikus magyar úr” volt (Braham 1997. 225), míg C. A. Macartney brit történész „a magyar dzsentri ‘prototípusát’ látta benne (Remények és illúziók 2017. 5). Pritz Pál álláspontja az, hogy valójában „csődgondnoknak érkezett” (Pritz 2024), aki Ormos Mária szavaival élve „gúzsba kötve próbált táncolni” (Ormos 1994. 242), hogy miniszterelnöksége második évének vége felé – valamiféle teljesen naiv és irreális „talpig magyar úriember” magatartással – megpróbáljon úgy elszakadni a náci Németországtól, hogy abból se Magyarországnak se a náci Németországnak ne származzon kára.

A történelmi szakirodalom különböző értékeléseket ragasztott a nevéhez: „Kállai-kettős”, „hintapolitika” (Erdős 2013. 107), „rendszermentés”, „kényszerpálya” (Joó 2008. 13). Véleményem szerint valamennyi részigazság mindegyik értékelésben felismerhető. Ezen értékelések alapjai Kállay visszaemlékezéseiben is felfedezhetőek: „Igazi politikámat álcáznom kellett” – írja (Kállay 2012, I. 107). Ő maga állítja, hogy már a kinevezésekor igyekezett „előkészíteni az első, puhatolózó lépéseket a nyugati hatalmakkal való megegyezés felé” (Kállay 2012, I. 48), aminek nem igazán van alapja. Amikor Magyarországot ki akarta

² Lásd még Joó 2008.17–42.

vezetni a háborúból, akkor nem a valós helyzetet és a hadi eseményekkel alakuló nemzetközi erő- és befolyásolási viszonyokat vette alapul, hanem a minden realitást nélkülöző elképzeléseihez (mondhatni vágyálmaihoz) igyekezett igazítani a valóságot, és cselekedeteit is ennek függvényében tervezte.

Kállaynak milyen politikai örökséggel is kellett szembenéznie, amikor hivatalba lépett? A Bárdossy-kormány (1941. április 3 – 1942. március 9) nevéhez fűződik:

- 1) a Délvidék megszállása/visszafoglalása/visszacsatolása 1941. áprilisban;
- 2) a harmadik – fajvédelmi – zsidótörvény elfogadása (1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről) (Jakab 2021. 82–98);
- 3) a belépés a Szovjetunió elleni háborúba;
- 4) az 1941-es (július–augusztus) körösmezői deportálások, amelyek a Kamenyec-Podolszkij-i tömegyilkosságba torkollottak (Eisen 2023);
- 5) a hadiállapot bejelentése az Egyesült Államokkal (1941. december)
- 6) az újvidéki vérengzés 1942. januárban (A. Sajti 2024);
- 7) a keleti frontra szánt 2. magyar hadsereg felállítása (Szabó 2019).

Kállay tehát egy nagyon megterhelt kül- és belpolitikai örökséget vett át Bárdossy Lászlótól. Ő azonban az első időkben gyakorlatilag semmit nem változtatott: ott folytatta, ahol Bárdossy abbahagyta. Ez abban is megmutatkozott, hogy nem változtatott a Bárdossy-kormány összetételén; azt egy az egyben átvette. Tulajdonképpen nem is kormányváltás, hanem csupán miniszterelnök váltás történt. Sőt! Kállay magát Bárdossyt is visszavárta a kormányba – külügyminiszternek –, ezért a külügyminiszteri tisztet kezdetben maga látta el. Bárdossy azonban soha nem fogadta el a felajánlást. Amikor pedig Kállay a szanatóriumban meglátogatta, kifakadt:

Te katasztrófába viszed az országot. Rólad mindenki tudja, hogy németellenes vagy és angolbarát vagy és nem vagy antiszemita. Futsz majd az angolok után, de soha nem nyered meg őket, ahogy Bethlen sem tudta, sem senki más. Ők le vannak kötelezve ellenségeinknek, az oroszoknak és a kisantantnak, és soha nem fogják cserbenhagyni őket. Te viszont elveszíted a németek barátságát, és Magyarország magára marad. Azon a tényen, hogy ha a németeket megverik, minket is a vesztesek közé sorolnak, te úgysem tudsz változtatni. Ez eldőlt már az első világháborúban, és eldőlt Trianonban is. (Kállay 2012, I. 53).

A folytonosságot a korabeli sajtó is tényként kezelte:

A kormány összetételében Bárdossy László betegsége okozta visszavonulásán kívül semmiféle változás nincs. Minden tárcát ugyanazok a miniszterek vezetik, mint eddig és már magában ez a tény is teljes mértékben igazolja az új miniszterelnök és a kormánynak azt a szilárd elhatározását, hogy teljesen ugyanazt a belpolitikát és külpolitikát követik, mint a Bárdossy-kormány. Kállay Miklós miniszterelnök csak ideiglenesen vezeti a külügyminisztériumot, ezt a tisztséget nem szándékozik megtartani. Kállay Miklósnak a kormány élére való állítása [*sic*] konstruktívan, józanul és hazafiasan gondolkodó egész magyar közvélemény osztatlan lelkesedéssel fogadta. A miniszterelnök jelképe az ősmagyaroknak, a magyar fajta minden kiváló tulajdonságaival felruházva, aki egyben teljes mértékben európai is. Erről bizonyóságot tesz széleskörű műveltsége és a közéletben való eddigi szereplése. A miniszterelnök első ízben a Gömbös-kormány minisztere lett és teljes mértékben osztozott és osztozik ma is abban a belpolitikai és külpolitikai koncepcióban, amelynek éppen Gömbös Gyula volt leghívebb kifejezője. Kállay Miklós a szó legszorosabb értelmében vett jobboldali politikus. Még mielőtt tagja lett volna a Gömbös-kormánynak, már mint Szabolcs vármegye főispánja ismeretes volt fajvédő, haladó szellemű és izzig-vérig magyar felfogásáról és akaraterejéről. Mindenesetre kiváló tulajdonságokat hoz magával Kállay Miklós a miniszterelnöki székbe. Bárdossy Lászlóhoz őszinte barátság fűzte és fűzi Kállay Miklóst. Közöttük mindig a legteljesebb volt a harmónia, amely most is fennáll. (Délmagyarország 1942. március 11. 1).

Ugyanakkor Kállay hivatalba lépésekor a náci Németország egyáltalán nem aggódott. „A Wilhelmstrasse szóvivője kijelentette: a német birodalmi kormány meg van győződve arról, hogy Bárdossy László magyar miniszterelnök visszalépése, melyet megbetegedése tett szükségessé, semmit sem változtat a magyar külpolitika irányán, és a német–magyar együttműködés terén.” (Délmagyarország 1942. március 11. 1).

Alapjában véve tényleg nem volt miért aggódnia. A magyar sajtó szerint „A tengelyhatalmak rokonszenvvel fogadták az új magyar kormányt”. Ez az olasz politikai körök nyilatkozatából is kiviláglik: „A Bárdossy László megrendült egészségi állapota következtében bekövetkezett magyar kormányválság megoldása olasz körökben *a legkedvezőbb fogadtatásra talált*. Az új magyar miniszterelnök múltja és az a tény, hogy Bárdossy László valamennyi munkatársa az ő oldalán maradt, annak a jele, hogy az új magyar kormány, változás nélkül bel- és külpolitikai téren egyaránt tartani fogja Magyarország eddigi politikai irányvonalát, amely a

tengelyhatalmakkal való megdönthetetlen hűségén, barátságán és a határozott bolsevistaellenes irányelveken alapszik.” (Délmagyarország 1942. március 12. 2).

Horthy viszont később úgy gondolta, hogy Kállay „miniszterelnöki politikája arra irányult, hogy Magyarország sorsa felett a szabad rendelkezés lehetőségét visszaszerezze, és, ha mód van rá, visszatérhessen nem hadviselő állapotába. (...) Köztem és közte... hallgatólagos egyetértés állt fenn abban a tekintetben, hogy Kállaynak – anélkül, hogy engem minden egyes részletről tájékoztatnia kellene – szabad keze legyen az angolszász hatalmak felé, baráti kapcsolatok előkészítésére; természetesen a Hitler Németországával fennálló viszonyunk látszatra fenntartása és annak a szempontnak figyelembevételével, hogy eljárásunkból a Szovjet hasznot ne húzhasson.” (Horthy 2011. 279).

BEMUTATKOZÁS ÉS KIINDULÓPONT

Kállay miniszterelnök a visszaemlékezéseiben önálló programról ír, amelynek lényege, „hogy meg kell védeni, meg kell tartani, s ahol már elveszett, vissza kell szerezni az ország belső és külső függetlenségét és önállóságát.” Elhatározta, hogy a harcát „a pártoktól és minden más csoportosulástól függetlenül, mint az egész nemzet vezetője” vívja meg, és törekvéseinek ezt „a nemzeti jellegét” hangoztatja majd „a külföld előtt”, valamint ezt teszi meg külpolitikája és propagandája „vezérlő eszméjévé is”. (Kállay 2012, I. 45). A Magyar Élet Pártja (MÉP) értekezletén (március 12) tartott bemutatkozó beszédében³ viszont Kállay másképpen és világosan fogalmazott.

„Most hallottuk *Bárdossy* László búcsúlevelét,⁴ amelyben programot ad. Ezt a programot kötelezőnek tartom magamra, hitvallást teszek mellette a magam nem hangos szavú [*sic*], de régen megalapozott meggyőződése alapján s tanúbizonyságul sorakoztatom magam mellé azt a kabinetet, amelyet felfogásával, munkakészségével, töretlenül hozok magammal kormányomba. (*Viharos taps és éljenzés.*)

³ Kállay Miklós miniszterelnök programbeszéde a kormánypártban. *Reggeli Magyarország* 1942. március 14. 3–4. Lásd még pl. *Ellenzék* 1942. március 13. 1–2; *Eger* 1942. március 13. 1; *Magyar Élet* 1942. március 13. 1; *Nyírvidek. Szabolcsi Hírlap* 1942. március 13. 1; *Magyar Jövő* 1942. március 13. 1–2; *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap* 1942. március 13. 1–2; *Székely Nép* 1942. március 13. 8; *Felvidéki Ujság* 1942. március 13. 1–2; *Kárpáti Híradó* 1942. március 13. 8; *Népujság* 1942. március 13. 1; *Dunántúl* 1942. március 13. 1; *Székely Szó* 1942. március 13. 8; *Magyar Nemzet* 1942. március 14. 5; *Pesti Hírlap* 1942. március 14. 1–2; *Népszava* 1942. március 14. 3–4; *Magyarság* 1942. március 14. 5–6; *Délmagyarország* 1942. március 14. 5; 8 *Órai Ujság* 1942. március 14. 1–2; *Szentesi napló* 1942. március 14. 3; *Uj Magyarság* 1942. március 14. 2–3; *Uj Nemzedék* 1942. március 14. 1–3; *Ujság* 1942. március 14. 3–4; *Nemzeti Ujság* 1942. március 14. 1–3; *Függetlenség* 1942. március 14. 3–4.

⁴ Közli az *Ujság* 1942. március 11. 2. Hasonlóképpen közli Bárdossy Teleki Béla grófhhoz, az Erdélyi Párt elnökéhez intézett levelét is.

Amint látjátok, hiánytalanul a régi kabinettel jelenek meg. Ez hiánytalanul jelenti a régi kabinet irányzatát is, alapelveiben és világnézetében egyaránt. *(Nagy taps és éljenzés.)*”

A külpolitikát illetően egyértelműen leszögezte, hogy nem lesz változás: „töretlenül állunk azon a vonalon, amelyen nem becsületes magyar ember az, aki meginog. A mi helyünk nem lehet másutt, mint ahová az elmúlt világháború utáni politikánk állított Németország és Olaszország mellett, amely vonalon – s ezt belföldön és külföldön szeretném, ha hangsúlyozottan mindenki meghallaná, – soha ingás, bizonytalanság, sem a magyar kormányzatban, de még kevésbé a magyar közéletben nem volt.

Kállay szerint Magyarország egy olyan háborúban volt benne, „amely nemcsak egyes nemzetek létéről, vagy nemlétéről, hanem az egész világ sorsáról s annak nemcsak földrajzi határáról dönt, hanem dönt az egész emberiség sorsáról is”. Magyarország már akkor döntött a hovatarozásáról, „amikor Németország még nem volt a világ legnagyobb hatalma, Olaszország pedig még csak indulóban volt a diadalmas fasizmus útján”.

„Nem lennénk magyarok – mondta –, nem méltó utódja az európai kultúrába és civilizációba beolvadt, de mindig független maradt ezer év előtti elődjeinknek, ha nem ott volnánk, ahol a küzdelem a keleti barbarizmus ellen folyik, ahol meg kell védeni a kereszténységet, ahonnan várhatjuk a nagy magyar ideálok beteljesülését. A mi helyünk szövetségeseink: Németország és Olaszország mellett van, a mi sorsunk az orosz harcmeszökön dől el, mi értünk harcol ott minden katona, ezért kell ott lennünk, mert magyar becsületünk sem engedheti azt, hogy mi értünk nélkülünk mások harcoljanak. *(Lelkes taps és éljenzés.)*”

Saját magára vonatkozóan kihangsúlyozta, hogy Gömbös Gyulának (Vonyó 2018) volt a munkatársa, és miniszterelnökként is a 95 pontos nemzeti munkaterv alapján áll,⁵ ezt vallja politikai irányának és ezek a célkitűzései. „Szeretném, ha újra elővennétek ezeket a pontokat és látnátok, micsoda hittel, szándékkal, akarással indultunk akkor nehéz utunkra. Most ideállított a sors, ahol ő állt és az ő pártjának az élén, az ő magyarságának, világnézetének, álmainak harcosa és szolgája akarok lenni. Ez a politikai hitvallásom.

A belpolitikát illetően Kállay leszögezte, hogy föltétlen híve a parlamentáris kormányzásnak, de „természetesen [csak] addig, amíg a parlament azon a nívón áll és van, amely a munkát lehetővé teszi, mert ha elfajul, nem lehet akadálya a nemzeti munka folytatásának”. Ugyanakkor azt is kihangsúlyozta, hogy a belpolitikai élet legfontosabb tényezője a Magyar Élet Pártja. „Én ezen a párton keresztül, ezzel a párttal akarok és fogok kormányozni. Más lehetőség nincs is. A nemzeti akaratnak valahol kifejezésre kell jutnia és ez itt nálunk ebben a

⁵ A Gömbös kormány nemzeti munkaterve. Budapest, 1932.

pártban jut kifejezésre. Itt kell tehát kialakulni a teendőknek, melynek alapfeltétele, hogy a párt tájékozott legyen mindenről, mert hogy helyes közvélemény alakuljon, kell, hogy a realitásokon, a dolgok ismeretén épüljön fel. Ez egyik tényezője a közrend fenntartásának is, amelyet nem lehet csak rendészeti ténykedésekkel biztosítani. Szociális haladás, a helyzetről való tájékozottság az egyik oldalon, igazságosság és kemény fegyelmezés a másik oldalon, biztosíthatják csak a rendet.”

Szót ejtett a zsidókérdésről is.⁶ „Én a zsidókérdést egyszerűen szociális, mégpedig a legvirulensebb szociális problémánknak tartom. Van természetesen faji vonatkozása, van gazdasági is bőségesen és sok más, de szeretném az egészet sine ira et studio a szociális igazság, illetve igazságtalanság vonalán felvázolni. (*Halljuk! Halljuk!*)

A zsidóság aszociális lény úgy is, mint tömeg, úgy is, mint egyén. (*Ugy van! Ugy van!*) Ha megvonjuk bármely országban a mérleget, azt kell megállapítani, hogy a dolgok végső kifejlődésében kártékonyak voltak.” Alapjában véve tehát „semmi másról nincsen szó, mint helyrehozni azt a szociális igazságtalanságot, amit a zsidóság szereplése Magyarországon, mint eltolódást eredményezett az ország anyagi, gazdasági létének kiegyensúlyozottságában. (*Éljenezés, és taps.*)

Az az idő, amelyben a zsidóság gyarapodott, meggazdagodott, összeesik azzal az idővel, mikor a magyar birtokososztály hivatalokba, a nép pedig Amerikába vándorolt. Most nekünk a visszavándorlást kell megszerveznünk, a hivatalokból vissza a gazdasági életbe, Amerikából és a nincstelenségből vissza a magyar földhöz. Talán ez lesz a legszebb feladata minden eljövendő magyar szociális és gazdasági politikának. (*Hosszantartó éljenezés és taps.*)

Kállay legfontosabb tennivalójának a zsidóbirtokok kisajátítását tekintette, amelyet még a Gömbös kormány földművelésügyi minisztereként javasolt.

„Ezért a legrövidebb időn belül olyan jogszabállyal jövök a párt, illetve a parlament elé, amely az eljárási és a zsidóingatlanok értékbecslési szabályainak megváltoztatásával, valamint a jogorvoslati lehetőség szűkítésével módot fog adni arra, hogy a zsidótörvény hatálya alá eső ingatlanok a legrövidebb időn belül keresztény kézre legyenek juttathatók. (Nagy taps és éljenezés.). Ugyanakkor jogszabállyal fogok gondoskodni a mai kártalanítási rendszer megváltoztatásával arról is, hogy az igénybe vett ingatlanokért járó kártalanítási összegek zsidók által felhasználva, a gazdasági élet egyéb vonalain káros versenyt vagy gazdasági szempontból hátrányos árfejlődést ne eredményezhessen. (*Helyeslés.*)”

⁶ Érdekes, hogy a visszaemlékezésében szükségét érezte annak, hogy beszédének a zsidókérdést taglaló részét hosszasan idézze, majd kommentálja. Lásd Kállay 2012, I. 103–106.

Kállaynak a zsidókérdésben a kinevezésekor megfogalmazott álláspontja, és az 1942-ben elfogadott két zsidótörvény, egyértelműen bizonyítja, hogy a visszaemlékezéseiben megfogalmazott állítás, miszerint „a nemzet becsületét és emberségről vallott hagyományos eszményeit csak úgy őrizhetjük meg, ha visszavonjuk a zsidók ellen hozott rendelkezéseket” (Kállay 2012, I, 48) nem több önmaga utólagos felmentési kísérleténél.

Képviselőházi bemutatkozó beszédében (március 19) Kállay egyértelművé tette, hogy mindent alárendel a háborúnak, és az ország egészétől elvárja, hogy felsorakozzon mögötte. Kifejtette, „hogy egy változatlan kabinet változatlan programjával” jön. „Az én programom – mondta –, tevékenységem, munkám röviden ebben az egy mondatban foglalható össze: minden rendelkezésünkre álló energiánkat ennek a háborúnak, — és hangsúlyozom — a mi háborúnknak szolgálatába kell állítani, mert bennünket nem idegen érdekek visznek ebbe a háborúba, mi elsősorban magyar érdekekért harcolunk. (*Úgy van! Taps a jobboldalon és a középén.*)

Ne felejtjük el egy pillanatra sem, ha tőlünk ezerkilométeres távolságokba is, de mégis a magyar hátáron és a magyar határokért folyik ez a háború. Szeretném, ha a hadbavonult katonától az itthon maradt s a hadiiparban foglalkozó munkásig, vagy a mezőgazdasági termelésben dolgozó gazdáig mindenki érezné és tudná, hogy mi magunkért, a magunk léteért és történelmi fennmaradásáért küzdünk ebben a háborúban! (*Úgy van! Úgy van! Taps a jobboldalon és a középén.*)

Ennek a háborúnak ez szabja meg az útját, a kötelességek ma ekörül csoportosulnak. Szívesen szálllok vitába világnézeti kérdésekről, egyes kérdések és programpontok illetően vagy olyatén végrehajtásáról, de kérve kérek mindenkit, hogy ebben a vonatkozásban ellentét ne legyen köztünk. (*Úgy van! Úgy van! a jobboldalon és a középén.*)

Ezt a kérésemet igyekezni fogom teljes lojalitással szolgálni oly módon is, hogy más vonatkozásban történő lojális közeledést lojális barátsággal viszonzok, ebben az egy kérdésben azonban mindenkinek feltétlen lojalitását kérem, mert ha nem kapnám meg kinyújtott baráti jobbommal, minden eszközt igénybe fogok venni azért, hogy ennek a kitűzött célnak szabotálói, ellenzői, vagy elgáncsolói ne lehessenek. (*Úgy van! Úgy van! Taps a jobboldalon és a középén! (...)*)

Partnereket, segítőtársakat keresek e nagy cél szolgálatában, azoknak pedig, akik nem lesznek partnerek, pusztulniuk kell ebből az országból. (*Taps a jobboldalon és a középén.*)”

Kállay töretlenül hitte, hogy a magyar nemzet „a kereszténység védőpajzsaként történelmi hivatásának megfelelően küzd a bolsevizmus ázsiai veszélye ellen”. Ugyanakkor számára a

„magyar orientáció” hűséget is jelentett. „Hűséget és kitartást nagy szövetségeseink és barátaink, a tengelyhatalmak oldalán, amikor ők és velük együtt mi is, egy igazságosabb világrendért, egy új Európáért szállunk küzdelembe. (*Taps a jobboldalon.*) (...)

A mi helyünk Németország és Olaszország mellett van, (*Élénk helyeslés és taps.*) éppúgy ma a háborúban, mint holnap a béketárgyalások, a döntések asztalánál. Egy ország és egy nemzet megítélésében semmi sem nagyobb biztosíték, mint a múlt. Magyarország nem akcidentális államalakult, hanem történelmi, földrajzi és kulturális szükségesség (*Úgy van! Úgy van!*) és hogy szövetségeseink ezt felismerték, ez egyik bizonyítéka annak, hogy az új Európa elrendezésére hivatottak.”

„A mi helyzetünket – mondta Kállay –, mint már jeleztem, mindennekfelett az határozza meg, hogy hadba szálltunk. Hadba szálltunk erőnk teljességével, egész rendelkezésre álló hadseregünkkel, amely mögé fel kell sorakoztatni teljes belső erőfeszítésünket, teljes belső kapacitásunkat. Már mondtam, hogy mi ideálokért szálltunk harcba, mert a magyar nemzet minden erejével küzd a bolsevizmus ellen. (*Úgy van! jobb felől.*) Ebben a harcban nekünk utolsó erőnkig részt kell vennünk, ebben a harcban dől el a sorsunk, a jövőnk, egész magyar nemzetünk léte vagy nemléte, ezért nagyon kérem, még egyszer ismétlem, úgy méltóztassanak ezt venni ettől a pillanattól, a mai napoktól, a ránk jövő napoktól és hónapoktól kezdve, mint legfontosabb problémáját ennek az országnak és minden cselekvésünknek.”

„Ennek alapfeltétele a hadseregnek ütőképessége. Ennek a hadseregnek ütőképességét mindenkor meg kell őrizni és meg fogjuk őrizni. Megőrizzük a belpolitikai tendenciákkal szemben is. (*Taps a jobboldalon, a középen és a balközépen.*)

Megőrizzük minden szabotázzsal, minden ellentétes akcióval szemben. Az itteni frontért én felelek, (*Taps a jobboldalon.*) mint ahogyan a magyar katonai vezetők felelnek azért, hogy mi történik künn a fronton. A magyar katonák meg fogják állni helyüket a fronton, de ugyanúgy elvárom, hogy itt benn az országban is mindenki megállja a helyét. (*Taps a jobboldalon és a középen.*)

Eddig jól éltünk, de most háborúba megyünk s ehhez minden vonalon alkalmazni kell magunkat. (*Úgy van! Úgy van! a jobboldalon.*) Sokan talán feleslegesnek tartják, hogy ezt annyiszor ismétlem, én azonban, ameddig ezen a helyen leszek, ezt mindig fogom ismételni. Belső munkára van szükség, a belső munkafegyelem megteremtésére. Hála Istennek, eddig ezen a téren semmi hibát, semmi bajt nem tapasztalunk. (*Mozgás a szélsőbaloldalon.*)

Ma már azonban a háborúban álló országoknak meg vannak a módszerei és eszközei arra is, hogy ha bármiképpen meglazulna vagy gyengülne a munkafegyelem országunkban,

mindenkit kötelességteljesítésre tudjanak szorítani. Meg vagyok győződve arról, hogy ez a harc a mi javunkra dől el. Ezért kérem ezt az országot, hogy egész lelkével feküdjék bele a háborúba.” (*Képviselőházi napló 1939. 90–92*).

Kállay Magyarország egyértelmű háborús elköteleződését a tengelyhatalmak oldalán a Magyar Élet Pártja 1942. április 20-i nagytanácsi ülésén elmondott beszédében is megerősítette:

Háborút viselünk, harcba indulnak katonáink. Háborúba szállt az egész nemzet, a mi háborúnkba megyünk. Mert régi idők óta, 1948⁷ [*sic*] óta most viselünk újra magyar háborút. Magyar háborúba viszem én a magyar katonát, mert más porába, olyanba, amelyet nem a magyar érdek kíván, sem én, sem senki más ebben az országban fiainkat, véreinket nem engedheti. Nem kényszerből megyünk a háborúba, nem is sodródtunk abba bele, hanem tudatosan vállaljuk, mert egyszer már megértük, hogy rólunk nélkülünk határoztak egy asztalnál, amelynél a trianoni béke megszületett, márpedig még egyszer nem történhetik meg, hogy rólunk nélkülünk határozzanak. De ha azt akarjuk, hogy szavunk legyen a jövő Európa sorsának kialakításában és benne a mi magyar elhelyezkedésünk kérdésében, akkor nem elég csak a tárgyaló-asztalnál megjelenünk, ott kell lenünk már az elhatározásnál, a küzdelemben, a szenvedésben, a harcban s minden áldozatkészségben is. Ezért viseljük ezt a háborút, ezért küldjük felelősségünk tudatában harcba csapatainkat. De tudjuk, ugyanekkor felelősek vagyunk azért is, hogy az ország itthon se maradjon védtelen. Vegye megnyugvással tudomásul az egész nemzet, hogy határainkon mindenütt annyi katona áll, hogy az ország határát mindig, bárki ellen meg is tudja védeni. — A magyar határ a magyar honvéd kezében van, egyezmények, döntések állapították meg azt, de a magyar honvéd fogja azt megtartani.

Külpolitikánk változatlanul azt az egyenes, határozott irányt követi, amelyen eddig haladt. Azt hiszem, nincs józan eszű ember az országban, aki más külpolitikát követhetne, mint amit eddig követtünk s amelyet én nemcsak követni, hanem a ma és a jövő kívánalmainak megfelelően még jobban kiépíteni akarok. Mit jelent ez a külpolitika? Szoros baráti együttműködést szövetségeseinkkel, elsősorban Németországgal és Olaszországgal. Jelenti, hogy vérben, munkában, búzában minden tőlünk telhetőt áldozunk, ami ennek a háborúnak megnyeréséhez szükséges. De a

⁷ Ez kétséget kizáróan elírás. Helyesen 1848.

teljes együttműködés fogamában⁸ [sic] benne van az egyenjogúság is. Mert olyan együttműködés, amely mindkét félnek hasznos és jó legyen, másként mint kölcsönös megbecsüléssel, kölcsönös tisztelettel és egymás helyzetének és jogainak teljes elismerésével nem is valósulhatott volna meg. (Magyarország részvétele... 1942).

Összességében elmondható, hogy Kállay rendületlenül a tengelyhatalmak szövetségi rendszere részének tekintette Magyarországot, és teljes mellszélességgel támogatta mindenekelőtt a Szovjetunió ellen – magyar érdekekért és az ekkor még remélt végső győzelemig – folytatott háborút, amelyet „nemzeti öncél” -ként határozott meg. Ebben benne volt a birodalmi eszme és a magyarság kárpát-medencei szupremáciájának kihangsúlyozása is,⁹ illetve az alig burkolt fenyegetés mindazok számára, akik esetleg nem akartak volna beállni az „öncél” szolgálatába. Hasonlóképpen töretlenül képviselte a zsidókérdés megoldásának szükségességét, mégpedig további jogfosztással és megfosztással a javaktól. Ennek szükségességét azzal magyarázta, hogy a magyar társadalom tagozódása és rétegződése nem egészséges. Ennek okát abban látta, hogy „a társadalmi kapillarizáció, ami egészséges tette a nemzetek társadalmát, nálunk hiányokat mutat fel.” Szerinte

... ennek is adottsága van. Amikor a nemesi kiváltságok megszüntetésével meg kellett volna indulnia az egészséges keveredésnek, az alulról jövő elemek felszivárgásának, a felül elhullottak eltűnésének az alsó rétegekben, akkor lassanként egy át nem eresztő réteg férközött, tódult be, egy át nem eresztő réteg keletkezett az alsó néprétegek és a felsők között. (...) Ez az át nem eresztő réteg a zsidóság volt. (*Úgy van! Úgy van!*)

Ennyiben társadalmi probléma a zsidóság kérdése is. Annak, a mindnyájunk által tehetségesnek, pompásnak elismert magyar parasztságból, kevesen jutottak a felsőbb társadalmi rétegekbe, nagyrészt az volt az oka, hogy ez az át nem eresztő réteg az egészséges társadalmi kapillarizációt megakadályozta. (*Képviselőházi napló 1939. 92–93*).

Hogyan tervezte Kállay a zsidókérdés társadalmi megoldását?

Pártunk szakbizottsága – mondta a képviselőházi bemutatkozó beszédében – már foglalkozott is azzal a törvényjavaslattal, amelynek útján az összes zsidóbirtokokat

⁸ Helyesen: folyamában.

⁹ Lásd pl. „Kállay miniszterelnök beszéde a magyarság és a nemzetiségek sorsközösségéről”, *Népszava* 1943. november 9. 3. Kállay szerint „Magyarország nélkül, a magyar nép vezető szerepe nélkül államot ezen a csodálatosan egységesnek kiszabott földön alkotni nem lehet.” Ebben a meggyőződésében maga Adolf Hitler is megerősítette: „*A Vezér kifejtette előtte, hogy tisztában van azzal, hogy Románia, Bulgária és a volt Jugoszlávia nem konszolidált államok, mert nincs államalkotó képességgel felruházott román, bolgár és jugoszláv nép, hogy csak Magyarország konszolidált állam, mert a magyar nemzet államalkotó, és mert természetesen vezető rétege van a régi magyar nemességben. (...) Látszott rajta, hogy ezt azért Hitlertől is egészen szívesen hallja.*” (Szegegy-Maszák 1996. II, 83–84).

haladéktalanul a maguk egész teljességében állami kisajátítás tárgyává akarom tenni. (*Élénk éljenzés, helyeslés és taps a jobboldalon...*) Azt mondtam, hogy a maguk teljességében. (...) Mi nem szavakkal és biológiai meghatározásokkal, hanem a fajvédelmi törvény alapján fogjuk a földbirtok igénybevételét végrehajtani (...) s ez a törvény természetesen nem ismeri azokat a kivételeket, amelyek a másik, a zsidók közéleti térfoglalásának korlátozásáról szóló törvényben (...) Amikor a mögöttem ülő pártnak bejelentésemet megtettem, ezt nem említettem meg, mert óvatos akartam lenni. Csak úgy tudtam ugyanis most ezekkel a további részletekkel is idejönni, hogy minden oldalon teljesen megtárgyaltam a kérdést. (*Helyeslés jobbfelől.*) Ugyancsak nem jelentettem be még azt, hogy az összes zsidókézen lévő erdőbirtokokat is kisajátítom. (...) Ez egyedül mintegy 500.000 hold zsidó erdőbirtokot jelent. Az egyéb földbirtokok is több mint 500.000 holdat tesznek ki. (...) Ennek az erdőbirtoknak jórésze azon a területen fekszik, amelynek telepítési politikánk szempontjából is igen nagy hasznát vehetjük (*Helyeslés és taps a jobboldalon.*) és amelyre elsőrendű szükségünk van. A földbirtokokat kötvény ellenében fogjuk kisajátítani. (...) Nem lehetett más útra lépünk, mert ennek az összegnek készpénzben való kifizetése olyan inflációt jelentett volna ebben az országban, amit nem vállalhatunk. (...) Az 500 holdon felüli birtokok zár alá vett fundus instructusát, élő és holt felszerelését sem fogjuk készpénzben kifizetni, hanem zárolt betétek alakjában fogjuk elhelyezni. (*Képviselőházi napló 1939. 96.*)

A NEMZETKÖZI HELYZET ALAKULÁSA 1942-BEN

A Kállay-kormány hivatalba lépésével szinte mondhatni egy időben, 1942. március 25-én, megkezdődött a szlovákiai zsidók Auschwitzba deportálása (Macadam 2020). Mivel a németek szembesültek azzal, hogy Moszkva irányába nincs lehetőség előre törni, ezért 1942 nyár elején Sztálingrádot és a Kaukázust célozták meg.

1942 májusában a 2. magyar hadsereg, vitéz Jány Gusztáv vezérezredes parancsnoksága alatt, kivonult a Donhoz. Ebben a hadseregben, a zsidó munkaszolgálatos századok mellett, később megjelentek a begyűjtött kommunistákból felállított munkásszázadok is.

1942. június 7-én, a Midway-szigeteknél, az amerikaiak meghatározó vereséget mértek a japán tengeri flottára. A Csendes-óceán térségében ezzel gyakorlatilag megfordult a hadiszerencse.

1942. június 8–9-én Hitler kancellár a Rastenburg közelében levő főhadiszállásán fogadta Kállay magyar miniszterelnököt. Kállay a látogatásról a MÉP június 11-i pártértekezleten számolt be. „Kiemelte, hogy milyen mély benyomást tett rá a német nép vezetőjének határozottsága és céltudatossága, a Birodalom páratlanul fölszerelt és minden feladat megoldására képes hadserege, örömmel számolt be arról, hogy a megbeszélései során fölmerült katonai és politikai természetű kérdésekben nemcsak megértéssel, hanem a legteljesebb összhanggal találkozott. Végül hangsúlyozta, hogy németországi látogatása során szerzett benyomásai csak megerősítették a tengelyhatalmak győzelme iránti eddigi meggyőződésében.”¹⁰ Nemzetközi viszonylatban ezt a találkozót szintén a magyar – német együttműködés megerősítéseként értelmezték.¹¹ Ezt maga Kállay erősítette meg a *Berliner Lokalanzeiger* című vezető német lapnak adott nyilatkozatában:

A Tengely új nagy győzelemi sorozata (...) megerősíti bennem a benyomást, hogy mindaz, amit a Führer főhadiszállásán alkalmam volt hallani, matematikai pontossággal beteljesedett, vagy útban van a megvalósulás felé. Már eddig is tudtam, hogy a német jelentések mindig a valóságot tükrözik vissza, most csodálattal látom, hogy a jövő alakulását is pontról pontra meghatározzák. Meggyőződésem, hogy e nyár győzelmes harcai után tisztázódik a helyzet s még ebben az évben megindulhat az új Európa kialakulása. Meggyőződésem az is, hogy ebben a kérdésben egyetlen magyar ember sem gondolkozik másként mint én.¹²

Minden bizonnyal nem véletlen, hogy 1942. július 15-én Popovics L. Milán bácskai szerb képviselőnek az újvidéki januári tömeggyilkosságokba torkolló razziákra vonatkozó parlamenti interpellációjára Kállay miniszterelnök „kívülről beszivárgó elemek” földalatti aknamunkájáról és „nyílt lázadás” -ról beszélt. Szerinte a túlkapásokat a „kíváncsi polgári személyek oktalan” magatartásával és a karhatalmi erők felbőszítésével magyarázta. Biztosította a képviselőt, hogy a „tettesek és mulasztók büntetőjogi felelősségre vonása folyamatban van” (A. Sajti 2004. 296–297). Ez azonban nem felelt meg a valóságnak, mert csupán vizsgálat folyt, amit végül Horthy leállított. A tényleges felelősségre vonás csak 1943 végén, 1944 elején történt meg – az angolokkal szemben vállalt kapitulációs megegyezés folyományaként. A bűnösként elítélt katonatisztek viszont ekkor Németországba szöktek.

¹⁰ Kállay miniszterelnök beszámolója a MÉP-ben a németországi útvjáról. *Népszava* 1942. június 13. 3. Lásd még Kállay 2012, I. 120–131.

¹¹ „Magyarország százszázalékgig eleget tesz vállalt kötelezettségeinek.” *Dunántúl* 1942. június 13. 3. Lásd még pl. *Uj Világ* 1942. június 12. 5; *Népszava* 1942. június 14. 4; *Magyar Nemzet* 1942. június 14. 5; *Függetlenség* 1942. július 2. 2.

¹² *Reggeli Ujság* 1942. július 1. 1. Lásd még *Magyar Nemzet* 1942. július 1. 1; *Székely Nép* 1942. július 1. 1; *Népszava* 1942. július 1. 1.

Kállay Hitlernél tett látogatását követően a magyar törvényhozás, 1942. július 19-én, elfogadta a negyedik zsidótörvényt (1942: VIII. tc.), amely nemes egyszerűséggel kimondta, hogy „Az izraelita vallásról szóló 1895: XLII. törvénycikk hatályát veszti.” Ennek a törvénynek az értelmében (5. §) „bevett vagy elismert vallásfelekezetből az izraelita vallásfelekezetre áttérni, úgyszintén bevett vagy elismert vallásfelekezeten kívül állónak az izraelita vallásfelekezetbe lépni” többé már nem lehetett. Ezzel gyakorlatilag a vegyes házasságok lehetőségét helyezték törvényen kívül (Jakab 2021. 99–100).

Július 31-én az 1942. évi XIV tc.-kel a kormány módosította a honvédelemről szóló 1939. évi II. tc.-t. A módosítás munkaszolgálatra kötelezte a keresztény felekezetű, de zsidó fajú férfiakat is, az egyházi státuszúakat kivéve. Nem egészen két hónappal később – szeptember 6-án – a Kállay kormány újabb zsidótörvényt fogadott el, az 1942. évi XV. tc.-t „a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól” (Jakab 2021. 100–109). Kállay ezeket a zsidóellenes jogszabályokat a visszaemlékezéseiben nem említi.

Miközben folyt az ötödik zsidótörvény vitája 1942. augusztus elején Ullein-Reviczky Antal¹³ szabadságra Törökországba utazott, hogy kapcsolatot keressen a brit diplomáciával és tapogatódzón egy esetleges fegyverszünet feltételei iránt (Kállay 2012, II, 135–136). „A politikai elveket, amelyeket a magyar diplomáciának a béketapogatódzások során követnie kellett, egy bizalmas tanácskozáson fektették le 1942-ben, amelyen Ghyczy Jenő, Szentmiklósy Andor, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Kánya Kálmán és Bethlen [István] vettek részt. Vita tárgyát képezte, hogy közelebbről mit célszerű hangoztatni a szövetségesek felé, a ‘sodródást’ vagy az ‘önálló akarat’ megőrzését. Végül az ‘öncélú’ politika hangsúlyozása mellett döntöttek, a kereszténység, a humanizmus, a liberalizmus védelmének kiemelésével.” (Joó 2008. 31).

Az 1942. október 23-án kezdődött El Alamein-i csatában november elején a németek döntő vereséget szenvedtek. Ezzel párhuzamosan került sor a *Fáklya* (Torch) hadműveletre (1942. november 8–16), amelynek keretében a szövetségesek sikeres partraszállást hajtottak végre francia Észak-Afrikában. A francia hadsereget irányító François Darlan tengernagy megegyezett Dwight David Eisenhower amerikai tábornokkal, és csapatai nem csupán letették a fegyvert, hanem át is álltak a szövetségesek oldalára. Ezzel az *Afrikakorps* gyakorlatilag harapófogóba került, de csak 1943. május 13-án tette le a fegyvert.

¹³ Feleségével, Lovice Louisa Grace- szel, aki Cyril James Cumberbatch angol konzul lánya volt, Isztambulban ismerkedett meg, ahol 1932-től az isztambuli magyar misszió konzuli osztályának vezetői tisztségét töltötte be.

A keleti fronton, a sztálingrádi harcokkal párhuzamosan, az Uriv- i hídfőállásból 1943. január 12-én megindult a szovjet támadás a 2. magyar hadsereg állásai ellen. A mintegy 200 kilométeres magyar frontszakasz rövid időn belül összeomlott.

TAPOGATÓDZÁSOK

Teljesen egyértelmű, hogy 1942 nyara és 1943 eleje között semmi érdemi béketapogatódzás nem történt. Kállay maga írja, hogy a doni katasztrofális vereség következtében:

Követségeink vezetői utasítást kaptak, hogy határolják el magukat a német politikától és képviselőitől, igyekezzenek a semleges országokban lévő angolszász követségekkel közvetett vagy közvetlen kapcsolatot felvenni, s tájékoztassák őket Magyarország helyzetéről és szándékairól, természetesen vigyázva rá, nehogy felhatalmazásom nélkül tárgyalásba bocsátkozzanak velük, tekintve, hogy a konkrét tárgyalás, illetve javaslatétel idejét és módját magam kívánom majd meghatározni. Feladatunk egyelőre, hogy megfelelő légkört teremtsünk, és kipuhatóljuk a túloldal hangulatát. (Kállay 2012, I. 176).

Ezzel a visszaemlékezéssel szemben Kállay, amikor 1943. február 25-én felszólalt a Baross Szövetség közgyűlésének záróülésén („Kállay miniszterelnök a magyar csapatok harcairól és a bolsevista veszedelemről”), akkor kihangsúlyozta, hogy „magyar célok vitték katonáinkat (...) a messze orosz mezőkre”. Álláspontja szerint:

Ennek a háborúnak ránk nézve pregnánsan kifejezett kettős célja van: megmenteni a bolsevizmustól ezt az országot, ezt a nemzetet s vele együtt a kultúrának, kereszténységnek, civilizációnak, az emberiségnek azt a keletre előretolt őrhelyét is, amelyen mi itt állunk. Mert ha áttöri ezt a bástyát a keleti rém, akkor nincs megállás, nincs feltámadás. (...) Ennek a most folyó háborúnak elvesztése... nemcsak nemzetek, de egy egész világ eltűnését jelentené. Ezért harcolunk, ha kell, az orosz harcmezőkön, vagy koncentráljuk erőinket itthon úgy, ahogy azt a szükségesség megszabja. Mert nekünk ebben a harcban magyarságunkat kell megvédenünk és megmentenünk s ennek a feladatnak nem tettünk eleget addig, amíg el nem hártottuk a bolsevizmus veszélyét. (Népszava 1943. február 26. 5).

Szegedy-Maszák Aladár (1903–1988), 1943 tavaszán készített is egy memorandumot, amelyben a semleges országokban állomásozó magyar követeket tájékoztatta. Ezt valahogyan a brit külügyminisztérium (Foreign Office) is megkapta. Ebből a dokumentumból kiolvasható nem csupán a korabeli hivatalos Magyarország önmagáról, illetve a nemzetközi

meghatározottságairól alkotott felfogása, hanem a vágyott jövőképe is. Jóllehet a szerző feladja az integrális revízióra vonatkozó álláspontját, mégis egy olyan Kárpát-medencét vizionál, amelyben Magyarország és a magyarság jelenti a súlypontot.

„Ez a leghitelesebb beszámoló – írta augusztus 31-én D. Allen, a brit külügyminisztérium illetékese –, amely a magyarok reményeiről és félelmeiről eddig birtokunkba jutott”. Álláspontja lesújtó, viszont pontosan kifejezi, hogy a korabeli magyar politikai vezetés mennyire nem volt tisztában a realitásokkal: „Ha a magyar kormány azt reméli, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velünk folytatandó tárgyalásokhoz, akkor még nagyon sokat kell tanulnia.” (Juhász 1978. 216–217).

1943-ban tényleg voltak alacsony szintű informális tapogatódzások – többnyire értelmiségieken és újságírókon keresztül – Lisszabonban, Isztambulban (Szent-Györgyi Albert), Stockholmban és Svájcban, de érdemi dolog egyáltalán nem történt. Az amerikaiak ezeknek nem is tulajdonítottak valós jelentőséget (Joó 2008. 43–71). Ebben minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy a keleti fronton folyamatban levő hadműveletekkel mondhatni egy időben a három szövetséges nagyhatalom – Nagy-Britannia, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió az 1943. január 14–24 között, Casablancában, megtartott konferencián „kimondta a feltétel nélküli megadás elvét,¹⁴ elvágva ezzel Németország, illetve az ekkor már kapcsolatot kereső csatlós államok kompromisszumos békekötési lehetőségét. A feltétel nélküli megadás elvének kimondásának eredménye, hogy a magyar kormánycsoport nem tudott hivatalos szinten kapcsolatba lépni az angolszászokkal, ezért kénytelen volt az angol titkosszolgálat felvenni a kapcsolatot.” (Dobos 2016. 64).

Nyilvánvaló, hogy Kállay miniszterelnök 1943 tavaszától már következetes volt abban, hogy Magyarországot valamilyen formában ki akarja vezetni a háborúból. Annál is inkább, mert tudott a románok tapogatódzásairól is. A kivezetés gyakorlati kivitelezésére azonban semmiféle konkrét elképzelése nem volt. Nemcsak neki – másnak sem. Kállay szemei előtt mindvégig a szövetségesek balkáni partraszállásának vágyálma lebegett, még akkor is, amikor már teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy annak semmi reális esélye nincs. Valójában soha nem is volt (Joó 2008. 136–146) Magyar úriemberként viszont Kállay azt hitte, hogy amikor majd a Balkánról felfele nyomuló angolszász szövetségesek elérik Magyarország határait, akkor közli Hitlerrel, hogy: „kedves uram, mostantól mi már nem kívánunk tovább harcolni,

¹⁴ Ezzel gyakorlatilag megerősítették a Churchill és Roosevelttel által 1941 augusztusában aláírt *Atlanti Chartá-t*, amely leszögezte, hogy a háború „a náci zsarnokság teljes megsemmisítéséig” folytatódik (Remények és illúziók 2017. 18–19).

kilépünk, és kérjük önt, hogy snájdig úriemberként szíveskedjék tiszteletben tartani a mi szuverén döntésünket”.

Kállay másik jelentős tévedése az volt, hogy nem ismerte fel: a Hitler ellenes szövetségen belül nem Anglia a meghatározó szereplő. Mondhatni eldöntött tény volt, hogy a háborút követően felszámolják a gyarmatbirodalmakat, elsősorban a britet és a franciát.

Azon túlmenően, hogy a tárgyalási szintek sem voltak azonosak,¹⁵ a magyar miniszterelnök és az angolszászok érdekei és elképzelései meglehetősen különböztek. „Kállay politikai természetű megállapodást kívánt elérni, a túloldalon azonban a titkosszolgálati személyek érdeklődésének középpontjában a német hadigépezet és ellátás hathatós gyengítése állt. 1943 márciusában az amerikai külügyminiszter kifejezetten utasította az ankarai nagykövetet, hogy kerülje a konkrét tárgyalásokat, engedélyezte viszont a titkosszolgálati kapcsolatok folytatását.” (Joó 2008. 53). Ugyanakkor, belpolitikai viszonylatban, Kállay nem tudott a saját politikájának mértékadó támogatást teremteni még a saját pártjában sem. Nem véletlen, hogy miniszterelnöksége idején két alkalommal is szüneteltette a parlamentet (1942. december 21. – 1943. április 12., valamint 1943. május 4. és október 21. között). A magyar politikai osztály jelentős része következetesen náci/németpárti maradt; a hadseregről – ahol a „kiugrás” előkészítése gyakorlatilag a nullával volt egyenlő – nem is beszélve. Ennek köszönhetően a németek, ha nem is tudtak éppenséggel mindent, de meglehetősen naprakész és komoly információkkal rendelkeztek. Annál is inkább, mivel „a ‘titkos’ tárgyalásokról az angolszász sajtó is bőségesen tált információkat” (Joó 2008. 62). Kállaynak – az elképzeléseit illetően – semmiféle nemzeti konszenzust nem sikerült megteremtenie. Sokatmondó, hogy a háború után még Horthy is elhatárolódott tőle, mert megítélése szerint Kállay túl messze ment az egyezkedésben az angolszászokkal (Joó 2008. 49).

A LÉLEKTANI FORDULAT

Az olaszok Kállayt nem akarták addig fogadni, amíg Hitlernél nem tett látogatást. Ezért a hivatalos olaszországi látogatására csak 1943. április 1–4 között került sor, amikor is a Duce fogadta (Kállay 2012, I, 178–213). Kállay ezt utólag úgy értelmezte, hogy

Hitler első perctől kezdve bizalmatlan volt velem szemben, és nem akarta, hogy felvegyem a személyes érintkezést Mussolinival. Hasonlóképpen nem tartotta volna kívánatosnak, hogy az alkalmat kihasználva találkozzam XII. Pius pápával és környezetével, netán összejöjjenek az oda akkreditált angol és amerikai képviselőkkel. (...)

¹⁵ Alacsonyabb rangú magyar diplomaták (pl. Veress László) tárgyaltak angolszász titkosszolgálati beosztottakkal.

Mint később megtudtam, Hitler beszélt rá Mussolinire, hogy ne fogadjon. Azt hiszem, nem is annyira Mussoliniban nem bízott, hanem inkább Cianóban rendült meg a bizalma, s emellett az olasz vezérkarral szemben is voltak fenntartásai. (...) Alighogy Ciano kivált a kabinetből, megjött a meghívás. (Kállay 2012, I, 178–179).

Kállay olaszországi látogatását követően, 1943. április 16–17-én, Hitler kancellár Horthy Miklóst meghívta Kleissheimba. Ezen a találkozón szó esett a magyar miniszterelnök tapogatózásairól is a szövetségesek irányába, de a Kormányzó visszautasította a miniszterelnök felmentését: „kikértem magamnak – írta később – hivatalos politikai hatáskörömbe való beavatkozását” (Horthy 2011. 282).

1943. május 29-én Kállay nagyívű beszédet mondott a „magyar sorskérdésről” „a székesfővárosi és pestvármegyei MÉP-szervezetek együttes nagyválasztmányi ülésén”. Kifejtette, hogy

Európai nép vagyunk, hűséges nemzete ennek a földrésznek, amely felemelő és tragikus történelmének folyamán a keresztény kultúra bölcsője, az emberi haladás előharcosa volt.

Ez az európai öntudat és európai kötelességérzet állított minket harcba 1941-ben a bolsevista támadással és veszéllyel szemben, ez adta kezünkbe a fegyvert, hogy megvédjük mindazt, amit értéknek tartunk. Védekező háborút folytatunk, egyetlen érdekünk az, hogy békében élhessünk határaink között, mint egyike azoknak az önálló és független európai nemzeteknek, amelyek saját hagyományaik, saját intézményeik, saját életformájuk keretei között akarják munkálni az emberi fejlődés nagy céljait. (...) Az utóbbi időkben sok mindent hallottunk a kis nemzetek életképtelenségéről és arról, hogy tulajdonképpen csak a nagy nemzetek árnyékában volna joguk élni érdekszférákban, mindig meghajolva a hatalmasabb, az erősebb kívánságai előtt. Magyarország nem kér ebből. (...) Magyarország azokat az elveket vallja, amelyeket a tengely államférfiainak legutolsó és különösen az olasz államtitkár legutóbbi megnyilatkozásai oly ékesszólóan és meggyőzően szögeztek le: a kis nemzetek elidegeníthetetlen jogát az önálló élethez. Tisztában vagyunk azzal, hogy mint minden jog, úgy ez is kötelességekkel és felelősségérzettel jár együtt és ezeket a kötelességeket készségesen vállaljuk. (Függetlenség 1943. május 30. 2).

Kállay magyar miniszterelnök álláspontjával és a szövetségesek irányába tett tapogatózásával ellentétben a szovjetek határozott és egyértelmű álláspontra helyezkedtek,

amely semmi jóval nem kecsgettette Magyarországot a háborút követő sorsát illetően. 1943. június 7-én V. Molotov külügyi népbiztos a következőket írta Sir A. C. Kerr moszkvai brit nagykövetnek:

A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatosságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.” Ebbe beletartozott a feltétel nélküli megadás, a megszállt területek visszaszolgáltatása, a háborús kártérítés és a háborúért felelős személyek felelősségre vonása. (Juhász 1978. 158–159).

1943. július elején Kállay miniszterelnök jóváhagyta 3000 magyar munkaszolgálatos (döntő többségében zsidó, illetve el nem ismert vallási közösségekhez – Jehova Tanúi, nazarénusok – tartozó katonai szolgálatmegtagadó) Borba küldését.

1943. július 7-én a szövetségesek partra szálltak Szicíliában és ezzel Mussolini fasiszta rendszere megpecsételődött. Július 25-én a király új miniszterelnököt nevezett ki Pietro Badoglio marsall személyében (1871–1956), aki hivatalba lépésétől az olasz kiugráson dolgozott, ami szeptember elején meg is valósult, mégpedig a kapituláció elve mentén.

Az 1943. július 29-i kormánypárti klubnapon Kállay még azt fejtegette, hogy nem számol „közeli német összeomlással”, ezért „nem változtat addigi irányvonalán”, mert még mindig szilárdnak hiszi a német nemzetiszocialista berendezkedést. Nem látta, hogy Magyarország miképpen húzhatna hasznot egy fordulatból. Szerinte „a magyar oldalon hiányzott a románokra jellemző ‘száz százalékos’ átállási rugalmasság. Az angolszászokban nem bízott, azt gondolta, hogy ki akarják provokálni az ország megszállását” (Joó 2016. 25).

„Politikai síkon csak Mussolini bukása után következett be fordulat. A Kállay-kormány ‘belső kabinetje’ 1943. augusztus 27-én ülést tartott, ahol döntést hoztak a Veress Lászlónak¹⁶ adandó felhatalmazásról. Ujváry Dezső isztambuli főkonzul és Veress közreműködésével újabb egyeztetések kezdődtek, miután az SOE útján közölték az ankarai brit nagykövettel, hogy Magyarország elvben elfogadta a feltétel nélküli megadás formuláját. (...) A négyponos felszólítást, amellyel brit részről elfogadták a hallgatólagos magyar kapitulációt, szeptember 9-én¹⁷ adták át egy, a Márvány-tengeren horgonyzó jacht fedélzetén. A Veress közreműködésével, 1943 szeptemberében létrejött titkos fegyverszüneti egyezményben foglaltak nem tükrözték a magyar miniszterelnök valódi szándékait és célkitűzéseit. Végül

¹⁶ Magyar külügyminisztériumi segédtitkár.

¹⁷ A szeptember 10-re virradó éjszaka. Lásd Kállay 2012, II, 139–150.

éppen a megbízó Kállayt lepte meg leginkább az előzetes fegyverszüneti egyezmény, mert úgy látta, hogy arra Veressnek nem volt felhatalmazása.” (Joó 2008. 55).

Valójában máig nem tisztázott, hogy végül Kállay megerősítette-e vagy sem az egyezményt. Egy azonban bizonyos: nem kell túlértékelni. Az egyezménnyel szemben tanúsított habozás döntés- és cselekvés-képtelenség jól összeegyeztethető Kállaynak az események alakulásához igazodó magatartásával. Minden bizonnyal „gesztusnak tekintette... amely adott esetben jól is kamatoztatható, de semmiképpen sem ad politikai garanciákat Magyarország számára, így legfeljebb újabb lépések kezdetét látta benne, nem egy tárgyalási folyamat lezárását.” (Joó 2008. 58).

Az előzetes kapitulációs megállapodás a következőket tartalmazta:

- a) Magyarország igazolja a feltétel nélküli megadást és a szövetségesek feltételeinek elfogadását;
- b) a kapitulációt csak akkor hozzák nyilvánosságra, ha a szövetséges csapatok elérték az ország határait;¹⁸
- c) Magyarország fokozatosan csökkenti a katonai és gazdasági együttműködést a náci Németországgal;
- d) ellenáll minden német megszállási kísérletnek;
- e) megfelelő időpontban titkos szövetséges katonai küldöttséget fogad;
- f) titkos rádióadón keresztül összeköttetést létesítenek a szövetségesek és a magyar kormány között¹⁹ (Korom 1972: 502).

A megállapodás gyakorlati hozadéka az volt, hogy a magyar légvédelem nem lőtte a szövetséges repülőgépeket, a szövetségesek pedig nem bombáztak magyarországi célpontokat. Mintegy összegzésképpen elmondható, hogy annak ellenére, hogy 1943 második felében Kállay miniszterelnök fokozottabb hangsúlyt fektetett a nyugati hatalmakkal való – korábbi hónapokra visszanyúló – kapcsolatfelvételi kísérletekre, ezek valójában nem a konkrét magyar „kiugrás” mikéntjére vonatkoztak, hanem elsősorban azt igyekeztek tisztázni, hogy milyen feltételekkel válhat(na) ki az ország a német szövetségből, *HA arra majd a hadi helyzet lehetőséget kínál.*

1943 őszén Kállaynak és a magyar politikai vezetésnek látnia kellett volna, hogy a hadi helyzet ilyen lehetőséget nem fog kínálni; amennyiben pedig mégis, akkor azt a helyzetet a szovjet hadsereg teremti meg. A konkrét magyar „kiugrási” kísérlet előkészítése helyett

¹⁸ Kállay mindvégig az angolszász balkáni partraszállásban bízott, és el sem tudta képzelni, hogy Magyarországnak esetleg a szovjet hadsereg előtt kell kapitulálnia.

¹⁹ Ez megvalósult. Lásd Kállay 2012, II, 141 és 149.

„csupán” eredménytelen kapcsolatfelvételi kísérletek voltak az angolszászokkal. Kállay a „kiugrás” szerves következményének a német megszállást tartotta, amit bármi áron szeretett volna elkerülni, mert abból „rövid távon a náci, de végső soron csak a kommunisták húztak volna hasznot”. Véleménye szerint „később ez pontról pontra igazolódott. A kiugrást valóban csak a kommunisták gondolták végig, akiknek Magyarország pusztulása volt a céljuk. A szövetségeseknek a kiugrás nem jelentett többet, mint egy bizonyos politikai sikert, megtoldva a rádióadások és a röpcédulák propagandalehetőségével” (Kállay 2012, I, 249).

A Kállay-kormánynak egyetlen siker írható a számlájára: 1943-ban sikerült ellenállni a zsidók deportálására vonatkozó német követeléseknek. Ebben sokat segített a hadi helyzet alakulása, illetve az a tény, hogy Magyarország német megszállása még nem volt napirenden. Az angolszászok irányába történő tapogatózások közepette nehéz is lett volna magyarázni, hogy miközben Románia enyhíti addigi radikális zsidó-politikáját, Magyarország miért radikalizálja a sajátját? „1943 ősztől a németek már nem is rejtették... véka alá, mennyire kiismerték a magyar politika szándékait.” (Joó 2008. 36).²⁰ Hitler kiadta az utasítást Magyarország katonai megszállása tervének a kidolgozására (Margaréta I).²¹ Pedig valójában semmiféle egyértelmű politikai szándék nem volt. 1943 nyarán csupán elképzelések voltak egy katonailag egyre kilátástalanabb helyzetben, mint például a MÉP-en belül vagy pedig a Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán által kidolgozott memorandum (Kállay 2012, I, 267–288). Magyarország német megítélését az is súlyosbította, hogy a keleti fronton harcoló – és a náci Németország szemében jobb pozícióban levő – román hadvezetés biztosítottak akarta tudni a hátszágát Magyarország felől.

Magyarország sorsát valójában az 1943. november 28-i teheráni konferencia pecsételte meg. Onnantól nem volt kérdés, hogy a Szovjetunióval kell tárgyalni. Ezt Bethlen István felmérte. A magyar vezetés számára csak 1943 decemberére nyilvánvalóvá vált, hogy szovjet irányba kellene „kiutat keresni, de ebben a tekintetben Kállay és a külügy kiváró álláspontra helyezkedett és az időnyerést látta fontosabbnak” (Joó 2016. 27). Mivel képtelen volt nyitni a szovjetek felé, ezért a miniszterelnök azt az elképzelését dédelgette, hogy amikor a szovjetek elérik a Kárpátok vonulatát, akkor annak hágóit és szorosait kizárólag a magyar hadsereg védelmezi majd, aminek szintén nem volt semmiféle valóság alapja (Joó 2008. 189). Kállay tulajdonképpen valamiféle hadi helyzetre várt, amely soha nem érkezett el: a szovjetek nem

²⁰Horthy szerint a viszony „Berlinnel hónapról hónapra rosszabbodott, azért is, mert a semleges államok sajtója mind gyakrabban foglalkozott semleges fővárosokban történt magyar tapogatózások hírével és olyan alaptalan tudósításokkal is, amelyek nekünk különbékére irányuló szándékot tulajdonítottak.” (Horthy 2011. 285).

²¹ Ezt talán helyénvalóbb bevonulásnak tekinteni, mivel az ország életritmusában semmiféle érdemi változást nem eredményezett, és a magyar hadsereg, közigazgatás, politikai elit és maga a társadalom sem tanúsított semmiféle ellenállást.

akarnak minden áron áttörni a Kárpátokon. Hitler 1944. január végén Szombathelyi Ferenc vezérezredes számára nyilvánvalóvá tette, hogy „Kárpátok-frontról szó sem lehet” (Joó 2008. 218).

1944 februárjában világossá vált, hogy Magyarország semmiféle angolszász katonai segítségben nem reménykedhet. Mindössze annyi történt, hogy végül a meglehetősen homályos *Veréb-misszió* keretében „három amerikai tiszt ért földet Csáktornya környékén”, 1944. március 16-án (Joó 2008. 230).²² Március 19-én pedig Magyarországot – gyakorlatilag a legcsekélyebb ellenállás nélkül – megszállta a német hadsereg. Miért? Mert a magyar hadsereg – ellentétben a románnal – „úgy szellemében, mint lelkiállapotában teljesen alkalmatlan volt németellenes akcióra” (Joó 2008. 246).²³ Ez végeredményben magára az országra is igaz. A német katonai jelenlét semmiféle fennakadást, zavart nem okozott a magyar államgépezet és társadalom működésében. A németek által listák alapján összeszedett és elhurcolt emberekért senki nem emelte fel a szavát. Csodálkozunk, hogy zökkenőmentesen zajlott a zsidók gettósítása és deportálása?

Amennyiben Kállay Miklós 2 éves miniszterelnöki pályafutását nézzük, azt mondhatjuk, hogy folyamatosan szaladt az események után, és mindvégig tévképzetek áldozata volt (lásd 1944 márciusában a külföldi magyar követekhez intézett levelét: Kállay 2012, II, 164–175), miközben semmiféle bázisa nem volt: sem a politikában, sem a hadseregben, sem pedig a társadalomban. Pedig csak annyit kellett volna tennie, hogy Európa térképét, és rajta Magyarország földrajzi elhelyezkedését szem előtt tartja. Nem igazán érzékelt, hogy Magyarország egy kontinentális ország és szerves része egy olyan szövetségi rendszernek – a tengelyhatalmak szövetségének –, amely egy másik szövetségi rendszerrel áll szemben. Egy ilyen geopolitikai felállásban képtelenség az egyéni bravúroskodás.

Kállay természetesen másképpen értékelte a miniszterelnökségét:

Borotvaélen balanszíroztam – írja –, de mindvégig a legjobb hiszemben és tiszta szándékkal. Nem volt kétkulacsos a politikám. Én mindig csak egyet néztem: nemzetem üdvét, és ezt az első perctől kezdve a nyugati demokráciák révén gondoltam elérhetőnek. Egy szörnyű helyzetben lévő nemzet lehetőségeit teljesen tisztán látva gondolkodtam és cselekedtem. Hogy habozó voltam? Hát ezért voltam az. (...) Végül mégsem tudtam elkerülni a megszállást, de legalább megkíséreltem, és próbáltam

²² A misszióval kapcsolatos vitát lásd https://index.hu/techtud/tortenelem/2019/03/26/nemet_megszallas_vereb-misszio_gellert_adam_valasz_borhi_laszlonak/ (utolsó letöltés: 2024. február 22).

²³ Míg 1944. augusztus 23-án a román hadsereg és államapparátus egy emberként követte Mihály királyt, addig a magyar hadsereg és államapparátus október 15-16-án mondhatni egy emberként hagyta cserben Horthy Miklós kormányzót!

megtalálni a menekülés útját. Az események tanúsága szerint nem volt rá lehetőségem, de az események viharos sodrásával szemben nem csak az én erőm bizonyult végesnek. De adhattam még két értékes esztendőket egy nemzetnek, egy népnek, és menedéket a német megszállás előtt egymilliónyi emberi életnek. Ez az én kormányfői tevékenységem mérlege. (Kállay 2012, II, 164).

Kállay mindenképpen a győztesek asztalánál szeretett volna helyet foglalni. Ott, ahol a világ sorsát ismételten meghatározzák, a befolyási övezeteket újra osztják és az új országhatárokat meghúzzák. 1942 tavaszán a tengelyhatalmakénál, 1943 őszén/végén viszont már a szövetségesekénél. Ez azonban sem neki, sem pedig senki más magyar politikusnak nem adatott meg. Az ország azt a sorsot, amit Kállay Miklós miniszterelnök minden áron szeretett volna elkerülni, hogy Magyarországról, egy asztal mellett, nélküle határoznak, nem kerülhette el. És ebben bizonyos mértékig Kállaynak is megvolt a maga felelőssége, hiszen nem tudatos és következetes politikai irányvonalat követett, hanem valójában koncepciótlanul sodródott az eseményekkel. Miniszterelnöksége utolsó hónapjaiban pedig őrlődött egyrészt a német megszállástól, másrészt meg a szovjet veszedelemtől való félelmei között, döntésre képtelenül.²⁴

IRODALOM

A. Sajti Enikő (2004) *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág.

A. Sajti Enikő (2024) *Hideg napok a Délvidéken*. In: Jakab Attila (szerk.): *A magyar holokausz története. Tanulmányok*. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány.

Braham, Randolph L. (1997) *A népiirtás politikája. A holocaust Magyarországon*. Budapest, Belvárosi Kiadó.

Dobos Dóra (2016) Az angol–magyar titkos diplomácia, a Special Operations Executive (Különleges Hadműveletek Bizottsága) angol titkosszolgálati szerv szerepe a magyar kiugrási kísérletben. *Valóság. Társadalomtudományi Közöny* 59/9. 64–77.

²⁴ Érdeemes lenne összehasonlításban vizsgálni a magyar és a román kiugrásnak az előkészítését.

Eisen, George (2023) *A Summer of Mass Murder. 1941 Rehearsal for the Hungarian Holocaust*. West Lafayette (Indiana), Purdue University Press.

Erdős Márton (2013) Közelítések Kállay Miklós külpolitikájához. *Hitel* 26/5. 103–112.

Gyarmathy Zsigmond (1987): *Adalékok Kállay Miklós szabolcsi főispán (1922–1929), később miniszterelnök portréjához Olchváry Pál naplója alapján*. In: Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Rendi társadalom, polgári társadalom 1. – (Salgótarján, 1986. szeptember 28–30). (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15). Salgótarján, 437–447.

Horthy Miklós (2011) *Emlékirataim*. A jegyzeteket Sipos Péter írta Budapest, Európa.

Jakab Attila (2021) „Az ország békéjét és nyugalját és biztonságát szolgálja.” *A magyarországi egyházi sajtó a zsidótörvények idején (1938–1942)* Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány.

Joó András (2008) *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Budapest, Napvilág Kiadó (Politikatörténeti füzetek, 27).

Joó András (2016) Helyzetmérlegelés és taktika a magyar háborús diplomáciában, 1942–1944. *Közép-Európai Közlemények* 9/4. 19–34.

Joó András (2017) A magyar sajtófőnök „tudtával és segítségével”: háborús portrévázlat kérdőjelekkel – Ullein-Reviczky Antal (1942–1944). *Közép-Európai Közlemények* 10/4. 65–82. Juhász Gyula (összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta) Kallós Pál (az iratokat fordította) (1978) *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Kamenec, Ivan (2007) *On the Trail of Tragedy: The Holocaust in Slovakia*. Bratislava, Hajko & Hajková.

Kállay Miklós (2012) *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944.* 1-2. kötet. (Emlékezések). Budapest, Európa Könyvkiadó. [Kállay Miklós emlékiratának szövegét a szerző eredeti kézírata és feljegyzései alapján, a New York-i Columbia University Pressnél 1954-ben megjelent angol nyelvű kiadás szövegének figyelembevételével Antal László rendezte sajtó alá. A nem szerzői jegyzeteket Antal László és Borhi László, az utószót Borhi László írta].

Korom Mihály (1972) Magyar rendszermentő kísérletek nyugaton és a szövetséges nagyhatalmak politikája a háború döntő fordulatótól 1944 őszéig. *Történelmi Szemle* 15/3-4. 497–525.

Macadam, Heather Dune (2020) *999 fogoly. Az első auschwitzi női transzport története.* Budapest, HVG.

Magyarország részvétele a háborúban. Kállay Miklós miniszterelnök beszéde a Magyar Élet Pártja ülésén (1942) *Külügyi Szemle. Külpolitikai, nemzetközi jogi és világgazdasági folyóirat*, 19. évf. 4. sz., 346.

Ormos Mária (1994²) *Hitler.* Budapest, T-Wins.

Pintér István (1962) A Kállay-kormány „hintapolitikája” és az antifasiszta ellenállási mozgalom. *Történelmi Szemle* 5/3-4. 470–496.

Pritz Pál (2024) *Zsidópolitika a Kállay-kormány idején.* In: Jakab Attila (szerk.): *A magyar holokauszt története. Tanulmányok.* Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány.

Remények és illúziók. Kállay Miklós miniszterelnök, 1942–1944. Nem volt hintapolitikus. *Rubicon. Történelmi magazin*, 2017/5.

Szabó Péter (2019) *Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943).* Budapest, Kossuth Kiadó.

Szegedy-Maszák Aladár (1996) *Az ember ősszel visszánéz.* I-II. Budapest, Európa–História.

Vonyó József (2018) *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt.* Pécs, Kronosz.

EGYÉB FORRÁSOK

Képviselőházi irományok 1939 (1943) VIII. kötet. Budapest, Athenaeum.

Képviselőházi napló 1939 (1942) XIII. kötet. Budapest, Athenaeum.

SAJTÓ:

Délmagyarország. Keresztény politikai napilap. Szeged

Függetlenség. Politikai napilap. Budapest

Népszava. A Szociáldemokrata Párt központi lapja. Budapest

Reggeli Magyarország. Budapest

Turbucz Dávid

HORTHY MIKLÓS ÉS MAGYARORSZÁG KILÁTÁSAI

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN (1942–1943)¹

A történelmi kutatások eredményeként ismert, hogy a korabeli magyar politikai és katonai elit egyik fő célja a világháború időszakában a területi revízió eredményeinek megőrzése, az ország 1941-es határainak megtartása, illetve a fennálló politikai és társadalmi berendezkedés háború utánra történő átmentése volt. (Joó 2008: 20–30, 252–253, Pritz 2016: 81–90) Ez ugyan némileg leegyszerűsített megállapítás, de lényegét tekintve helytálló. Az azonban nem állítható, hogy az ország vezetése azért nem tudott szakítani a világháború második felében a náci Németországgal, mert a fenti célok elérésére törekedett.² Az ország mozgásterét ugyanis jelentős mértékben meghatározta a geopolitikai helyzet, ahogyan a Németországtól való gazdasági, politikai és katonai függés is. Ráadásul nemcsak a háború elején mutathatók ki a fenti törekvések, amikor úgy tűnt, hogy német győzelemre van esély, hanem 1942–1943-ban is, mégpedig azután, hogy egyértelmű fordulat történt a háború menetében.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy az 1942-as és 1943-as évek történéseinek és Horthy Miklós álláspontjának fényében, hogyan értékelhetők a fenti célkitűzések.

*

A TENGELYHATALMAK

A tengelyhatalmak oldalán harcoló Magyarország az 1940-ben és 1941-ben visszaszerzett területeket - mivel a szövetségesek az 1939. szeptember 1. utáni határváltozásokat nem ismerték el. Például a második bécsi döntést Winston Churchill 1940. szeptember 5-én diktátumnak minősítette - csak úgy tarthatta meg, ha a náci Németország megnyeri a világháborút, vagy ha kompromisszumos békét kötnek a tengelyhatalmak és a szövetségesek. (Juhász 1964: 208, 246–247, Bán 1998: 106–107, 187–188, Pritz 2016: 81) Ebben az esetben ugyanis továbbra is érvényesült volna Közép-Európában a német befolyás, tehát feltehetően a határok, ahogyan a magyar politikai és társadalmi berendezkedés sem változott volna. Ennek érdekében viszont a németek oldalán kellett harcolni, egészen a háború végéig, figyelve arra, hogy a német megszállás elkerülhető legyen. (Zeidler 2005: 195–201, Zeidler 2009: 306, 308)

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Juhász Gyula tézise szerint, mint Joó András fogalmazott, „a hatalom megtartásának és a rendszer fenntartásának igénye” kötötte Magyarországot a náci Németországhoz. Azonban, állapította meg Joó, „arra a kérdésre, hogy Magyarország – Romániától eltérően – miért nem tudott sikeresen kiválni Hitler szövetségéből [...], nem lehet ilyen leegyszerűsítő választ adni”. (Joó 2008: 21)

A magyar politikai és katonai vezetés, így maga a kormányzó is, az eseményekkel egyidőben, majd pedig az emigráció időszakában, gyakran hivatkozott arra, hogy a német elvárások nem teljesítése esetén Hitler utasítást adott volna Magyarország megszállására.³ 1943 őszéig ez azonban nem merült fel komolyan vehető keretek között német részről. Kétségtelen, hogy erről a korabeli döntéshozók nem tudhattak, de utólag megállapítható, hogy a megnevezett dátumig Hitler ezt érdemben nem mérlegelte. (Pritz 2016: 84–87)

1942 március elején, amikor a kormányzó közölte Kállay Miklóssal, hogy őt szeretné miniszterelnöknek kinevezni, számos bel- és külpolitikai témáról beszéltek. (Sakmyster 2001: 261–262) Horthy, többek között, arról igyekezett meggyőzni Kállayt, hogy a német hadsereg első súlyos vereségét követően a Wehrmacht meg fogja dönteni Hitler uralmát és kompromisszumos békekötésre kerül sor.

Ő nem veszítette el a hitét, emlékezett vissza Kállay, még bízik a jövőben. Mihelyt Németország elszenvedi első vereségét, s hogy ez hamarosan bekövetkezik, abban egyetértettünk, a Wehrmacht a nácik ellen fordul, és meglesz a kiegyezési béke lehetősége. A helyzetünk nem olyan reménytelen, mint ahogy én látom: fennmaradásunkat és függetlenségünket épp az biztosítja, hogy országunk a két nagy ellenfél, Németország és Oroszország között fekszik, ugyanis a nyugati hatalmak nem engedik meg, hogy bármelyiknek az uralma alá kerüljünk. A németek veresége nem járhat azzal, hogy az oroszokat beengedik Európába. Nagy-Britannia fenn akarja tartani az európai egyensúlyt, és ha megvívott érte a németekkel, nem fogja eltérni, hogy az oroszok felborítsák. (Kállay 1991: 43–44)

1942 tavaszán a kormányzó tehát úgy vélte, hogy a németek nem veszítik el a háborút, patthelyzet alakul ki, és a két fél kiegyezési békét köt. Álláspontja nemcsak ebben bizonyult megalapozatlannak, hanem a nagyhatalmak egymáshoz való viszonyát illetően is. (Sakmyster 2001: 262–263, Joó 2008: 99) A magyar politikai vezetésnek, vélte Horthy és Kállay, arra a helyzetre kell felkészülnie, hogy a háborús felek megegyezési békét kötnek egymással. A kormánypolitika esetében ez azt jelentette, hogy többet kell ígérni a németeknek, mint teljesíteni, a honvédség erejét a lehető legnagyobb mértékben meg kell őrizni, de úgy, hogy

³ „Hitler hadviselése számára, írta a volt kormányzó az emlékirataiban, Magyarország számbavétele geopolitikai és gazdasági okokból nélkülözhetetlen volt. Dánia, Norvégia, Belgium és Hollandia sorsából tudjuk, hogy Hitler miként bánt az olyan országgal, melynek vasútvárá és nyersanyagára szüksége volt, vagy ha legalábbis érdekében állott, hogy azok használatától ellenségét megfossa. [...] Könnyű azt mondani, leírva meg egyenesen szépnek is látszik, hogy ahelyett, hogy behódoljunk, fel kellett volna inkább vennünk a bármennyire is kilátástalan küzdelmet. Ez a gondolat valójában tiszta képtelenség”. (Horthy 2011: 234)

mindent meg kell tenni a német megszállás elkerüléséért. (Kállay Miklós 1991: 45–46, Sakmyster 2001: 263–264, Joó 2008: 166)

1942 végén, 1943 elején a németek katonai helyzete Észak-Afrikában és a keleti fronton is jelentősen romlott. (Joó 2008: 100–102, Dombrády 2012a: 107) Ez súlyosan érintette a 2. magyar hadsereget is. (Dombrády 1986: 295–310, Ungváry 2005: 156–228, Szabó 2019) Ennek ellenére a kormányzó 1943 tavaszán még meg volt győződve arról, hogy a háborút kompromisszumos béke fogja lezárni: „összel vagy tavasszal megegyezéssel béke lesz” - mondta az államfő Peyer Károly szociáldemokrata politikusnak. (Pintér 1980: 335, Sakmyster 2001: 272, Joó 2009: 106., 170–182) Így nem gondolt arra, hogy hátat fordítson Németországnak, a magyar állam szövetségesének.⁴ Ezt magával Hitlerrel is közölte 1943. április 16-án Klessheimben. (Sakmyster 2001: 279–285) Hitler azzal vádolta Kállay Miklós miniszterelnököt, hogy felvette a kapcsolatot az angolszász hatalmakkal. A magyar államfő erre így reagált a német jegyzőkönyv szerint: „A magyar miniszterelnököt ért vádaskodásokat teljesen hamisnak bélyegezte. Százszázalékosan megbízható [...]. Magyarországon soha senki se gondolt arra, hogy az ellenséggel kacérkodjék. Ez abszolút ostobaság lenne, és oda vezetne, hogy Magyarországot egy újabb trianoni szerződéssel sújtánák”. Április 17-én pedig, többek között, ezt mondta: „Magyarország, amíg ő él, hű szövetséges lesz”.⁵ (Ránki 1983a: 83, 85, 112) 1943. június 21-én azt nyilatkozta a német követnek, Dietrich von Jagownak, hogy „ő feltétlenül kitart oldalunkon”, mert mindig hűséges volt a barátaihoz, ugyanis „jobb, akár a legnagyobb áldozatok árán is, a kötelezettségeket hűséggel teljesíteni, mint egy látszólag kedvező helyzetből oppurtunus előnyöket szerezni. Ő feltétlenül kitart oldalunkon”. (Ránki – Pamlényi – Tilkovszky – Juhász 1968: 726) Kijelentései nyilván a németek megnyugtatót célozták, de mégsem tekinthetők pusztán diplomáciai húzásnak.

⁴ 1943. január végén a Honvéd Vezérkar Főnöke, Szombathelyi Ferenc is úgy gondolta, hogy a németek legrosszabb esetben megegyezéssel békét kötnek a szövetségesekkel. Szombathelyi akkoriban többször is hangsúlyozta „azon véleményét, hogy a kétségtelenül súlyos vereségek még nem jelentik a német hadsereg végét, az még komoly tartalékokkal rendelkezik, így a magyar honvédségnek a háborúból való teljes kiválására az idő szerint még nem lehet gondolni” - összegezte Dombrády Lóránd a vezérkar főnökének az álláspontját. Nyilvánvalóan hatott az államfőre a katonai vezetés álláspontja. (Dombrády 1986: 296–297, 301, 305–306)

⁵ Horthy emlékirataiban ezzel kapcsolatban ez olvasható: „Kállay miniszterelnök [1942 tavaszán - T. D.] számba vette a közhangulatot, és kifelé hangsúlyozta, hogy változatlanul az eddigi vonalon haladunk tovább. Köztem és közte azonban hallgatóságos egyetértés állt fenn abban a tekintetben, hogy Kállaynak - anélkül, hogy engem minden egyes részletről tájékoztatnia kellene - szabad keze legyen az angolszász hatalmak felé, baráti kapcsolatok előkészítésére, természetesen a Hitler Németországával fennálló viszonyunk látszatra fenntartása és annak a szempontnak figyelembevételével, hogy eljárásunkból a Szovjet hasznot ne húzhasson”. (Horthy 2011: 279) A nyugati hatalmakkal való kapcsolatfelvételtől eleinte a kormányzó valóban nem tudott. (Sakmyster 2001: 275)

Horthy ugyanis teljesen komolyan úgy gondolta, hogy Magyarország nem fog egyik pillanatról a másikra átállni a szövetségesek oldalára, nem fog a németekkel szemben árulást elkövetni, azaz, előzetesen tájékoztatni fogja Adolf Hitlert az átállási szándékáról.⁶ Ezt Kállay Miklós is elismerte:

Volt először is egy furcsa, az életkorral, a neveltetéssel, a hagyományos 'úri' felfogással magyarázható vélemény, amelyet az öregek képviseltek, holott éppen ők voltak a legnagyobb ellenségei a náciknak: eszerint az olaszok mostani tette [az átállásuk 1943 nyarán - T. D.] csak megismérlése annak az árulásnak, amelyet az első világháborúban követtek el, amikor a Monarchia mellől átpártoltak az ellenséghez; az így vélekedők majdhogynem megenyhültek németellenességükben, és a hagyományos korrektség szellemében tiltakoztak az ellen, hogy kövessük az olasz példát. [...] hasonlóképpen gondolkozott az egyébként minden szempontot mérlegelő és angolbarát beállítottságú Horthy Miklós is. (Kállay 1991: 240)

A kormányzó ragaszkodása a becsületes eljáráshoz, érthetően, komolyan megnehezítette, hogy Magyarország a lehető legjobb állapotban kerüljön ki a háborúból. Főleg, hogy nem volt határozott elképzelése arról, hogyan is lehetne ezt megvalósítani, azaz, úgy lépni ki a háborúból, hogy a németeket erről előzetesen tájékoztatja.⁷ (Sakmyster 2001: 287–290, Dombrády 1990: 197–200)

AZ ANGOLSZÁSZ HATALMAK

A kormányzó és a miniszterelnök, ahogyan a politikai elit számos tagja számára elfogadható lett volna, ha Magyarország a háború végén angolszász megszállás alá kerül. Ennek érdekében került sor a nyugati hatalmakkal való kapcsolatfelvételre. Ennek ismertetése itt nem lényeges. Elsősorban azért, mert a kormányzó ebben érdemi szerepet nem játszott.⁸ (Sakmyster 2001: 274–275, Dombrády 2012a: 136–137) Horthy már haditengerésztisztként is csodálta Angliát, a brit gyarmatbirodalmat. (Turbucz 2022: 46–48, 53–54) A britek iránt

⁶ Horthy kijelentette a kormányfőnek 1943 nyarán, hogy „ő azt teszi, amit az ország érdeke parancsol, parancsolhatja azt, hogy elváljunk a németektől, esetleg elkerülhetetlenné válik, hogy szembeforduljunk velük, ő mindenre kapható, csak arra az egyre nem, hogy orvul hátba támadja őket, akármilyen lépésre szánjuk is el magunkat, ő először Hitlert fogja értesíteni, felmondja az együttműködést, hadat üzen, ha kell, de ismétli, arra nem hajlandó, hogy alattomosan tört döfjön a hátába”. (Kállay 1991: 233)

⁷ A kormányzó 1944. március 15-én rádióbeszédet tervezett mondani. Erre végül nem került sor. Ennek végén a következő kijelentés hangzott volna el: „Ezer év óta nem volt még folt a becsületünkön, soha senkit el nem árultunk, és a jövőben sem térünk le a korrektség egyenes útjáról”. (Szinai – Szűcs 1962: 414)

⁸ A kapcsolatfelvétel történetét részletesen bemutatja Joó András 2008.

érett szimpátiája lényegében később sem változott, bár a '30-as évek második felétől számos döntésében nem látható ennek nyoma.⁹ (Sakmyster 2001) Nem meglepő tehát, hogy elfogultan értékelte 1942 tavaszán a brit kormány politikáját.

„Előadásomat [mármint Kállay Miklósét - T. D.] a kormányzó többször is félbeszakította, különösen azt hangsúlyozta, hogy mennyire bízik Nagy-Britannia nagyvonalú és célratörő politikájában. [...] Anglia, mondta, nem kívánja rákényszeríteni akarátát a világra, helyzete azonban attól függ, hogy képes-e megvédelmezni a szabad világot, és ellen tud-e szegülni más nemzetek világuralmi törekvéseinek. Anglia mindig szembeszállt a diktátorokkal, de nem azért, hogy a trónjukra üljön, hanem hogy saját szabadságát és cselekvőképességét védelmezze. Ezt a célját csak szabad népek társaságában érheti el, ezért mindig is szövetségese volt és lesz a kis nemzeteknek. Horthy még azt is kifejtette, hogy Angliának előbb-utóbb le kell számolnia a bolsevizmussal, s ezért nem veszi majd rossz néven tőlünk, hogy részt vettünk az Oroszország elleni háborúban, hiszen az antibolsevisták természetes szövetségesei egymásnak”. (Kállay 1991: 48)

Horthy álláspontja meglehetősen idealizálta az angol kormány politikáját, nem vette figyelembe a realitásokat, nem tett mást, mint - a vágyvezérelt gondolkodás jegyében - a saját világméretű képét, annak egyik fő elemét, az elkötelezett antibolsevizmust tekintette a brit politika egyik fő mozgatórugójának. Nem tudni, hogy ismerte-e a kormányzó Winston Churchillnek azt a kijelentését, amit 1941. június 22-én tett a BBC-ben a kormánya szándékait illetően. Eszerint: „[...] aki Hitler ellen harcol, az Anglia barátja, ezért Anglia segíteni fogja a Szovjetuniót s ugyanerre fel fogja szólítani a barátait is”. (Magyar Nemzet, 1941. június 24. 2.) Mivel a magyar sajtóban lehetett erről olvasni, így feltételezhetően Horthy Miklós is tudomást szerzett a brit kormányfő állásfoglalásáról.

1943 július végén a kormányzó optimista volt az ország jövőjét illetően. Egy bizalmas tanácskozáson kijelentette, hogy az ország átállását a szövetségesek oldalára nem ellenzi, de a németeket előre tájékoztatni kell, mivel „nem hajlandó hátba támadni szövetségését”. (Zsindely 2021: 408) A kormányzó kijelentéséről, annak ellenére, hogy bizalmas megbeszélésen hangzott el, a német követ is tudott. (Ránki – Pamlényi – Tilkovszky – Juhász Gyula 1968: 728, 731)

⁹ Hozzá kell azonban tenni, bár ennek részletes bemutatása itt nem indokolt, hogy Horthy Miklós 1938 után - főként a pillanatnyi nemzetközi helyzettel, erőviszonyokkal összefüggésben - időnként kritikus véleményt fogalmazott meg a brit kormánnyal szemben. Ehhez lásd, például, Barcza 1994: 208, 390–393, 416–417, 430, 442, 450–452.

Az események a szövetségesek olaszországi partraszállása után felgyorsultak. Augusztus közepén a magyar államfő a bizalmas tanácsadóival, Kállay Miklóssal, Bethlen Istvánnal, Károlyi Gyulával, Esterházy Móriccal, Kánya Kálmánnal, Keresztes-Fischer Ferencsel és az új külügyminiszterrel, Ghyczy Jenővel tárgyalt Gödöllőn. A résztvevők elhatározták, hogy az angolszászokkal folytatni kell a tárgyalásokat, mégpedig a következő feltételekkel: a nyugati szövetségesek garantálják, hogy:

1. Magyarország nem kerül szovjet megszállás alá,
2. az 1938–1941 között visszaszerzett területek Magyarországnál maradnak,
3. kiegészülve néhány szociáldemokrata politikussal a Kállay-kormány továbbra is vezetheti az országot. (Ránki – Pamlényi – Tilkovszky – Juhász 1968: 741)

Ez a döntés „Bethlen és az egész konzervatív vezető csoport mélységes illuzionizmusáról tanúskodott”. (Romsics 2005: 421) Különösen azért nem érthető ez a hozzáállásuk, mert pontosan lehetett tudni, hogy a szövetségesek csak a feltétel nélküli megadás elvét fogadják el. Néhány héten belül a brit válaszejegyzékből ez ismételt ki is derült. (Sakmyster 2001: 289, Romsics 2005: 421) Az 1943. szeptember 9-én Isztambulban aláírt előzetes fegyverszünetet úgy sikerült megkötni, hogy a miniszterelnök utasítására a fenti feltételeket nem hozta szóba a magyar fél. A megállapodás értelmében így Magyarország feltétel nélkül fog kapitulálni, amint elérik az angolszász csapatok az ország határait. Addig pedig a kormánytól elvárták, hogy akadályozza a német háborús célok megvalósítását. (Sakmyster 2001: 290–291, Joó 2008: 160–169, Dombrády 2012a: 154–157) Sajnos nem tudni, hogy mi volt a kormányzó véleménye az előzetes fegyverszünet tartalmáról. Mindenesetre nem sok jele van, hogy a Gödöllőn augusztus 17-én meghatározott feltételekről lemondott.¹⁰ Ráadásul a kormány nem sokat tett azért, hogy érdemben hátráltassa a németeket. Elsősorban azért, mert az ország megszállását el akarták kerülni. (Sakmyster 2001: 291) Ez volt az oka, hogy Horthy egy szeptember 10-i bizalmas tanácskozáson újra kijelentette: „az olaszok eljárásához fogható magatartás Magyarország részéről szóba sem kerülhet”. (Ránki – Pamlényi – Tilkovszky – Juhász 1968: 735)

A kormányzó optimizmusa a fenti feltételeket illetően megalapozatlannak tekinthető, mert tudott volt, hogy a brit kormány nem ismeri el az 1939. szeptember 1. után történt területi változásokat, így az 1941-es határok megtartására semmi esély sem volt. (Juhász 1964: 208, 246–247, Bán 1998: 106–107, 187–188, Pritz 2016: 81.) Nem is beszélve arról, hogy a

¹⁰ Thomas Sakmyster így értékelte a kormányzó akkori magatartását: „Horthy azonban szilárdan hitte, hogy annak ellenére, hogy Magyarország részt vett a háborúban, most mégis megtalálhatja módját, hogy viszonylag épen és sértetlenül kikerülhet belőle”. (Sakmyster 2001: 289)

szövetségesek a feltétel nélküli megadást fogadták csak el. Ennek bejelentésére 1943 január második felében, a casablancái konferencia idején került sor, nem lehetett tehát nekik feltételeket szabni. (Ormos – Majoros 2003: 466) Horthy azért gondolhatta, hogy erre van mód, mert még mindig kompromisszumos békére számított. Úgy gondolta, hogy a szövetségesek engedményeket tesznek majd Németországnak és szövetségeseinek, mert nem következik be teljes német vereség a háború végén. Ha így lesz, folytatható Horthy vágyvezérelt gondolatmenete, mindenképpen előnyös, ha a háború alatt Magyarország Németországgal és az angolszász hatalmakkal is kapcsolatban áll. Horthy Miklós megmentésére azonban felhozható, hogy totális háború az emberiség történetében addig még nem történt, amelyben a győztes fél addig harcolt, ameddig az ellenfele teljes vereséget nem szenvedett, így annak ellenére, hogy a szövetségesek deklarálták a feltétel nélküli megadás elvét, bízhatott abban, hogy ez az elv esetleg csupán a háborús propaganda része. Egyértelműen ez azonban nem jelenthető ki, mivel erre vonatkozó forrás sajnos nem áll rendelkezésünkre. Horthy Miklós megegyezései békére vonatkozó reményét a szakirodalom nem hangsúlyozza eléggé, miközben meglátásom szerint így magyarázható leginkább a második világháború alatti magatartása.

A SZOVJETUNIÓ

Az, hogy Magyarország vezetői a Szovjetunióhoz közeledjenek, így teremtve meg az esélyét a fenti céljaik megvalósítására, az utolsó előtti pillanatig fel sem merült.¹¹ A szovjet megszállást ráadásul még elvi szinten sem kívánták elfogadni. (Gergely – Pritz 1998: 150–151, Sakmyster 2001: 292–293, Joó 2008: 183–202)

A teheráni konferencia döntései ugyan nem kerültek nyilvánosságra, azonban a katonai helyzet alapján egyre inkább lehetett sejteni, hogy Magyarország a szovjet érdekszférába fog kerülni. A Vörös Hadsereg egységei ugyanis jóval gyorsabban közeledtek a magyar határhoz, mint az angolszászok Olaszország felől. (Dombrády 1990: 202, Sakmyster 2001: 293, Joó 2008: 136–146, 163–169, Borhi 2015: 49) Ezzel magyarázható, hogy a bolsevizmussal egyáltalán nem szimpatizáló Bethlen István, a kormányzó tanácsadói közül elsőként tett arra vonatkozó javaslatot, hogy fel kellene venni a kapcsolatot a szovjet vezetéssel. Ennek ellenére bízott benne, hogy mégis az angolszászok érik el hamarabb a magyar állam területét. A volt miniszterelnök javaslatával Horthy Miklós és Kállay Miklós sem értett egyet. Moszkvával egyikük sem kívánt kapcsolatba lépni, amire így nem is került sor. (Sakmyster 2001: 294, Romsics 2005: 422, Joó 2008: 185–186) Kállay Miklós ugyanis továbbra is „abban az

¹¹ Az átállási kísérletre végül 1944 őszén került sor. Erről legújabban Ungváry 2022.

illúzióban ringatta magát, hogy Magyarországnak biztonságpolitikai jelentősége van”, így a nyugati hatalmak nem fogják engedni, hogy Közép-Kelet-Európa, így Magyarország, a Szovjetunió ellenőrzése alá kerüljön, mert az az angolszász hatalmak biztonságát is veszélyeztetné (Borhi 2015: 39). Ezzel szemben a realitás az volt, hogy a nyugati szövetségesek nem szántak érdemi jelentőséget a közép-európai és balkáni térségnek, lényegében egyedül Winston Churchill próbálta elérni, hogy keletebbre szorítsa a szovjet befolyási övezet nyugati határát. (Borhi 2015: 49–56) A tengelyhatalmak számára folyamatosan romló katonai helyzetéhez Magyarországnak tehát alkalmazkodnia kellett volna. Ha nem 1943 végén, akkor 1944-ben, de lehetőség szerint minél előbb. (Romsics 2009: 21–22) A kormányzó antibolsevista meggyőződése, ami a világméretűnek egyik központi eleme volt már 1919-től, azonban ezt komoly mértékben akadályozta. A magyar államfő bizalmas és nyilvános keretek között is rendszeresen kifejezte, hogy a Szovjetunió jelenti az emberiségre leselkedő legnagyobb veszélyt. A bolsevizmus, álláspontja szerint, pusztulással fenyegeti a kereszténységet és az emberi (nyugati) civilizációt, így nemcsak európai, hanem globális érdek megsemmisíteni a szovjet berendezkedést. Ebből következően nem tudott bízni abban, hogy a szovjet vezetéssel olyan megállapodást lehessen kötni, amelyet Moszkva be fog tartani. Horthy esetében tehát a bolsevizmussal szembeni bizalmatlanság és a bolsevizmustól való félelem volt a fő akadálya annak, hogy kapcsolatba lépjen a szovjet vezetéssel. (Turbucz 2017)

Horthy Miklós így foglalta össze a Szovjetunióról alkotott véleményét a Hitlernek írt 1942. január 10-ére datált levelében:

Kétségtelen, hogy ma az egész világnak legfontosabb érdeke a bolsevizmus leverése, mert kizárt dolog, hogy az emberiség nyugodt, békés élethez jusson, amíg ez a pestis nyugtalanítja a világot. Természetes, hogy lelkesedéssel kívánunk részt venni a döntő harcban, nem csupán hagyományos, hűséges fegyvertársi mivoltunk és sorsközösségünk folytán, hanem már csak önzésből is. (Szinai – Szűcs 1962: 303–314)¹²

¹² Érdemes idézni Horthy egyik korábbi (1941 júniusában) Hitlernek írt leveléből: „A békediktátumok következtében az egész világ csatatérre változott. (Elvek harcolnak a világ uralmáért.) Ha e harcnál a nyugati kultúra jövője gondolunk, amelyet az emberiség hősei évezredek során építettek fel, az az érzésünk támad, hogy a legnagyobb veszély, amely mindnyájunkat fenyeget, a vörös kommunizmus. A kommunizmus célja, hogy a kultúrát megsemmisítse és a világot uralma alá kényszerítse. Tízezreket gyilkoltak le az összes elképzelhető perverz halálennel és kínzással csak azért, mert nacionalista módon gondolkodtak vagy művelt emberek voltak. A pók hálójában ül és várja, hogy valahol az éhség, a kimerülés és az elégedetlenség a hálójába hajtsa a zsákmányt. Meggyőződésem szerint nem jöhet boldogság, béke és nyugalom, amíg a szovjethatalom és ez az óriási Oroszország fennáll, amely csak terrorral kormányozható – akár a cár, akár a kommunisták által”. (Szinai – Szűcs 1962: 298)

1942 és 1943 folyamán a kormányzó a nyilvánosság előtt is kifejezte álláspontját. 1942 karácsonyán rádiószózatban fordult a keleti fronton lévő honvédekhez. Ebben kijelentette, hogy a magyar családok azért tudják a karácsonyt ünnepelni, „mert ti áldozatos, küzdő lélekkel biztosítjátok az otthon nyugalmaát”. A Szovjetunió elleni háborút „a kereszténység ezeréves védőbástyájának igaz ügyeként” értékelte. (*Pesti Hírlap* 1942. december 25. 1.) 1943. május 24-én Horthy hadparancsot adott ki a 2. hadsereg hazatérése alkalmából. A katonák hősiességét és áldozatvállalását méltatta, amelyet Európa és Magyarország védelme érdekében hoztak. (*Pesti Hírlap* 1943. május 25. 1.)

ÖSSZEGZÉS

A háború kimenetele, a katonai helyzet alakulása természetesen nem Budapesten dőlt el. Ehhez a kormányzó, a miniszterelnök, a politikai és katonai döntéshozók csak alkalmazkodni tudtak. (Romsics 2009: 21) Horthy és közvetlen környezetének felelőssége így abban merül ki, hogy megtörtént-e, és ha igen, akkor milyen mértékben az alkalmazkodás.

Hozzá kell tenni, hogy az ország mozgásteret szűk volt, ami behatárolta a lehetőségeket, de ettől még egyáltalán nem állítható, hogy a magyar elit, személy szerint pedig az államfő, nem tehető felelőssé az ország háborús szerepvállalásért. (Ránki 1983b, Romsics 2004: 329–333, Zeidler 2005) Horthy az emigráció idején ugyan azt állította, hogy ő mindent megtett, amit lehetett, ráadásul hozzátette, hogy másképpen nem történhetek volna az események, azonban évtizedekkel később a kiegyensúlyozottságra törekvő történelmi elemzés nem elégedhet meg ennyivel.¹³ (Gellért – Turbucz 2012, Turbucz 2014: 209–212, 218–223) Mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy a területi revíziós eredményekhez ragaszkodással és a rendszer átmentésére törekvéssel az akkori politikai és katonai elit tovább szűkítette saját magának az amúgy is szűk mozgásteret. Érthető, hogy miért fogalmaztak meg ilyen célokat, a trianoni Magyarországon ugyanis az első világháborút lezáró békeszerződés módosítása mindennél

¹³ A volt kormányzó az emigráció időszakában rendszeresen elmondta, leírta, hogy a magyar politikai és katonai vezetés nem tudott volna más politikát folytatni, mint amit folytatott. Ezzel lényegében a saját felelősségét igyekezett tagadni, de legalábbis minél nagyobb mértékben minimalizálni. „Bármennyit is gondolkodtam utólag a háború alatt folytatott politikánkon [...], írta Horthy Miklós az emlékirataiban, semmiképpen sem juthattam arra a gondolatra, hogy mi lényegesen másként cselekedhettünk volna, mint ahogyan a valóságban eljártunk. Józan ítéletű ember nem vitathatja, hogy mindenképpen ugyanaz lett volna sorsunk, hiszen végül a lengyelek és csehek is ugyanúgy jártak, mint a magyarok, románok és bolgárok, akik, bár egymástól eltérő mértékben, részt vettek a háborúban Hitler oldalán”. (Horthy 2011: 235) 1946-ban Horthy Miklós ezt írta Kállay Miklós volt miniszterelnöknek: „Magam is eleget töprengtem rajta, hogy tisztán látva mindazt, ami történt, lehetséges lett volna-e hazánkat valahogy megóvni a bekövetkezett katasztrófától. Meggyőződésem, hogy sajnos nem”. (Bern Andrea 2023: 305)

fontosabb célt jelentett,¹⁴ de a döntéshozók felelőssége pont abban állt, hogy feltételeket szabtak a szövetségeseknek. Emellett a Szovjetunióval csak az utolsó pillanatban vették fel a kapcsolatot, az átállási kísérlet pedig teljes kudarccal ért véget. Magától értetődő, hogy ha nem teszik, azaz, nem szabnak feltételeket, akkor az sem garantálta volna, hogy lényegesen másképpen alakul az ország sorsa 1945 után. Az események utólagos értékelésében azonban ennek lehetne jelentősége.

Az államfő 1943 novemberében is a kompromisszumos békében reménykedett. Nem meglepő, mert egy katonai patthelyzet esetén, a szövetségesek és németek megegyezése esetén lett volna esély az 1938 és 1941 között kialakult határok, és a politikai, társadalmi berendezkedés megőrzésére. Ez viszont, mivel a szövetséges hatalmak csak a feltétel nélküli megadást fogadták el, amit lehetett is tudni, vágyvezérelt gondolkodást jelentett, nem pedig a politikai döntések realitásához igazítását.¹⁵ (Pritz 2016: 87–90, Pritz 2011: 132.) A politikai elit jelentős része, így Horthy is, ugyanis úgy vélte, sőt, meg volt arról győződve, hogy az angolszász hatalmak olyan politikát folytatnak, ami összhangban áll Magyarország vélt vagy valós érdekeivel. Úgy gondolta, hogy a nyugati szövetségesek olyan politikai irányvonalat követnek, amit a magyar elit szerint követniük kell, így nem fogják hagyni, hogy Magyarország a szovjet érdekszféra részévé váljon.¹⁶ (Dombrády 1986: 337–339, Ormos 1998: 248–250, Bencsik 2001: 246–247) Emlékirataiban ezt írta a volt magyar államfő: „Mi fel sem tételeztük, hogy Anglia Európának ezen a részén lemondhasson befolyásáról”. (Horthy 2011: 283)

A politikai és katonai elit magatartását az is nagymértékben befolyásolta, hogy el akarták kerülni a német megszállást. (Dombrády 1986: 326–328, Dombrády 2012: 296–306) Emiatt

¹⁴ Joó András is hangsúlyozta: „A miniszterelnök véget kívánt volna ugyan már vetni a háborús részvételnek, de a magyar külpolitikát eközben, az utolsó sorsdöntő pillanatokig, a Trianonban kialakított határokhoz képest már elért területi nyereség legalább részbeni megőrzésének szinte minden egyéb célkitűzést felülmúló törekvése vezette. Így Kállay valamennyi lépése – vagy éppen a passzivitása – mögött lényegében ez a szándék húzódott meg”. (Joó 2008: 251)

¹⁵ „Ma már nem vitás, írta a volt kormányzó, hogy a feltétel nélküli megadás követelménye, amelyet Casablancában Roosevelt felállított és Churchill elfogadott, Hitlernek határozott módon segítségére vált, hogy a háborút még közel két évig folytathassa, mikor már veresége bizonyos volt. A kényrekegyre megadás gondolata a német népből és csapatokból valósággal a kétségbeesés erőfeszítését váltotta ki. Nálunk is akadtak olyanok, akik akár dacból, akár mert egyoldalú állásfoglalásukban már nagyon is messzire mentek, vagy a bolsevizmustól való félelmük miatt, most feküdtek csak igazában neki, hogy mindenünket rátegyük a német kártyára”. (Horthy 2011: 284)

¹⁶ Ennek ellenére voltak reálisan, de legalábbis reálisabban gondolkodó vezetők is. Szombathelyi Ferenc 1943 őszén így összegezte álláspontját: „Bármelyik fél győzzön is, egyik sem fogja a mi ügyünket dűlőre vinni, hanem azt nekünk kell kiharcolni. Ezért a nemzetet fel kell ébreszteni, nehogy úgy járjon, mint 1918-ban”. (Dombrády 1986: 327) Szombathelyi elsősorban a szomszédos országokra gondolt, amikkel szemben a háború után meg kell majd védenie a honvédségnek az 1938 és 1941 között visszatért területeket. (Dombrády 2012b, Ormos Mária 1998: 251–252)

sem történtek érdemi intézkedések a szövetségesek győzelmének elősegítéséért. Adódik azonban a kérdés, hogy az erősen németbarát magyar tisztikar hajlandó lett volna-e szembefordulni a németekkel? (Dombrády 2012a: 128–131) Mindenképpen fel kell még hívni a figyelmet arra, hogy az angolszász hatalmak azért is tárgyaltak a magyar állam képviselőivel, hogy kiprovokálják az ország német megszállását. (Borhi 2015, Joó 2008: 203–254) Mindenesetre a megszállást nem sikerült elkerülni, ami csökkentette annak esélyét, hogy Magyarország 1944 őszén sikerrel álljon át a szövetségesek oldalára.

Tanulmányomban arra törekedtem, hogy bemutassam Horthy Miklós kormányzó gondolkodásmódját, az ország háborús kilátásaival kapcsolatos nézeteit, várakozásait, azokat a szempontokat, amelyek a döntéseit meghatározták. Ezek közül ismét kiemelném, ami a tanulmány fő megállapítása, hogy a kormányzó kompromisszumos békében reménykedett 1942 és 1943 folyamán, lényegében töretlenül, minden bizonnyal nem függetlenül a háborúban beállt fordulattól.

IRODALOM

Barcza György (1994) *Diplomataemlékeim*. I. köt. Budapest, Európa-História.

Bán D. András (1998) *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941*. Budapest, Osiris Kiadó.

Bencsik Gábor (2001) *Horthy Miklós. A kormányzó és kora*. Budapest, Magyar Mercurius.

Bern Andrea (2023) (szerk., s. a. rend.) *A Horthy család hagyatéka 1914–1994*. Budapest, Open Books.

Borhi László (2015) *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Budapest, MTA BTK TTI–Osiris Kiadó.

Dombrády Lóránd (1986) *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Dombrády Lóránd (1990) *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

Dombrády Lóránd (2012a) *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Budapest, Kairosz Kiadó.

Dombrády Lóránd (2012b) *Szombathelyi Ferenc vezérezredes*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

Gellért Ádám – Turbucz Dávid (2012) Egy elmaradt felelősségre vonás margójára. Horthy Miklós Nürnbergben. *Betekintő*, 2012/4. (6) Internetes elérés: https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_4_gellert_turbucz.pdf

Gergely Jenő – Pritz Pál (1998) *A trianoni Magyarország 1918–1945*. Budapest, Vince Kiadó.

Horthy Miklós (2011) *Emlékirataim*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Joó András (2008) *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. 1–2. köt. Budapest, Napvilág Kiadó.

Juhász Gyula (1964) *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Juhász Gyula (1969) *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Juhász Gyula – Fejes Judit (1982) (s. a. rend., szerk.) *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. V. köt. *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kállay Miklós (1991) *Magyarország miniszterelnöke voltam 1941–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban*. Budapest, Európa-História.

Macartney, Carlile, Aylmer (1957) *October fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945*. II. köt. Edinburgh, Edinburgh University Press.

Ormos Mária (1988) *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)*. Debrecen, Csokonai Kiadó.

Ormos Mária – Majoros István (2003) *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945*. Budapest, Osiris Kiadó.

Pintér István (1980) *A Szociáldemokrata Párt története 1933–1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Pritz Pál (2011) Magyar külpolitika 1941–1945. In: Pritz Pál: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 131–147.

Pritz Pál (2016) A magyar külpolitika második világháborús dilemmái. In: Pritz Pál: *A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok*. Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 81–90.

Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula (1968) (összeáll., s. a. rend., bev. tan.) *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Ránki György (1983a) (bev. tan., vál., jegyz.) *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*. 2. köt. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Ránki György (1983b) A vonakodó csatlós – vagy az utolsó csatlós? In: Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magvető Kiadó. 475–524.

Romsics Ignác (2004) Magyar történeti problémák, 1900–1945. In: Romsics Ignác: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest, Osiris Kiadó. 315–338.

Romsics Ignác (2005) *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris Kiadó.

Romsics Ignác (2009) Magyarország a II. világháborúban. *História*, 2009/4. (31.) 18–23.

Sakmyster, L. Thomas (2001) *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Budapest, Helikon Kiadó.

Szabó Péter (2019) *Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Szinai Miklós – Szűcs László (1962) (s. a. rend., magy. jegyz., jegyz.) *Horthy Miklós titkos iratai*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Turbucz Dávid (2014) *Horthy Miklós*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Turbucz Dávid (2017) Anti-Bolshevismus im Weltbild Miklós Horthys. Vorstellung und Wirklichkeit. In: Albert Dikovich – Edward Saunders (Hrsg.): *Die ungarische Räterepublik 1919 in Lebensgeschichten und Literatur*. Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien; Balassi Institut Collegium Hungaricum, Wien – Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv. 215–234.

Turbucz Dávid (2022) *Horthy Miklós, a haditengerésztiszt*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Ungváry Krisztián (2005) *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris Kiadó.

Ungváry Krisztián (2020) *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Ungváry Krisztián (2022) *Kiugrás a történelemből. Horthy Miklós a világpolitika színpadán*. Budapest, Open Books.

Zeidler Miklós (2005) Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, Osiris Kiadó. 162–205.

Zeidler Miklós (2009) *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram.

Zsindely Ferenc (2021) *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója (1941. február 25. – 1946. március. 9.)*. Szerk., bev. tan., jegyz.: Székér Nóra. Budapest - Pécs, ÁBTL - Kronosz Kiadó.

Mecser Szilvia

SORSFORDULATOK A KELETI HADSZÍNTÉREN
EGY MAGYAR HONVÉD VISSZAEMLEKEZÉSÉNEK TÜKRÉBEN
(1942-43)

A magyar királyi 2. honvéd hadsereg VII. hadtestének katonái közt szállították ki Mecser József 22 éves bükkaranyosi honvédet is, aki később (13 év alatt, 1988 és 2001 között) három fiának három változatban írta meg visszaemlékezéseit. Mecser József 1942-ben részt vett az urivi hídfőcsatákban, majd a téli harcokban, és átélte az 1943 januárjában bekövetkezett szovjet áttörést. A leírt tapasztalatok számos fordulatról tanúskodnak a honvéd egyéni élettörténetében. A bevonulás, a harctéri tapasztalatok, a század felbomlása, a menekülés és a fogságba esés megélésének elbeszéléséből is kitűnik, hogy a szovjet áttörés és a hadifogságba kerülés átvészélése meghatározó választóvonalat jelentett. Tanulmányom célja, hogy a visszaemlékezések tükrében Mecser József elbeszélései és rajzai alapján megtaláljam azt a leírt eseményt, amit leginkább sorsfordulatlaként élt meg a szerző, valamint hogy ennek nyomán a három változatban fennmaradt visszaemlékezés összehasonlításával a személyes emlékezet folyamatait láttassam. Az elemzés által közelebb kerülhetünk e folyamatok megértéséhez, valamint az egodokumentumok történettudományban való megfelelő elhelyezéséhez és felhasználásához.

*

„Ezek voltak talán az életemben [a] legizgalmasabb percek.” – írja Mecser József, egykori honvéd a hadifogság kezdete előtti időkre visszaemlékezve 1990-ben. 1943 januárja fordulópont a magyar hadviselés második világháborús történetében. Ennek megfelelően azoknak a Don-kanyarnál szolgálatban levő magyar katonáknak is meghatározó esemény volt, akiket elérte a szovjet offenzíva. Köztük volt híradós honvédként Mecser József, akinek 1988 és 2001 között három változatban megírt visszaemlékezése alapján nem csupán a fronton járó, majd hadifogságot elszenvedő fiatalember elbeszélte tapasztalataira, bajtársi és baráti kapcsolataira láthatunk rá, de az emlékezés mikéntjére és folyamatára is, hiszen évtizedek távlatából idézi fel a vele és társaival történeteket.

Mecser József 1942 nyarán részt vett az uriv-sztorozsevojei hídfőcsatákban, majd a téli harcokban, és átélte az 1943 januárjában bekövetkezett szovjet áttörést is. A leírt tapasztalatok számos olyan eseményről, helyzetről tanúskodnak, melyek közül többet is nevezhetünk az egykori honvéd élettörténetét meghatározó fordulatlaként. A bevonulás, a harctéri tapasztalatok,

a század felbomlása, a visszavonulás, a fogságba esés, és a hadifogság a szerző meghatározó életeseményei voltak.

A vizsgált visszaemlékezés egyedinek mondható abban a tekintetben, hogy sorsfordulóként elbeszélte eseményeknek három változata áll rendelkezésünkre. Ez a sajátosság kivételes lehetőséget ad az összehasonlító elemzésre. E tanulmány kereteiben a vizsgálat célja, hogy közelebb kerüljünk a személyes emlékezet működésének megértéséhez – nem csupán az adott egodokumentum megfelelő értelmezésének, de a történelemtudományban való felhasználásának érdekében is.

A memoáriródalom esetében nem hagyható figyelmen kívül a megélt tapasztalatok, és annak leírása között eltelt idő, hiszen ezen időszak eseményei, megélt történései befolyásolják a személyes emlékezetet. Ennek tudatában végzem az elemzést, de ez a szempont a feszült élethelyzetek fogalmi megformálásának összevetésében ezúttal nem kap hangsúlyos szerepet.

A három szöveg keletkezésének körülményeinek, és az 1942. augusztus 10-i és az 1943. januári harci eseményeknek a középpontba állításával a három szöveg egymáshoz való viszonyát is elemzem, kiemelve a különbségeket (eltérő grafikai jellemzők – színes íróeszközök, térképrajzok, ábrák jellemzői).

Az összehasonlító elemzés során az elbeszélés azon pontjait tartom fontosnak, amelyek vélekedésem szerint a narratíva tükrében negyven évvel az események után is meghatározóak voltak a szerző számára. Önmagában a három szöveg keletkezése is arra utal, hogy a szerző sorsfordító eseményeknek tartotta a leírtakat, melyeket szeretett volna megőrizni, megóvni az utódokat és az utókort az általa megélt borzalmaktól.

A HÁBORÚS VISSZAEMLÉKEZÉS ELEMZÉSI LEHETŐSÉGEI

A 20. század háborúiról szóló történeti diskurzusban kiemelt szerepet kapott a személyes emlékezet, az egodokumentumok, és azok vizsgálata is. A háborús időszakok, társadalmi töréspontok, a hétköznapi megszakadása és felváltása olyan események¹, amelyek a békeidőkhöz képest sűrítetten és fokozott érzelmi és kockázati körülmények között mutatnak be kulturális gyakorlatokat. Az egyének, családok történetével foglalkozva elkerülhetetlen, hogy az érzelemtörténetet is figyelembe vegyük, így minden egodokumentum egy sajátos

¹ A társadalomra vonatkoztatva párhuzamos gondolatot olvashatunk K. Horváth Zsolttól: „Ezek a töréspontok (1849, 1918, 1944, 1945, 1956, 1989) azért módfelett izgalmasak, mert egy-egy évben *összetorlódik az idő és a tér*, s így a társadalmi gyakorlatok zavarainak, ellentmondásosságának elemzése tektonikus rétegeket rajzol ki.” (K. Horváth 2015:10)

történeti szemléleten belül nyer értelmezést – ezt a megközelítést nevezhetjük a háború kultúrtörténetének (Winter, Jay 2022). A történetírás a 20. századi tapasztalatokat, valamint Haydn White munkásságát, a nyelvi és kulturális fordulatot követően megváltozott. Az úgynevezett narratív fordulat (Kövér György 2014: 99) után a történeti diskurzusokban nem csupán a politika- és hadtörténet², hanem a személyes emlékezet is irányadó lett. A háborúk története a kultúrtörténet részévé vált. A hétköznapi ember és a hétköznapi élet, a szokások, a gyakorlatok, az érzelmek, a kapcsolatok, a korabeli rétegzett társadalom és az egyéni ismeretek, tapasztalatok felértékelődtek a történeti diskurzusban. Azt gondolhatnánk, hogy a számos egodokumentum előkerülésével és annak feldolgozásával ez a történeti megközelítés hamarosan a végére fog érni. Azonban hiányosságok vannak még a nemzetközi ismeretek és az események közös elbeszélése terén. E hiányok betöltésére is van azonban törekvés³.

Mecser József emlékiratainak esetében is érdemes szem előtt tartani, hogy az olvasottak „harmadlagos tapasztalatok” (Sipos Balázs 2022: 55), amennyiben elsődlegesnek magát a tapasztalást nevezzük, másodlagosnak a tapasztalat szinte azonnali rögzített formáját (napló). Harmadlagos tapasztalat a történet vége, megírás ideje felől elrendezett emlékezet⁴. Ez utóbbi már olyan strukturált szöveg létrehozását inspirálja, amely új jelentések mellett kihagyásokkal, „a felejtés mintázataival”⁵ és tényszerűségét illetően, az események különböző elrendezésével jelentősen eltérő lehet mint az elsődleges tapasztalat. A memoárirodalom lehetőséget ad az emlékezet, az identitás kutatására, a pszichológia, az irodalomtudomány, a narratológia módszereinek felhasználásával megvalósuló elemzésre, de ma általánosságban interdiszciplinaritás jellemzi a személyes emlékezet történeti kutatásait. Hármaskodokumentumunk az emlékezés folyamatához,⁶ a narratíva formálódásának megértéséhez enged közelebb bennünket. Azon túl, hogy a szerző mit élt át és hogyan tapasztalta meg a történéseket, feltételezéseim szerint a hogyan kérdésére is választ kaphatunk. Elemzési szempontjaim között hangsúlyos a tér és idő érzékelése és elbeszélése, a hangulatok tükrözése, a leírások részletessége, a szóhasználat, és a három kézirat egymáshoz való

² A hadtörténetírás változásáról Kunt Gergely recenziója Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: 1914–1918. Az újraírt háború kötetéről: (Kunt 2008: 153)

³ Példaként említhetünk egy közelmúltban megjelent tanulmányt: Abel, Magdalena – Umanath, Sharda – Barzykowski, Krystian 2022: Decades Later: What World War II Events Are Remembered as the Most Important Ones? Implications of Data Collected in 12 Countries.

⁴ K. Horváth Zsolt idézi Philipp Lejeune gondolatát: „Így önkéntelenül is, talán mindahányan valamennyire „írjuk” az életrajzunkat, vagyis számolunk cselekedeteink, hiteink, ambícióink utóidejűségével, még akkor is, ha ezt gyakran nem tudatosan tesszük.” (K. Horváth 2017: 211)

⁵ A *Korall* folyóirat 67. számának címe 2017-ben.

⁶ Az emlékezet működéséről, a traumák feldolgozásának nehézségeiről összefoglaló képet nyújtanak Erős Ferencnek munkái, pl.: Erős Ferenc (2007) Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok. Józsefvárosi Műhely Kiadó, [Bp.]

viszonyulása. Ezek segítségével keresem a választ arra, hogy hogyan emlékezik vissza az egykori magyar honvéd a háborús élményeire – több mint negyven évvel az átéltek után.

MECSER JÓZSEF ÉLETE A HÁBORÚ ELŐTT ÉS ALATT

Mecser József, 1920. április 27-én született, református családban, a Borsod vármegyei Bükkaranyoson. Édesapja Mecser Károly, földműves, az első világháborúban szakaszvezetőként szolgált Galíciában. Édesanyja, K. Tóth Lídia. Négy fiútestvér nevelkedett fel a családban: Károly, József, Gyula és a szerzőnél tíz évvel fiatalabb Miklós. A három idősebb fivér szolgált katonaként a második világháborúban. Az emlékirat szerzője hat elemi végzett földművelő, később kertész. Az iskolás évek, valamint az ezt követő levante képzés, és a vasárnaponkénti istentiszteletek meghatározták gondolkodásmódját. Öt-hat évesen állatokra ügyelt, 13 évesen rokonokhoz került cselédsorba. A háború előtti években jószágok mellett és földművelőként szolgált, kőművesként és húsüzemben alkalmazottként is dolgozott.

Három évvel idősebb testvérét, Károlyt kétszer hívták be katonának. 1941-ben három hónapot szolgált a keleti fronton határadászként, majd hazatérhetett. Majd két évvel később hívták be újra. 1943-1944-ben – ekkor József már hadifogságban volt – Munkácsra, majd az akkor már a Kárpátokba húzódó frontvonalra került, de 1945 májusában ő is fogságba esett, és 1947-ben érkezett haza. Bátyjának három havi határadász szolgálata alatt megélt élményeinek megismerése – a korabeli közgondolkodással együtt –, meghatározta a keleti frontra induló Mecser József gondolkodását a háborúról. Mecser Károlytól és feleségétől abból az időszakból maradt fenn levelezés, amikor József már hadifogságban volt. 1941 nyaráról, Károly határadász katonai szolgálatának időszakából nem maradt fenn levél vagy dokumentum, a visszaemlékezésben azonban Károlynak csupán 1941-es tapasztalatait említi meg a szerző, mivel a számára ez volt meghatározó a frontra indulásakor.

Mecser József kiképzése 1941. október 13-án kezdődött meg az egykori miskolci Ferenc József huszárlaktányában. 1942. július 1-jén indult a frontra a VII. hadtest 20. hadosztályának híradószázadában, Sztorozsevojénél részt vett az uriv-sztorozsevojei 1942. augusztus 10-ei és az 1942. szeptember 9-ei harcokban. Az 1943. január 13-ai szovjet támadással kezdődő visszavonulás után 1943. január 27-én⁷ elszakadt az alakulatótól, majd 1943. január 30-án⁸

⁷ A II. világháborús magyar katonai veszteségi adatbázisban található adatlapja szerint. Forrás: <https://iivh-katonahoseink.militaria.hu/kereses/lista> (utolsó letöltés ideje: 2024.02.20.)

fogságba esett. Először a lebegyanyi táborba⁹ szállították fogolytársaival, majd 1943 májusában Kistimbe¹⁰. Innen – visszaemlékezése szerint – 1947-ben néhány hónapra másik táborba került, ahonnan 1947 őszén „vissza”, ismét az előző tábornál még keletebbre, a 102. számú cseljabinszki hármass lágérbe szállították. 1948. szeptember 25-én ért haza Bükkaranyosra az aknatalálatot ért családí házhöz. A szerzőt fiatalemberként küldték a frontra, és 28 évesen, fizikailag legyengülve, olyan tapasztalatokkal érkezett haza, amelyek élete végéig meghatározó élményei maradtak, és negyven évvel később is írásra készítették.

SORSFORDULATOK A VISSZAEMLEKEZÉSEK TÜKRÉBEN

Mecser József visszaemlékezése három változatban maradt fenn. Az első 87 kézzel írott oldal, 1988 szeptembere és novembere között keletkezett. A második változat 157 oldalát 1988 vége és 1990 közepe között, míg a legnagyobb terjedelmű, 185 oldalas harmadik füzetet 1993 és 2001 között írta meg a szerző.

Az első szövegváltozat a háborús emlékeket idézi fel a frontra indulástól a hazatérésig, ezt két és fél hónap alatt keletkezett. A három visszaemlékezés alapján feltételezhetjük, hogy ebben a legfontosabbnak tartott, átadni szánt háborús tapasztalatait írta le.

A második füzetet 1988 decemberében kezdte el írni, és 1990 májusában fejezte be a Mecser József. A három változat ismeretében ezt tekinthetjük az emlékiratnak. Formailag ezt jelöli azzal is, hogy az előszóban megszólítja az olvasót és az utódokat, arra is kérve őket, hogy annál legyen az emlékirat, aki a legjobban megbecsüli. A második visszaemlékezésben a szerző a gyermekkorától a háborút követő évekig beszéli el az életútját.

Az előző füzetek „kibővítéseként” definiálta a harmadik változatot, amelyet 1990 nyarán kezdhetett el írni. Ez a változat már nem napról napra tárgyalja a történetet, az egyes emlékek leírása között hónapok, évek is eltelhettek, amit az aktuális dátum szerint rögzített családí események, főként halálesetek bejegyzéséből láthatunk. A történetmondást 1997. április 22-én zárta le, de halála előtt néhány hónappal, még 2001 nyarán kézbe vette a füzetet, és még néhány gondolatot írt bele. Ekkor feltehetően már nem módosított a korábbi leírásokon –

⁸ A Magyar Nemzeti Levéltár *Szovjet táborok magyar foglyai* adatbázisban található első hadifogoly nyilvántartó karton szerint. A második karton (a repatriáló táborból való távozáskor) az 1943.02.01-es dátumot rögzíti a fogságba esés idejének, ám a szerző egy párbeszédet idézve maga is január 30-i dátumot ír. Forrás: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (utolsó letöltés ideje: 2024.02.20.)

⁹ Mecser József a lebegyanyi táborat a Rjazanyi területen hangzás után Libigyánként írja, feltehetően így érthette, ez maradt meg emlékezetében. A hadifogolytáborok jegyzéke. (Varga 2006: 487)

¹⁰ Kistim táborhelye is szerepel Mecser József első hadifogoly-kartonján.

javítással egyébként mindhárom füzetben csak elvétve találkozhatunk, ami utal arra, hogy előzetes jegyzeteket is használt, valamint inkább a szöveges korrekcióval élt, kiegészítve, visszatérve a kimaradt, fontosnak tartott részletekre. Megjegyzendő tehát, hogy az első két füzet írása szinte folytonosnak tekinthető, míg a harmadik megszakításokkal több év alatt íródott.

A továbbiakban a visszaemlékezésből az 1942. július 1. és 1943. január 30. között történeteket emelem ki, ezen időszak tapasztalatainak leírását hasonlítom össze.

A VII. hadtest, a 2. hadsereg történetében és a magyar hadtörténetben is a hídfőcsaták és az 1943. januári szovjet offenzíva kiemelt hadtörténeti események. 1942. július 9-től a B hadseregcsoporth¹¹ fő feladata a Don vonalának védelme volt, a magyar 2. hadsereg Don menti arcvonalára beosztott seregtestek augusztus 26-áig elfoglalták védőállásaikat. A 20. könnyű hadosztályt július 14-én indították útnak gyalogmenetben a Kurszk melletti durnevói erdőtől a Don felé, ahová mintegy két hét alatt megérkeztek. A hídfőharcok 1942. július közepe és szeptember között zajlottak több hullámban. (Szabó–Számvéber 2003: 67) A szovjet 6. hadsereg, augusztus 6-tól indított támadást az uriv-sztorozsevojei Don-kanyarban, ahol rádiósként szolgált Mecser József is Mike József ezredes harccsoportjában (Szabó 2019: 204)¹². A 20. könnyű hadosztály 1942. augusztus 9-től az uriv-sztorozsevojei hídfő harcaiban vett részt, 1942. szeptember 9-től Sztorozsevoje, Novo Uszpenka és környéke elfoglalása volt a kitűzött cél.¹³ 1942. szeptember 16 – 1943. január 12. közti időben részleges felváltásokkal hadműveleti szünet volt, szeptember közepétől megkezdődött a felkészülés a korán érkező télre. 1943. január 13-án indult meg a szovjet offenzíva Uriv és Scsucsje térségében, a Don nyugati partján levő szovjet hídfőállásoknál.

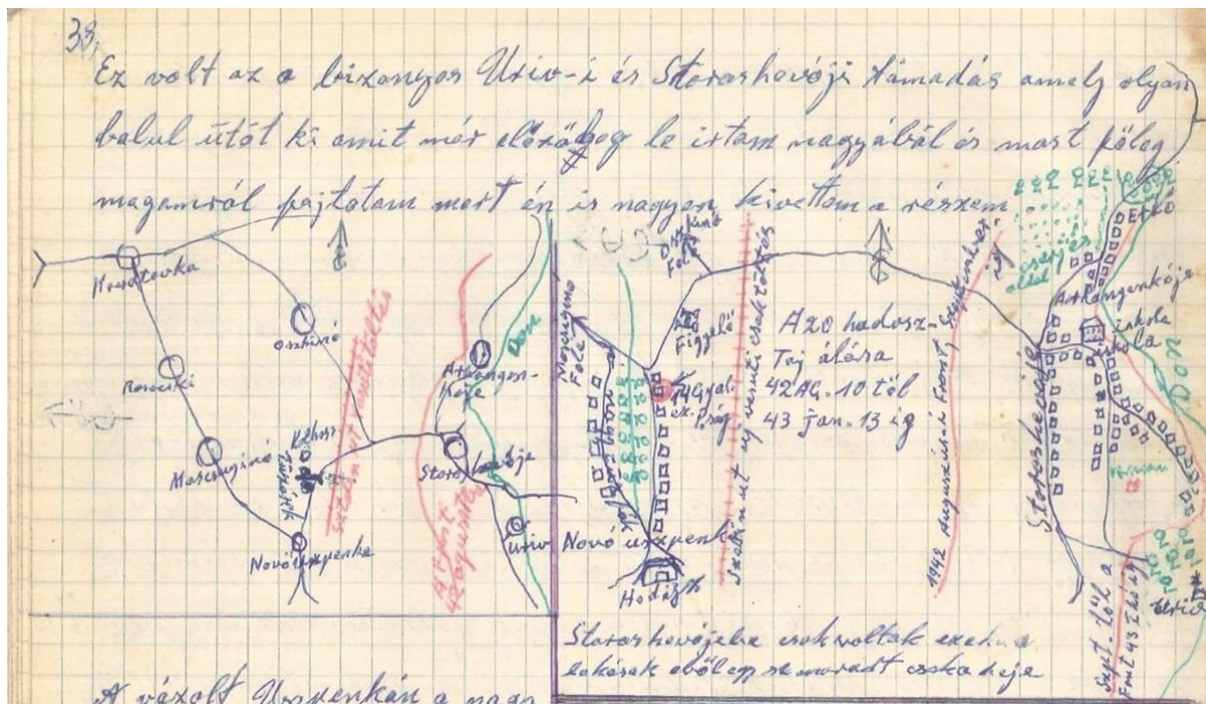
Mecser József részt vett az augusztus 10-ei sztorozsevojei-urivi támadásban, amelyhez már augusztus 9-én kiépítették a vezetéket. A szerző számára meghatározóak voltak az augusztusi és szeptemberi harcok. Az 1942. augusztusi események különösen aprólékosan rögzültek

¹¹ „Július 9-én a német hadvezetés a Dél Hadseregcsoporthot a hadműveletek nagyarányú kiterjedése miatt külön A és B Hadseregcsoporthra osztotta. A magyar 2. hadsereg a német 2., 6. tábori, illetve a 4. páncélos, az olasz 8., valamint román 3. és 4. hadseregekkel együtt von Bock, majd Weichs vezérezredek által irányított B Hadseregcsoporth alárendeltségébe került.” (Szabó–Számvéber 2003: 66)

¹² Mike József a 20. könnyű hadosztály, 14. gyalogezred parancsnoka volt, 1942. október 3-án esett el.

¹³ Hídfőcsaták: 1942. augusztus 10-i Uriv-sztorozsevojei Don-szegletben a 20. könnyű és 1. tábori páncéloshadosztály harccsoportjának bevonásával sikertelen kísérlet Sztorozsevojei község visszafoglalására. Szeptember 9–16. között a főtámadást végrehajtó alakulatok a magyar 1. tábori páncélos- és a 20. könnyű hadosztály, német 168. gyaloghadosztály az Uriv, és attól délre eső magaslatok elfoglalását célozták. (Szabó–Számvéber 2003:65–68)

emlékezetében. Két részletet emelek ki – „a háromlábú szék” és „a sérült gépkocsivezető katona” esetét. Az idézett, azonos történéseket elbeszélő részletek keletkezési sorrendben követik egymást.

1. ábra Térképrajz Mecser József emlékiratából 1990, 38. oldal.

Tehát aznap este 8-10 óráig én voltam a készüléknél szolgálatban a parancsnokságon. Ez egy rozoga szalmástetős viskó volt, a pitvar felé még padlás sem volt (de talán mind ilyen volt) úgy este 9 óra tájon jöttek az orosz gépek sztálingyertyával¹⁴, nappali fény volt, és azt a két sor házat állandóan bombázták és géppuskázták reggelig. Az összes tisztek kimentek az udvaron levő kis bunkerba, egyedül voltam a viskóba a készülék mellett, habár én nem telefonáltam sehová, de oda se telefonáltak, hisz mindenki menekült hátra, előről a tisztek is be-beszaladtak, keresték az ezredes urat, annyit tudtam csak, hogy kint a bunkerban vannak. Én nem azért nem mentem ki, hogy nem féltem, mert reggelig ott voltam, de nem voltam álmos, de én a készüléket nem hagyhattam ott. Nálunk nagy volt a fegyelem, és az biztos halál lett volna, ha otthagytam volna, mert másnap már hadbírótság előtt álltam volna. Mert még attól is féltem, hogy nem csak géppuskagolyó, hanem még a hüvelye is átüti a szalmát felettem. No de a

¹⁴ Sztálingyertya: az éjszakai bombatámadásokat segítő, ejtőernyőn ereszkedő világító bomba.

szalmát nem ütötte be a hüvely, de az udvarra esett bombaszilánk beütötte az ajtót és a háromlábú suszterféle széknek egy lábát elvitte, én ezen ültem addig, de hogy hanyatt estem, felálltam és már állva is maradtam, nem volt kedvem leülni. (Mecser József 1990: 38–39)

Az első változatban tömören fogalmaz a szerző, egymást követi az éjjeli szolgálat és a katona, míg a két későbbi visszaemlékezésben már különállóan, részletesen írja le mindkét emlékszilánkot.

Az idézetben leírtak tükrözik az éjszakai harcok káoszát, a riadalmat az első frontélmények megtapasztalásakor. Bár bombatámadással már korábban is találkoztak, mégis ez volt az első alkalom, hogy az életveszélyben is a helyén kellett maradnia, bármi történjék is. A fanyar humor másutt is jellemzi a szövegeket egyes pontokon, ilyen például a „nem volt kedvem leülni” megjegyzés is, míg a harmadik változatban inkább a riadalmat hangsúlyozza: „Nagyon megijedtem, nem is tagadom, de a helyemet mégsem hagyhattam el.” (Mecser József 2001: 72) A harmadik változatban filmszerűen jelennek meg előttünk az események, a fiatal honvéd kérdéseivel, megélt tanácstalanságával kiegészítve.

A legrosszabb, amit láttam, előttünk az úton több kocsis is állott és az előttünk parkoló teherautót is eltalálta egy bomba, a kocsis felrobbant, sajnos a kocsivezető a kocsis alatt keresett menedéket a géppuskalövedék ellen, de hogy a bomba felrobbantotta, az üzemanyag rá is ömlött és égett. Segítségem nem volt, tőlünk már ahogy írtam is vagy 50 méterre folyt egy kis patak a (fűzfák alatt), annyi lelkiereje volt, hogy odáig futva-csúszva és hömpörögve ott valahogy eloltotta magát és ezt két menekülő katona hozta, hogy hová vigyék? Merre vannak az egészségügyiek? Nekem erről halvány gőzöm sem volt, ha fel volt is írva, de fedőnévvel, de hogy merre volt, azt nem tudtam, de még talán a parancsnok se, annyit mondtam, hogy itt nincsenek valahol kint keressék, hisz előző nap mentünk oda, de akkor is az építéssel és a híradással voltunk elfoglalva.

Ebből csak annyit akarok kinyögni, hogy délután már láttam sok sebesültet, de ilyen szörnyű látványt még nem láttam: csak ruhacafatok voltak rajta (rossz még leírni is) az arca-szempillája, orra-szája, a nemiszerve megégve, farán a hús üszkös égés, beszélni nem tudott, de leülni sem, ami még maradt rajta kis hús, reszketett, borzasztó fájdalma lehetett, de éssen volt. (Mecser József 2001: 72)

Az 1942. augusztus 10-ei támadás kapcsán ezt a néhány éjszakai órát elevenítette fel különös részletességgel a szerző. A szeptember 10-ei támadás a másik meghatározó harci élménye volt. Amint azt a kiemelt részletek mutatják, a leírások egyre kidolgozottabbak, az utolsó visszaemlékezés a legrészletesebb. A harmadjára ismétlődő elbeszélés még szemléletesebb lett, az elbeszélő stílusa egyre gyakorlottabb mesélői készségeket mutat, emellett az előzőekben nem említett lelkiismereti vívódások, az elbeszélő feltételezései is megjelennek a történések pusztá elbeszélésén túl egyes helyzetek leírásakor. Az emlékek csiszolódnak a többszöri megfogalmazás során.

A szeptember 10-ei támadásból két fő élményét említem meg. Az egyik az, hogy a légi támadás során egy bombatölcsérbe húzódtam, amelyet elhagyva szinte azonnal aknatalálat érte. Az elbeszélés eseményének másik kiemelt pillanata a német hadegységek, harcikocsik, ágyúk jelenléte, robaja a támadás kezdetén, ami magabiztossá tette őket: „Az az érzésünk volt, hogy délbe már a Donba mossuk a lábunkat.” (Mecser József 1990: 42)

A 2. magyar hadsereg történetében 1943. január 13. a legfontosabb fordulópont¹⁵. A szerző visszaemlékezésében is kiemelten jelenik meg ez a nap mindhárom szövegben, ám ha a visszaemlékezés egészét tekintjük, akkor részletességben, a kifejezés erejében, az utódok megszólításával, a grafikai kiemeléseket és térképes ábrázolásokat is figyelembe véve a teljes elbeszélés tetőpontjának az 1943. január 30-án átélteket tekinthetjük. A kettő között a hadsereg számos alakulata szétesik. Egyes hadseregcsoportoknak az utóvédharcok, a szovjet támadás megállítása, legalábbis késleltetése volt a feladata. (Pihurik Judit 2015: 134) Mecser József esetében a hátrahagyással való szembesülés történt meg, a visszaemlékezése szerint a zászlós¹⁶ maga ismerte fel a helyzetet, és utasította őket: „most már nem parancsol senki senkinek, mindenki saját belátása szerint cselekedjék”. (Mecser József 1988: 10)

A január 13-ai események szemléltetéséhez az 1990-es második emlékirat leírását emelem ki.

Közben 1943. január 13. lett.

Ez volt az életemnek és életünknek a legborzasztóbb kezdete!

Nem mintha az eddigi valami rózsás lett volna, de nincs olyan író, aki azt a szenvedést, borzalmat le tudná írni és nincs olyan olvasó (ne is legyen), aki azt át tudná érezni, amin mi keresztülmentünk. Hála az Istennek, akik keresztül tudunk

¹⁵Ezt megerősíti Szabó Péter két fejezete is a Don-kanyarban kötetében szereplő fejezete is a január 13-i áttörést követő események között „Sorsdöntő napok, január 15.” és a „Sorsdöntő napok 16.” (Szabó 2019: 437., 452.)

¹⁶Csillám zászlósként említi a szerző egerszóláti földbirtokosként. Egyelőre adatbázisból nem sikerült beazonosítani.

enni, sose szabad elfelejteni, és hálát adni Istennek, hogy megőrzött, mert nem a mi ügyességünktől függött, ezt magamon tapasztaltam!

A bunkerban ültünk a fent fekvők a priccs szélén reggeliért készültünk egy kis feketének mondott zaccból főzött fekete víz volt, és 2 dkg vaj és a napi kenyéradag. Egyszer csak elkezdett alattunk a priccs mozogni, tapasztalatból tudtuk, hogy ez bombázás nem lehet, mert a repülőzúgást nem hallottuk, ez csak ágyúzás és aknázás lehet. Nem sokat kellett tépelődni, tőlünk kicsit D-re Urivnál kezdte meg a támadást és folytatta mifelénk. Mint a záporoső pásztázta, a reggeliből nem lett semmi, de az ebédből még úgyse.” (Mecser József 1990:54)

Mindhárom változatban a reggeli közben kezdődő támadás hangjai, és a „zaccból főzött fekete víz” köré épülnek az események. Itt is a harmadik változat a legrészletesebb, mint az augusztus 10-ei támadás leírásánál. A különbség az, hogy innentől nem egy nap, hanem a január 30-áig tartó hetek eseményeit írta le részletesen, jóllehet itt az állapotok miatt már összerosódott az idő. A január 13-ai hadtörténeti fordulat a személyes történetben január 30-ára vált Mecser József élettörténetében sorsfordulattá.

Ezen eseményeket elbeszélő szövegrészeket apró mozzanatokra bontva hasonlítom össze. A pontos dátum, valamint a hozzá tartozó megjegyzés egyszerre jelzi a fordulópontot, mely utóbb sorsfordulatként értelmezhető. A szerző mindhárom esetben magyarázatot fűz a dátumra való emlékezéshez, a harmadik változatot idézem.

Majd az utolsó napon január 30-án egy 5 főből álló kis csoporthoz kerültem 6-odiknak. Azt a dátumot, hogy 30-adika van, egy Dr. Dénes nevű hadapród őrmester, őtőle tudtam meg, de hogy milyen nap, az nem érdekelt, az már mindegy volt. A Dr. Dénesről még fogok írni. Tehát 9-10 óra tájban csapódtam hozzájuk, kettő erdélyi magyar volt, a hadapród lehet, hogy felvidéki, mert jól beszélt oroszul. (Mecser József 2001: 125)

A csoporthoz való csapódásnak is jelentősége van. Nemcsak azért, mert magát a dátumot is ezen csoport egyik tagjától tudta meg Mecser József, hanem azért is, mert a Dr. Dénesként¹⁷

¹⁷ A Dr. Dénesként emlegetett hadapródról hálásan ír Mecser József, nem véletlenül, hisz szerinte leginkább neki köszönheték öten az életben maradásukat. A leírtak alapján a hadifogság első hónapjaiban próbálta a magyar hadifoglyok helyzetét a lehetőségekhez mérten tolmácsolás közben segíteni (pl. Mecser Józsefet is a „szanatóriumba” küldette, igaz nem voltak jobb körülmények a gyűjtőlágerekben még akkor sem a szanatórium, sem a kórház között, de ezt még akkor nem látták) Később a visszaemlékező szerint megzavarodott, ekkor már gúnyolódtak vele a hadifoglyok, doktor úrnak csúfolták. Nem tudni, végzettségre vonatkozik-e vagy csupán ragadványnév a Dr. jelző. A II. világháborús magyar veszteségi adatbázisban (elérhető: <https://iivh->

emlegetett hadapród őrmesternek köszönhetően menekült meg a másik öt katona, köztük a visszaemlékező. A köztes idő, amíg a horhosok¹⁸ között bujkáltak a hóban, különbözőképpen van leírva. Az első esetben az úton való átjutás kerül előtérbe, egyben a hadi út mozgását láttatja a visszaemlékező:

Én is az úton szerettem volna átjutni, mert az ellenkező irányba Kasztornoé¹⁹ már napokkal azelőtt égett. Gondoltuk, hogy csak az említett út másik oldala az egyetlen remény (pedig akkor már Tim is el volt esve). De az úton állandóan ment a tankoktól a lovasokig minden. (Mecser József 1988: 33–34)

Az idézett szakaszok is arról tanúskodnak, hogy a három füzet komplex együttesként kezelhető. A három szöveg együtt mutat teljes képet: a hóba ásott magyar katonákat, a völgyek és horhosok elhelyezkedését, a továbbmeneküléshez elérhető lehetőségek számbavételét. A harmadik szövegben a szerző újabb árnyalatokat érzékeltet. Mecser József visszalapozhatta előző írásait, így azt is láthatta, mit nem írt még le, nem utolsó sorban a harmadik füzetet maga a szerző definiálta „kibővítésként”. Ezzel együtt sem lehetett teljesen tudatos ez a többdimenziós szövegalkotás. Jó példa erre a következő, a fogságba esés előtti pillanat leírása is, amikor szovjet lovas katonák észrevették őket.

A 18-20 lovas az akácok végett a másik domb felé mentek, de velünk szemben a dombtetőn megálltak, és rágyújtottak. Mi beástuk magunkat kb. 70-80 cm-re a hóba, de untuk a hóban fekvést, hol az egyik, hol a másik dugta ki a fejét, mondván, hogy még mindig ott vannak. Az igen magyar hadapród őrmester (*Dr. Dénes*) még biztatott, hogy ne essünk fogságba. De mikor valamelyik jobban kidugta a fejét, egy sorozatot kaptunk, előttünk verte föl a havat. (Mecser József 1988: 34)

Közben a lovasok felértek a velünk szembeni peremre és a lovakról leszálltak és cigaretta pihenőt tartottak, de mi már untuk a hóba mozdulatlanlanságot, ki-kidugtuk a fejünket, hogy elmennek-e már? De nem el, hanem kb. a fele óra kapott, és ujjongva felénk igyekeztek, de először a havat felverte a golyó. (Mecser József 1990: 74) Kis örömünkre nem mifelénk, hanem a másik oldalt választották és velünk irányba a peremen a lóról leszállva rágyújtottak, pihenőt tartottak volna, ha közülünk valamelyik nem dugta volna ki a fejét annyira a hóból. *A fejünk előtt verte a sorozat a havat.* (Mecser József 2001: 125)

katonahoseink.militaria.hu/kereses/lista) ebben az időszakban a keleti frontról eltűntként Dénes névvel egyedül egy Dénes Mihály nevű hadapród őrmester adatlapja van számontartva.

¹⁸ Horhos jelentése vízmosás, vízmosta mélyedés, a katonaságban használt fogalom.

¹⁹ Kasztornoje települése.

Jelentős dramaturgiai fokozást érzékelhetünk a között, hogy „egy sorozatot kaptunk, előttünk verte föl a havat” és aközött, hogy „*A fejünk előtt verte a sorozat a havat.*” A lélekjelenlétet illetően feltehetően nincs nagy különbség a másfél méterre vagy fél méterre eső lövések között, de a narratívában mégis fokozást állapíthatunk meg a változatok között. Mind szóhasználatban, mind leírásban, ha nem is túlzások, de a naturalisztikus ábrázolásmód, az állapotokat, hangulatokat tükröző fogalmazással még közelebbé teszik a szerző által leírt tapasztalatokat. Másrészt, ahogy említettem már, megjelennek olyan feltételezések, amelyek korábban nem – mint hogy felvidéki lehetett Dr. Dénes hadapród őrmester, hogy „elővigyázatosak vagy félősek” lehettek a szovjet katonák, mivel mindannyian fegyvert fogtak rájuk. Emellett az arcok is kirajzolódnak (pl.: „mongolképű”).

Azzal együtt, hogy bár ugyanazon történéseket beszéli el mind a három változat, nem teljesen ugyanaz a kép rajzolódik ki.

Az idézett január 30-i eseményekhez fontosnak tartom kiegészítésül a második füzetből a fogságba esés tudatosulásáig leírt eseményeket.

„[Dr. Dénes] is eldobta a pisztolyt, én is a kézigránátot, és mondta, hogy senkinél ne legyen ilyesmi, és ő eléjük ment, persze feltartott kézzel, és tudott velük beszélni, az oroszok már vagy 100 m-re előttünk leszálltak a lovakról és nekünk szegezett puskával és géppisztollyal jöttek felénk. Ezek voltak talán az életemben [a] legizgalmasabb percek. A Dénes, [nem tudom,] hogy mit beszélt velük, de Ő megnyugtató, hogy nem lőnek agyon, csak engedelmesek legyünk. Egy öreg partizán volt a parancsnokuk. Minden zsebet kiforgattak, és csak egy koszos zsebkendőt és törülközőt hagytak meg. A fényképeket, borotvát, mindent elszedtek, ami nekik nem kellett, azt a hóba taposták, leveleket, fényképeket, írást vagy térképet, stb. Én például, hogy megnyugodtam, olyan éhes lettem, csak nem volt mit enni, csak az is világos lett rögtön, hogy mostmár vagy két évig a hazát nem láthassuk, pedig mi haza akartunk menni.” (Mecser József 1990: 74)

Feltehetően várták, hogy mi lesz a sorsuk. Addig is lőtték rájuk, mikor észrevették őket távolból, de a megadás mellett döntve már nem rajtuk múlt, hogy nem lövik-e le őket. Egy rossz mozdulat elég lett volna, még később is, ahogy írja innen továbbmenve egy iskola épületébe terelték őket, de ha csak hóval akarták szomjukat oltani, már kockáztattak. Az „Ezek voltak talán az életemben [a] legizgalmasabb percek.” fokozott

érzelmi töltetű fogalmazás nem egyetlen a teljes szöveganyagban. „életünknek legborzasztóbb kezdete”, „a III. jaj” és hasonló kifejezésekkel találkozhatunk. Figyelembe véve az elbeszélés részletességét az 1943. január 30-i eseményeket tekinthetjük Mecser József visszaemlékezéseiben „a sorsfordulat”. Ezt támasztják alá a szerző által rajzolt térképek is, amelyeket a következő fejezetben ismertetek részletesebben.

A SORSFORDULAT ÁBRÁZOLÁSA MECSER JÓZSEF TÉRKÉPEIN

A három füzetben összesen 26 térképet találunk, lényegében ugyanazon eseményekről, valamint a hadsereg felszereltségéről való kimutatás is szerepel benne. Az 1942. szeptember 9-ei helyzetük előtti állapotáról, az első harci tapasztalatról, arányaiban jelentősen legtöbb térképes ábra a visszavonulásról, a fogságba esés előtti napokról szól, valamint mindháromban megjelenik a fogságban az internált foglyok közé keveredő szovjet nő útja. A térképeket egyértelműen Horváth Miklós kötetéből másolja, de szinte minden esetben tesz hozzá személyes tapasztalatot, vagy a hadosztályának állására vonatkozó információt. (Horváth Miklós 1959)

A január 13–30. közötti időszakot, a visszavonulást ismertető rajzokat emelem ki ebben a fejezetben. Az első visszaemlékezésben nem, de a másodikban három, a harmadikban két dupla térkép van, amely egy távoli több települést a Don mellett elhelyező ábra, valamint egy ráközelített fókuszú, saját útvonalat, helyzeteket ismertető térképes ábra. A szerző szinte minden esetben megjelöli „fogságba esés” helyét. A visszatekintő elbeszélésmód is utal arra, hogy ettől kezdve eldőlt a sorsuk:

Én például, hogy megnyugodtam, olyan éhes lettem, csak nem volt mit enni, csak az is világos lett rögtön, hogy mostmár vagy két évig a hazát nem láthassuk, pedig mi haza akartunk menni. (Azt nem jó lett volna még akár tudni, hogy 4 hónap híjával 6 év lesz belőle, és olyan körülmények között, amin ezután itt élünk.) – írja 1990-ben, második visszaemlékezésében Mecser József.

A keleti fronton részt vett katonák memoárjaiban általában kiemelt szerepe van a visszavonulásnak. Nem véletlen, hisz a káosz, veszteségek, az elborzasztó megélt tapasztalatok „apokaliptikus képekben” maradtak meg a memoárirók emlékezetében. (Pihurik Judit 2015: 144)

A fogságba esést követő elbeszélésben érdemes még az út szimbolikus jelentőségére is kitérni – sokan nem jutottak el az útig élve, amelyen Mecser József és társai is át akartak kelni.

No oszt most kikerültünk az említett kívánt útra, hogy át szerettünk volna rajta jutni, de hasztalan lett volna. Az úton állandóan mentek, tankok, gépkocsik. Ezen az útszélen rengeteg roncs volt, a lóbelek emberével keverve; lábak, kezek, fejek voltak szanaszéjjel, többek között felismertem egy híradós 30-as központ roncsát is, rögtön gondoltam a századomra. (...) Majd elértük azt a helyet, ahol [az] azelőtti napokban át akartunk jutni a két őrmester után a német puskással és vissza kellett szaladni, azt hittük, hogy ők átjutottak a túloldalra, de meglepetésemre itt feküdtek az út szélén agyonlőve. (Mecser József 2001: 126)

Mielőtt dr. Dénes hadapród őrmester csapatához csatlakozott volna, két őrmestert követtek a menekülésben, akik ezen az úton már nem jutottak át. Akiknek tehát mégis sikerült átjutniuk élve, azok hadifogságra ítéltettek, melyet szintén kevesen éltek túl ezen a télen és ebben az évben.²⁰

A térképek szemléltetéséül a harmadik füzetben található, egyik kettős térképrajzot választottam. A 2. ábrán egy távolabbi és közelebbi fókuszú térkép kerül egymás mellé. A szerző ezeken is azt ábrázolja, hogy hol történtek vele az adott események és milyen utat járt be az utolsó napokban január 30-ig.

Ezek a térképek milyen szubjektív koordinációs pontok jelennek meg: „jó falu” (ahol még élelmet is kaptak a helybeliektől), „utolsó lakás” (ahol a német katonákkal²¹ zsúfolt házrészben állva aludt), „a ruszkik elénk vágtak”, „város – itt cserben hagytak”, „bolyongás”, „fogságba esés helye”, „halomra ölt németek”. Megfigyelhető, hogy az idő is helyjelölővé válik: „utolsó szabad napok”. Jelmagyarázatban saját térképrajzainál a következő szintén részben szubjektív elemek jelennek meg: „az én járt utam”, „folyó és faerdő”, „lakások”, „lövegek”, „készülő vasút”. Az emlékezeti térképek jól mutatják, hogy ezekben a napokban az akkor megéltek voltak meghatározóak. Mivel erről készült a legtöbb ábra a három

²⁰ Sokan betegen vagy sebesülten meghaltak, mielőtt hadifogolyként regisztrálták volna őket. A közel 30 ezer (az 1942-es adatok is részei a számban hadifogoly) 1943 decemberére 90%-os veszteségi arányt mutatott. (Pihurik 2018: 84), (Varga Éva Mária 2009)

²¹ Megjegyzendő, hogy míg sok katona arról a tapasztalatról ír, hogy a németek nem adtak nekik helyet ebben az időszakban, addig Mecser József éppen arról számol be, hogy a magyar katonák egyik házban sem adtak neki állóhelyet aludni Szinyije Lipjagi településen, viszont a németekkel zsúfolt házban kapott helyet. (Pihurik 2015: 139)

megírásának legfőbb motivációja az cél volt, hogy, ne kelljen másnak is átélnie a háborús élményeket.

A visszaemlékezés jól tükrözi a közismert tény, hogy 1942-1943 milyen jelentős fordulatot hozott a 2. magyar hadsereg honvédeinek életében. Először is magával a frontra behívással, a frontélményekkel, a szovjet áttöréssel, hadifogságba kerüléssel – már aki megérhette az utóbbi fordulópontokat. A frontesemények tapasztalatai kiemelten részletes leírásúak. Elvértve olvashatunk hasonlót Mecser Józseftől a fronthétköznapokról is egy-egy kivételes, vagy éppen a megszokott körülményről – például, hogy a bombázások közepette milyen volt beszerezni az ebédet, hogy egy tábori pap szánkóval a golyószórók sorozata közt sértetlenül szánozott. Ezek a kivételes, derűs hangvétellű emlékképek oldják a fronttapasztalatok tragikumát. Az időbeliségben azt is látjuk, hogy a hadtörténeti események váza segíti az emlékezést, az egyes tények pontosan szerepelnek. A hadifogság elbeszélésében másfajta időbeliség jellemzi a narratívát, ahogy ez más visszaemlékezéseknél is jellemző. (Pihurik Judit 2018: 85) Az idő mintegy megszűnik, térbeli és időbeli fogódzókat leginkább a táborhely változtatása, az adott munkatípus és az időjárás, földrajzi viszonyok adják.

A visszaemlékezésben számos fordulat van még a későbbiekben a hadifogság és a későbbi életút elbeszélésében is. Említésre méltó a legyengültség felismerése – amikor krumpli-pakolásnál az asszonyokkal együtt dolgozva észreveszik, hogy „mivé lettek”, mert erejüket teljesen elvesztették a fogság évei alatt. Figyelmet érdemel az a pillanat is, amikor konszolidálódik a hadifoglyok helyzete, végre már nem megszokott, hogy a hadifoglyok meghalnak, megsérülnek, azaz megérinti a közösséget, hogy súlyos baleset történt. Belső fordulatok ezek, jóllehet, nem sorsfordulók, azonban rámutatnak azokra az állapotokra, amelyeket pusztán hadtörténeti adatokból nem tudunk kiolvasni. A háború gépezete az emberiséget is számúzi a hétköznapokból, a veszteségek túléléséhez az életösztön sokszor a közönyt, közömbösséget hívja segítségül. A 20. századi „memory boom” kora tanúskodik arról, hogy a történelmi sorsfordulatok évtizedek után is meghatározóak mind a leszármazottak, mind a társadalmak számára.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányom egyik célja volt, hogy Mecser József, egykori magyar honvéd számára a fogságba esés leírását bemutassam mint a háború éveiből legmeghatározóbb, az elbeszélte történetének új irányt adó eseményt. A fogságba esés életútban betöltött sorsfordulati

jelentőségét támasztják alá a szerző térképrajzai is, valamint visszaemlékezéseiben részletesen leírt emlékképei.

Másik célom e feszült sorsfordító pillanat előtérbe állításával, a három változatban megírt visszaemlékezés összehasonlítása volt, amely közelebb vihetett bennünket a személyes emlékezet működéséhez. Az 1988–2001 között keletkezett visszaemlékezések nemcsak egymással állnak kapcsolatban. A szerző írása közben bizonyos emlékeit – különösen a rendszerváltást követően – szívesen, sokszor elmesélhette családi körben, így a történet csiszolódott, a fokozások, megélt hangulatok árnyalatai egyre gazdagabbá válhattak. Ugyanakkor egyes részleteket feltehetően ritkán formálhatott meg a szóbeliségben. Befolyásoló tényezőként tarthatjuk számon az újra és újra fogalmazásokban a szerző idősödését, a társadalom, az uralkodó politikai nézetek, rendszerek változását. A visszaemlékezések keletkezési idejének és tartalmának összefüggése az emlékek szerzőjének fontossági hierarchiájáról árulkodnak. Az első változat a jelentősként megélt történelmi tapasztalatról, a második a kerek életútról, a narratív identitás megteremtéséről, a harmadik a még elmondható további igazságokról szól. Ugyanazt mondja el, megközelítőleg ugyanúgy. És mégsem. Az írások közti viszony állandó – amelyet a vázlat, a kidolgozott rajz és a festmény viszonyához hasonlítottam –, azonban a világ és Mecser József is változott közben, ahogy a megélt tapasztalatok emlékezte is. A visszaemlékezések tükrében *az emlék a tér, az idő, és a társadalom üveggolyójaként* jelenik meg előttünk – benne a távolság megfoghatatlan gömbölyűségével.

IRODALOM

Erős Ferenc (2007) *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. József Műhely Kiadó, Budapest.

Horváth Miklós (1959) *A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál*. Szerk. Horváth Miklós, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

K. Horváth Zsolt (2011) Az életrajzi térről. Szempontok a biográfiai módszer és a szinoptikus szemlélet történeti alkalmazásához. *Korall*, 44. 154–167.

Kövér György (2014) *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest. Osiris. 99–145.

Kunt Gergely (2008) Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: 1914–1918. Az újraírt háború., In: *Korall*. 33. 2008. 153-158.

- Pihurik Judit (2015) *Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942-1943.* (Második, javított kiadás) Napvilág Kiadó, Budapest.
- Pihurik Judit (2018) *Megszakítottság a katonasorsokban.* In: Feitl István – Ignác Károly (szerk.) 2018: Régi és új világ határán – 1945 történetei. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest. 73–93.
- Sipos Balázs (2022) *Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének, közösségeik Magyarországon, 1848-1948.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szabó Péter (2018) *Keleti front, nyugati fogság. A magyar honvédség a második világháborúban és azután, 1941-1946.* Jaffa Kiadó, Budapest.
- Szabó Péter (2019) *Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-1943).* Kossuth Kiadó, Budapest.
- Szabó Péter – Számvéber Norbert (2003) *A keleti hadszíntér és Magyarország 1941-1943.* Püldo Kiadó, Debrecen.
- Szabó Péter – Számvéber Norbert (2009) *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943-1945.* Püldo Kiadó, Debrecen.
- Szélpál Livia (2007) A történelem jövője: bevezetés egy nem hagyományos történetírás (unconventional history) elméletébe. *Aetas* 2007/1., 135–146.
- Takács Ádám (2018) Az idő nyomai: Michel Foucault és a történetírás problémája. Kijárat, Budapest, 14–47.
- Varga Éva Mária (2006) *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941-1953)* ROSSZPEN-MKTTK, Moszkva-Budapest.
- Varga Éva Mária (2009) *Magyarok szovjet hadifogságban (1941-1956) Az oroszországi levéltári források tükrében.* Russica Pannonica, Budapest.
- Winter, Jay (2022) *The Cultural History of War in the Twentieth Century and After,* Yale University, Connecticut.
- Abel, Magdalena–Umanath, Sharda–Barzykowski, Krystian (2022) Decades Later: What World War II Events Are Remembered as the Most Important Ones? Implications of

Data Collected in 12 Countries In: Roediger, Henry L. III, James V. Wertsch (ed.) (2022) *National Memories: Constructing Identity in Populist Times*. Oxford University Press. 190–208.

EGYÉB FORRÁSOK

Mecser József kiadatlan emlékirata 1988. Családi hagyatékban, Budapest.

Mecser József kiadatlan emlékirata 1990. Családi hagyatékban, Budapest.

Mecser József kiadatlan emlékirata 2001. Családi hagyatékban, Budapest.

Felhasznált online adatbázisok:

Magyar Nemzeti Levéltár – Szovjet táborok magyar foglyainak katonjai:
<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (utolsó letöltés: 2024. 02. 20.)

Hadtörténeti Intézet és Múzeum – II. világháborús magyar katonai veszteségi adatbázis:
<https://iivh-katonahoseink.militaria.hu/kereses/lista> (utolsó letöltés: 2024. 02. 20.)

AZ ÁLLAMVÉDELMI KÖZPONT – MEGOLDÁS VAGY ESZKÖZ?

A tanulmány központjában az Államvédelmi Központ nevű szervezet áll. Egy olyan szervezet, amelynek híre nagyobb lett végül, mint eredményessége. Ugyanakkor vezetőjének, Ujszászy Istvánnak a személye köré legenda szövődött. A tanulmány bemutatja az Államvédelmi Központ létrejöttét és szervezeti felépítését. E mellett rávilágít arra is, hogy a különböző szervezetekből összeállított „csúcyszerv” működésében kezdetektől fogva kódolva voltak a belső ellentétek. Az Államvédelmi Központ vezetőjének feladatai közé tartozott azonban az is, hogy segítse Magyarország kiugrását a háborúból. Azonban a német megszállást követően a szervezet jelentősége lecsökkent. Alig egy hónappal a megszállás után letartóztatták Ujszászyt. A nyilas hatalomátvétel után pár héttel pedig megszüntették az Államvédelmi Központot.

*

Amióta világ a világ, az embereket mindig is érdekelték a különböző néven nevezett – és adott esetben különböző feladatokat ellátó – titkosszolgálatok. Magyarországon sincs ez másképpen, beszéljünk akármelyik korszakról is. A II világháború idejéből talán Ujszászy István személye, a körülötte kialakult (kialakított) mítosz is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az 1942 derekán felállított Államvédelmi Központ (ÁVK) mind a szakma, mind pedig a laikusok érdeklődésének középpontjába kerüljön. Mint minden ilyen esetben a legenda és a valóság keveredik.¹ Ujszászy életét még inkább titokzatossá tette Karády Katalinhoz fűződő viszonya. (Szita Szabolcs 2006: 4 – 30) Az Államvédelmi Központról kétségtelen, hogy sokat tudunk – vagy inkább csak sejtünk – a szervezetről, létrejöttéről, de annak konkrét, napi operatív működéséről, vagy konkrét műveleti tevékenységéről jóval kevesebb ismeretünk van. Az ÁVK által keletkeztetett iratanyag jelentős része nem található meg egyetlen magyarországi levéltárban sem, nagy valószínűséggel a háborús során megsemmisítették vagy hadizsákmányként valamelyik győztes ország illetékes szerve szerezte meg, s vitte magával. (Kovács 2024)

1942. közepére a központi magyar kormányzat számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a hatékony politikai nyomozások és a kémelhárítás érdekében a különböző rendészeti szervek – tartozzanak azok akármelyik minisztérium (belügyi, honvédelmi) alárendeltségébe is - munkáját össze kell(ene) hangolni. Látszott, hogy az egymással való rivalizálás mind a felderítési mind pedig az

¹ Gondoljunk Bacsó Péter *Hamvadó Cigaretta*vég című nagy sikerű játékfilmjére, vagy a Jamrik Levente rendezte *Az elíziumi kém* című dokumentumfilmjére.

elhárítási munka, nemkülönben a konkrét műveletek hatékonyságát nagyban csökkentti, sőt tragikus végkifejletekhez is vezethet. Erre volt példa az 1942 januárjában Újvidéken és környékén történt ún. „hideg napok”. (A. Sajti 1987, A. Sajti – Markó 1985: 426 – 456) S bár a magyar kormányzat igyekezett felelősségre vonni az újvidéki mézszárlás felelőseit, de azok jórészt elmenekültek Németországba. Másrészt pedig a Vajdaság szerb lakosságának emlékezetébe mélyen beleivódottak a „hideg napok”, s nem érdekelte őket a magyar fél által végzett vizsgálat és jogszolgáltatás.

Az általános politikai helyzetet tovább bonyolította, hogy az ország háborús részvétele 1942-es év folyamán egyre jobban fokozódott, gondoljunk csak a keleti frontra kivezényelt, v. Jányi Gusztáv parancsnoksága alatt álló 2. magyar hadseregre, vagy a megszálló csapatok tevékenységére a mai Ukrajna és Belorusszia területén. Ugyanakkor az 1942. március 9-én hivatalba lépő Kállay Miklós vezette kormányzat egyre intenzívebben kezdte keresni a semleges országokon keresztül a kapcsolatot az angolszász hatalmakkal. Ezen puhatolózásoknak a híre csakhamar eljutott Berlinbe is... Így Németország egyre kevésbé tekintette (megbízható) szövetségesének Magyarországot, mi több: 1943-ra már Magyarország megszállására készítettek elő terveket. (Kovács 2024)

Természetesen kérdés volt, hogy kik is fenyegetik az országot, az állam(rend) stabilitását? Az ország politikai vezetőinek nagy része tisztában volt ugyan azzal, hogy Magyarországon a kommunista mozgalom nem rendelkezik jelentős társadalmi bázissal, sejtyszerű működése pedig jó, ha néhány száz emberre kiterjed. Őket azonban már a '30-as évek végén szinte név szerint ismerte a rendőrség. A kommunista mozgalom gyengeségét és belső szervezeti problémáit mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a pártot fel is oszlatták, s Békepárt néven történt újjászervezésekor már nem szerepelt a párt nevében a kommunista szó. Ennek ellenére a csendőrség és a honvédség berkeiben tartotta magát a vélemény, miszerint a kommunizmus, a bolsevizmus az országot leginkább fenyegető veszély, amely ellen minden eszközzel és módon fel kell lépni. A '30-as évek derekától kezdődően számos rendőri vezető és detektív – elsősorban Sombor-Schweinitzer József főkapitány-helyettes és emberei – a különböző szélsőjobboldali pártokban, illetve szervezetekben látták az országra leselkedő igazi veszélyt. Az 1939-es választások eredménye alapján pedig joggal feltételezték, hogy a szélsőjobboldali erők, így a nyilasok valós és komoly társadalmi támogatottsággal bírnak. A 2. vkf. osztály honvédségen belül végzett korábbi megfigyeléseiből is kitűnt: a katonatisztek és a Ludovika hallgatóinak egy jelentékeny része igen erősen szimpatizál Szálasi Ferencsel és pártjával. (Hetés – Morva 1968: 463) De a vezérkar és a csendőrség azonban továbbra is elsősorban a baloldali (szociáldemokrata, kommunista) mozgalmakban látták az országra leselkedő legnagyobb

veszélyt, illetve a háború miatt a különböző nemzetiségi – kivétel a népi németek szervezkedései – és a cionista mozgalmakat is károsnak és veszélyesnek tartották nemzet-és állambiztonsági szempontból.

Ugyanakkor 1941 – 42. esztendőkből a két szerv, a rendőrség és a csendőrség között egyre több és több összeütközés történt. A két szerv másként látta az egyes ügyeket, máshová tették a hangsúlyokat. Látható volt, hogy nemhogy nincs együttműködés, de állandósulni látszódott az áskálódás, a másik szerv eredményeinek negligálása, leszólása. S bár nem gondoljuk, hogy a rendőrség és a csendőrség között összetűzésre, fizikális erőszakra kerülhetett volna sor, de érzékelhető volt, hogy ez a helyzet sem tartható fenn sokáig. A Magyar Királyi Belügyminisztériumban állandóan egyeztetve a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztériummal és a honvéd vezérkarral 1942 nyarán elkezdtek egy központi, a politikai nyomozásokat felügyelő (!) – vagyis nem irányító – szervezetre vonatkozó rendelet kidolgozását. A végleges formába öntött jogszabály 1942. szeptember 4-én jelent meg, a Belügyminisztériumban 6290/1942. BM. eln. sz., a Honvédelmi Minisztériumban 52161/el.n.oszt. -1942. sz. alatt. Létrehozását Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter egy minisztériumi együttes államtitkári – osztályvezetői értekezleten jelentette be. Az új, vagy inkább újabb szervezet létrehozása sokakat meglepett a belügyi apparátusban. A miniszter hivatalos, de szűk körben, beosztottjai előtt elmondott indoklása ugyanakkor az volt, hogy a kormány nem kíván még egy „Újvidéket” – vagyis újabb rosszul sikerült magyar műveletet.² A Belügyminisztérium VII. közbiztonsági osztályának vezetője, Pásztóy Ámon felvetette, hogy az egész az un. délvidéki razzia teljes mértékben katonai akció volt – hiszen azt végső soron a honvéd vezérkar rendelte el –, és így annak végkimenetele és annak következményei a honvéd vezérkart kellene, hogy terheljék. Így – hangzott a belügyi középvezető érvelése –, nem túl logikus, hogy „a Belügyminisztériumot a vezérkarba illesztik”.³ (Bár ez egy durva megfogalmazása volt a kialakult szituációnak, de az 1939. évi II. honvédelemről szóló törvény eleve a honvéd vezérkart és annak főnökét helyzete kulcspozícióba.) Pásztóy ezt 1945 után, egy kihallgatás során mondta. További az említett értekezleten – legalábbis Pásztóy háború után tett vallomása szerint - Keresztes-Fischer kijelentette, hogy ő „a honvéd vezérkar főnökének felügyelete alatt áll”.⁴ A „másik oldalról”, vagyis a honvéd vezérkar, nem maradt fenn feljegyzés az ÁVK létrehozásáról, és így aztán arról sem, hogy a vezérkar, illetve a honvédség hogyan élte meg, illetve interpretálta ezeket, a belügyi vezetéssel folytatott tárgyalásokat.

² Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ABTL), V-103599, 78 o.

³ ABTL, V103599, 78 o.

⁴ ABTL, V103599, 79 o.

Az új csúcsszerv az Államvédelmi Központ nevet kapta, s hivatalosan a belügyminiszternek – a Horthy Miklós kormányzó közvetlen környezetéhez tartozó vitéz Keresztes-Fischer Ferencnek – rendelték alá. Ugyanakkor mind a rendelet, mind a korábban készített rendelettervezetek szövegében is hangsúlyozták, hogy az ott leírtak a honvédelmi miniszterrel és a vezérkari főnökkel való egyeztetés eredményeként születettek meg. (Kovács 2010a)

Az új szervezet élére Ujszászy István vezérőrnagyot nevezték ki, akinek nem sok gyakorlati tapasztalata volt a belső rend biztosításáról, illetve a belső elhárításról. (Haraszi 2007) Az ÁVK személyi állománya pedig a rendelet értelmében: „... honvéd- csendőr és rendőrtisztekből. Polgári tisztviselőkből, csendőr és katonai nyomozókból, rendőrségi detektívekből és a szükséges egyéb segédmunkaerőkből tevődik össze.” (Beránné – Hollós 1977:377) Az 1943. január 1-ei állapot alapján az ÁVK központ tisztii állománya csak tucatnyi emberből állt. Ujszászy helyettese Kudar Lajos csendőr-alezredes volt, a beosztott tisztek pedig: Környey Ferenc és Árbócz János csendőr-alezredesek, Gáspárdy Rezső alezredes, Garzuly József őrnagy, dr. Csorja Ernő hadbíró őrnagy, dr. Bellyei Árpád rendőrkapitány, dr. Tamássy László királyi ügyész, Korondi Béla csendőr-százados, dr. Bartha Béla és dr. Takács István rendőrkapitányok.⁵ Az ügyész kirendelése Radocsay László igazságügy miniszter 64000/1942.IV.IM. számú rendeletére történt meg, ugyanis az előzetes feltételezések szerint várhatóan nagyszámú ügyet kell majd kezelni, illetve számos felmerülő kérdés megoldása is majd jogi szaktudást fog igényelni. Az ÁVK-hoz vezényelt csendőrtisztek természetesen jelentős nyomozói tapasztalatokkal is rendelkeztek. Így például Kudar Lajos korábban a csendőrség központi nyomozóparancsnokságának államrendészeti előadó-csoportjának a vezetője volt, még őrnagyi rendfokozatban. Környey Ferenc pedig a kassai csendőrkerületi parancsnokság segéd tisztje volt a kárpátaljai kormánybiztosságon, szintén őrnagyi rendfokozatban. Korondi Béla a szombathelyi csendőrkerületi parancsnokságán a nyomozó- alosztályán főhadnagya, addig Nyerges Pál a csendőrnnyomozó iskolaparancsnokság egyik oktatója volt, szintén főhadnagyi rendfokozatban. (Kovács 2010a)

Mindebből arra a következtetésre lehet jutni, hogy az ÁVK-hoz való vezénylés gyakran nemcsak elvi szinten, hanem számos esetben gyakorlatilag is előléptetéssel járt együtt. Csakhamar kiderült azonban az, hogy az ÁVK-hoz vezényelt tisztek egyszerűen nem bírják feldolgozni a befutott igen nagyszámú esetet, illetve kapcsolódó anyagokat, vagyis az ÁVK létszámát meg kell erősíteni. A megmaradt iratok alapján ugyanakkor nem lehet pontosan

⁵ *Budapesti útmutató és címtár. Rendőrségi zsebkönyv. 1943. XXIII. évf., Budapest, 1942.*

megállapítani az állomány létszámát, illetve hogy országosan már 1942-ben vagy, hogy 1943-ban hány ember és milyen egység(ek)től vezényelték át az ÁVK-hoz. (Kovács 2010a)

Tény, hogy már 1942-ben is tapasztalható volt, hogy folyamatosan újabb és újabb vezénylések történtek az ÁVK-hoz, elsősorban a csendőrségtől. A szervezett létrejötte után nem sokkal, 1942. szeptember 1-ei hatállyal Szentúti László csendőrtörzsőrmester is az új szervezet állományát erősítette. Szentkúti tapasztalt csendőr volt, 1930 óta a szervezet szolgálatában állt. 1940-ben Budapesten nyomozói tanfolyamot végzett; 1942-ben az Újvidéken székelő 5/1 csendőrnnyomozó-alesztály intellektuális alcsoportjában volt nyomozó, egészen szeptember 1-ig.⁶ Hasonló pályát tudhatott magáénak Újvári Jenő csendőrtörzsőrmester, aki 1933 óta volt tagja a szervezetnek. Talán Szentkútival együtt végezték el a nyomozói tanfolyamot, és együtt és ugyanabban az alcsoportban szolgáltak Újvidéken.⁷ Szintén már 1942 szeptemberében az ÁVK-hoz vezényelték Jurányi Antalt, aki korábban a szombathelyi nyomozó alesztályon teljesített szolgálatot, és mind a baloldali, mind az un. intellektuális ügyekben nyomozott pályafutása alatt. Az 1927 óta csendőrként szolgáló Jurányi gimnáziumi érettségivel és 4 félév jogi egyetemi tanulmányokkal a háta mögött lett külső csoportvezető az ÁVK-nál.⁸

Maga az ÁVK kizárólagosan „csak” – elméletileg – országos hatáskörű ügyekkel foglalkozhatott. Pásztóy már idézett feljegyzésében a következőket írta:

Bejelentette [mármint Keresztes-Fischer belügyminiszter – K. T:], hogy az Államvédelmi Központ a honvéd vezérkar főnöke külön bírósága illetékessége alá tartozó bűncselekmények kizárólagos nyomozó hatósága és a politikai rendőrség ezirányú nyomozásait is csak az Államvédelmi Központ irányítása alatt végezheti.⁹

Ebbe a kategóriába sorolták be az alábbi jellegű ügyeket:

- 1) akár idegen államok, akár belföldről kezdeményezett olyan mozgalmak és szervezkedések, amelyek az ország belső rendje ellen irányulnak és kihatásukban a honvédelem érdekeit sértik vagy veszélyeztetik;
- 2) a termelést veszélyeztető sabotage cselekmények,
- 3) országos jellegű közellátási visszaélések, amelyek a honvédelem érdekeit sértik vagy veszélyeztetik. (Beránné – Hollós 1977: 377)

A rendelet szabályozta azt is, hogy az egyes nyomozások alkalmával mi az ÁVK feladata, és hogy melyek a nyomozásba való közvetlen bekapcsolódás lehetőségei:

⁶ Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL), HM. 6790 csomó

⁷ HL., HM. 6790 csomó

⁸ HL., HM. 6790 csomó

⁹ ABTL, V-103599, 79 o.

- a) irányítja a bizalmas megfigyeléseket, felderítéseket és nyomozásokat, ennek keretében gondoskodik a polgári közbiztonsági szervek és a katonai szervek összehangjáról,
- b) összefoglalja és kiértékeli a polgári közbiztonsági és a katonai szervek felderítésének eredményeit és a kapott híryanagot,
- c) a rendelkezésre álló adatokból helyzetképet állít össze és azok alapján javaslatokat tesz a szükséges intézkedésekre. (Beránné – Hollós 1977: 378)

Az ÁVK vezetője – legalábbis a külső szemlélő számára – soha nem látott kulcspozícióba került, pontosabban került volna, ha a szervezet beváltotta volna a hozzá fűzött reményeket. A belügyminiszter maga mellé vezényelte, és neki rendelte alá a belügyminisztérium közbiztonsági osztályát a rendeletben foglalt esetekre. (Beránné – Hollós 1977: 378) Kémkedési ügyekben az ÁVK vezetője azonban a vezérkari főnöknek volt alárendelve, vagyis az ilyen tárgyú ügyekben nem is kellett referálnia a belügyminiszternek. A rendelet értelmében a kémelhárítási ügyben a vezérkari főnök az ÁVK-n keresztül rendelkezett.¹⁰ Végül szintén az említett rendeletben rögzítették azt is, hogy az ÁVK személyi állományának – egyébként messze nem kiemelkedő nagyságú – illetményét továbbra is az illetékes tárca, míg dologi kiadásokat a belügyi és a honvédelmi tárca közösen állja. (Kovács 2010b)

Az idézett rendeletet a belügyminisztertől megkapta a budapesti és valamennyi vidéki rendőrkapitányság, valamint a csendőrség központi nyomozó alosztálya is. Hasonlóan intézkedtek a honvédelmi tárca elnöki osztályán, ahonnan a hadtestparancsnokságokhoz, a honvéd kerületi parancsnokságokhoz, a 6. vkf. osztályához és a minisztériumon belül pedig a 19. osztályhoz juttatták el a rendeletet. (Beránné – Hollós 1977: 378)

Még nem pontosan feltárt, hogy az egyes szervek hogy fogadták azt a tényt, miszerint egy központi szervet helyeztek föléljük. A töredékes és sporadikusan megmaradt iratokból, valamint a háború utáni visszaemlékezésekből úgy tűnik, hogy a csendőrség, de különösen a 2. vkf. osztály igyekezett minél inkább független maradni Ujszászytól és szervezetéről. Talán ezért is történhetett meg, hogy a német rendészeti és biztonsági szervekkel „igen jól együttműködő” 2. vkf. osztály lehallgatta az ÁVK és Ujszászy privát telefonjait is...¹¹

Eleinte hetente, majd később kéthetente rendszeres értekezleteket tartottak az Államvédelmi Központban, amely a korabeli belügyminisztérium épületének 3. emeletén volt. Önmagában

¹⁰ Ezt a kiegészítést Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a honvéd vezérkar főnöke maga javasolta, és mind Bartha Károly honvédelmi miniszter, mind Kersztes-Fischer Ferenc belügyminiszter elfogadták.

¹¹ A két ország szervei közötti együttműködés a '30-as évek derekára vezethető vissza, amely tárgyalásoknak még Ujszászy és az ABWEHR főnök Wilhelm Canaris tengernagy is aktív résztvevői voltak.

már az is elgondolkodtató, hogy az egyre feszültebb bel- és külpolitikai helyzetben ritkították az értekezletek sűrűségét. Erre a kérdésre adhat egyfajta magyarázatot, hogy a belügyminisztérium alkalmazottai ezeket a tanácskozásokat – szigorúan egymás között, meglehetősen sokat sejtetően – csak „*mesedélutánnak*” hívták. A tanácskozás állandó résztvevői voltak értelemszerűen az ÁVK vezetői (Ujszászy és Kudar), valamint a vezérkari főnök megbízottja, a vezérkari főnökség különbírójának ügyésze, a csendőrnnyomozó alosztály vezetője, a belügyminisztérium VII. osztályának vezetője (Pásztóy Ámon), de rendszeresen jelen volt még Sombor-Schweinitzer József rendőr-főkapitányhelyettes is. A megbeszélések eredményeiről Ujszászy rendszeresen, és külön is tájékoztatta a kormányzót is, a két illetékes miniszter mellett. Ugyanakkor az értekezleteknek állandó koreográfiája volt. Ujszászy vagy Kudar ismertette az elmúlt időszak főbb eseményeit, a hadi helyzetről épp úgy, mint a főbb nyomozásokról. Visszaemlékezések szerint a tájékoztatót sosem követte vita, mivel a cél a tájékoztatás, és nem a közös munka előkészítése és értékelése volt.¹²

Hamar kiderült, hogy a zökkenőmentes együttműködés nem megy olyan gyorsan és egyszerűen, mint ahogy azt a rendeletek előírták, vagy legalább is szabályozni igyekeztek. Így valamennyi közbiztonsággal és/vagy állambiztonsággal foglalkozó szervezet – tehát a rendőrség, a csendőrség és a 2. vkf. osztály – csakhamar összekötőket delegált az ÁVK budapesti törzséhez. S hogy mi változott a politikai nyomozásokban? A csendőrök továbbra is elsősorban a baloldali és nemzetiségi, a rendőrök pedig a jobboldali ügyekért voltak felelősek. A kémelhárítást a csendőrök és a honvédség közösen végezték. Vagyis a lényegét tekintve: semmi, minden maradt a régiben...

Már 1942-ben is felötlött a kérdés, hogy egy ilyen, vagy legalábbis nevében államvédelmi feladatokat ellátó szervezet élére miért pont egy olyan katonatisztet neveznek ki, mint Ujszászy István. Érdeemes megnézni, hogy maga az érintett a háború után (!) hogyan emlékezett vissza kinevezésére, annak körülményeire és hátterére!

1942. május közepén Szombathelyi /Knausz/ Ferenc vezds., a vezérkar főnöke egy referádám alkalmával közölte velem a belügyminiszter elgondolását azzal, hogy az új szerv vezetőjeként én vagyok kiszemelve. Megbízott, hogy az államvédelmi hatóság szervezetére nézve tegyek javaslatot. Személyem jelölése ellen tiltakoztam, miután katonadiplomáciai múltam – 12 év idegenben – következtében inkább katonapolitikai nyilvántartó, mint kémelhárító feladatokra éreztem hivatást. Mint vörögy. /1942.III.1./ a 2. vkf. osztályt tovább vezethettem /vezérkari ezds. helye volt/, „A” minősítésű

¹² ABTL, V-103599, 83 o.

vezérkari tiszti voltomra való tekintettel egy arcvonal hadosztály parancsnokságát kértem. Ehhez Szombathelyi hozzá is járult, előterjesztést tett, hogy a 102. /budapesti/ megszálló hadosztály parancsnokává neveztesen ki. Rövidesen ezután magához kéretett dr. Kállay Miklós miniszterelnök és dr. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter. Mindkettő tudomásomra hozta, hogy bizalmukat bírom, az államvédelmi szervet csak vezetésem alatt tudják elképzelni. Ismét nemleges választ adtam. Május végén egy ízben Horthynak referáltam, aki röviden így intézett el: „óhajom, hogy az államvédelmi szerv vezetését te vedd át!”. Ez elől kitérni nem tudtam.¹³

Természetesen a leírtakat nem lehet ellenőrizni, de azt minden képen helytállónak vehetjük, hogy a vezető magyar politikai körök, elsősorban Kállay, Keresztes-Fischer és maga Horthy is ragaszkod(hat)tak Ujszászy személyéhez. Ennek hátterében azonban más okot kell keresnünk, mint azt, hogy vajon Ujszászy mennyire volt jártas belbiztonsági kérdésekben. A fenti sorokban maga Ujszászy is elismeri, hogy 12 évig katonai hírszerző volt – nyilván azon a vonalon rendelkezett kapcsolatokkal -, és ezért neki valamilyen katonai feladat lett volna testhez álló. Ugyanakkor a fentebb megfogalmazottak (Ujszászy hírszerzői múltja és az ország belbiztonsága) nem zárja ki egymást, ha mindezt nemzetközi, illetve a Kállay kormány külpolitikai irányvonalának kontextusába helyezzük el. Kállay Miklós a magyar politikai élet azon szereplői közé tartozott, aki nem csak, hogy rájött arra, hogy a németek nem nyerhetik meg a háborút, de miniszterelnökként megpróbált tenni is azért, hogy az akkor már mindenkivel hadban álló Magyar Királyságot kihúzza a háborúból. Bár ma már tudni lehet, hogy a Kállay kormány elképzelései naivak voltak, de 1942-ben, majd főleg 1943-ban, a szicíliai majd az olaszországi partraszállást követően, realitásnak tűntek, vagy legalábbis tűnhettek. A terv(ek) fókuszában az angolszász hatalmakkal, de mindenekelőtt a britekkel kötött külön fegyverszüneti, majd különbéke-megállapodás állt. Kállayéknak ezen elképzelései – ha részleteiben nem, de körvonalaiiban mégis – ismertek voltak a németek előtt is. A helyzetet tovább bonyolította, hogy 1942-43-ban már magához a nyugati szövetségesekkel való pusztán kapcsolatfelvételhez, nem is szólva a tárgyalások lebonyolításához, elengedhetetlen volt a titkosszolgálati háttér. Pontosabban elengedhetetlen volt a megbízható (értsd: nem német kém) emberek kiválasztása, helyzetbe hozása, kiküldése vagy éppen kulcspozícióba emelése. (Kovács 2024)

¹³ ABTL, A-860/1, 1 o.

A magyar kormány azt is világosan látta és tudta, hogy ha az ország ki akar lépni a háborúból, akkor annak az is feltétele, hogy az ország lakossága és a különböző érdekcsoportok is támogassák ebbéli szándékában. Ehhez pedig pontosan ismerni kell az országban lévő politikai hangulatot, tudni kell az esetleges szervezkedésekről, stb. Vagyis: tisztában kell lenni a belülről jövő veszélyforrásokkal, azokat pedig el kell tudnia hártania, lehetőleg olyan botrányok és malőrök nélkül, mint amilyen a – már említett – 1942 januári délvidéki razzia volt. Azonban Kállayék tisztában voltak azzal is, hogy 1942-re a különböző német hírszerző szervek mélyen beépültek nemcsak a magyar politikai életbe, annak is felső köreibbe, hanem a közigazgatásba, s ami talán még ezeknél is nagyobb baj volt, a honvédség, a csendőrség és a rendőrség soraiba is. (Kovács 2024) Feltételezhető, hogy egy olyan tapasztalt hírszerző tiszt, aki a 2. vkf. osztály vezetője is volt, katonai és polgári körökben forgolódott, tisztában volt a fentebb leírtakkal. Így érthető, hogy mindent figyelembe véve, nyugodtabb feladatnak látta egy megszálló hadosztály irányítását, mint egy ÁVK típusú csúciszerv vezetését. Ugyanakkor hihető az is, hogy ha megfelelően magas helyről érkezett a „kérés” Ujszászy felé, akkor annak nemhogy nem illett, de talán nem is lehetett nemet mondani.

A hivatalos-álláspont szerint az ÁVK feladata a különböző nyomozásokról való tájékozódás és tájékoztatás, illetve ennek fényében valamiféle összhang megteremtése lett volna. Az ÁVK irattárába naponta százas nagyságrendben érkeztek be a különböző ügyek, amelyeket két alapvető csoportra osztottak: „A” jelzéssel az állambiztonsági, „B” -vel pedig a bűnügyi esetek aktáit látták el. Sajnálatos, de a történelem viszontagságai az „A” dossziékat nem kímélte, csak „B” jelzésűek egy része maradt meg. Ennek fényében joggal feltehető a kérdés: honnan, milyen forrásokból lehet tudni, hogy az ÁVK milyen kiemelt, államvédelmi ügyekben kapott kulcsszerepet. A memoárok mellett elsősorban a háború után, a népbírószági perekben elhangzott vallomások, illetve a '45 után létrejövő magyar állambiztonsági szervek számára készített háttéranyagokban találhatunk – nyilván erős forráskritikával kezelendő – dokumentumokat az ÁVK ez irányú működéséről. Természetesen ezek közül kiemelhetőek az egykori vezető feljegyzései. Tekintettel azonban arra, hogy számos vezető nem írhatott ilyen feljegyzést – például Kudar Lajos sem élte meg a háború végét -, így eleve korlátozott számban készültek el ilyen típusú anyagok. azt azonban tudjuk, hogy az ÁVK-t vezető Ujszászy túlélte a háborút, mi több: számos feljegyzést készített a magyar és/vagy a szovjet államvédelmi szerveknek.

Ezek közül számunkra most számunkra az a legizgalmasabb, amelyben az 1942-1944 közötti nagyobb politikai nyomozásokat vette sorra:

- 1./ 1942. nyarán szovjet-ruszin kémkedés /Bandustyák Demeter/ ügyében Kárpátalján nyomozás. Irányító: Osváth István ezredes. Az ungvári hdt. kho. vezetője.
- 2./ 1942. nyarán „Bandura” ukrán szervezkedés /Volosin/ felderítése Kárpátalján. Irányító: Osváth István ezds. az ungvári hdt. kho. vezetője.
- 3./ 1942. nyarán lisztpanama Munkácson és Sátoraljaújhelyen. Nyomozásvezető: dr. Meggyesy Lajos ügyész.
- 4./ 1942. nyarán a termésbetakarítás védelme a Bácskában. A csatornától délre eső területen egységes parancsnok: Plattny Pál altbgy., szegedi V. hdt.pk., akinek az összes kémelhárító, közbiztonsági szervek alá voltak rendelve és vele a közigazgató hatóságok együttműködésre utasítva. Nyomozásvezető: Borgói csö. őrgy., az ujvidéki csö. nyomozó alosztály parancsnoka.
- 5./ 1942/43 telén nyomozás Alag központtal a „Biblia-magyarázók” szekta ügyében. Vezető: Czigány csö. alez. Megjegyzem, hogy a mozgalmat Salt Lake City-ből irányították, európai központ Bernben volt. A szekta kémkedéssel is foglalkozott; elvét képezte a fegyveres szolgálat megtagadása. Vezetésébe az USA titkos szolgálata is befolyt. A szabotázsra felhívó magyar nyelvű sajtótermékek Bernben készültek. A mozgalom különös elterjedtséggel rendelkezett a Nyírségben /Nagykálló/, Tizzasüly, Kecskemét, Szombathely DK vidékén és a Bakonyban.¹⁴
- 6./ 1942/1943 telén Horvátországból átjött partizánok a Muraközben vasúttrobbantásokat, merényleteket hajtottak végre. A nyomozást a szombathelyi csö. nyomozó alosztály hajtotta végre. Ávk. részéről vezényelt: Korondy Béla csö. szds.
- 7./ 1942/43 telén Újpesten „nyilas” fekete rádióállomás működött. Nyomozásvezető: Sombor-Schweinitzer József rö. főkapitány helyettes.¹⁵
- 8./ 1942/43 telén dr. Gönczy Pál soproni főispán bejelentette, hogy német területen a magyar határon Kovarcz Emil és Süttő György vezetésével Magyarországra kisebb csoportokban betörni akaró fegyveres nyilas szervezkedés folyik. Nyomozásvezető: Korondy Béla csö. szds.
- 9./ 1943 tavaszán a partizánmozgalom Muraközben fejlődik, Muraszombattól délre eső terület egységes katonai parancsnok, Algya-Papp Zoltán, majd Oszlányi Kornél

¹⁴ Az esetről részletesen lásd: Bruhács Kinga: Jehova tanúi Magyarországon a II. világháború alatt, in: Molnár Judit (szerk.), *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, Budapest: Balassi Kiadó, 2005, 448-465 o.

¹⁵ A rádióállomásról többször és részletesen írt Sombor-Schweinitzer József is feljegyzésében. Részletesen lásd: Kovács Tamás (szerk. bev. tanulmányt írta): *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. dr. Sombor-Schweinitzer József rendőr-főkapitányhelyettes feljegyzése a szélsőjobboldali magyar mozgalmakról, 1932 – 1943*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2009.

vörgy. vezetése alá kerül, akinek a megerősített kémelhárító csendőrnnyomozó szervek nyerne alárendelést, a közigazgató hatóságok pedig szoros együttműködésre kapnak utasítást.

10./ 1943. nyarán „Békepárt” ellen nyomozás Budapesten, Pestszentlőrincen, Kassán, Rozsnyón, Kolozsváron, Székesfehérváron. Nyomozásvezető: dr. Sombor-Schweinitzer József rö. főkap. helyettes, mellé beosztva Ferenczy László cső. alez. Kolozsváron dr. [az itt olvashatatlan - KT]

11./ 1943. nyarán fegyvercsempészet Romániából a hegyekbe menekült katonaszökevények felszerelésére. Nyomozásvezető: Fejér Aurél alez., a kolozsvári hdt. kho. vezetője.

12./ 1943. nyarán Bácskában partizánmozgalmak, vasutak, kendergyárak, termés, közbiztonsági közegek ellen merényletek. A szenttamási 301 /? / őrzlj. mozgósítása, kémelhárító, közbiztonsági nyomozó szervek megerősítése. A csatornától délre eső területen egységes katonai parancsnokság létesítése Platthy Pál altbgy., szegedi V. hdt. pk. vezetése alatt. Ávk. részéről időnként kirendelve: dr. Garzuly József alez., Ferenczy Endre cső. alez. és dr. Nyerges Pál cső. szds.

13./ 1943. nyarán a pápai repülőtér építkezéseknél kincstári anyaggal való visszaélések. Nyomozásvezető: dr. Meggyesy Lajos ügyész.

14./ 1943. nyarán a csáktornyai ferencesrendi szerzetesek szervezkedése a Muraköz elszakítására. Ávk. részéről kirendelve: Korondy Béla cső. szds.

15./ 1943. nyarán nyomozás a nagykátai táborban beosztott Dancs Zoltán t. fhdgy. visszaélései ügyében. Nyomozásvezető: dr. Meggyesy Lajos ügyész, aki azonban a nyomozást az I. hdt. nemzetvédelmi osztályára /Bus László t. fhdgy./ játszotta át, mely az ügyes ellaposította. A zsidózsarolásra berendezett banda egyik kültagja Rác Vilmos a „Színházi Magazin” szerkesztője volt.

16./ 1943. nyarán a szegedi nagy gőzmalom felgyújtásának nyomozása. Nyomozásvezető: a szegedi rö. parancsnoka.

17./ 1943. nyarán a Bácskában, súllyal Zomborban, „Mihajlovics” -féle csetnik szervezkedés. Nyomozásvezető: Renkey Albert alez., a szegedi V. hdt. kho. vezetője, mellé beosztva: Rehovszky Tibor cső. szds. /ujvidéki cső. nyomozó alosztály/.

18./ 1943. őszén az erdélyi erődítések építkezésénél kincstári anyagokkal való visszaélések. Nyomozásvezető: dr. Meggyesy Lajos ügyész.

19./ 1943. őszén nyomozás Szálasi „Hűség” fegyveres testőrségének ügyében. Vezető: dr. Sombor-Schweinitzer József rö. főkap. helyettes.

20./ 1943/44 telén a Kárpátalján bujkáló szovjet ejtőernyősök felderítése. 1944. I. 6. tűzharc Huszton. Vezető: az ungvári cső. nyomozó alosztály parancsnoka.

21./ 1943/44 telén az ujvidéki vérengzésekben részt vett vezető tettesek – éspedig Feketehalmy Czeydner Ferenc altbgy., Grassy József vörögy., Deák László ezds., Zöldi Márton cső. szds. – szökése. Nyomozásvezetők: dr. Sombor-Schweinitzer József rö. főkapitány helyettes, dr. Garzuly József alez.

Az, hogy a felsorolt 21 ügy kiemelt volt, ahhoz kétség sem férhet. Sajnos nem maradtak fenn az egyes iratok nyomozati iratai, így nem lehet tudni, hogy az illetékes szerv(ek) milyen módszerekkel, mennyi idő alatt stb. derítették fel az egyes eseteket. Az azonban már egy másik kérdés, hogy a másfél év alatt, amíg az ÁVK érdemben működött, 21 ügy az sok vagy éppenséggel kevés...

1944. március 19 után már Ujszászy nem említ nagyobb nyomozást. Erre magyarázat ad az a tény, hogy március 19-én a Nagynémet Birodalom megszállta Magyarországot, s a politikai nyomozások vitele immár a németekkel nyíltan kollaboráló magyar szervekhez kerültek, illetve számos esetben maga az SD és a SIPO budapesti kirendeltsége nyomozott. Vagyis az 1942-ben létrehozott csúcsszerv mielőtt kifuthatta volna magát, gyakorlatilag már be is fejezte önálló működését. Az 1944. március 19-ei német megszállást követően az ÁVK jelentősége erősen csökkent. A szervezet vezetőjét a német rendészeti és biztonsági szervek április 17-ről 18-ra virradó éjjel – több más magyar katonai vezetővel együtt - letartóztatták. Ennek hátterében a nyugati szövetségesekkel való közvetlen tárgyalások és az un.” *veréb misszió*” álltak, amelyek egyértelműen és nyilvánvalóan a Nagynémet Birodalom ellen irányultak. Sokat elmond a korabeli helyzetről, hogy a 3 fős amerikai missziót 1944. március 16/17-én dobták le ejtőernyővel. Mai napig viták tárgyát képezi, hogy vajon mi lehetett a misszió célja, nemkülönben, hogy a magyar fél mit várt az OSS-től, illetve az amerikaiaktól...

Ujszászy letartóztatása után az ÁVK vezetését helyettese, Kudar Lajos csendőr alezredes vette át. A nyilas hatalomátvétel után formálisan ugyan megmaradt a szervezet, de már teljesen elvesztve önállóságát. Egyes tagjai – így Kudar vagy Korondi – részt vettek az ellenállásban, illetve a Faragho Gábor tábornok vezette fegyverszüneti delegáció Moszkvába való eljuttatásában – de ezek az akciók egyes személyekhez, nem pedig a szervezethez, nem az ÁVK-hoz köthetőek. 1944. december 4-én azonban mindkettőjüket letartóztatták, de Korondi 1945 január elején meg tudott szökni a fogságból. Felettesét, Kudart azonban 1945. február 11-én kivégezték.

Az alig több mint másfél éve létrehozott szervezet tehát előbb elvesztette önállóságát, majd végül vezetőit is. A berendezkedő nyilas kormányzat pedig, un. Nemzetvezetői elhatározással a szervezetet formálisa is megszüntette 1944. november 23-án.

Az Államvédelmi Központ nem töltötte, de nem is tudta betölteni a neki szánt szerepet. Ennek okait nem csak a különleges, háborús viszonyokban kell keresnünk. Legalább ennyire hangsúlyos, hogy a különböző szervek (rendőrség, csendőrség, honvéd vezérkar) különböző szervezeti kultúrája és munkamódszere(i) is. Az egymásra riválisként tekintő rendészeti és katonai vezetők vajon segítették-e egymás munkáját? Érdekük volt-e, hogy az ÁVK sikeres szerv, avagy kísérlet legyen? A válasz nyilvánvaló: nem.

Hasonlóan megoldatlan volt az ÁVK jogi háttere, illetve annak határainak pontosítása. Mindezeket az eleve kódolt problémákat tetézték a háttérben zajló politikai harcok és játszmák, valamint, hogy a különböző német titkosszolgálatok be tudtak épülni a rendőrség, a csendőrség és a vezérkar soraiba, s ennek eredőjeként mindent tudtak az egyes magyar szervek, így ÁVK működéséről és tevékenységéről.

IRODALOM

A. Sajti Enikő – Markó György (1985): Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről. 1943. december 14 – 1944. január 14., *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985/2, 426-456 o.

A. Sajti Enikő (1987): *Délvidék, 1941 – 1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Beránné Nemes Éva – Hollós Ervin (szerk.) (1977): *Megfigyelés alatt...* Akadémiai Kiadó
Budapest

Bruhács Kinga (2005): Jehova tanúi Magyarországon a II. világháború alatt, in: Molnár Judit (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi Kiadó, 448-465 o.

Budapesti útmutató és címtár. Rendőrségi zsebkönyv. 1943. XXIII. évf., Budapest, 1942.

Haraszti György [szerk.] (2007): *Vallomások a holtak házából*. Budapest, Corvina.

Hetés Tibor – Morva Tamásné [szerk. és összeáll.] (1968): *Csak szolgálati használatra!* Zrínyi Katonai Kiadó.

Kovács Tamás (szerk. bev. tanulmányt írta) (2009): *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. dr. Sombor-Schweinitzer József rendőr-főkapitányhelyettes feljegyzése a szélsőjobboldali magyar mozgalmakról, 1932 – 1943*, Budapest, Gondolat Kiadó.

Kovács Tamás (2010a): Államvédelmi központ 1942–az első kísérlet az egységes magyar állambiztonsági csúcsszerv kialakítására, *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények XI.*, 339-348.

Kovács Tamás (2010b): Csendőrfizetések 1944 áprilisából, *Archivnet*, letöltés ideje: 2010. július 31. <http://www.archivnet.hu/index.phtml?cikk=314>

Kovács Tamás (2024): *A magyar kémelhárítás a II. világháború idején*. Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat.

Szita Szabolcs (2006): Ujszászy István tábornok pályafutása, *Múltunk*, 2006/2, 4-30.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ABTL), V-103599,

ABTL, A-860/1,

Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL), HM. 6790 csomó

Márkus Beáta

AZ ELSŐ LEGÁLIS WAFFEN-SS TOBORZÁSOK ÉS LOKÁLIS KÖVETKEZMÉNYEIK MAGYARORSZÁGON

1942-ben egy német-magyar kétoldalú egyezmény lehetővé tette Magyarországon a német kisebbséghez tartozó férfiak önkéntes jelentkezését a német haderőbe, azon belül is a Waffen-SS-be. Az egyezmény következtében országos toborzás indult meg, amely keretében több ezer fiatal férfi jelentkezett német alakulatokba. A helyi akciók, később pedig a német seregben szolgáló férfiak jelenléte a falvakban azonban konfliktusokat eredményezett, amely az egyik legfőbb fordulatot jelentette a korábban békésnek mondható német-magyar együttélésben. Lokális példákkal szemléltetem, milyen főbb elemei voltak ennek a folyamatnak, illetve milyen következményekkel jártak. Tanulmányom végén betekintést nyújtok a következményekbe, amelyek megmutatják, hogy az ekkor kialakult helyi ellentétek nem múltak el nyomtalanul, és hozzájárultak a vidéki közösségek korábbi békés együttélésének végéhez.

*

BEVEZETÉS

A második világháború éveiben az eddig ismert kutatási eredmények alapján mintegy 100.000 – 120.000 magyarországi származású férfi szolgált a német Waffen-SS-ben (Tilkovszky 1978, 325). Nagy részük a német kisebbség soraiból került ki, és közülük több ezren önként csatlakoztak a német haderőhöz. Az 1945 utáni szankciók miatt az érintettek hallgatásba menekültek Számos történet kering azokról a férfiokról, akik a háború után még családtagjaik előtt sem mutatkoztak felsőruházat nélkül – vélhetőleg, hogy az ún. vércsoport tetoválásuk rejtve maradjon. Ez ellehetetlenítette a valós motivációik, döntésük hátterének megismerését és feltárását.

A közösség 1945 utáni meghurcolása, jogfosztása, majd 1946-tól mintegy 200.000 főnyi magyarországi német Németországba telepítése – melynek során az egyik fő kritérium a Waffen-SS tagság volt – további hátráltató tényezőt jelent a kutatás számára, hiszen az érintettek nagy részét eltávolították az országból. Emiatt a Waffen-SS-ben töltött évek, annak körülményei, a német alakulatokban elkövetett esetleges háborús- és emberiség ellenes bűnök, vagy éppen a pusztán katonai szolgálat ténye is homályba veszett.

Jobban dokumentáltak az egykori sorozó- és toborzó akciók körülményei, mivel azokról már történetekkel egyidőben születtek, például a helyi plébánosoktól és a közigazgatási hatóságoktól – származó feljegyzések. Ezek rámutatnak, hogy a falvakban végrehajtott akciók nagy figyelmet keltettek, és sok konfliktussal jártak. Tanulmányomban elsősorban ezekbe kívánok betekintést nyújtani. Céloom a rendelkezésre álló ismeretek illusztrálása kevésbé ismert forrásokkal. Írásomban azt mutatom be, hogy miként járultak hozzá a sorozó akciók ahhoz, hogy az 1930-as évektől fokozatosan kialakuló lokális konfliktusok az 1940-es években egyre jobban elmérgesedjenek.

A NÉMET KISEBBSÉG KULTURÁLIS-POLITIKAI MOZGÓSÍTÁSA: EGY KONFLIKTUS ELŐZMÉNYEI

A német kisebbség tagjainak felmenői nagyrészt a 18. században, az oszmánok kiűzése után érkeztek a Magyar Királyságba telepesekként. Ekkor jöttek létre a nagyobb zárt településterületek az országban, többek között a főváros körül, a Dél-Dunántúlon, a Bácskában, a Bánságban és Szatmárban. (Bellér 1986, 63–86) A nagyrészt földművelésből élő réteg nem termelt ki szélesebb értelmiségi réteget, vagy azok a tagjai, akik ilyen pályára léptek, ezzel együtt asszimilálódtak is a magyarsághoz. A vidéki németiség politikailag passzív réteget képezett, amely megőrizte ugyan hagyományait és anyanyelvét, azonban az országban élő más nemzetiségekhez képest nem lépett fel területi, jogi és kulturális követelésekkel, így a többségi társadalommal való együttélésük a 19. században jellemzően békés volt.

Az első világháború és a trianoni béke több tekintetben is változást hozott ebben a tekintetben. A magyar politikai elit és társadalom számára feldolgozhatatlan nemzeti tragédiát jelentett az ország területének és lakosságának mintegy kétharmadának elvesztése, még ha ezeken a területeken jelentős részt a nem magyar nemzetiségek éltek. Statisztikailag a németajkú kisebbség mintegy háromnegyede került a szomszédos államok valamelyikébe, többek között határon kívülé váltak a régebbi, középkori német településterületek – így az erdélyi szászok és a felvidéki ún. cipszerek régiói is. Az új határok között radikálisan lecsökkent a nem magyar anyanyelvű népesség aránya (a magyarok közel 90%-ot tettek ki a trianoni Magyarországon), a legnagyobb nem magyar etnikai kisebbség 1920 után a német lett mintegy félmillió fővel, ami az összelakosság 6,7%-át jelentette. (Spannenberger 2005, 19)

A trianoni döntés hátterében a magyar fél jellemzően, nem a megelőző évtizedek hibás nemzetiségi politikáját – azaz az erőltetett magyarosítást, a nemzetiségi követelések

folyamatos elutasítását és az 1868-as nemzetiségi törvény betartásának lokális mellőzését – látta, hanem a nemzetiségek hűtlenségét, amellyel megsértették a Magyar Királyság területi integritását. Ez a felfogás oda vezetett, hogy 1920 után az országban maradt kisebbségekkel szemben továbbra sem volt cél megengedőbb nemzetiségi politikát folytatni, sőt, ettől kezdve az „idegeneket” potenciális veszélyforrásnak tekintették, olyan problémának, amelyre megoldásnak az asszimilációt tartották. A félmillió német, amely nagyrészt az ország nyugati – Ausztriával, majd 1938-tól a Német Birodalommal határos – részén élt, ekkor a céltáblájává vált ezeknek a folyamatoknak. Ezt fokozhatta Burgenland esete, amely egy olyan terület volt, amelyet egy vesztes országtól csatoltak el egy másik vesztes országhoz, azzal az – egyébként reális – indokkal, hogy az ott élők nagy része a németiséghez tartozik. (vö. Eiler 2020, 15)

A két világháború közötti időszakban a magyarországi nemzetiségi politika egyik fő céljává a „német-kérdés” megoldása lett. Ennek eszközei és módszerei nem voltak újak, nagyrészt a dualizmus időszakából származtak: ide tartozott a magasabb tisztségek és pozíciók, és általában a szociális felemelkedés névmagyarosításhoz kötése, illetve az istentiszteleti és oktatási nyelvbe való beavatkozás, azok magyarrá tétele német többségű, vagy akár kizárólag németajkúak által lakott településeken. (Füzes 1979, 385–439; Spannenberger 2005, 89–90) Ezek a folyamatok lokális szinten már kiváltották a helyiek ellenérzéseit, és esetenként konfliktusokhoz is vezettek, amelyekről az elmúlt évtizedekben több publikáció és forráskiadvány is született (Füzes 2000; Vitári 2015). Újdonságot jelentett az is, hogy a német kisebbség ezekre az intézkedésekre ellenlépésekkel reagált: anyanyelvük, hagyományaik és kultúrájuk védelmében az 1920-as évektől kezdve fokozott aktivitást fejtettek ki, amely szervezetek alapításában és német nyelvű lapkiadásban öltött testet.

A német mozgalmi tevékenység kezdetei Jakob Bleyer, korábbi tárca nélküli nemzetiségi miniszter személyéhez köthetőek, aki 1921-ben *Sonntagsblatt* címmel folyóiratot, 1923-ben *Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein*¹ néven pedig szervezetet alapított. (Grósz 2015) A magyar politikai vezetés és a helyi hatóságok számára ez azonban végképp olyan gyanús tevékenységet jelentett, amelyet igyekeztek minden módon korlátok közé szorítani: a szervezet rendezvényeinek nem adtak helyiséget, megfigyelték, esetenként nem

¹ Magyarországi Német Népművelődési Egyesület

engedélyezték azokat, Bleyer személye ellen pedig rendszeressé váltak a támadások mind a sajtóban, mind az országgyűlésben. (Seewann 2012, 258)

Ilyen körülmények között a Volksbildungsverein népszerűsége a német lakosság körében szintén korlátozott maradt. Bleyer 1933-ban bekövetkezett halála új fejezetet nyitott ezen a területen, mivel ekkor már megjelentek olyan radikálisabb hangot megütő német fiatalok is a mozgalomban akik ugyan névleg Bleyer örökségét kívánták tovább vinni, azonban nyelvi és kulturális követeléseik túlmutattak a korábbiakon. Ez a réteg nagyrészt olyan értelmiségiekből állt, akik német nyelvterületen végezték tanulmányaikat, így az ottani politikai és ideológiai változásokat is átérték, és annak egyes elemeit magukévá is tették. A német szervezeten belüli polarizálódás, a mérsékeltek és radikálisok ellentétjei oda vezettek, hogy utóbbiak kiváltak a Volksbildungsvereinekből, amely néhány éven belül meg is szűnt, és egy újabb szervezet létrehozását kezdeményezték előbb Volksdeutsche Kameradschaft (Nép Német Bajtársi Szövetség), később Volksbund der Deutschen in Ungarn² néven. (Spannenberger 2005, 154) Utóbbi a magyar hatóságok kényszerhelyzetben, kvázi az első bécsi döntésért nyújtott ellenszolgáltatásként engedélyezték 1938-ban.

Noha a Volksbund legális szervezet volt, működését a magyar hatóságok helyi szinten éppúgy igyekeztek korlátozni, ahogy azt korábban Bleyer szervezetével tették. A megváltozott nemzetközi helyzet, a háború kitörése és Magyarország német orientációja azonban nem tette lehetővé többé a szervezet teljes negligálását, így a Volksbund a megalakulásától kezdve országos szervezetté vált, a taglétszámok pedig százazres nagyságrendűek voltak. Tanulmányom keretében nem célom a szervezet tevékenységének megítélése, arról szintén rendelkezésre állnak kutatási eredmények, (Tilkovszky 1974, Spannenberger 2005). Ugyanakkor a tagság megélése, a helyi aktivitás nagyrészt máig fehér folt a kutatásban, amelynek feltárását az 1945 utáni retorziók és az általuk kiváltott hallgatás nehezít. Paradox módon a magyar hatóságok dokumentumai általában a helyi konfliktusokról szólnak, ezzel azonban torz képet közvetítenek, mivel elsősorban akkor keletkeztek beszámolók, ha valamilyen rendkívüli – negatív – esemény történt. Ezzel szemben állnak a közösség tagjainak elbeszélései, amelyekben a megkérdezettek vagy tagadják saját részvételüket a Volksbund tevékenységében, vagy teljesen értelmetlen kulturális szervezetként írják le azt, ahol politikáról, radikalizmusról sosem volt szó. A rendelkezésre álló források tükrében ez valószínűleg éppúgy nem állja meg a helyét, mint a későbbi kollektív ítélet, miszerint a

² Magyarországi Németek Népi Szövetsége

szervezet minden tagja „népellenes bűnös” volt. A Volksbund reális megítéléséhez további kutatásokra lenne szükség, amelyek megmutatnák, hogy a tagság korántsem volt homogén. Éppúgy képviseltették magukat meggyőződéses nemzetiszocialisták, mint akik csupán a közösségi élmények reményében és a kiközösítéstől való félelem jegyében csatlakoztak.

Ilyen forrásadottságok mellett meglehetősen nehéz valós képet alkotni a Volksbundról, ami azonban tény, hogy a háborús években a szervezet egyre inkább német befolyás alá került, és komoly szerepe volt abban, hogy a német kisebbség gazdasági erejét a Német Birodalom a háború szolgálatába tudta állítani. Az 1942-es német-magyar egyezmény megkötésétől kezdve mindez kiegészült azzal, hogy a magyarországi német kisebbség Waffen-SS-be való toborzásában is közreműködtek, egyes esetekben egészen a háború utolsó hónapjaiig.

A WAFFEN-SS SOROZÁSOK LEGALIZÁLÁSA

A magyarországi Waffen-SS sorozások 1940-től három egymástól eltérő hullámban zajlottak. Az ország területén már 1940–1941-ben is dokumentáltak illegális toborzó akciókat, amelyek általában az érintettek utólagos panaszaiból rajzolódnak ki. Ezekről azonban éppen az illegális mivoltuk miatt, viszonylag kevés információval rendelkezünk. Az akciókat részben németországi agitátorok, de esetlegesen a Volksbund vezetőség közreműködésével, önkéntes alapon szervezték meg, az érintettek utólagos panaszaiból azonban az derül ki, hogy sok esetben megtévesztés útján, sportrendezvények, németországi munkavállalás ígéretével hívtak kiskorúakat Németországba, ahol kényszerrel sorozták be őket a Waffen-SS-be. (Wildmann 2010, 179) Mindez diplomáciai feszültséget okozott a két állam között. Az illegális toborzó akciók nem korlátozódtak Magyarországra. Romániában 1940 júniusában az ún. 1000-ember-akció keretében hasonló eseményre került sor (noha annak résztvevői elől nem titkolták el, hogy a német haderőbe kívánják beszervezni őket), amely azonban lelepleződött hatóságok előtt. (Milata 2008, 67–69)

A német fél magas háborús veszteségei miatt azonban nem kívánt lemondani a közép-kelet-európai államok német kisebbségeinek százezreiről, így tárgyalásokat kezdeményezett szövetségeseivel a kérdés rendezésére, ami elől Románia vezetői 1943-ig elzárkóztak. Magyarországon azonban a hosszas tárgyalások megegyezéshez vezettek. Ennek eredményeképp a két államot képviselő Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszter és Bárdossy László miniszterelnök 1942. február 24-én életbelépett egyezményt írt alá, amely

lehetővé tette 20.000 fő 18 és 30 év közötti „népi német” toborzását a Waffen-SS számára Magyarország területén, önkéntes alapon. (Spannenberger 2005, 291)

Az 1942 tavaszán meginduló toborzó akciók eredményessége országon belül regionálisan nagy eltéréseket mutatott. Míg a nyugati határ mentén és a Bácskában meglehetősen magas volt az önként jelentkezők száma, addig más térségekben – például a főváros környékén és az ún. Sváb Törökországban³ – a számok elmaradtak a német fél várakozásaitól. Ennek okai komplexek lehettek, nagyrészt valószínűleg az egyezmény feltételrendszerével függtek össze. Az ugyanis tartalmazott attraktív feltételeket, főként az otthon maradt hozzátartozók anyagi támogatásával kapcsolatban, egyes elemei azonban elgondolkodásra készíthették a potenciális jelentkezőket. A legtöbb vitát kiváltó elem kétségkívül az volt, hogy az egyezmény értelmében az önkéntesek elvesztették magyar állampolgárságukat. Helyette megkapták ugyan a németet, de hosszabb távon azt is vállalniuk kellett, hogy a német győzelem után családjukkal Németországba települnek. (Juhász – Pamlényi – Ránki – Tilkovszky 1968, 649–651) A döntés tehát kihatott az egész család sorsára. A sorozásokról a sajtó nem számolhatott be – noha ez a feltétel a későbbiekben rendszeresen sérült, azonban a német fél számára azt jelentette, hogy az akciók népszerűsítését kizárólag személyes meggyőzéssel, az országot járó agitátortól, illetve a Volksbund egyesülettől várhatták. Ezek a körülmények kihatottak az első toborzó akciók eredményeire, így végül mintegy 25.000 fő jelentkezett 1942 tavaszán, közülük kb. 18.000-et találtak alkalmasnak és vettek be a Waffen-SS-be. (Spannenberger 2005, 292)

Az önkéntes és legális toborzási időszakban kisebb változást hozott, hogy a német hadsereg magas veszteségei miatt 1943-ban újabb akciót kezdeményeztek Magyarországon, amit egy május 22-én aláírt újabb kétoldalú megállapodás szabályozott. Ez az önkéntesek felső korhatárát 35 évre emelte, a magyar állampolgárság kérdése azonban változatlan maradt. (BA MA RW5 314 VI/Ausland VI. 30) Az ismert statisztikák szerint ekkor újabb mintegy 18.000 fő jelentkezett a német alakulatokba. (Michaelis 2011, 51)

Magyarország 1944. március 19-ei német megszállása a Waffen-SS toborzások szempontjából is új fejezetet nyitott. Ettől kezdve a magyar politikai vezetés mozgásterét minimálisra csökkent, hogy a kérdésbe érdemben beavatkozzon. Április 14-én újabb német-magyar egyezmény született, melynek értelmében kitolták a felső korhatárt 60 évig, a sorozások pedig ettől kezdve kényszerrel folytatódtak. Azokat a férfiakat is átvette a Waffen-SS, akik korábban

³ Sváb-Törökország (németül Schwäbische Türkei) a Baranya és Tolna vármegyei német településterület, ahol a 18. században, több mint 200 német (sváb) település jött létre.

a magyar Honvédségben teljesítettek szolgálatot, akaratuk ellenére is, ha „származásuk és életmódjuk” alapján népi németnek számítottak - amiről helyben felállított bizottságok döntöttek, s amelyben a helyi közigazgatás képviselői mellett a Volksbund vezetők is helyet kaptak. A kényszersorozások végrehajtása során számos visszaélés és túlkapas történt, az összeírtak jelentős része igyekezett még a szigorú büntetések kilátásba helyezése ellenére is kibújni a jelentkezési kötelezettsége alól. Ennek ellenére 1944 szeptemberéig további 55.000 fő került a Waffen-SS-be. (Spannenberger 2005, 381) A Vörös Hadsereg által pedig még el nem foglalt nyugati országrészben egészen 1945 tavaszáig folytatódtek a sorozó akciók.

KONFLIKTUSOK

A Waffen-SS akciók lokális szinten nagy feltűnést keltettek, és sokszor ellentétekhez vezettek a települések lakói között. A falusi közösségek ekkor már eleve megosztottak voltak a „német-kérdés” kapcsán, ami elsősorban a Volksbundhoz való csatlakozás, vagy éppen az attól való távolmaradás kapcsán jelentkezett, és sok dokumentált esetben eszkalálódott is. A kisebbség megosztottá válásának egy szintén 1942-re datálható szimbolikus mozzanata a bonyhádi Hűséggel a Hazához nevű „ellenmozgalom” megalakulása, amely jól jelzi, hogy a Volksbund jelenléte és aktivitása a német kisebbségen belül is törésvonalakat hozott létre. (Tilkovszky 1994, 58) Ezt a helyzetet fokozta a német haderőhöz való önkéntes csatlakozás legalizálása, amely mind a többség-kisebbségi viszonyrendszerben, mint a német kisebbségen belül is ellentétekhez, alkalmanként akár tettelegességig fajuló konfliktusokhoz vezetett.

A Waffen-SS sorozásokról szóló egyezmény már említett pontja, miszerint azok népszerűsítése a sajtón keresztül tilos volt, fokozottan szükségessé tette, hogy a pozitív kampányt a jelentkezés mellett személyes úton, rendezvényeken, beszédek és személyes beszélgetések útján folytassák a szervezők. Ezzel az országos tájékoztatás helyett a hangsúly áthelyeződött a lokális közösségekre, így az ellentétek is ezen a szinten éleződtek ki. A források alapján több kritikus pont is megkülönböztethető egymástól, a konfliktusok jellemző módon azonban vagy magukhoz a toborzó akciókhoz kötődtek, vagy a településeken jelen levő már besorozott újoncok, esetleg a frontról hazalátogató Waffen-SS katonák viselkedése váltott ki problémákat.

A magyar hatóságok számára problémát jelentett, hogy az 1942-es és 1943-as német-magyar megállapodások ugyan a német kisebbséghez tartozók körére terjedtek csak ki, azonban annak

részletes szabályozása, hogy ki tartozik ehhez a körhöz, nem történt meg. Így olyan esetek is előfordulhattak, hogy a jelentkezők között magyarok, illetve más nemzetiséghez tartozók is megjelentek, akik a Waffen-SS tagok számára biztosított előnyök reményében inkább a német haderőhöz szerettek volna csatlakozni, nem a Magyar Honvédséghez. Szintén félő volt, hogy a német kisebbségnek az a rétege, amely korábban már hajlott az asszimilációra, ugyanezen előnyök miatt most újra a disszimiláció útjára lép. Afelől pedig aligha lehetett a magyar hatóságoknak kétsége, hogy a Waffen-SS-be jelentkezőket a közös fronttapszlatat, a birodalmi németekkel közös kiképzés és szolgálat meg fogja erősíteni német érzelmeikben. Erre a problémára enged következtetni Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter minden főispánnak kiküldött szigorúan bizalmas levele is 1943. július 6-án:

Ismételten előfordult, hogy egyes községi előljáróságok (kerületi előljáróságok) a Magyarországi Németek Szövetsége (Volksbund) által rendelkezésre bocsájtott és a toborzásra jelentkezett személyek által kitöltött űrlapoknak láttamozását, illetőleg záradékolását azért tagadták meg, mert kételyük támadt a tekintetben, vajon az önkéntes jelentkezők német nemzetiségűnek tekinthetők-e? Ezt a gyakorlatban főleg az idézte elő, hogy nem Volksbund tagok, magyar hangzású vezetéknevűek, sőt németül nem tudó személyek is jelentkeztek és kérték a nyilatkozat láttamozását, illetőleg záradékolását. (Füzes 2000, 252–253)

Az újoncok viselkedésével kapcsolatban számos esetben készültek feljegyzések arról, hogy azok a települések többi lakosával szemben ellenségesen, fölényesen léptek fel, adott esetben nem tartózkodva a nemzetgyalázó gesztusoktól és cselekedetektől sem. Harkán például a következő esetet dokumentálta a Sopronból érkező levente-főoktató:

Mikor vasárnap az SS-újoncok a hűség zászlajánál vonultak el, ahol éppen a főiskolai hallgatók álltak, kiköptek a sorból a nagyságos zászlóra és így gúnyolódtak: „bűdös betyár” stb. Rákövetkezendő éjjel az újoncok a zászlót teljesen leszakították. (Vitári 2015, 531)

Szintén az újoncok garázdálkodásáról számolt be a baranyai Majs község plébánosa az első önkéntesek sorozása után:

Hogy az események ennyire fejlődtek ennek részben az is oka volt, hogy sokan önként jelentkeztek a német SS alakulatokhoz, s április elején 42-en bevonultak SS katonának, akiket nagy hűhóval kikísértek a nagynyárádi állomásra, útközben nagy károkat okoztak a magyarérzelműek szőlőjében, s megrongálták a kerítéseket és házakat. (PEL III. 076 Majs, 460)

A gesztusokon és verbális erőszakon felül az újoncok jelenléte azonban alkalmanként valóban tettelegességig fajuló erőszakba fordult. A Tolna vármegyei Mucsiban a helyi plébános a háztörténetben egy késelésbe torkollott konfliktusról számolt be:

1942. évi április hó 25-én éjjel történt a hírhedt mucusi szurkálás a hűségmozgalmi és önkéntes SS tagok között, melyet Basch Ferenc a belügyminisztériumban is bejelentett, s melynek értelmi szerzőül engem gyanúsítottak. A verekedésbe és szurkálásban 6 hűségmozgalmi és 15 önkéntes SS egyén vett részt. A verekedést a magyar érzelműek magyar éneke váltotta ki. A Hűségmozgalom áldozatai: ifj. Gundel János, [... olvashatatlan sor – M. B.] a három SS is súlyosan sebesült meg, mind a négyet kórházba kellett szállítani, ahonnan meggyógyultan tértek vissza a községbe. A szurkáló verekedés következménye volt a másnapi Volksbund népgyűlés, melynek főszereplőjét: Amrein Jánost, a mucusi Volksbund helyettes vezetőjét 1943. dec. 4-én a pécsi törvényszék BL 3100/1943 sz. alatt izgatás büntette miatt ítélte el, sőt a büntetés szándékos emberölésre való felbujtás címén súlyosbította nevezett népgyűlésen tett, s rám vonatkozó utóbbi kijelentése végett: "A pap az oka annak, hogy itt nem mindenki volksbundista, mert az vert éket közénk. A papot fel kell akasztani azzal együtt, aki nem tagja a Volksbundnak." (PEL III. 087 Mucusi, 107)

1943 októberén a szintén Tolna vármegyei Kakasdon jegyezték fel egy esetet, ahol a német újoncok a faluban követni kezdték egy hazafelé tartó leventeszázadot, azok énekét "német dalok hangos éneklésével és harmonikázással megzavarták", majd a levente főoktatót lefoglalták. A helyzet eszkalálódását ebben az esetben egy odaérkező magasabb rangú levente főhadnagy meg tudta akadályozni, azonban a leventék tekintélyén ejtett csorbát jól jelzi, hogy az egyik SS-újonc a következő megjegyzéssel távozott a helyszínről: „Nekünk besorozott újoncoknak már nem parancsolnak a magyar urak, hanem csak a német urak.” (Vitári 2015, 538)

Bár részleteket nem közöl, de ennél súlyosabb esetekre enged következtetni a kalocsai járás főszolgabírójának 1942. április 7-ei jelentése, amely alapján az ottani újoncok ténylegesen verekedésekbe keveredtek Hajóson:

A hó második felét ezen besorozottak erőszakos viselkedése töltötte ki. Ezek ugyanis besorozásuk után állandóan mulatoztak és a lakosság jószágosabb, nem velük tartó, nem bundbéli részével erőszakoskodtak, sőt bántalmazták is őket. Nem tettek kivételt a nőkkel, sőt gyerekekkel szemben sem, 26-án pedig 8 személyt bántalmaztak,

közülük kettőt oly súlyosan, hogy mindketten 8 napon túl gyógyuló sérüléseket szenvedtek. Ezek ellen az eljárás megindul. (Vitári 2015, 533)

Problémát jelentett, hogy a frontról látogatóba, szabadságra hazaérkező SS-katonák nem tartották magukat azokhoz a szabályokhoz, amelyeket ilyen esetekre a helyi hatóságok hoztak. A feltűnés elkerülése miatt ugyanis a legtöbb vármegye vezetői olyan utasításokat hoztak, hogy az otthon tartózkodó német katonáknak tilos volt a nemzetiszocialista szimbolika használata (jelvények, köszönés, karlendítés, stb.), valamint otthon nem viselhették az egyenruhájukat. Ennek egy esetét rögzítette a mohácsi főszolgabíró 1942. november 6-án:

F. évi február 16-án kelt 139/főisp. biz. 1942 számú rendelet 5. pontjának c) alpontja szerint közölni méltóztatott a német-magyar egyezményt, amelynek értelmében az SS-alakulatokba betoborzott egyének esetleges szabadságidejüket Magyarországon csak polgári ruhában tölthetik el. Ennek ellenére ezek az egyének nem szórványosan, hanem rendszeresen német egyenruhában (katonai) jönnek haza és itthon állandóan azt hordják. (Füzes 2000, 255)

Az ilyen utasítások megtagadása arra enged következtetni, hogy az SS-katonák egy része a magyar tisztségviselők tekintélyét megkérdőjelezte, esetleges szankcióktól pedig azért sem tartottak, mert már nem voltak magyar állampolgárok.

A panaszok az 1944-es kényszersorozások idején sem szűntek meg, így például Dél-Baranyáról a főispán a következőket jelentette egyenesen a miniszterelnöknek:

Ezek az egyének a lakossággal szemben általában megfélemlítően lépnek fel, régi ellentétekből fakadó bosszúérzéseiket a helyzettel visszaélve a tettelegességig menő erőszakoskodással elégitik ki és minden eszközzel igyekeznek az embereket, de különösen a Volksbundba be nem szervezetteket terror alatt tartani. Az ilyen egyének által kezdeményezett verekedések, vagy egyéb súlyos beszámítás alá eső rendbontó cselekmények napirenden vannak. Ezek az SS katonák akár szabadságidejüket töltik hozzátartozóiknál, akár pedig a környékbeli községekben állomásozó SS kötelékeknél tényleges szolgálatban állanak, mindenütt állig felfegyverkezve jelennek meg, nagyon gyakran kézigránátot viselnek magukon és nem egyszer előfordult már, hogy részegségükben, vagy virtuskodásból kézigránátot dobálnak el, fegyvereikből éles lövéseket tesznek stb.

A megfélemlítés egyik eszközeként gyakran emlegetik, hogy rövidesen minden népi német az SS kötelékekbe fog besoroztatni. Ez a fenyegetés pedig könnyen hitelre talál, mert a német csapatok bevonulását követő héten a dárdai járás egyes községeiben

ilyen erőszakos sorozás, helyesebben az embereknek ilyen címen való elhurcolása csakugyan megtörtént. (Füzes 2000, 255)

A lakosság mellett a magyar hatóságok és az egyházi vezetők elleni erőszakra is több példa adódott. A plébánosok főként a falvakban tartózkodó német katonák vallási életének hiányosságaira, erkölcstelen magaviseletére, de esetenként az erőszakoskodásaira is panaszkodtak. A baranyai Erdősmecske római katolikus plébánosa például részletesebb magyarázat nélkül számolt be az 1944-es sorozásról, a hangvételéből azonban egyértelműen következtetni lehet ellenséges érzelmeire:

Megtörténik a német sorozás. Kivétel nélkül besoroznak mindenkit. Júniusban volt a községben német SS beszállásolás. Sok kárt okoztak magaviseletükkel népünk lelkületén, amely meglátzott a templomba járáson is. A legénység, ki ezelőtt sem járt nagyon temploma, néhány jólelkű kivétellel, elmaradt a templomtól. Júliusban jöttek az első német behívók. A nép egyik része, mintha felébredt volna kábultságából, ti. rájöttek, hogy most komolyra fordul és az eddigi játéknak vége. A bevonuláskor 9 (kilencen) elvégezték útgyónásukat, a többi úgy ment el. Tizenhétéves kortól elvittek mindenkit 40 éves korig. Szeptember elején jött a második meglepetés, 50 éves korig vonultak be, sőt ezentúl is. Most üres a falu. Békesség is van. (PEL III. 030 Erdősmecske, 15)

Hasonlóan tapasztalatai lehettek Kakasd plébánosának, aki még szűkszavúbban csak ennyit jegyzett fel 1942-ben:

A falu népe tele van aggodalommal a hadbavonultakért. Sokan misét mondatnak értük, de ezért egyéb lelki fellenülést nem igen lehet észrevenni. Kimondhatatlan és kiszámíthatatlan lelki kárt okoznak a haza jövő SS önkéntesek. Ezeket tervszerűen hitetlenekké teszik Németországban. Ezek hazajövetelét minden eszközzel meg kellene akadályozni. (PEL III. 052 Kakasd, oldalszám nélkül)

Bikal plébánosa 1944-ben egyrészt arról panaszkodott, hogy a hazalátogató SS katonák a községben tartózkodó „nagyobb iskolás lányok ismertségét keresik, s ezek rokonaik, a szülők tudtával gyalázatosan viselkednek” - eleinte csak az „evangélikus sváb leányok”, később azonban már a katolikusok és a magyarok is. Aztán egy súlyosabb esetről is beszámolt, amikor a faluban lévő SS-katonák 1944-ben, a harctérre vezérlésüket megelőzően egy éjszaka megtámadták:

Éjjel 12 órakor hét SS altiszt tört be a plébániára, és a plébánost volksbundellenes! szégyenteljes magatartásáért felelősségre vonták, bántalmazták, majd mikor a hálóból az irodába mentek, az ablakon át rálöttek, de nem találták. Plébánosnak egy óvatlan pillanatban sikerült kiszöknie az udvarra, de mert az tele volt SS-katonákkal, visszament az épületbe és a kert ablakon át a pincébe menekült, ahol reggelig maradt. Az SS-ek közben kirabolták és feldúlták a lakást. Másnap a mágocsi SS-őrnagy parancsára mindent vissza kellett adniuk, a lakást helyreállítani s még aznap délután Mágocsra távozott az SS-század, majd szept. 2-án onnan a frontra. (PEL III. 014 Bikal, 11)

A sorozások nem csak a személyesen érintettek hangulatára hatottak ki, hanem a lakosság többi részének is kialakult valamilyen véleménye, amely összeütközésbe kerülhetett másokéval. Különösen abban az esetben, ha egyes családok támogatták a sorozásokat a német haderőbe, mások azonban elítélték, netán már ekkor hazaárulásnak tekintették azokat. A vélemények összeütközésének egy szélsőséges esete Ágfalván bírósági ügyhöz vezetett, ahol az egyik perbe fogott ellen a következő vádat hozta fel a győri főügyész:

Magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt Szommer Mihály ágfalvai lakos ellen indított bűnügyben a sopronbánfalvai csendőrőrs 77/1942. bűn. számú feljelentést az iratokkal megküldve keresem, gyanúsítottat és tanút hallgassa ki.

Igaz-e, hogy amikor 1942. március 6-án Hammer György vegyeskereskedésében Holldonner Andrásné vejére vonatkoztatva a Läger Mátyásné azt mondta neki, hogy Holldonner Andrásné veje nem jelentkezett német katonának, mert az magyar vitéz, a gyanúsított azt a választ adta neki „ha magyar vitéz, akkor szar.” (MNL GYMSML SL V. 2. 1209/1942)

Fontos itt ismét utalni arra, hogy az német és magyar állam által megkötött egyezmény értelmében az önként jelentkezők nemcsak elvesztették a magyar állampolgárságukat, de vállalták, hogy a háború végén családjukkal együtt a Német Birodalomba települnek. Az önkéntes jelentkezés tehát egy olyan döntés volt, amely a teljes család további sorsára kihatott, így a jelentkezéseket alighanem megvitatták a háztartásokban, ami minden bizonnyal családon belüli ellentétekhez is vezetett, sok esetben azonban a jelentkezők maguk mögött tudták a kérdést illetően a családjuk támogatását is. Különösen így volt ez azok esetén, akik jelentkezésükkor még nem töltötték be a 24 évet, mivel az akkori jog szerint ők kiskorúnak minősültek és csak a családfő beleegyező nyilatkozatának birtokában jelentkezhetek.

Amennyiben ilyen nyilatkozat készült, úgy annak aláírója (az esetek nagy részében az édesapa) tehát maga is támogatta fia(i) német hadsereghez való csatlakozását, ismerve a várható következményeket. Ez némiképp árnyalja a német kisebbség körében általánosan elfogadott kollektív áldozati narratívát, amely az 1946-ban megkezdődő Németországba telepítés kapcsán terjedt el, mivel az országból való végleges távozással - még ha nem is olyan körülmények között, ahogy az végül megvalósult - az önkéntes SS-katonáknak és családjaiknak számolniuk kellett.

KÖVETKEZMÉNYEK

A Waffen-SS tagság 1945 után Európa szerte stigmává vált, még ha a társadalmi kirekesztés, a jogi szankciók és a következmények között országonként nagy különbségek tapasztalhatóak. A magyarországi német SS-katonák a háború évei alatt lényegében minden fronton megjelentek, emellett egy jelentős részük – különösen az 1944-ben besorozottak – a különböző náci koncentrációs és megsemmisítő táborok személyzeteként szolgáltak. A további sorsukat nagyban meghatározta, hogy hol érte őket a háború vége, nyugati vagy szovjet csapatok előtt tették le a fegyvert, vagy éppen sikeresen szöktek meg a háború utolsó szakaszában. Kevésbé volt releváns a további sorsukat illetően, hogy az 1942/1943-as önkéntes fázisban kerültek a német alakulatokhoz, vagy 1944-től, a kényszersorozások keretében.

Németországban a nürnbergi perek keretében 1946-ban a Waffen-SS-t háborús bűnös szervezetként ítélték el, (Wilke 2015, 161) ami a stigmatizáció mellett a veteránok számára anyagi hátrányokat is jelentett. Az ítélet kollektív alapú volt: nem tettek különbséget birodalmi és népi németek között, noha az ismert tény volt, hogy utóbbiak egy része nem önként került az SS-kötelékébe – még ha ez a tényező nem is mentette fel a kényszerrel sorozottakat az általuk elkövetett háborús bűnök alól. Németország nyugati megszállási zónáiban a nürnbergi ítélet mellett az ún. nácitlanítási folyamat keretében igyekeztek felkutatni és megbüntetni a főbb háborús- és emberiségellenes bűnösöket, és bár az eljárás mód lassú és sok esetben meglehetősen kérdéses volt, számos valódi bűnöst sikerült megtalálni és elítélni. Az 1940-es évek második felében zajló „dachau-i perek”⁴ keretében

⁴ Az elnevezés onnan ered, hogy a bírósági eljárásokat Dachauban folytatták le, ezek jelentős része ún. „koncentrációs tábor-per” volt, pl. itt ítélték el a dachau-i, mauthauseni, flossenbürgi, buchenwaldi lágerek személyzetét.

például több száz per keretében 1672 személy ellen született vád (Sigel 1992, 9) – közülük többeknél „magyar” nemzetiség van megadva.⁵

Egy sajátos csoportot alkotnak azok az SS-tagok, akiket Lengyelország területén, a különböző lágerek személyzeteként fogtak el. Közülük az auschwitzi-i személyzetről néhány éve online adatbázist készített a lengyel Instytut Pamięci Narodowej (Nemzeti Emlékezet Intézete),⁶ amelyben szintén számos magyarországi illetőségi személy található. Sajnos az adatbázisban található 8502 személyi adatlap nagy részénél nincsenek kitöltve a nemzetiségre,⁷ lakhelyre, születési helyre vonatkozó részek, amelyek alapján a származásukra lehetne következtetni. Összesen 322 fő esetén sikerült megállapítanom magyarországi illetőséget, közülük 46 személynek a lengyel nyelvű bírósági iratait is tartalmazza az adatbázis: az ítélet minden esetben több éves börtönbüntetés volt. Sajnos arra nézve nincsenek további információim, mi történt a foglyokkal a szabadulásuk után. Az adatbázis információi szintén nem térnek ki arra, hogy a vádlottak önkéntes, vagy kényszerosorozással kerültek az SS-be, legtöbbször életkora alapján azonban egyértelműen az 1944-ben felfelé kitolt korhatárok eredményeként kerülhetett a német alakulatokba.

A magyarországi Waffen-SS katonák jelentős része szovjet fogságba került, ami azt jelentette, hogy a nagy részüket ún. GUPVI⁸ lágerekbe szállították el a Szovjetunió területére, ahol éveken át tartották őket fogságban rendkívül nehéz körülmények közt, miközben kényszermunkát végeztek velük. Mivel kifejezetten ettől a csoporttól nem maradtak fenn visszaemlékezések, biztos információ nincs arról, hogy a szovjet lágerekben a volt SS-katonákat szigorúbb bánásmódban részesítették-e, mint más hadifoglyokat. Ez azonban valószínűnek tűnik, ahogy az is, hogy ezt a csoportot hosszabb ideig tartották fogságban, mint másokat. Sőt egy részüket még a hadifogolytáborok névleges feloszlása után is visszatartották, amihez a jogalapot az képezte, hogy 1948-tól a hadifoglyok egy részét perbe

⁵ A perek részletei az alábbi adatbázisban elérhetőek: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/dachau-war-crimes-trials> (utolsó letöltés: 2024. 2. 6.) A magyarországi vádlottak: Nikolaus Wolf, Stefan Fleischer, Johann Hack, Joseph Huhn és Josef Jeisel.

⁶ Az adatbázis itt érhető el: <https://truthaboutcamps.eu/th/form/60,Zaloga-SS-KL-Auschwitz.html> (utolsó letöltés: 2024. 2. 6.)

⁷ Az adatgyűjtést nehezíti, hogy az adatbázisban nem tesznek különbséget nemzetiség és állampolgárság között, a Magyarországról származók egy része mellett azonban a „Volksdeutscher aus Ungarn” (népi német Magyarországról) kategória szerepel.

⁸ Az orosz mozaikszó jelentése: Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság (Glavnoje Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih).

fogták és háborús bűnösökként a további büntetésre ítélték őket, ((Osterloh 2007, 183; Ueberschär 1990, 248) ekkor már a hírhedt GULAG⁹ rendszerben.

A szovjet fogságból Magyarországra hazatérő volt Waffen-SS katonákat a határ átlépésekor újabb retorziók érték. A hadifogoly átvevő állomásokra érkező volt foglyokat kihallgatásnak vetették alá, és amennyiben fény derült az SS-tagságra – akár a vallomás, akár a vércsoport-tetoválás alapján –, az érkezők hazaengedése után magyarországi internálótáborokba kerültek. Ezek közül különösen a kazincbarcikai és a tiszalöki kapcsán ismert, hogy tömegével őriztek ott volt SS-katonákat. (vö. Tóth 200, 130–164) A hadifoglyok repatriálásakor arra is volt példa, hogy a szovjet hatóságok értesítették róla a magyar állambiztonságot, hogy elítélt háborús bűnösöket küldenek haza, illetve átadták nekik az azokról készült szovjet dokumentációt.¹⁰ Így a hazatérőket legjobb esetben is állambiztonsági megfigyelés és ellenőrzés várta Magyarországon, jellemzőbb volt azonban, hogy internálták őket.

A Magyarországon fogságba esett, vagy hazatért volt Waffen-SS katonák 1945 után súlyos retorziókkal és üldöztetéssel számolhattak. Az 1945. január 20-ai fegyverszüneti egyezmény keretében a magyar állam vállalta, hogy a területén tartózkodó német állampolgárokat internálja¹¹ – az 1942-ben és 1943-ban önként jelentkezők pedig a német-magyar egyezmény értelmében német állampolgárnak minősültek. 1945-ben számos további rendelet született kifejezetten a német kisebbség tagjai ellen, ezekben az SS-tagság pedig minden esetben súlyos teherként jelentett.

Ezek közül az egyik legfontosabb január 25-én jelent meg. A 81/1945. számú miniszterelnöki rendelet a népbírászkodásról háborús bűnösnek nyilvánított mindenkit, „aki magyar állampolgár létére a német hadsereg vagy biztonsági szolgálat (SS., Gestapo stb.) kötelékébe lépett”.¹² A megfogalmazás itt sem tesz különbséget önkéntes jelentkezés és kényszersorozás között, amihez aztán a gyakorlat is idomult: a népbírászkodás első éveiben tömegével zajlottak perek volt SS-katonák ellen (a háborús bűnös kategóriába ebben az időszakban a nyilas

⁹ Az orosz mozaikszó jelentése: Javítómunkatáborok és Kolóniák Főigazgatósága (Glavnoje upravlenyje iszpravityelno-trudovih lagerej).

¹⁰ Ilyen jellegű dokumentumokat nagy mennyiségben lehet találni az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, a "Szovjetunióban elítélt hadifoglyok ítéleteinek felülvizsgálata" tárggyal meglehetősen terjedelmes anyagokat őriz a levéltár a 3.1.9 V-149301 és 3.1.9 V-149302 jelzetek alatt.

¹¹ 1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről https://jogkodex.hu/jsz/1945_5_torveny_6756172 (utolsó letöltés: 2024. 2. 5.)

¹² 81/1945. számú ME rendelet a népbírászkodásról https://jogkodex.hu/jsz/1945_81_me_rendelet_9334301 (utolsó letöltés: 2024. 2. 5.)

karhatalmi egységek tagjai mellett szinte csak ők tartoztak). A büntetések (vagyonelkobzás, börtönbüntetés, kényszermunka, ritka esetekben akár halálbüntetés) kiszabásánál pedig nem volt releváns tényező a kényszersorozás, sokszor még enyhítő körülményként sem fogadták el. Az 1940-es évek végére ebben lassú változás következett be, illetve néhány pert azzal az indokkal újra felvettek, hogy a vádlott kényszerrel került német alakulatba - az ítéletek módosítására azonban azért is ritkán kerülhetett sor, mert a vádlottak addigra jellemzően eltűntek, vagy kitelepítésre kerültek Németországba.

A Waffen-SS-ben töltött évek összességében tehát minden érintett számára szankciókat, esetleges éveken át tartó üldöztetést, jogfosztást és megtorlást jelentettek, noha ennek a mikéntje erőteljesen függött attól, hogy az adott személy hol tartózkodott a háború végén. Ami azonban minden esetben megállapítható, hogy az érintettek sorsának alakulása szempontjából nem volt relevanciája annak, hogy az adott személy önkéntes jelentkezés útján került a Waffen-SS-be, vagy akarata ellenére, kényszerrel sorozták be. A következmények szempontjából tehát 1942/1943 nem jelentett igazi fordulatot.

ÖSSZEGZÉS

A második világháború éveiben a német haderő, azon belül is a Waffen-SS súlyos vereségei miatt folyamatosan rá volt utalva az utánpótlásra, amit azonban a birodalmi némettség soraiból nem lett volna lehetősége pótolni. Emiatt 1940-től fokozatosan megfigyelhető, hogy más államok polgárai között igyekeztek „emberanyagot” szerezni: eleinte a fajilag egyenértékűnek tekintett más germán népek körében indultak meg toborzó akciók, majd 1941-től már bizonyíthatóan Közép-Kelet-Európa államainak német kisebbségeit tekintették potenciális utánpótlásnak. A kezdeti időszakban még illegális úton csempészték ki Magyarországról és Romániából kisebb csoportokat, azonban az ebből fakadó nehézségek és diplomáciai feszültségek, és eleve az a körülmény, hogy ezen az úton nem lehetett akkora tömegeket mozgósítani, amire a német haderőnek szüksége lett volna, oda vezetett, hogy a német kormány és az SS-vezetés legális lehetőséget keresett a velük szövetséges államok területén élő német kisebbségek sorozásához.

A fordulat ebben a tekintetben 1942. februárján következett be, amikor a magyar kormány hozzájárult az SS-akciók szigorú feltételekhez kötött, de legális végrehajtásához. A toborzások engedélyezése azonban nem csak a diplomácia és hadtörténet szintjén jelentett fordulatot, de a lokális közösségek életében is. A magyarországi német kisebbség viszonya a

magyar államhoz, annak világi és egyházi hatóságaihoz és a többségi társadalomhoz eleve változóban volt a trianoni béke megkötése óta.

A közösség számos dilemmával kellett szembenézzen a két világháború közötti időszakban. Dönteniük kellett hogy:

- milyen mértékben ragaszkodnak anyanyelvükhöz, hagyományaikhoz, kultúrájukhoz, vagy akár a generációkon keresztül viselt családnevükhöz;
- csatlakoznak-e az országban egyébként legálisan működő, de a magyar hatóságok által egyértelműen elítélt mozgalmakhoz;
- a német anyanyelvűnek, 1941-ben, hogy német nemzetiségűnek vallják-e magukat a hivatalos népszámlálásokon;
- aktívan fellépnek-e a nyelvi jogaik tudatos korlátozása ellen az oktatási és templomi nyelvhasználatban, stb.

Míg a közösség egy része az asszimiláció útjára lépett, mások épp ellenkezőleg, a magyarosító törekvések hatására kezdték el aktívabban megélni német identitásukat, amelyre serkentőleg hathattak a Német Birodalommal ekkor egyre inkább megélénkülő kapcsolatok is. Ebben a konfliktusokkal eleve terhelt közegben vált legálissá a Waffen-SS-hez való csatlakozás 1942-től.

Felmerülhet a kérdés, hogy az itt felvázolt helyzetben még fordulatnak volt-e tekinthető ez a mozzanat, vagy csak a korábban békés német-magyar együttélés bomlási folyamatának egyik eleme? Úgy gondolom azonban, hogy az SS-akciók engedélyezése ténylegesen új fejezetet nyitott a korszak „német-kérdésében”, több okból is.

Egyrészt a megkötött egyezményben feltételként megjelent a Németországba település, ami előrevetítette az 1946-os kitelepítést, még ha ennek körülményeit akkor senki nem láthatta teljes egészében előre. Arról, hogy a magyar kormány miért egyezett bele 1942-ben a német kisebbség egy részének átadásába a német haderő részére, máig nincs egyértelmű ismeretünk, a feltételek megszabásánál azonban már ekkor tetten érhető az a szándék, hogy a magyar politikai vezetés a német kisebbségtől szabadulni kívánt.

Másrészt a magyar állampolgárságról való lemondás olyan feltétel volt, amelynek vállalásával az önkéntesek (és a kiskorúaknak engedélyt adó szüleik) maguk mondtak le azokról a jogokról, amelyektől 1945 után aztán a kisebbség többi tagját is kollektíven megfosztották, ugyanakkor az már 1942-ben is várható következmény volt, hogy a magyar fél az

állampolgárságról való lemondást az illojalitás jeleként fogja értelmezni. Noha az önkéntes jelentkezés mögött húzódoó motivációk meglehetősen komplexek lehettek, illetve előfordulhatott, hogy az érintettek nem kaptak teljes körű tájékoztatást az egyezmény tartalmáról és a jelentkezés feltételeiről, az önként jelentkezők felelősségét saját és családjaik sorsának alakulásában nem lehet teljes mértékben figyelmen kívül hagyni.

Nyolc évtizeddel az 1942-es fordulat után az érintettek szinte teljes köre elhunyt anélkül, hogy valaha nyíltan, őszintén elbeszélte volna a saját szemüvegén keresztül nézve a múltnak ezt a fejezetét. A fennmaradó levéltári és egyéb források segítségével a tudásunk mélyíthető, ám valószínűleg egyoldalú marad, és a magyar hatóságok szemszögéből nézve egy konfliktustörténetet fog kirajzolni, ahogy azt tanulmányom ezekről szóló része is megmutatta. A szembenézés és feldolgozás hiánya, az elhallgatás oda vezetett, hogy a múlt e fejezetéről kevés ismerettel rendelkezünk, helyette a magyar társadalomban megosztó és sztereotip képek rendkívül széles palettája terjedt el. A téma érzékenységet mutatja, hogy az 1942-es fordulat eredménye, az önkéntes jelentkezések lehetővé tétele máig tabunak számít a német kisebbség körében. A kutatások eredményeképpen ismertté vált, hogy a Waffen-SS-be több ezer fő önként jelentkezett – a leszármazottak újabb és újabb generációi azonban éppolyan makacsul elzárkóznak az elől, hogy felmenőik önkéntességével szembenézzenek, ahogy a veteránok is hallgattak erről a témáról 1945 után. A németországi „Opa war kein Nazi” („Nagypapa nem volt náci”) (vö. Welzer – Moller – Tschugnall 2002) jelenség ismeretében pedig ezzel kapcsolatban a jövőben sem várható fordulat.

IRODALOM

Bellér Béla (1986) *Kurze Geschichte der Deutschen in Ungarn. I. Teil bis 1919. Demokratischer Verband der Ungarndeutschen*. Budapest, Demokratischer Verband der Ungarndeutschen.

Eiler Ferenc (2020) *Magyarország nemzetiségpolitikája (1918–1989)*. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes: *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest, Argumentum, 11–46.

Füzes Miklós (szerk.) (2000) *Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1938–1944*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.

Füzes Miklós (1979): *A nemzetiségi oktatás szervezési problémái a baranyai népiskolákban az 1923/24–1943/44 tanévekben.* In: Baranyai Helytörténetírás, 385–439.

Grósz András (2015) *Magyarországi német egyesületalapítás Trianon után.* In: Archivnet 15. évfolyam 3. szám
https://www.archivnet.hu/politika/magyarorszag_i_nemet_egyesuletalapitas_trianon_utan.html

Juhász Gyula – Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkovszky Loránt (szerk.) (1968) *A Wilhelmsstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Michaelis Rolf (2011) *Die Volksdeutschen in Wehrmacht – Waffen-SS – Ordnungspolizei.* Berlin, Michaelis Verlag.

Milata Paul (2008) *Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu. Rumäniendeutsche in der Waffen-SS.* Köln/Weimar/Wien, Böhlau.

Moller Sabine – Tschuggnall Karoline – Welzer Harald (2002) *»Opa war kein Nazi«: Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis.* Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch.

Osterloh Jörg (2007) *Die Lebensbedingungen und der Arbeitseinsatz von Kriegsgefangenen im „Dritten Reich“ und in der Sowjetunion.* In: Seidel Hans-Christoph – Tenfelde Klaus (szerk.): *Zwangsarbeit im Europa des 20. Jahrhunderts. Bewältigung und vergleichende Aspekte.* Essen, Klartext, 155–186.

Seewann Gerhard (2012) *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2.* Marburg, Herder.

Sigel Robert (1992) *Im Interesse der Gerechtigkeit. Die Dachauer Kriegsverbrecherprozesse 1945–1948.* Frankfurt/New York, Campus Verlag.

Spannenberger Norbert (2005) *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest, Lucidus.

Tilkovszky Loránt (1978) *Ez volt a Volksbund*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Tilkovszky Loránt (1994) *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*. Budapest, IKVA.

Tóth Ágnes (2020) *Németek Magyarországon 1950–1970*. Budapest, Argumentum.

Ueberschär Gerd R. (1990) *Die sowjetischen Prozesse gegen deutsche Kriegsgefangene 1943–1952*. In: Ueberschär Gerd R. (szerk.): *Der Nationalsozialismus vor Gericht. Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten 1943–1952*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 240–261.

Vitári Zsolt (szerk.) (2015) *Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944*. Pécs, Kronosz.

Wildmann Georg (2010) *Donauschwäbische Geschichte. Die Tragödie der Selbstbehauptung im Wirkfeld des Nationalismus der Nachfolgestaaten 1918–1944*. München, Verlag der Donauschwäbischen Kulturstiftung.

Wilke Karsten (2015) *Die Waffen-SS. Deutungsmuster der „Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit“ (HIAG) und andere Apologien*. In: Langebach Martin – Sturm Michael (szerk.): *Erinnerungsorte der extremen Rechten*. Wiesbaden, Springer, 157–175.

LEVÉLTÁRI ANYAGOK:

Bundesarchiv – Militärarchiv (BA MA) RW5 314 Reichswehr. Amt Ausland/Abwehr. Abteilung Amtsgruppe Ausland. Gruppe VI/Ausland VI (Kriegsvölkerrechtsfragen).

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegyei Levéltára - Soproni Levéltár (MNL GYMSML SL) V. 2. Ágfalva község iratai.

Pécsi Egyházmegyei Levéltár (PEL) III. Plébániai Levéltárak.

Vitári Zsolt

A JÖVŐ MAGYARORSZÁGI NÉMET ELITJE? NEMZETISZOCIALISTA NEVELŐOTTHONOK MAGYARORSZÁGON

Miután hosszú küzdelem után 1941-től lehetővé vált, hogy a magyarországi németek megalapítsák a Volksbund ifjúsági tagozatát, a Német Ifjúságot (Deutsche Jugend, DJ), megkezdődött a szervezet vertikális és horizontális kiépítése, egyesületi tevékenységének megszervezése. Noha a DJ vezetősége nagy lendülettel látott neki, hogy a birodalmi Hitlerjugend mintája alapján egy nemzetiszocialista szervezetet hozzon létre, háborúban fogant szervezetként ez a folyamat meglehetősen viszontagságos volt, s mire kézzelfogható eredményeket érhettek volna el, megkezdődött a hanyatlás időszaka. A nemzetiszocialista indoktrináció legerőteljesebben és leghatásosabban az ún. nemzetiszocialista nevelőotthonokban valósult meg, melyeket a fontosabb német iskolák mellett rendeztek be, s melyek a jövő náci elitjét voltak hivatottak kitermelni. Az otthonok szervezése 1941 őszén indult el, majd 1942-43-ban vett igazán lendületet, s 1944-re összesen 20 ilyen intézmény létesült. A tanulmány áttekinti az otthonok megszervezését, kialakítását, az ott végzett nevelőtevékenységet.

*

Jó másfél évtizedes küzdelmet, a harmincas évek elején bekövetkező irányváltást követően, s ennek nyomán a magyarországi német ifjúság dinamizálása, mobilizálása és politizálása (Vitári 2020: 143–166) 1941-re forduloponthoz ért. A második bécsi döntéssel egyidejűleg megkötött ún. bécsi népcsoport-egyezménnyel ugyanis lehetővé vált, hogy a Volksbund – immár a hazai németiség egyedüli szervezeteként – tagozatokat hozzon létre, tevékenységét a nemzetiszocializmus szellemében végezze, illetve akadálytalanul ápoljon kapcsolatokat Németországgal. 1941 nyarán hosszas előkészítés után megalakulhatott a Német Ifjúság elnevezésű szervezet, vagyis a Deutsche Jugend (DJ). (Vitári 2021a: 135–175) A Német Ifjúság magyarországi minták híján munkájának megszervezéséhez, nevelési programjának kialakításához, uniformizáltságához a birodalmi Hitlerjugendre támaszkodott, mely ekkora valódi államifjúsági szervezetként a német háborús mindennapok nélkülözhetetlen részévé vált. A Német Ifjúság létrejöttét követően az igazi fordulópont azonban 1942–43-ra esett, amikor a szervezet működése lassanként a mindennapokban is testet öltött, jóllehet háborúban született szervezetként a klasszikus ifjúsági szervezeti tevékenység ezer sebből vérzett.

Amíg Basch Ferenc Volksbund-vezető és társai, mint a húszas évek végének és a harmincas évek elejének ifjai, megelégedtek a világ németiségét egy azon csoport részének tekintő népközösségi eszmével, addig a 15–20 évvel később születettek számára ez már nem volt elégséges opció. Ők Baschékhoz képest is önálló útra törekedtek, a német népközösséget kevésnek tartották, s magukat megkülönböztetve, az akkori időszak ajánlatát elfogadva a nemzetiszocializmus felé fordultak. Vagyis nem annyira a nemzetiszocializmusnak való „bedőlés”, hanem a kiszakadás, lázadás általa biztosított lehetősége volt lényeges. Így az ifjúság esetében nemcsak egy külső igény és belső készítés lehetett az, ami a nemzetiszocializmusnak az előtérbe kerülését elősegítette, hanem egy emancipációs törekvés, egyfajta generációs leválás érzülete is.

A DJ vezetése – Huber Mátyás országos ifjúsági vezetővel az élen – egyértelműen totálisan mobilizált, uniformizált és nemzetiszocialista ifjúságban gondolkodott, melyet minden erővel igyekezett kiszakítani a magyar „kötöttségekből”, és a német népközösséghez való tartozást kizárólagossá tenni. E népközösségnek egy fajilag megalapozott, a saját faji sajátosságokat figyelembe vevő szellemi megtermékenyítésre volt szüksége, ami a nemzetsocializmusban öltött testet. A mindennapi gyakorlat, a szervezeti fogyatékoságok, a háborús igénybevétel (Vitári 2021b: 9–29), a folyamatos humán erőforrás-problémák azonban messze nem tették lehetővé e cél elérését, jó, ha a hazai német ifjúság egynegyede belépett a DJ-ba. Ezt az arányt csak az erdélyi és bácskai területek húzták felfelé. Vagyis ellentétben Szlovákiával, Horvátországgal és Szerbiával a magyarországi Német Ifjúság messze nem tudott a népcsoport teljes lefedettségét mutató ifjúsági szerveződése lenni.

Magyarországon az iskolák – a Volksbund-iskolák kivételével – és a német ifjúsági mozgalom egyáltalán nem vagy csak részben tudott megfelelni annak az igénynek, hogy egyrészt megfelelő szellemi kapacitással felvértezett ifjakat képezzen a népcsoport majdani vezetésére, s egyúttal a németiség identitásának gondozására. Másrészt ezt az új elitet ne csak egyszerűen a német identitásában, a német népközösséghez való tartozásában erősítse meg, s adjon megfelelő mentális alapot a jövőbeni munkájához, hanem e munka elengedhetetlennek tartott szellemi alapjának a nemzetiszocializmust tegye meg. Így a Német Ifjúság és a Volksbund-iskolák együttműködésére volt szükség ahhoz, hogy a nehézségek leküzdésével a tényleges elitképzés indulhasson el. A mintát ebben az esetben is Németország szolgáltatta, ahol komoly küzdelem folyt azért, hogy e kulcsfontosságú terület felett ki rendelkezzen döntő befolyással. Végül a kérdést nem is sikerült eldönteni, így a három főszereplő, a *Hitlerjugend*, a *Birodalmi Nevelésügyi Minisztérium* – majd az SS – és az *NSDAP* egészen 1945-ig három különböző iskolatípust tartott fenn erre a célra: az Adolf Hitler iskolákat (Hülshager 2015; Feller – Feller

2001; Klüver 2007), a nemzetpolitikai nevelőintézeteket (Nationalpolitische Erziehungsanstalten, NAPOLA) (Roche 2021; Ueberhorst 1969) és az NSDAP rendváraikat. (Ordensburg). (Moritz 2010; Heinen 2011) Magyarországon a Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) nyilvánvalóan nem jelent meg ilyen szereplőként, illetve az iskolák feletti felügyelet jogával éppen ellenkező hatást érvényesített, a HJ–NSDAP vonalnak megfelelő szint pedig a DJ–Volksbund-párosban testesült meg.

A nemzetiszocialista nevelőotthonnak mint intézménytípusnak az engedélyezése a bécsi népcsoport-egyezményen alapult, amely megerősítette a németységnek azt a jogát, hogy iskolákat hozzon létre. Annak a lehetősége is ezzel az egyezményrel vált lehetővé, hogy a hazai németység magát a nemzetiszocialista világnézethez tartozónak tarthatta, s az iskolák elnevezésében és működésében is lehetőséget kapott a nemzetiszocializmus vállalására.¹ Ennek nyomán az 1940-es években kialakított nevelőotthonok (Erziehungsheime) és nevelőintézetek (Erziehungsanstalten) azonban – a birodalmi mintáktól eltérően – nem képezték iskolát és diákotthonot integráló intézményt, hanem a meglévő, immár Volksbund által működtetett iskolák mellett létesültek kvázi kollégiumként. Vagyis az esetleges indoktrináció a nevelőotthoni tevékenységre szűkül, miközben az iskolában eltöltött idő a normál, országosan megszokott mederben, a VKM szigorú felügyelete mellett zajlott.

A Volksbund iskoláinak 1942 márciusában a *Volksbund Országos Iskolai Hivatala* új tantervet készített nemzetiszocialista alapon, amit a VKM a bécsi egyezmény ellenére elutasított, mert összeegyeztethetetlennek tartotta a magyar nemzethez való hűség elvével. Mindazonáltal a VKM soha nem adott ki állami tantervet a Volksbund iskolái számára. Hasonló ellenérzésekkel viseltetett a nevelőotthonokkal kapcsolatban, ahonnan ugyan nem számúzhette a nemzetiszocializmust, de éberen – bár jobbra eredménytelenül – őrködött a magyar hazához való hűség megfelelő ápolása felett. Két erdélyi otthon felkeresése után a VKM is arra jutott, hogy ezekben az intézetekben azzal a szándékkal képezik a fiatalokat, hogy a népcsoport nemzetiszocialista világnézetű értelmiséggel rendelkezzen. Ezért úgy vélték, hogy ezek az intézetek „nemzetiségi politikánk részéről igen nagy figyelmet” érdemelnek.² Ennek ellenére – éppen a bentlakás révén – ezek az intézmények adták a legkiterjedtebb lehetőséget arra, hogy a Volksbund saját – mikor milyen ideológiai megközelítésű – szellemében férjen hozzá a felnövekvő generáció nagyon keskeny szeletéhez.

¹ A VKM a szatmárnémeti tankerületi főigazgatónak, 39.903/1942.sz., VI/6. Budapest, 1943. január 16. – MOL, K 28, 115. cs., K 28-216-M.E.-1943-C-16395.

² Sipos Sándor miniszteri tanácsos a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Budapest, 1943. november 15. – MOL, K 28, 157. cs., K 28-1943-327-34116.

Németországban lányok ilyen intézménybe nem járhattak, nekik továbbra is rendelkezésre álltak az internátusok és diákotthonok. Magyarországon a lányok számára is nyíltak ilyen otthonok. Jutta Rüdiger, a Hitlerjugend leánytagozata, a Német Leányok Szövetsége (Bund Deutscher Mädel, BDM) egykori birodalmi vezetője szerint ilyenek csak Magyarországon léteztek.³ (Holträger 1993: 26; Rüdiger 1983: 325; Weltzer 2005: 14)

Az első nemzetiszocialista nevelőotthonok a korábbi iskolák vagy diákotthonok alapjain jöttek létre. A különböző iskolatípusok, tanárképző intézet és gimnázium mellé egyaránt települhettek. Így történt ez a budapesti Stefánia úti otthon esetében is. A még nagyobb múlttal rendelkezett a nagykárolyi fiú- és leányotthon- amelynek elődje az 1929/30-as tanévtől kezdve működött fiú- és leányotthonként német anyanyelvű gyermekek részére -az 1941/42-es tanévtől nemzetiszocialista nevelőotthonná vált.⁴

Az első otthonok engedélyeztetése az egyértelmű nemzetiszocialista törekvések miatt, nem kevés problémát okozott az érintett tankerületi felügyelőknek. Az addigi gyakorlatnak és meggyőződésüknek, illetve abbéli jogos igényüknek megfelelően, hogy a nemzetiszocializmus terjedését ne segítsék elő, nem akarták felvállalni az otthonok engedélyezésének ódiáját, noha ez az 1935. évi VI. tc. értelmében a tankerületi főigazgatók hatáskörébe tartozott. A nagykárolyi otthon esetében sem kívánta magára vállalni a döntést az illetékes tankerületi főigazgató, így a VKM-hez fordult, s ez alapján végül engedélyezte az intézmény működését. 1942 őszén a szászrégeni leányotthon esetében a marosvásárhelyi tankerületi főigazgató is a VKM-re hárította a döntést. A Volksbund viszont maga is tovább súlyosbította a kialakult helyzetet, hiszen nem egy alkalommal követte el azt a hibát, hogy az engedélyeztetést már a tanév megkezdése után nyújtotta be, ami nyilvánvalóan szabályellenes volt, így az ügy már a miniszterelnökség elé került, hogy intézkedjenek-e a bezárásáról, illetve hogy engedélyezhető-e egyáltalán az intézmény.⁵ (Tilkovszky 1978: 171)

Hasonlóan már meglévő intézmény alakult át nemzetiszocialista nevelő intézetté 1941 tavaszán Szászrégenben is, ahol a Stefan Ludwig Roth nevét viselő nevelőintézet jutott erre sorsra. Az épület korábban is a gyermeknevelést szolgálta, hiszen a nemzetiszocialista nevelőotthon helyén korábban evangélikus árvaház volt, amelyben 1935/36-ban 20 árva élt. 1941 nyarán a szászrégeni otthont bővítették, így befogadóképessége jelentősen nőtt. Miután

³ Dr. Siposs Sándor min titkár jelentése észak-erdélyi hivatalos útjáról a m. kir. miniszterelnöknek, Budapest, 1943. december 9. – MOL, K 28, 157. cs., K 28-1943-327-34116.

⁴ A VKM a szatmárnémeti tankerületi főigazgatónak, 39.903/1942.sz., VI/6. ü.o., Budapest, 1943. január 16. – MOL, K 28, 115. cs., K 28-216-M.E.-1943-C-16395.

⁵ Uo.; A VKM a miniszterelnöknek, 39.585/1942.sz., VI/6. ü.o., Budapest, 1942. október 8. – MOL, K 28, 115. cs., K 28-216-M.E.-1943-C-27148.

az 1941 szeptemberében már 150 növendékkel rendelkező intézet a visszacsatolt területen volt, itt a korábbi hagyományok szerint nemzetiszocialista külsőségek is erőteljesebbek voltak. 1941 őszén a szászrégeni otthon vezetőjét, Arnold Rothot Baschsal szembeni radikális ellenzékiéje miatt eltávolították pozíciójából, egy ideig Heinz Binder területvezető vezette az intézetet megbízottként, majd Gerhardt Kelp lechnitzi járásvezető kapott vezetői megbízást.⁶

Szászrégen, német város az új határon, milyen gazdagon megajándékozta a magyarországi német ifjúságot, mert itt van az igazi német ifjúságnevelés helye, a Stephan Ludwig Roth Otthon. Egyszerűek, szinte spártaiak a hálótermek, példás rend van a világos és tiszta munkaszobákban és aztán ezek a fiatalok: egyenes és magabiztos, büszke alázatában szabad és egyenes, tartása, tekintete, minden mozdulata arról árulkodik, hogy itt olyan ifjúságot vezetnek, amely mélyen akarja, hogy vezessék. Semmi erőltetett, semmi mesterkéltnem látszik itt. Nem, itt olyan ifjúság nő fel, ahogy a német ifjúság élni akar és amilyené válni akar: kemény, de büszke, a legmélyebb belső megélés által fegyelmezett és a nagy célra összpontosító ifjúság: Te semmi vagy, a néped a minden! – tudósított a Volksbund lapja, a *Deutsche Zeitung*.⁷

A hidasi otthont Mühl Henrik, a Volksbund Tolnai megyei vezéregyénisége jelenlétében ünnepélyes keretek között avatták fel 1941 decemberében. Ebben az időben már működött a pécsi otthon is. A népcsoportvezető szándékai szerint minden felsőbb iskolához ilyen otthonok létesítését tervezték, és a megvalósítás is nagy léptekkel haladt előre. Így 1942 tavaszára a 8 otthonban (Budapesten, Besztercén, Pécsen, Hidason, Nagykárolyban és Munkácson, valamint két nemzetiszocialista nevelőintézetben Budapesten és Szászrégenben) már 700 ifjú élt és tanult.

⁶ Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Német, 24.223 sz. B.kt. 1941, Budapest, 1941. augusztus 1. – MOL, K 149, 651/9. d., K-149-1941-651f9; VDU Gebiet Siebenbürgen. Bericht der Gebietsleitung bzw. des Gebietsführers von Siebenbürgen über die Zeit vom 1. September 1941 bis 30. November 1941, Bistritz, 1. Dezember 1941 –PAAA, R 100411; Aschermittwoch in der NS-Erziehungsanstalt „St. L. Roth“ in Sächsisch-Regen. *Deutsche Zeitung (DZ)*, 9. März 1941. 5.; So leben unsere Jungen in der NS-Erziehungsanstalt in Sächsisch-Regen. *DZ*, 13. Februar 1942. 3.; Neuaufnahmen von Jungen in die nationalsozialistische Erziehungsanstalt. *DZ*, 4. Juni 1941. 4.; Deutsche Feierstunde in Sächsisch-Regen. *DZ*, 16. November 1940. 3.

⁷ „Sächsisch-Regen, deutsche Stadt an der neuen Grenze, wie reich beschenkst du die deutsche Jugend Ungarns, denn hier steht die Stätte echter deutscher Jugendbildung, das Stephan Ludwig Roth-Heim. Einfach, fast spartanisch die Schlafräume, mustergültige Ordnung, licht und sauber die Arbeitsräume und dann diese Jugend: grad und selbstbewusst, in stolzer Unterordnung frei und aufrecht, ihre Haltung, ihr Blick, jede Bewegung sagt es uns, hier wird eine Jugend geführt, die zutiefst geführt werden will. Nichts gezwungenes, nichts künstliches ist hier zu bemerken. Nein, hier wächst eine Jugend heran, wie eben deutsche Jugend leben und werden will: hart aber stolz, diszipliniert aus tiefstem inneren Erleben heraus und ausgerichtet auf das große Ziel: Du bist nichts, dein Volk ist alles!“ – Stephan Ludwig Roth-Heim. *Deutsche Zeitung (DZ)*, 24. November 1940. 3.

Így már az is kikristályosodott, hogy az intézmények között az utóbbi kettőt, az elitképzés elitjének tekintették, s ezt az elnevezésben is érvényesíteni kívánták. A két típusban az alapelvek azonosak voltak, s csak abban különböztek, hogy az intézetek szigorúbb követelményeket támasztottak az ifjakkal szemben, amelyek már a felvételin is megmutatkoztak. Budapesten nem sokkal később összesen 3 intézmény működött: egy nevelőotthon, egy nevelő intézet és egy nemzetiszocialista tanoncnevelő intézet (NS-Lehrlingserziehungsheim), utóbbi volt országosan már a kilencedik intézmény volt.⁸ Az intézet eredetileg a Lendvay utcában kezdte meg működését, amit később hely hiány miatt áthelyeztek a Benczúr utcába, s benne a Bleyer Jakab Gimnázium növendékei laktak, amely első német gimnázium volt a trianoni Magyarországon, 1940. szeptember 26-án nyitották meg. Az otthon a Stefánia út 38. szám alatt volt. Ebben gimnazistákat és kereskedelmi iskolai tanulókat helyeztek el, majd a Stefánia 33-ban egy újabb hasonló otthon létesült lányok részére. Ebben 80–100 leány lakott, akik szintén a Bleyer Gimnáziumban vagy a Kereskedelmi Iskolában tanultak.⁹ (Holzträger 1993: 29; Weltzer 2005: 35) A következő tanévre a Volksbund további 6 otthon felállítását tervezte: Újvidéken, Újverbászon, Apatinban, Hódságon, Baján és Németbólyban. 1942 őszén végül Baján, Németbólyban, Újverbászon és Újvidéken nyíltak meg az otthonok. Ezek az otthonok csak fiúkat fogadtak, Újverbászon csupán a helyi tanárképző intézet növendékeit vették fel. Valamivel később Hódságon külön fiú- és leányotthon létesült. 1942 nyarán a beszercei otthont jelentősen bővítettek, így ősszel pótfelvételekre is sor került. Szászrégenben 1942 őszén 30 fővel kezdte meg működését a lányotthon, egy évvel később már 86-an voltak, így az otthont ott is ki kellett bővíteni. Lányotthonok nyíltak még Újvidéken, Nagykárolyban és Munkácson, majd Újverbászon is.¹⁰ (Weltzer 2005: 35–36; Holzträger 1993: 29) A DJ tehát

⁸ Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Német, 25.492. sz. B.kt.1941, Budapest, 1941. december 30. – MOL, K 149, 651/9. d., K-149-1941-651f9; Másolat. Pécsi Tankerületi királyi Főigazgató jelentése a pécsi német gimnázium ügyében, Pécs, 1941. december 19. – BML, IV 1401a, Pécs szabad királyi város főispánjának bizalmas iratai, 31/1942; Huber, Matthias: Die deutsche Jugendbewegung in Ungarn. *Südostdeutsche Rundschau*, 1 (1942) 3. 166–173., itt 168.; Eine kämpferische volksdeutsche Jugend wächst heran. *DZ*, 3. Mai. 1942. 6.; Bedingungen für die Aufnahme in unsere NS-Erziehungsstätten. *DZ*, 17. Mai 1942. 3.; Ehrenappel des Kreises Budapest. *DZ*, 24. Februar 1942. 1.

⁹ Aus dem Jakob Bleyer-Gymnasium und dem NS-Erziehungsheim. *DZ*, 7. Dezember 1941. 4.; Sie lernen deutsch. *DZ*, 7. Dezember 1941. 7.

¹⁰ Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő, 12.003. sz., B.kt. 1942, Budapest, 1942. június 26. – MOL, K 149, 651/9. d., K 149-1942-651f9. és Mi a feladata a magyarországi N.S. Erziehungsanstaltoknak? Másolat a 16.091/1942. VII. res. B.M. számú iktatmányból – MOL, K 28, 108. cs., K 28-209-M.E.-1942-C-23577; Bedingungen für die Aufnahme in unsere NS-Erziehungsstätten. *DZ*, 17. Mai 1942, 3. o.; Aufnahmeprüfungen und Einschreibungen in den NS-Erziehungsstätten. *DZ*, 7. Juni 1942. 5.; Aufnahmeprüfungen und Einschreibungen in den NS-Erziehungsstätten. *DZ*, 19. Juni 1942. 4.; Mitteilungen des Amtes der NS-Erziehungsstätten des VDU. *DZ*, 30. August 1942. 6.

mindenhol leányotthont is nyitott, de legalábbis tervezett, ahol már fiúotthon működött.

1943-ban már összesen 20 nemzetiszocialista nevelőotthonban folyt a nevelés, amelyekben Basch a Volksbund 1944. évi rendes közgyűlésén elmondott beszéde szerint 1071 fiút és 493 leányt helyeztek el, 448 fővel többet mint egy évvel korábban. Az otthonok száma még 1944 közepén sem volt magasabb, így ezt a végleges számnak tekinthetjük. Weltzer szerint a bolyi azonban még 1944-ben is épülőben volt. Ő összesen 22 otthont tartott számon, 14-et a fiúk, 8-at a lányok részére. Az otthonok nagyjából négyéves fennállása alatt Weltzer becslései szerint kb. 2400 növendék fordulhatott meg bennük, 1400 10–14 éves és 1000 15–19 éves.¹¹ (Weltzer 2005: 35–37)

Szervezetileg a nemzetiszocialista nevelőotthonok hasonultak a német mintához, vagyis az Adolf Hitler iskolák felépítéséhez. Egy-egy osztály egy szakaszt alkotott, 1–4 osztály pedig egy csapatot. A *Népi Német Közvetítőszerv* (Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi) jelentéséből kitűnik, hogy 1944 végén a birodalom által megszállt, illetve felügyelt területeken továbbra is teljes lendülettel folyt az utánpótlás-toborzás. A Birodalmi Ifjúságvezetés ösztönzésére kiválasztótáborokat terveztek az Adolf Hitler iskolák számára, s a SS birodalmi vezére, Heinrich Himmler előtt feküdt egy tervezet az Adolf Hitler iskolák és nemzetpolitikai nevelőintézetek jövőbeni szerepéről a népcsoportokban. Vagyis ebből arra következtethetünk, hogy ezeket az intézményeket egyben a birodalmi intézetek társaiként kezelték, másrészt arra, hogy a birodalmi Adolf Hitler iskolák számára is toboroztak tagokat a népcsoportok körében.¹² A környező országokban évi rendszerességgel küldtek jelentős számban (100 fő körül) ifjakat ezekbe az intézményekbe, de a magyarországi DJ nem így tett.¹³ (Seewann – Spannenberger 1999: 450) A nemzetiszocialista nevelőotthonok, a Volksbund nem szokványos tanulóotthonai voltak. A szándékok és a magyar jelentések megállapításai szerint is ezekben az intézetekben a diákok a birodalmi normák szerint éltek. Ennek szellemében a szászrégeni leányotthon vezetője, Emarie Fromm, aki egyúttal az összes leányotthon felügyelője is volt, így nyilatkozott az otthonokról: „A valódi nevelőintézetté váltak, ahol fiaink és lányaink a

¹¹ Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő, 3034. sz., B. kt. 1944, Budapest, 1944. február 25. – MOL, K 149, 651/9. d., K 149-1944-651f9.; Jahreshauptversammlung des Volksbundes. *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das Europäische Nationalitätenproblem*, 17 (1944) 7–8. 166.; Jahrestagung des Volksbundes der Deutschen in Ungarn. *Deutschtum im Ausland*, 7 (1944) 3–4. 70.; Die NS-Erziehungsheime. *DZ*, 1944. február 22. 5.

¹² Magyar Királyi Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnokság, Másolat a 7159/1943. VII. res. B.M. sz. iktatmányból, Budapest, 1943. április 15. – MOL, K 28-1944-209-17563; Monatsbericht August 1944 des Hauptamtes Volksdeutsche Mittelstelle, PAAA, R 100899, pp. 408960.

¹³ Basch perében tudatos döntésnek nevezte, hogy a Volksbund nem küldött ifjakat az Adolf Hitler iskolákba.

Führer által akart és általunk előirányzott nevelést kapják, s így az ideális német ember kinevelésének céljához a legközelebb állnak.“¹⁴ (Weltzer 2005: 37) Az otthonlakók nemcsak a Volksbund, hanem az NSDAP *Külföldi Szervezete* (Auslandsorganisation, AO) rendezvényein is részt vettek, ami elsősorban Budapesten volt jellemző. A magyar megfigyelők viszont – legalábbis egy részük – úgy tűnik 1942-ig nem voltak kellőképpen informálva ezeknek az intézményeknek a munkájáról, vagyis nem vizsgálták a német Adolf Hitler iskolákat. Ha ezt ugyanis megtették volna, akkor nem Arthur Seyss-Inquart hollandiai birodalmi biztos beszéde kellett volna ahhoz, hogy – egy jelentés szerint –, végre lelepleződjön ezen intézetek valódi szándéka, vagyis a vezető-utánpótlás biztosítása a nagy germán közösség számára egész Európában. Magyarországon voltak hangok, amelyek úgy gondolták, hogy ezek az iskolák az egykori porosz kadétiskoláknak felelnek meg, s azért is veszélyesebbnek látták a helyzetet, mint Hollandiában, mert ott német és holland tanárok vegyesen oktatták a növendékeket, míg Magyarországon csak német tanerő volt.¹⁵ Arra már nem terjedt ki a figyelmük, hogy a holland tanerő faji alapon tolerálható volt, a „fajidegen” magyar viszont nem.

Mivel az otthonokat deklaráltnan az elitképzés intézményeinek tartották, fenn kellett tartani annak látszatát, hogy valóban a legrátermettebbeket választják ki. A valóságban vélhetően nem volt akkora túljelentkezés, mint a DJ sugallta, nem valószínű, hogy a német lakosság egy ilyen új jelenségre azonnal pozitívan reagált volna. Mindenesetre komplex felvételi eljárást dolgoztak ki. A kevés rendelkezésre álló helyre hivatkozva ezekbe az intézményekbe a népcsoportból csakis a legjobb eredményekkel rendelkezőket igyekeztek felvenni, ami azt is biztosította, hogy a következő vezetőgeneráció minden ismerettel és egyéb szükséges tudással rendelkezzen a népcsoport életének vezetéséhez.

Kiket vártak? Német fiúkat és leányokat bármely rétegből, 10 és 18 éves kor között, akik a német gimnáziumba, középiskolába vagy a német tanárképző szemináriumba jártak, de csakis testileg nagyon jól fejlett, fajilag értékes, szellemileg élénk és elszánt ifjakat – legalábbis ez szerepelt a felhívásban.¹⁶ A felvételi kérelmeket május hó folyamán kellett benyújtani, amit júniusban a felvételi vizsgák követtek. A felvételi pályázatnak tartalmaznia kellett a személyes adatokon túl a látogatandó iskola nevét, a kézzel írt életrajzot, amelyeket a

¹⁴ „Sie sind zu wahren Erziehungsstätten geworden, wo unsere besten Jungen und Mädchen, die vom Führer gewollte und von uns erstrebte Erziehung bekommen, stehen sie doch dem Ziele der Heranbildung des idealen deutschen Menschen am nächsten“. *Jugend voran*, 3 (1944) 7. 7.

¹⁵ Mi a feladata a magyarországi N.S. Erziehungsanstaltoknak? Másolat a 16.091/1942. VII. res. B.M. számú iktatmányból – MOL, K 28, 108. cs., K 28-209-M.E.-1942-C-23577.

¹⁶ Neuaufnahmen von Jungen in die nationalsozialistische Erziehungsanstalt. *DZ*, 4. Juni 1941. 4.; Huber, Matthias: Die deutsche Jugendbewegung in Ungarn. *Südostdeutsche Rundschau*, 1 (1942) 3. 166–173. itt 172.

kiszemelt nevelőotthon vezetőjének kellett elküldeni. A felvételi vizsgán sor került egy kiterjedt orvosi és faji vizsgálatra. Ezt követően egy összetett vizsga következett, amelyből kiderülhetett, hogy „szellem és karakter mennyire szólnak a felvétel mellett”, s hogy a test eléggé teljesítőképes és formálható-e. A felvételre elviekben csak e vizsga teljesítése után került sor.¹⁷ (Holzträger 1993: 27–28) A sikeres felvételi után a beiratkozáshoz szükséges volt még az illetékes járási, illetve területi DJ-vezető támogatására, az utolsó iskolai bizonyítványra és a nagyszülőkig visszavezetett származási igazolására. Vagyis az intézményekben érvényesítették a Németországban szokásos árjaparagrafust. A szülőket nyomtatékosan felkérték, hogy a gyerekük felvételét abba az intézménybe kérjék, amely lakóhelyükhöz a legközelebb fekszik, de a Volksbund fenntartotta a jogot, hogy az ifjakat más intézetbe irányítsa át, ha egy már megtelt.¹⁸ Sikeres felvételi után a szülőkre a beiratkozási díjon felül a bentlakás költsége rótt a legnagyobb terhet.¹⁹ A szegényebb családokból származók kedvezményt kaphattak, amit az iskolai év folyamán bármikor visszavonhattak, ha a tanulók teljesítménye nem érte el a kívánatos szintet. Az ezt megfizetni nem tudó, de tehetséges gyerekek igénybe vehetették a *Német Népszegély* (Deutsche Volkshilfe, DV) tanulmányi kölcsönét.

Kizárta magát a felvétel alól az, aki évisméltó volt, aki nem teljesítette követelményeket, vagy más módon vált méltatlanná. Mindenkinek kifogástalan „német magatartást” kellett mutatnia. Ha valakit kizártak az egyet jelentett azzal, hogy minden hasonló intézetből kizárta magát. A másik jelentős költség az egyenruha ára volt, mert az otthonokban a DJ amúgy csupán sporadikusan elterjedt egyenruhája jelentette a kötelező viseletet, hiszen a növendékek származásának elrejtése fontos volt az ideológiai nevelés sikerességére nézve. Lányok részére ruhaként 1–2 dirndl, illetve egyenruha (sötétkék szoknya és két fehér blúz) volt kötelező.²⁰ (Holzträger 1993: 28)

A háborús helyzet súlyosságát mutatta, hogy az 1943–44-es tanévre már mindenkit a rendőrhatalom és élelmezési kijelentő bemutatásával vettek fel az intézménybe, valamint az is, hogy az ellátási díjat lehetőség szerint inkább természetben kellett leróni (zsír, liszt,

¹⁷ A felvételi díja 10 pengő volt. Bedingungen für die Aufnahme in unsere NS-Erziehungsstätten. *DZ*, 17. Mai 1942. 3.; A budapesti Stefánia út 38. szám alatti otthonban felvételi kérdőívet adtak ki. A kérdések között olyan is szerepelt, amely a szülők vagyoni helyzetére kérdezett rá. – Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Német, 18.373 sz. B.kt. 1941, Budapest, 1941. december 5. – MOL, K 149, 651/9. d., K-149-1941-651f9.

¹⁸ Uo.

¹⁹ 1942-ben havonta 63 Pengő, 1943-tól 9–100 Pengő.

²⁰ Bedingungen für die Aufnahme in unsere NS-Erziehungsstätten. *DZ*, 17. Mai 1942. 3.

szalonna, tojás, burgonya stb.). A növendékeknek biztosított zsebpénzt a közös zsebpénzkasszába kellett befizetni.²¹ (Holzträger 1993: 27–28)

Az otthonok feladata az volt, hogy az iskolai oktatást kiegészítve saját nemzetiszocialista nevelőmunkával biztosítsák azt az utánpótlást, amely a jövőben a német kultúra és a német népcsoport fennmaradását biztosíthatta. Így az otthonok „teljes értékű” emberek kinevelését tartották szem előtt, vagyis a szellemi képzés mellett kiemelkedően hangsúlyos szerepet kapott testi nevelés, és a katonás fegyelem, de emellett ugyancsak megfelelő világnézeti szellemben egyéb tevékenységek is: főleg a zene. Az oktatást az intézetek saját tanári karral, míg az otthonok „kölcsonzött tanárokkal” igyekeztek megvalósítani. A budapesti otthonokban rendszeres vendégek voltak a Volksbund vezető tisztségviselői, így például Binder területvezető és Huber országos ifjúságvezető is.²² További cél volt az individualista nevelés kiküszöbölése és ezért az az általános törekvés, hogy lehetőleg csapatokban közösségi nevelést folytassanak, itt még inkább érvényesült. A közös élet (közös lakóhely, közös munka, étkezés, alvás) már önmagában is személyiségformáló volt.²³

Az oktatás a lehetőleg magas általános tudás, hasznos ismeretek megszerzését szolgálta. Ezáltal is szakítani kívánt a korábbi oktatással, amely csakis a tudásra helyezte a hangsúlyt, s mellette teljesen elhanyagolta a további nevelési területeket. Így senki sem foglalkozott a testtel és a karakterrel. Ezzel szakított gyökeresen a nemzetiszocializmus, amikor a testileg egészséges és karakteres emberek kinevelésére helyezte a hangsúlyt. Így a magyarországi otthonok három fő elvnek kívántak megfelelni:

- testi felkészítés és csapatos nevelés;
- jellemi-erkölcsi nevelés és világnézeti iskolázás;
- tudományos-szellemi nevelés. Nem csupán az általános műveltséget kívántak közvetíteni, hanem a megszerzett ismeretekből mint építőkövekből vezették el a növendékeket a nemzetiszocializmushoz.

A teljes nevelés közösségi nevelés, a keménység, a katonás fegyelem, a bajtársiasság szellemében folyt, vagyis összességében „német embernek nevelni.” Nem az egyes területeken kimagasló eredmény volt a cél, hanem minden területen az általános tudás. Másutt

²¹ Aufnahmebedingungen der NS-Erziehungsheime und NS-Mädchenheime des VDU. *DZ*, 28. Mai 1943. 3.; Aufnahmebedingungen in die NS-Erziehungsstätten des VDU. *Jungkamerad*, 4 (1942) 5 (Mai). 15.

²² Wie arbeiten unsere NS-Erziehungsheime? *DZ*, 22. Januar 1942. 3.; Bedingungen für die Aufnahme in unsere NS-Erziehungsstätten. *DZ*, 17. Mai 1942. 3.; Beszélgetés a budapesti nemzetiszocialista nevelőintézet egyik növendékével. Másolat a 21.461/1942. VII. res. B.M. számú iktatmányból – MOL, K 63, 204. cs., K 63-8321-1942-21/7.

²³ Huber, Die deutsche Jugendbewegung in Ungarn. 172.

már egy új, saját típus kinevelését tűzték ki célul, a népi német „tisztá” típusát. „Ezzel egy fontos hazafias feladatot teljesítenek, mert megbízható, hűséges, fegyelmezett, katonás és harcos férfiakat nevelnek, akik a nép- és hazaszeretetet nemcsak mondják, hanem élik is.”²⁴ (Weltzer 2005: 38)

A képzés egyik oszlopát így a világnézeti nevelés jelentette, amely nemcsak az iskolázás és tanfolyamok keretében jelent meg, hanem minden egyéb tevékenység is tartalmazta. A napirend, az otthonok berendezése is ezt közvetítette. Éppen ez volt a siker záloga is, hiszen – eltérően a DJ egyesületi gyakorlatától – itt minden tényező egymást erősítette, ami a hatékonyságot rendkívüli módon megnövelte. A klasszikus világnézeti nevelést, melyet előadások, filmvetítések, felolvasások, énekórák stb. közvetítettek, s leginkább az otthonok vezetői szervezték, szinte kizárólag német témák töltötték ki. Így előadásokat hallgattak a háborúról, a nemzetiszocializmusról, „te semmi vagy, a néped minden” jelszaváról, Adolf Hitler mozgalmáról, a nemzetiszocialista mozgalom céljairól, a külföldi németsegről, a Német Birodalomról, mint Európa uráról, Európa minden németjének országáról stb. Az egyik legfőbb tankönyv Hitler Mein Kampfja volt, amelyet a fiatalok az otthonokban töltött évek alatt gyakorlatilag mondatról-mondatra értelmeztek és elsajátították.²⁵ (Holzträger 1993: 30)

Az oktatásban helyet kapott a langemarcki hősök,²⁶ a feldhernnhalle-i áldozatok²⁷ emléke is, jelen voltak a legfőbb német indulók, a német himnusz és a Horst Wessel dal.²⁸ Filmeket néztek a náci tömegrendezvényekről, így a müncheni november 9-i emlékfelvonulásról, a pártnapokról, az SS-be felvettek búcsúztatójáról.

A faji témák, a „vér tisztántartásának kérdése” (nincs házasság idegen nemzetiségűekkel) mellett az otthonokat a kultúra helyeivé akarták kiépíteni, ahol a zene, a tánc és a művészeti nevelés a világnézeti nevelés megtámogatására szintén a középpontba került. A vasárnapi elfoglaltságok közé tartoztak a délutánonként megrendezett zenei és irodalmi műsorok, amelyeken Wagner, Beethoven, Goethe és Schiller, stb. műveket adtak elő. Emellett helyett

²⁴ Uo. 168.; Unsere Erziehungsstätten. *Jungkammerad*, 4 (1942) 5 (Mai). 9.; Eine kämpferische volksdeutsche Jugend wächst heran. *DZ*, 3. Mai. 1942. 6.; Was wollen unsere nationalsozialistischen Erziehungsstätten. *DZ*, 3. Mai 1942. 5.

²⁵ Beszélgetés a budapesti nemzetiszocialista nevelőintézet egyik növendékével. Másolat a 21.461/1942. VII. res. B.M. számú iktatmányból – MOL, K 63, 204. cs., K 63-8321-1942-21/7.

²⁶ Az első világháború egyik csatájának helyszíne Nyugat-Flandriában, ahol 1914-ben többségében fiatal önkéntesek vesztették életüket.

²⁷ Az 1923. novemberi müncheni nemzetiszocialista puccskísérlet halottai.

²⁸ Nemzetiszocialista SA-induló, amely 1933–1945 között Németország nem hivatalos, második himnuszaként szolgált.

kapott a házi, a kerti munka és barkácsolás is.²⁹

A honismeretet - a szászrégeni otthon vezetője elmondása szerint - a DJ vezetőjének kérésére iktatták be. A minisztérium megfigyelője szerint, ennek keretében nem a magyar valamint a német sorsközösség és a magyar állam iránti hűség ápolásáról volt szó, hanem inkább a boldoguláshoz szükséges ismeretek elsajátításáról. A legfőbb ellenségek a zsidók, és ekkorra már az angolok voltak – az egyik diák beszámolója szerint, a magyarokra a hivatalos propaganda alapján, barátokként tekintettek, de csakis a fegyverbarátság miatt. Nem felejtették azonban az ifjakba plántálni, hogy a török kiűzése Magyarországról, s az ország újjáépítése, a városok újjáépítése, az ipar és a mezőgazdaság rendbehozása mind csakis német teljesítmény volt, s nélkülük csak pusztá lett volna az ország.³⁰

Az otthonok célja a testileg ellenálló, értékes karakterű és szellemileg egészséges fiatalok kinevelése volt, de ezek közül is a testileg egészséges fejlődés volt a legelső. Az ökölvívás, birkózás és úszás voltak a legalapvetőbb sportágak. Bár az iskolai köteleesség teljesítését is fontosnak vélték, egy „csak kiváló”, de a testi nevelésben „járatlan” tanulóknak nem volt helye ezekben az intézményekben. A testi nevelés terén mutatott jó eredmények határozták meg a bizonyítványt is. Az intellektuális nevelés háttérbe szorult, ehhez szigorú vizsgák sem társultak. A nemzetiszocialista nevelőotthonok és az NSDAP AO közötti jó viszony eredményeként az előbbieknövendékei Budapesten használhatták az AO Frangepán úti sporttelepét is, ahol SA-tagok felügyelete alatt gyakorolhattak.³¹

A nemzetiszocialista otthonok, bár deklaráltan vezető utánpótlásra szakosodtak, nyilvánvaló azonban, hogy háború esetén katonákra van szükség. Az innen kikerülő növendékek később jól megalapozott nemzetiszocialista szellemiségű tiszttekként, a csapatszolgálatban is fontos szerepet kaphattak. Ráadásul a háború után is szükség volt rájuk, hiszen a fellázadó ellenség ellen továbbra is sok katonára volt szükség.³²

²⁹ Sipos Sándor miniszteri tanácsos a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Budapest, 1943. november 15. – MOL, K 28, 157. cs., K 28-1943-327-34116; Zum dritten Arbeitsjahr der NS-Erziehungsstätten. *Jugend voran*, 2 (1943) 2. 4.; Singen und Musik in den NS-Erziehungsstätten. *Jungkamerad*, 4 (1942) 5 (Mai). 11.

³⁰ Sipos Sándor miniszteri tanácsos a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Budapest, 1943. november 15. – MOL, K 28, 157. cs., K 28-1943-327-34116; Beszélgetés a budapesti nemzetiszocialista nevelőintézet egyik növendékével. Másolat a 21.461/1942. VII. res. B.M. számú iktatmányból – MOL, K 63, 204. cs., K 63-8321-1942-21/7.

³¹ Beszélgetés a budapesti nemzetiszocialista nevelőintézet egyik növendékével. Másolat a 21.461/1942. VII. res. B.M. számú iktatmányból – MOL, K 63, 204. cs., K 63-8321-1942-21/7; Mi a feladata a magyarországi N.S. Erziehungsanstaltennek? Másolat a 16.091/1942. VII. res. B.M. számú iktatmányból – MOL, K 28, 108. cs., K 28-209-M.E.-1942-C-23577; Zum dritten Arbeitsjahr der NS-Erziehungsstätten. *Jugend voran*, 2 (1943) 2. 4.; Ganze Kerle wachsen im Bleyer-Gymnasium auf. *Der Volksdeutsche*, 17 (1941) 10. 4.

³² Beszélgetés a budapesti nemzetiszocialista nevelőintézet egyik növendékével. Másolat a

A nevelési program mellett, illetve annak segítségével különös gondot fordítottak a jellemnevelésre, a hősiessé gondolkodásra nevelésre, és a külső megjelenésre is. A növendékeknek bátorságot, kitartást és hitet kellett szerezniük, ezen kívül keménységet, csakis így válhatták német emberré, német közösségi emberré, a Führer hűségét követőivé. „Ezért a német lány, akárcsak a német fiú, köteles hűséges maradni a Führerhez és teljesen hozzá tartozni, különösen a háború alatt. Azt akarjuk, hogy egész ifjúságunk megtanuljon természetes bajtársiasságban gondolkodni és cselekedni.”³³ (Holzträger 1993: 29–30)

A képzés keménysége intézetenként változó volt. A budapesti otthonokban ténylegesen jobban követték a birodalmi mintákat mint vidéken. A csendőrség egyik informátorának a Stefánia út 38. sz. alatti otthon növendékétől kapott információk készült beszámolójából leszűrhető, hogy a túl nagy szigorúság és a katonás élet nem mindenki számára volt vonzó. Minden gorombaságot és gyávaságot megbüntettek. A gyerekek hiányolták a szabadidőt, amelynek következtében az önálló játékokra szinte semmi idő sem maradt. A játékokat is a képzés részének tekintették, vagyis az is vezényszóra ment. A DJ maga is beismerte, hogy a nemzetiszocialista nevelőotthonok gyakran kemény követelményeket állítanak a növendékekkel szemben, de álláspontja szerint a szellem és a német jövő érdekében ezt mindenki szívesen vállalta.³⁴

A szigor a napirendben is megmutatkozott. Szászrégenben a következő volt a napirend: reggeli kültéri gimnasztika időjárástól függetlenül, reggeli, reggeli ünnepség (Morgenfeier), a Führer népiségi szava (napi mottó, egyfajta nemzetiszocialista fohász), dal, tanítás, ebéd, szabadidő, 2–3 óra tanulás, zeneórák, hetente egyszer sport a sportpályán, népszínmű, vacsora. Heti egyszer világnézeti nevelésre került sor, minden pénteken nagytakarítás, hetente egyszer kávédelután volt. A nap az esti gyülekezéssel zárult. Minden negyedik vasárnap délelőtt szabad volt, ilyenkor a fiatalok kialszhatták magukat vagy templomba mehettek. (Holzträger 1993: 29)

A budapesti lányotthonban a napirend pedig a következőképpen alakult: reggel hatkor volt

21.461/1942. VII. res. B.M. számú iktatmányból – MOL, K 63, 204. cs., K 63-8321-1942-21/7.

³³ „Deshalb ist das deutsche Mädel genauso wie der deutsche Junge verpflichtet, dem Führer die Treue zu halten, und gerade im Kriege ganz ihm zu gehören. Wir wollen, dass unsere gesamte Jugend in einer selbstverständlichen Kameradschaft denken und handeln lernt” – *Jugend voran*, 1 (1942) 9. 3.; *Jugend voran*, 3 (1944) 7. 7.

³⁴ Beszélgetés a budapesti nemzetiszocialista nevelőintézet egyik növendékével. Másolat a 21.461/1942. VII. res. B.M. számú iktatmányból – MOL, K 63, 204. cs., K 63-8321-1942-21/7; Vö. So leben unsere Jungen in der NS-Erziehungsanstalt in Sächsisch-Regen. *DZ*, 13. Februar 1942. 3.; Ganze Kerle wachsen im Bleyer-Gymnasium auf. *Der Volksdeutsche*, 17 (1941) 10. 4.

ébredt, kezdetben még reggeli torna is volt. Hétkor reggeli sorakozó, napi mottó (Tagesspruch), dal, reggeli, tanítás, 14–15 óra között ebéd, majd szilencium 18.30-ig, vacsora, majd egy óra felolvasás vagy éneklés. A sport nagyon szegényes volt. Nem volt torna, sem tornaterem, csak két hetente úszás a Margit-szigeti uszodában. Sokat próbáltak a rádióműsorokra, többnyire közösen a fiúotthonokkal. A nagyobbak számára teaestek is voltak táncsal. (Holzträger 1993: 29)

Az otthonok a megszokott napi és heti rutin mellett rendezvényeket is tartottak, ahol az éneklés a sport és egyéb tevékenységek mellett e rendezvények keretében az adott terület ifjúságának egységbe kovácsolása mellett a propagálás is fontos szempont volt. A kívülálló számára is bepillantást nyújtottak ezek a mindennapi életbe, s a német ifjúságot nemcsak a gyűjtéseken és parádékon ismertették így meg. Gyakran az NSDAP AO dolgozói is meghívtak között voltak.³⁵ Az otthonok színjátszó társulatai, a környező településeket is felkeresték előadásaikkal, sportgyakorlataikkal, dalestjeikkel. Vidékre valószínűleg mindegyik otthon növendékei kijártak, ami nyilvánvalóan hozzájárult a német szellem, ez esetben a nemzetiszocialista szellem közvetítéséhez is a helyi lakosság körében, vagyis a népcsoport mintagyerekei a propagandában is kivették részüket. A kirándulások mellett az otthonok számos olyan estet rendeztek, amelyre meghívták a környékbeli német falvak lakóit is, ezek zenés, táncos és színpadi előadások lehettek.³⁶

Az otthonok külsőségükben még egyértelműbben tükrözték vissza a náci szimbolikát, így oda belépve az ember valóban a birodalmi Németországban képzelhette magát. A legmarkánsabban a fogadócsarnokok sugallták az új szellemet, ahol a látogatót azonnal Mein Kampf-idézetek, rúnák (főleg a sig-rúna) és Hitler-mellszobor fogadták, kiegészítve további horogkeresztes zászlókkal, melyek között szinte elvesztek a magyar nemzeti lobogók. A háború jele volt, ha elesett katonák acélsisakja is felbukkant. A hálósobák általában az emeleten helyezkedtek el, az alsó szinten díszterem, tanulószobák és játszósobák voltak.³⁷ (Weltzer 2005: 33) Az elitiskolákban az ellátás a háború ellenére magasszínvonalú volt. Az otthonok lakói lehetőséget kaptak arra is, hogy a németországi mintaadó intézményeket is megismerjék. 1941 szeptemberében a szászrégeni, a budapesti, valamint a hidasai otthonok diákjai kaptak lehetőséget arra, hogy sonthofeni NSDAP-rendvár teljesítményhétén vegyenek

³⁵ Pimpfe singen, spielen und boxen. Volksdeutscher Abend der NS-Erziehungsstätten Budapest. *DZ*, 11. März 1942. 3.

³⁶ Spielfahrt des NS-Erziehungsheimes Karol. *DZ*, 19. April 1942. 6.; NS-Erziehungsheim Munkatsch auf Fahrt. *DZ*, 5. November 1942. 3.; Märchenspiel im Karoler NS-Mädchenheim. *DZ*, 22. November 1942. 6.

³⁷ Sie lernen deutsch. *DZ*, 7. Dezember 1941. 7.

részt, illetve ezt követően Dornier-repülőgépgyárat, Stuttgartot, a nürnbergi pártnapok helyszínét, Bambergot, Berlint, Münchent, Salzburgot, Linzet és Bécsset érintő körútra vigyék őket, melynek keretében Werner Lorenz VoMi-vezető Hellmuth Möckel, a Birodalmi Ifjúságvezetőség törzsvezetője, illetve Bécsben Baldur von Schirach körzetvezető is fogadta őket.³⁸

A nemzetiszocialista nevelőotthonok a DJ tevékenységének a birodalmi gyakorlathoz leginkább hasonló, szellemében is az ottani elvárásoknak leginkább megfelelő intézménytípusát jelentették. Miközben a Volksbund saját gyakorlata alapján elsősorban az iskolakérdés rendezésén keresztül látta biztosítottnak a magyarországi németiség vezetőrétegének kitermelését és a népcsoport identitásának hosszútávú megőrzését, s a maga részéről nem hozott létre a német iskolarendszeren belül elitiskolákat, mint ahogy az Németországban a náci párt esetében működött, addig a DJ más utakra lépett. A DJ otthonrendszere teszi talán a legegységesebbé, hogy a birodalmi elvárásoknak megfelelően a magyarországi adaptáció lehetőségét nem mérlegelve, nemcsak egy új elittudat, és német tudat, hanem egyenesen egy nemzetiszocialista identitásvariáns meggyökerezésének kísérlete indult el. A DJ keretei között egyértelmű, minden ízében nemzetiszocialista tevékenységet az ún. nemzetiszocialista nevelőotthonok végeztek, amelyek internátusi jellegükkel, minden külső hatástól védve tevékenykedhettek. Fő célkitűzésük a birodalmi Adolf Hitler Iskolák mintájára a jövő nemzetiszocialista szellemiségű kádereinek kinevelése volt, illetve ennél nagyobb léptékben a vezető-utánpótlás biztosítása a nagy germán közösség számára az új Európában. Mind a környezet (pl. Adolf Hitler mellszobra az aulában), mind a külsőségek (horogkereszt, birodalmi lobogók), de főleg a napi munkamenet a bentlakók minden percének birodalmi mintára történő megszervezésével akkumuláló hatást fejthettek ki.

Mindez a magyar kormányzat figyelmét sem kerülte el. A DJ ellenőrzésével megbízott Balázs Ferenc így összegezte tapasztalatait a DJ nemzetiszocialista nevelő otthonairól:

Viszont az Erziehungsheim a N. I. nevelésében a maga határozottan és tervszerűen lerögzített, céltudatos nemzetiszocialista célkitűzéseivel, a pedagógiai megalapozottságának távolbaláthatásával és egész hazai N. I. jövőbeli lelki átállítására oly közvetlen és közvetett indító-, irányító és döntő hatásokkal van, amelyek egyelőre megnyilatkozási erejükben még csak sejthetők, de szabatosan fel nem mérhetők, annyi

³⁸ Unsere Pimpfe im Reich. *Jungkammerad*, 3 (1941), 9 (September). 12.

bizonyos, hogy eddigi jelentéseimben többször érintett intelligens vezetőréteg hiányát a jövőben a hazai németiség megmozdulásának legtöbb terén az itt nevelkedett ifjak fogják fokozatosan kipótolni és munkájuk szándékától és hatékonyságától függ majd jórészt hazai német nyelvű lakosságunknak a magyar nemzettel és a magyar hazával szemben tanúsított magatartása. Ezek alapján az Erziehungsh Heimok működésének figyelemmel kísérése a N. I. ellenőrző tevékenységének egyik főbenjáró követelménye.³⁹

IRODALOM

Feller, Barbara – Feller, Wolfgang (2001) *Die Adolf-Hitler-Schulen. Pädagogische Provinz versus ideologische Zuchtanstalt*. Weinheim, Juventa.

Heinen, Franz Albert (2011) *NS-Ordensburgen. Vogelsang, Sonthofen, Krössinsee*. Berlin, Ch. Links Verlag.

Holträger, Hans (1993) Erziehung zur Härte, zur Gemeinschaft und zum deutschen Menschen. Die NS-Erziehungsheime für Mädchen in Ungarn. *Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte*, 5 (1993) 1. 26–31.

Hülshager, Rainer (2015) *Die Adolf-Hitler-Schulen 1937–1945, Suggestion eines Elitebewusstseins*. Basel, Beltz.

Jutta, Rüdiger (1983) *Die Hitlerjugend und ihr Selbstverständnis im Spiegel ihrer Aufgabengebiete*. Studienausgabe. Lindhorst, Askania.

Klüver, Max (2007) *Die Adolf-Hitler-Schulen*. Beltheim-Schnellbach, Bublies.

Moritz, Albert (2010) „*Fackelträger der Nation*“: *Elitebildung in den NS-Ordensburgen. Dokumentation der Internationalen Vogelsang-Tage 2009*. Köln/Weimar/Wien, Böhlau.

³⁹ Balázs Ferenc a VKM-miniszternek a pécsi NS-Erziehungsh Heim ellenőrzéséről, Pécs 1944. március 2. – BML, IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 136/1944.

Roche, Helen (2021) *The Third Reich's Elite Schools – a History of the Napolas*, Oxford, Oxford University Press.

Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert (1999): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46*. München, Oldenbourg.

Tilkovszky Loránt (1978) *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945*. Budapest, Kossuth.

Ueberhorst Horst (1969) *Elite für die Diktatur: Die nationalpolitischen Erziehungsanstalten. 1933–1945. Ein Dokumentarbericht*. Düsseldorf, Droste.

Vitári Zsolt (2020) Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció. Magyarországi német fiatalok a Volksbundban és a Német Ifjúság előkészítése. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (2020 szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó. 143–166.

Vitári Zsolt (2021a) A Magyarországi „Német Ifjúság” működésének kezdetei. Engedélyezés, legalizálás, állami kontroll. *Századok* 155 (2021) 1. 135–175.

Vitári Zsolt (2021b) A Német Ifjúság háborús szerepvállalása. In: Virányi Péter (2021 szerk.): *A háború sodrásában Európa, 1944–1945*. Budapest, Gondolat. 9–29.

Wigant, Weltzer (2005) *Wege, Irrwege, Heimwege. Schulen – Erziehungsheime und Erziehungsanstalten des Volksbundes der Deutschen in Ungarn – 1940–1944*. Rothenburg ob der Tauber, Schneider Druck GmbH.

EGYÉB FORRÁSOK

Korabeli cikkek:

Aschermittwoch in der NS-Erziehungsanstalt „St. L. Roth” in Sächsisch-Regen. *Deutsche*

Zeitung (DZ), 9. März 1941. 5.

Aufnahmebedingungen der NS-Erziehungsheime und NS-Mädchenheime des VDU. *DZ*, 28. Mai 1943. 3.

Aufnahmebedingungen in die NS-Erziehungsstätten des VDU. *Jungkamerad*, 4 (1942) 5 (Mai). 15.

Aufnahmeprüfungen und Einschreibungen in den NS-Erziehungsstätten. *DZ*, 7. Juni 1942. 5.

Aufnahmeprüfungen und Einschreibungen in den NS-Erziehungsstätten. *DZ*, 19. Juni 1942. 4.

Aus dem Jakob Bleyer-Gymnasium und dem NS-Erziehungsheim. *DZ*, 7. Dezember 1941. 4.

Bedingungen für die Aufnahme in unsere NS-Erziehungsstätten. *DZ*, 17. Mai 1942. 3.

Deutsche Feierstunde in Sächsisch-Regen. *DZ*, 16. November 1940. 3.

Die NS-Erziehungsheime. *DZ*, 22. Februar 1944. 5.

Ehrenappel des Kreises Budapest. *DZ*, 24. Februar 1942. 1.

Eine kämpferische volksdeutsche Jugend wächst heran. *DZ*, 3. Mai 1942. 6.

Ganze Kerle wachsen im Bleyer-Gymnasium auf. *Der Volksdeutsche*, 17 (1941) 10. 4.

Huber, Matthias: Die deutsche Jugendbewegung in Ungarn. *Südostdeutsche Rundschau*, 1 (1942) 3. 166–173.

Jahreshauptversammlung des Volksbundes. *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das Europäische Nationalitätenproblem*, 17 (1944) 7–8. 166.

Jahrestagung des Volksbundes der Deutschen in Ungarn. *Deutschtum im Ausland*, 7 (1944) 3–4. 70.

Märchenspiel im Karoler NS-Mädchenheim. *DZ*, 22. November 1942. 6.

Mitteilungen des Amtes der NS-Erziehungsstätten des VDU. *DZ*, 30. August 1942. 6.

Neuaufnahmen von Jungen in die nationalsozialistische Erziehungsanstalt. *DZ*, 4. Juni 1941. 4.

NS-Erziehungsheim Munkatsch auf Fahrt. *DZ*, 5. November 1942. 3.

Pimpfe singen, spielen und boxen. Volksdeutscher Abend der NS-Erziehungsstätten Budapest. *DZ*, 11. März 1942. 3.

Sie lernen deutsch. *DZ*, 7. Dezember 1941. 7.

Singen und Musik in den NS-Erziehungsstätten. *Jungkamerad*, 4 (1942) 5 (Mai). 11.

So leben unsere Jungen in der NS-Erziehungsanstalt in Sächsisch-Regen. *DZ*, 13. Februar 1942. 3.

Spielfahrt des NS-Erziehungsheimes Karol. *DZ*, 19. April 1942. 6.

Stephan Ludwig Roth-Heim. *Deutsche Zeitung (DZ)*, 24. November 1940. 3.

Unsere Erziehungsstätten. *Jungkamerad*, 4 (1942) 5 (Mai). 9.

Unsere Pimpfe im Reich. *Jungkamerad*, 3 (1941), 9 (September). 12.

Was wollen unsere nationalsozialistischen Erziehungsstätten. *DZ*, 3. Mai 1942. 5.

Wie arbeiten unsere NS-Erziehungsstätten? *DZ*, 22. Januar 1942. 3.

Zum dritten Arbeitsjahr der NS-Erziehungsstätten. *Jugend voran*, 2 (1943) 2. 4.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MOL)

K 28, 108. cs., K 28-209-M.E.-1942-C-23577

K 28, 115. cs., K 28-216-M.E.-1943-C-16395

K 28, 115. cs., K 28-216-M.E.-1943-C-27148

K 28, 157. cs., K 28-1943-327-34116

K 28-1944-209-17563

K 63, 204. cs., K 63-8321-1942-21/7.

K 149, 651/9. d., K-149-1941-651f9

K 149, 651/9. d., K 149-1942-651f9

K 149, 651/9. d., K 149-1944-651f9.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (BML)

IV 1401a, Pécs szabad királyi város főispánjának bizalmas iratai, 31/1942

IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 136/1944.

Külgügyi Levéltár, Berlin (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, PAAA)

R 100411, R 100899

Bene Krisztián

A SZABAD FRANCIA ERŐK HOZZÁJÁRULÁSA AZ ÉSZAK-AFRIKAI SZÖVETSÉGES GYŐZELEMHEZ

Az 1940 nyarán Londonban Charles de Gaulle tábornok által létrehozott Szabad Francia Erők harctéri tevékenységének legjelentősebb része az afrikai kontinenshez kötődött. Már 1940 őszén megindították hadműveleteiket a francia gyarmatbirodalom elfoglalására, majd hozzájárultak az olasz csapatok ellen vívott harcok sikeréhez Kelet-Afrikában. Ugyanakkor legfontosabb katonai akcióik egyértelműen Észak-Afrikához kötődtek, amelyek közül messze kiemelkedik az 1942 derekán megvívott Bir Hakeim-i csata, melynek során a szabad francia csapatok sikeresen késleltették Rommel tábornok támadó hadműveletét, ami hozzájárult az első, majd a második el-alameini csata sikeréhez. Előadásunk ennek megfelelően a terjedelem szabta korlátok figyelembevételével arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a Szabad Francia Erők észak-afrikai működését és annak jelentőségét a szövetségesek győzelmében.

*

BEVEZETÉS

A második világháború fordulópontjai nagy figyelmet kaptak a történetírásban, mivel meghatározó jelentőségűek voltak a konfliktus végső kimenetele szempontjából. Ugyanakkor ezeknek a fordulatoknak a kivitelezői közül nem mindenki foglalkoztak egyenlő mértékben, mivel vannak olyan szereplők – személyek és alakulatok egyaránt –, akiknek (amelyeknek) a neve gyakran felmerül ezeknek az eseményeknek kapcsán, míg mások sokszor csupán felületes módon kerülnek említésre a történelemkönyvek és szakmunkák lapjain. Túlzás nélkül megállapítható, hogy a Charles de Gaulle tábornok vezetése alatt álló Szabad Francia Erők az utóbbiak közé tartoznak, mivel legtöbbször csupán annak kapcsán említik, hogy ennek a haderőnek a működése járult hozzá ahhoz, hogy De Gaulle legalább részben komolyan vehető politikai szereplőként lépjen fel a diplomáciai egyeztetések során a háború alatt és után. Ugyanakkor ennek a fegyveres erőnek az összetételéről és tevékenységéről – egyes francia szakmunkákon kívül – kevés szó esik, részletekre is kiterjedő bemutatására pedig még annál is kevesebben vállalkoztak.

Jelen tanulmány célja ennek a hiányosságnak a részleges pótlása a Szabad Francia Erők észak-afrikai hadműveletekben való közreműködésének bemutatásával az 1942–1943-as fordulat során, amely végül a tengelyhatalmak teljes vereségéhez vezetett az afrikai kontinensen. A terjedelmi korlátokból kifolyólag nem lehetséges minden részletre kiterjedő

képet adni erről a szerepvállalásról – ez már megtörtént egy korábbi munkámban (Bene 2017) –, ugyanakkor az érintett szabad francia alakulatok tevékenységének átfogó bemutatása minden bizonnyal jó áttekintés lesz mindazok számára, akik érdeklődnek a második világháború története, az észak-afrikai hadszíntér eseményei vagy Franciaország történelme iránt.

A FRANCIA GYARMATBIRODALOM HELYZETE 1940-BEN

A francia gyarmati terjeszkedésben a korábban elszenvedett kudarcok után, a nagy fordulatot az 1830-as év hozta el, amikor Franciaország nekilátott Algéria közel 30 éven keresztül tartó meghódításának, valamint ezzel párhuzamosan a szubszaharai területeken is terjeszkedett. A gyarmatosított területek száma a második császárság alatt újból gyors növekedésnek indult, amikor a korábban megkezdett afrikai terjeszkedéssel párhuzamosan az Indiai- és Csendes-óceán térségében is újabb régiók meghódítására került sor (pl. Madagaszkár, Új-Kaledónia, Kambodzsa). (Clayton 1994: 75–90) Valamivel később a porosz–francia háború gyorsította fel a tengerentúli expanziót, mivel az európai konfliktusban elszenvedett súlyos katonai vereség egyértelműen bebizonyította, hogy Franciaország kizárólag a gyarmatokon nyílik érdemi területi gyarapodásra lehetősége, mivel Európában nem képes felvenni a versenyt gazdaságilag és katonailag a rivális nagyhatalmakkal. Ebből kifolyólag a harmadik köztársaság időszaka (1871–1940) alatt folytatódtak a korábban megindult gyarmati expanziós folyamatok mind az afrikai, mind pedig az ázsiai területeken. Ez a terjeszkedés számos alkalommal nagyhatalmi feszültségekhez is vezetett (Fashoda, Agadir), amelyeket ugyanakkor sikerült békés úton megoldani. Ennek eredményeképpen a 20. század elejére Franciaország a legjelentősebb gyarmatosító hatalmak egyikévé vált, Nagy-Britannia után a második legnagyobb gyarmatbirodalmat irányította. (Phan 2009: 107–110)

Ezek a gyarmati területek nagyon fontos szerepet kaptak az első világháború évei alatt. Nem csupán közreműködtek a szomszédos német gyarmatok elfoglalásában, ami önmagában is komoly eredmény volt, hanem ezzel párhuzamosan nagy mennyiségű hadianyagot és munkaerőt, illetve nagyszámú katonát is küldtek az európai hadszíntérre, amelyek érdemben járultak hozzá az anyaországnak a központi hatalmak felett aratott győzelméhez. Összesen több mint 600 000 gyarmati katona teljesített szolgálatot a háborúban, miközben hozzávetőlegesen 200 000 gyarmati munkás dolgozott a hadianyagokat előállító francia üzemekben. (Ageron – Coquery-Vidrovitch – Meynier – Thobie 2016: 73–79) Ennek a

közreműködésnek a jelentőségét jól érzékelteti az a tény is, hogy a világháború során a francia hadsereg egységei közül a legtöbb kollektív kitüntetést – a megszokottól eltérő körülmények között vívott összecsapásokat figyelembe véve némiképp meglepő módon – gyarmati alakulatok kapták harctéri teljesítményükért. (Clayton 1994: 284–285)

A Nagy Háború során jelentős áldozatok árán kivívott győzelem hozzájárult a francia fennhatóság alatt álló gyarmati területek növekedéséhez. Ugyanakkor ez nem katonai hódítások eredménye volt, hanem a konfliktust lezáró békeszerződések következtében alakult így. Ezek értelmében Párizs korábbi német és oszmán területeket vonhatott irányítása alá mandátumterületként (Kamerunt és Togót a britekkel közösen, Szíriát és Libanont pedig önállóan). Ebből kifolyólag a francia gyarmatbirodalom 1936-ban közel 13 millió km² területtel és 110 millió lakossal rendelkezett. (Ageron – Coquery-Vidrovitch – Meynier – Thobie 2016: 8) Mindemellett a gyarmati területek katonai jelentősége is kiemelkedően nagy volt, mivel a francia szárazföldi katonai erőnek összesen mintegy egynegyedét biztosította. Ezen felül – ahogy az első világháborús tapasztalatok is bizonyították – az utóbbi harcértéke jóval nagyobb volt, mint az anyaországi egységeké, mivel a gyarmati alakulatok szinte kizárólag hivatásos katonákból álltak, akik hosszú szolgálati idejüknek és a viszonylag gyakori éles bevetéseknek köszönhetően jelentős harctéri tapasztalattal rendelkeztek. (Frémeaux 2012: 475–480) Mindezekből kifolyólag természetesnek tekinthető, hogy a gyarmatbirodalomból az anyaország védelmére átirányított csapatok is kivették a részüket a franciaországi harcokból 1940 derekán a német offenzíva megindulása után. Ugyanakkor ennek következtében a gyarmati területeken általában ezeknek az egységeknek a pótkerete állomásozott csupán, amely kis létszámú, gyengébben felszerelt volt és az esetek többségében tartalékosokból állt. Ebből következően ez a gyarmati haderő az anyaországot védő hadsere által elszenvedett megsemmisítő vereség után a harc önálló folytatására nem volt alkalmas. (Clayton 1994: 155–161) A fegyverszünet 1940. június 22-i életbe lépése után ugyanakkor mégis ezek a gyarmati egységek képezték számszerűleg a legnagyobb francia haderőt. Az anyaországban a fegyverszüneti előírások a hadsereg létszámát 100 ezer főben korlátozták, míg ezzel szemben a gyarmatokon jóval nagyobb erők maradhattak fegyverben – a tengelyhatalmak erőkivetési képességének hiányában azzal a céllal, hogy az esetleges brit területszerzési kísérleteket vissza tudják verni. Ezek az alakulatok az alábbi területeken a jelzett létszámban álltak rendelkezésre: Észak-Afrikában 140 000 fő; Nyugat-Afrikában 65 000 fő; Közép-Afrikában 16 000 fő; Madagaszkáron és Dzsibutiban összesen 14 000 fő; a Közel-Keleten 37 000 fő; Francia-Indokínában pedig 90 000 fő. Összesen valamivel több

A SZABAD FRANCIA ERŐK HOZZÁJÁRULÁSA AZ ÉSZAK-AFRIKAI SZÖVETSÉGES GYŐZELEMHEZ

mint 360 000 katonát biztosította a több kontinensen szétszórtan elhelyezkedő gyarmatbirodalom védelmét, amely számos fontos nyersanyag lelőhellyel rendelkezett. (Ageron – Coquery-Vidrovitch – Meynier – Thobie 2016: 314–316) A viszonylag jelentős létszámú erők ugyanakkor kevés modern fegyverrel voltak felszerelve, így harcértékük meglehetősen vegyes volt. (Gras 1983: 8–16)

1940 nyarán az igazi kérdés az volt, hogy ezek a területek és azokon állomásozó katonai alakulatok kinek az oldalára fognak állni a konfliktus során, mivel Philippe Pétain marsall Vichy-ből irányított Francia Államával szemben felbukkant egy másik, korábban nem létező politikai-katonai szerveződés is, a Charles de Gaulle irányítása alatt álló Szabad Franciaország. Ez a politikai mozgalom saját fegyveres erőt is felállított, melynek közreműködésével irányítása alá kívánta vonni a francia gyarmati területeket, amelyek hatékony háttérrel biztosíthaták számára az anyaország visszafoglalásához-felszabadításához.

A SZABAD FRANCIA ERŐK LÉTREHOZÁSA

A májusi összecsapások során a harctéren mutatott helytállását követően Charles de Gaulle dandártábornoki, majd 1940. június 5-én hadügyi államtitkár-helyettesi kinevezést kapott. Mivel Paul Reynaud miniszterelnök lemondott, helyét pedig Pétain marsall vette át egy új kormány élén, amely fegyverszünetet kért a németektől, De Gaulle június 17-én Londonba repült, hogy a britek oldalán folytatni tudja a harcot. (SHD 4 P 1. Historique des Forces françaises libres, t. 1, 9) A brit kormány támogatta a tábornokot, mivel 1940 nyarán Nagy-Britanniának egyedül nézett szembe az Európa egyre jelentősebb részét meghódító Németországgal, ehhez a küzdelemhez pedig minden elérhető szövetségesre szüksége volt – még akkor is, ha ez a szövetséges hadsereg nélkül érkezett. Éppen ezért a brit kormány felkérte De Gaulle-t, hogy a BBC rádióstúdiójából intézzon beszédet a francia néphez és főképpen a még fegyverben álló francia katonákhoz. (Broche – Caïtuoli – Muracciole 2007: 29–33) Az elhangzott beszéd legfontosabb üzenete az volt, hogy Franciaországnak továbbra is vannak szövetségesei és rendelkezésére áll jelentős kiterjedésű gyarmatbirodalma, amelyre támaszkodva folytatni kell a harcot. Arra szólította fel a már Nagy-Britanniában tartózkodó, (mintegy 115 000 fő) vagy éppen oda tartó francia katonákat, hogy csatlakozzanak hozzá és közösen folytassák a harcot a tengelyhatalmak ellen. (SHD 4 P 2. Historique des Forces françaises libres, t. 2, 5) Ugyanakkor a Nagy-Britanniában tartózkodó viszonylag nagyszámú

francia katonai erő ellenére, a felhívásra nagyon kevesen reagáltak: a felsőbb politikai és katonai körökből csupán néhány fő, a hadsereg tagjai közül pedig mindössze pár ezer fő. (Jackson 2004: 464–465)

A fegyverszünet június 25-i életbelépésével Franciaország hivatalosan befejezte a harcot a tengelyhatalmak ellen, a Vichy városában berendezkedő új kormány pedig a konfliktus mielőbbi lezárásában bízva a megszálló erőkkel való együttműködésre törekedett. Ennek ellenére De Gaulle tábornok 26-án a brit kormány anyagi és erkölcsi támogatását kérte egy saját vezetése alatt álló francia haderő felállításához, amely tovább küzd Nagy-Britannia oldalán. Erre válaszképpen Winston Churchill miniszterelnök 28-án személyesen fogadta a francia főtitket és biztosította teljeskörű támogatásáról a fegyveres erő felállításával kapcsolatban. (SHD 4 P 2. Historique des Forces françaises libres, t. 2, 91) Ezzel a lépéssel a brit kormány hivatalosan is elismerte De Gaulle-t a saját oldalán a háború megnyeréséért küzdő franciák vezetőjeként. (AN 72 AJ 221. Les relations entre la France libre et le gouvernement britannique, 5.) Az ezt követő tárgyalások eredményeképp augusztus 7-én aláírták a brit kormány és a Szabad Franciaország közötti együttműködés részleteit tartalmazó dokumentumot, amelynek értelmében Nagy-Britannia elismerte a szabad francia mozgalmat a francia háborús érdekeket képviselő szervezetként, ugyanakkor azonban nem önálló francia kormányként. A frissen létrehozott mozgalom felállításához és felszereléséhez a brit vezetés teljes anyagi segítségnyújtást vállalt, azonban ezért a segítségért cserébe a leendő szabad francia alakulatoknak a brit hadsereg alárendeltségében kellett működniük. Az együttműködés deklarált célja a háború megnyerése mellett Franciaország szuverenitásának visszaállítása volt. (AN 72 AJ 221. Accord Churchill–De Gaulle du 7 août 1940)

Az önkéntesek toborzására irányuló kezdeti erőfeszítések kiábrándítóak voltak, mivel az 1940 nyarán – a dunkerque-i evakuációjukat követően – Angliában állomásozó francia csapatok többsége kérte hazaszállítását. Erre a német kormány jóváhagyásával hamarosan sor került, így a legideálisabb toborzási lehetőség többé nem állt rendelkezésre. Ugyanakkor a mozgalom sorait lassan, de fokozatosan erősítették azok a katonák, tengerészek és repülősök, akik egyénileg vagy kisebb csoportokban keltek át a La Manche-csatornán és csatlakoztak a formálódó új haderőhöz. Viszont a magasrangú francia politikusok és katonák nem kívántak csatlakozni az alig ismert katonatiszthez. Ebből kifolyólag a Szabad Franciaország június végén még csupán alig 2000 főt számlált. (SHD 4 P 1. Historique des Forces françaises libres, t. 1, 40) A szárazföldi haderő soraiból csupán két magasabb beosztású katonatiszt állt De Gaulle oldalára: Georges Catroux és Paul Legentilhomme tábornokok. (AN 72 AJ 220.

A SZABAD FRANCIA ERŐK HOZZÁJÁRULÁSA AZ ÉSZAK-AFRIKAI SZÖVETSÉGES GYŐZELEMHEZ

Chronology of the Free French activities, 3) Közben a két főtiszt, akik korábban a francia gyarmatbirodalomban teljesítettek szolgálatot, jelentősebb fegyveres erő, vagy az általuk irányított terület csatlakoztatása nélkül érkeztek Londonba, így nem jelentettek érdemi erősítést a formálódó hadsereg számára. (Broche – Caïtucoli – Muracciole 2007: 44–45) Némi katonai erőt csupán a rövid ideig Nagy-Britanniában állomásozó francia alakulatok soraiból sikerült toborozni, így július folyamán 4500 fő csatlakozott a szabad franciákhoz, (Crémieux-Brilhac 2013: 198) akik közül mintegy 1300 idegenlégiós és hegyivadász képviselt magasabb harcértéket. (AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 7)

Ezt a szárazföldi haderőt három bevethető hadihajó egészítette ki körülbelül 400 fő légénységgel. 1940. július 15-én a francia haditengerészet 11 500 tagja tartózkodott Angliában, de közülük csupán 882 fő csatlakozott a szabad franci mozgalomhoz, míg 700 fő a brit haditengerészethez. (Crémieux-Brilhac 2013: 115–116) A főtiszti kar szinte egységesen elzárkózott a De Gaulle tábornokkal való együttműködéstől. A francia haditengerészet 60 admirálisa közül, egyedül Emile Muselier admirális csatlakozott hozzá június 30-án (De Gaulle 2008: 110), aki azonnal megkapta a szervezés alatt álló szabad francia tengeri és légi alakulatok feletti parancsnokságot. (AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities, 1.) A szabad francia légierő létszáma július végén nagyjából 500 főre volt tehető, amelyhez a többség úgy csatlakozott, hogy Franciaországban beszállt a gépébe és átrepült Angliába, ahol szolgálatra jelentkezett. (Broche 2002: 185–186)

A rendelkezésre álló személyi állomány és fegyverzet egy leendő komolyabb haderő magját alkotta, ugyanakkor ez a létszám és felszerelés – amelynek nagy része az anyaországi karbantartási lehetőségek nélkül nem sokáig volt üzemben tartható – nem tette lehetővé komolyabb önállóan tevékenykedő alakulatok felállítását. A korábbi megállapodás szellemében és a realitások talaján maradvá egyértelmű volt, hogy a szabad francia erők csak a brit haderő alárendeltségében és annak kötelékeivel szoros együttműködésben kerülhetnek bevetésre, a kérdés elsősorban az volt, hogy erre hol és milyen formában kerüljön sor.

A SZABAD FRANCIAK ÉS A FRANCIA GYARMATBIRODALOM

Gyenge lábakon álló legitimitációjának javítása érdekében a szabad francia mozgalomnak meg kellett szilárdítani politikai helyzetét, amelyre a legjobb lehetőség a francia gyarmatbirodalom területén kínálkozott. Az első eredményekhez nem volt szükség komoly erőfeszítésekre,

mivel a brit–francia fennhatóság alatt álló Új-Hebridák (ma Vanuatu) vezetése július 22-én jelezte, hogy a terület csatlakozik a szabad franciákhoz. (SHD 4 P 2. Historique des Forces françaises libres, t. 2, 12.) Ezt követően augusztus 26-án Csád, 27-én Francia Kamerun, (AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 5.) 28-án Kongó (ma Kongói Köztársaság), 31-én pedig Oubangui-Chari (ma Közép-afrikai Köztársaság) is csatlakozott, így a közép-afrikai francia gyarmati területek Gabon kivételével teljes egészében szabad francia fennhatóság alá kerültek. Az első kisebb sikerek után De Gaulle katonai akciót szervezett Francia Nyugat-Afrika átállítása érdekében, melynek a *Menace* hadművelet nevet kapta. A brit–francia erőket szállító haditengerészeti erő 1940 szeptember 23-án ultimátumot adott a Dakarban székelő francia gyarmati közigazgatás vezetőinek, amelyre teljes elutasítás volt a válasz. (SHD 4 P 2. Historique des Forces françaises libres, t. 2, 23–24, 39–40) Ezt követően a szövetséges kötelék partraszállást kísérelt meg, amely a védők heves ellenállása miatt sikertelenül zárult és jelentős veszteségekkel járt mindkét oldalon. (Masson 2000: 215–216) Számot vetve a realitásokkal De Gaulle ezt követően a közép-afrikai francia területek feletti ellenőrzés megszilárdítására koncentrált és október 12-én utasítást adott Gabon elfoglalására. A rövid lefolyású hadjárat Libreville elfoglalásával november 10-én gyorsan és kevés veszteséggel (36 halott) ért véget. (Comor 1988: 114–118) Emellett további kisebb francia területek döntöttek a Szabad Franciaországhoz való csatlakozás mellett. Szeptember 7-én az Indiai Francia Telepek, 9-én az Óceániai Francia Telepek, majd 24-én Új-Kaledónia vezetése választotta De Gaulle tábornok táborát. (AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities, 3) A De Gaulle fennhatósága alá került 3 000 000 négyzetkilométeres kiterjedésű közép-afrikai területet Szabad Francia Afrikának nevezték el. Elfoglalásával kelet–nyugati irányú szárazföldi összeköttetés jött létre az afrikai kontinensen keresztül az egyiptomi brit csapatokkal, így az utánpótlás biztonságos és viszonylag rövid útvonalon juthatott el az Észak- és Kelet-Afrikában harcoló egységekhez. (Crémieux-Brilhac 2013: 161) Ugyanakkor a gyarmati területek jelentős kiképzett haderővel rendelkeztek, amelynek nagy része vezetőit követve automatikusan 1940 őszén a Szabad Francia Erők részévé váltak. Ez az eleinte 16 000 főt számláló erő a háború végéig 22 000 főre nőtt és összesen hat menetzászlóalj kötelékében teljesített szolgálatot. (AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 9). Ezekre támaszkodva a szabad francia vezetés már jóval nagyobb katonai mozgástérrel rendelkezett, amely immár nagyobb közös hadműveletekben való részvételt,

A SZABAD FRANCIA ERŐK HOZZÁJÁRULÁSA AZ ÉSZAK-AFRIKAI SZÖVETSÉGES GYŐZELEMHEZ

illetve kisebb önálló akciók végrehajtását is lehetővé tette. (Broche – Muracciole 2010: 15–17)

1941 májusában Rashid Ali felkelést robbantott ki a britek ellen Irakban. (Paxton 1973: 117–118) Ennek hatására születtek meg május 28-án a párizsi jegyzőkönyvek, amelyek lehetővé tették a németek számára a szíriai francia légi bázisok és fegyverraktárak felhasználását az iraki felkelés támogatása érdekében. (Paxton 2000: 371) Miután ennek ellenére Irakban a britek helyreállították a rendet, sort keríthettek Szíria és Libanon megtámadására, mivel egyértelművé vált, hogy ezek a francia vezetés alatt álló területek komoly fenyegetést jelentenek a Brit Birodalomra.

Ilyen előzmények után Churchill május 20-án parancsot adott az *Expoter* hadművelet végrehajtására, vagyis a levantei mandátumterületek elfoglalására. (Comor 1988: 140) A levantei francia területek elleni támadás június 8-án kezdődött meg brit, ausztrál, indiai és szabad francia csapatok részvételével. (AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities, 10.) A helyi francia haderő elkeseredett védekezése ellenére a szövetséges csapatok július első napjaiban már Bejrút kapui előtt álltak. A veszteséges harcok (1002 halott, 2500 sebesült, 2800 fogoly és 1029 eltűnt) után a védelem vezetője, Henri Dentz tábornok is belátta a harc folytatásának kilátástalanságát és július 9-én fegyverszünetet kért, 14-én pedig alá is írták a megadás feltételeit. (Gras 1983: 101) Az elfoglalt területek és a zsákmányolt hadianyag szabad francia fennhatóság alá kerültek, ami jelentősen megerősítette a Szabad Franciaország katonai és politikai helyzetét. (Broche – Caüticoli – Muracciole 2007: 88) Ehhez az is hozzájárult, hogy folyamatosan újabb francia gyarmati területek döntöttek a szabad francia mozgalomhoz való csatlakozás mellett.

1942. május 27-én a Csendes-óceán nyugati részén található Wallis és Futuna szigetcsoport jelentette be, hogy átáll a Szabad Franciaország oldalára, a Francia Antillákról pedig 1942 folyamán több ezer önkéntes jelentkezett, hogy honfitársai oldalán a tengelyhatalmak ellen harcolhasson, (AN 72 AJ 225. Aux Antilles, juillet 1941-avril 1944) noha a terület hivatalosan a Vichy-rezsim fennhatósága alatt maradt. (AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 7) 1942. november 28-án a szabad francia erők partra szálltak az Indiai-óceánon található La Réunion szigetén is, amelynek vezetése háromnapnyi tárgyalás után átadta a hatalmat, így újabb területtel erősítette De Gaulle tábornok mozgalmát. (Crémieux-Brilhac 2013: 561) Francia Szomáliföldön (ma Dzsibuti) 1942 december végén a helyőrség lemondatta a helyi politikai vezetést és jelezte csatlakozási

szándékát a Szabad Franciaországhoz, így a terület és annak 13 000 fős hadereje szabad francia irányítás alá került. (AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities, 30–31) A francia fennhatóság alatt álló Madagaszkár szigetét 1942. május 5-én a brit erők az *Ironclad* hadművelet keretében rohanták le. (AN 72 AJ 238. Témoignage de l’amiral Paul Ortoli, 64–65) A tervek ellenére a nehéz terepen folytatott hosszan elhúzódó harcok csak november 8-án értek véget a francia helyőrség kapitulációjával. (Montagnon 2009: 408) Némi diplomáciai huzavona után a brit kormány és De Gaulle között végül megállapodás született arról, hogy a sziget szintén szabad francia fennhatóság alá kerül, ami végül 1943 elején meg is valósult. (AN 72 AJ 225. Témoignage du Général Legentilhomme, 6) A Francia Antillákon 1943. június 27-én a helyőrség egy része fellázadt a Vichy-barát helyi közigazgatás ellen, amelyet hamarosan a többi katonai egység és a lakosság is követett, így végül a régió francia területek július 14-én saját döntésük alapján csatlakoztak a szabad francia mozgalomhoz. (AN 72 AJ 225. Rapport du commandant Henri Tourtet) A jelentős katonai potenciállal rendelkező észak-afrikai francia területek végül csupán a szövetségesek 1942. november 8-án, a *Torch* hadművelet keretében megindított partraszállása után pártoltak el Pétain marsalltól, majd tárgyalásokat követően elfogadták De Gaulle vezetését, ami maga után vonta a nyugat-afrikai területek és a dél-amerikai Francia Guyana csatlakozását is. (AN AJ 72 243. Note sur la constitution et l'action du CFLN, 2)

1943 nyarára a francia gyarmatbirodalom csaknem valamennyi területe felsorakozott De Gaulle mögött – egyetlen közigazgatási egység kivételével. Francia-Indokína vezetése az anyaország veresége után 1940. szeptember 22-én kénytelen volt megállapodást aláírni Japánnal, melynek értelmében a japán haderő használhatja a katonai repülőtereket, csapatokat állomásoztathat a gyarmaton és felhasználhatja annak területét csapatai szállítására a szövetséges hatalmak elleni hadműveletek során. (Fleury 2003: 11) Ebből kifolyólag a délkelet-ázsiai francia gyarmati területnek nem áll módjában dönteni arról, hogy csatlakozik-e a szabad franciákhoz, mivel gyakorlatilag japán megszállás alatt állt egészen a háború végéig. Ugyanakkor ez a sikeres csatlakozási-csatlakoztatási folyamat komoly politikai, katonai és anyagi háttérrel biztosított a Szabad Franciaország számára, amely folyamatosan gyarapodó erőforrásaira támaszkodva egyre aktívabban vett részt az afrikai katonai hadműveletekben.

A SZABAD FRANCIA ERŐK HARCTÉRI TEVÉKENYSÉGE ÉSZAK-AFRIKÁBAN 1942–1943-BAN

A SZABAD FRANCIA ERŐK HOZZÁJÁRULÁSA AZ ÉSZAK-AFRIKAI SZÖVETSÉGES GYŐZELEMHEZ

A Nagy-Britanniának hadat üzenő Olaszország expanziós politikáját folytatva a brit erők lekötöttségét kihasználva 1940 nyarán Etiópia korábbi elfoglalása után lerohanta Brit Szomáliföldet is Kelet-Afrikában. (Keegan 2008: 541–543) A szövetségesek 1941 januárjában látták elérkezettnek az időt, hogy támadást indítsanak a Kelet-Afrikában (Etiópia, Eritrea, Brit és Olasz Szomáliföld) állomásozó olasz csapatok ellen és felszámolják ezeket. Ennek a támadó csoportosulásnak képezte részét a frissen felállított Keleti Francia Dandár is, amelynek két fő egységét a 13. idegenlégiós könnyűdandár és a 3. menetzászlóalj alkotta mintegy 2000 fővel. (AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 8) A szabad francia alakulatok közreműködtek az eritreai Keren városának védelmét biztosító Kub-Kub erőd elfoglalásában 1941 februárjában, amelynek során 450 hadifoglyot ejtettek és egyéb hadianyag mellett négy 65 mm-es ágyút zsákmányoltak, miközben 17 halottat és 44 sebesültet veszítettek. (Gras 1983: 28–33) Március során az Engiahathegységben kialakított olasz védelem felszámolásában vettek részt, (Notin 2000: 275–276) ami lehetővé tette az eritreai főváros, Aszmara, valamint régió legfontosabb kikötője, Masszava elfoglalását. Utóbbiból a szabad francia dandár légiós alegységei is kivették a részüket, amelynek következtében 2800 foglyot ejtettek és jelentős mennyiségű hadianyagot zsákmányoltak. (Trouplin 2010: 731).

A szíriai hadjárat lezárulta után a rendelkezésre álló katonák és hadianyag segítségével újjászervezték a Szabad Francia Erők szárazföldi haderejét. A korábbinál kisebb, jobban felszerelt, mozgékonyabb és nagyobb tüzérvél rendelkező alakulatokat kívántak létrehozni, amelyek alkalmasak a német csapatok elleni sikeres küzdelemre is. (Bergot 1989: 21–23) Erre alapozva két könnyű hadosztály felállítása mellett döntöttek, melyek hivatalosan 1941. október 1-jén jöttek létre. (AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 10) A harcokban később nagyobb szerepet kapó 1. könnyű hadosztály a 13. idegenlégiós könnyűdandáron kívül egy gyarmati dandárt foglalt magába a 2. menetzászlóaljjal és az 1. csendes-óceáni zászlóaljjal, amelyet tüzérségi, felderítő és páncélos alegységek egészítettek ki. (AN 72 AJ 225. Note sur le bataillon du Pacifique, 2) A brit parancsnokság utasítására mindkét hadosztály tüzérségi ütegeivel az 1. hadosztályt erősítették meg és ugyanide irányították az 1. tengerészgyalogos zászlóaljat, valamint korszerűbb szállítóeszközökkel látták el az alakulatot. (Vincent 1983: 54)

Az újjászervezett és megerősített hadosztály 1942 januárjában csatlakozott a brit 8. hadsereghez Líbiában, hogy részt vegyen a stratégiai fontosságú Halfaya-szoros

elfoglalásában, amelyet német–olasz erők védtek. A szabad franciák észak-afrikai hadszíntéren való bemutatkozásának szánt művelet sikerrel zárult, mivel az utánpótlásból kifogyott védők január 19-én megadták magukat, így a szövetségesek harc nélküli győzelmet arattak. (Broche – Caïtucoli – Muracciole 2007: 198) A szabad francia egységet február elején visszavonták a kiépítés alatt álló Gazala védelmi vonalba, ahol az állásrendszer legdélebbi elemének, a tengerparttól 65 km-re fekvő Bir Hakeimnek a védelmét látta el. Ez egy stratégiai fontosságú útkereszteződés volt a hadszíntéren, mivel hét különböző sivatagi útvonal találkozásában feküdt, így komoly szerepet játszott mindkét fél hadműveleteiben, ugyanis védelmének sikere vagy kudarca az egész hadszínterre jelentős befolyást gyakorolhatott. (Lormier 2006: 114–115) A franciák a rendelkezésükre álló időt kihasználva jól megerősítették a védelmi állásukat, így amikor május 26-án Erwin Rommel tábornok offenzívája megindult a szövetségesek ellen, a védők felkészülve várták a német és olasz támadókat. A szabad francia helyőrség fontos szerepet játszott Rommel tervében, ugyanis ennek gyors elfoglalása után ebből az irányból kívánta átkarolni a teljes védelmi vonalat, hogy stratégiai győzelmet arasson. (Rommel 2000: 102–103) Ugyanakkor az előzetes várakozásokkal ellentétben a szabad francia védők hatékonyan, elszántan és nagy veszteségeket okozva tartották állásaikat, amely a szövetséges parancsnokság elismerését is kiváltotta. (Gras 1983 158–159) Június 2-től a tengelyhatalmi erők két hadosztály bevetésével ostrom alá vették a francia állásokat, hogy mielőbb felszámolhassák az útjukban álló akadályt, amely azonban nem hozott komoly eredményt a következő napokban. (AN 72 AJ 225. Article de Lutz Koch, 2) Miközben a hadszíntér többi részén komoly sikereket arattak, a német–olasz erők nem tudtak érdemben teret nyerni Bir Hakeim védőivel szemben, ami az egész haditerv sikerére nézve komoly veszélyt jelentett. Ennek alapján érthető, hogy Rommel tábornok úgy hivatkozott a makacsul kitartó francia helyőrségre, mint szálkára a körme alatt. (Fraser 2001: 303–305) A következő napokban több nagyerejű gyalogsági és páncélos rohamot indítottak a védők ellen, miközben folyamatosan légi és tüzérségi bombatámadásokkal gyengítették a helyőrség védelmi rendszerét, de a szabad franciák minden próbálkozást visszavertek és kitartottak állásaikban. (Rommel 2000: 109) Ugyanakkor a lőszer- és víztartalék fogyatkozása miatt az ellenállás nem volt sokáig folytatható, ezért – a brit parancsnokság engedélyével és a sokáig várt felmentő ellentámadás hiányában – felkészültek a kitörésre, amelyet június 10-én éjszaka hajtottak végre. (Broche 2008: 121–122) A szabad francia helyőrség az ostrom ideje alatt 99 halottat és 109 sebesültet veszített (utóbbiakat a hátszágba szállították ápolásra), 72 halottat és 21 sebesültet, pedig a kitörés során. Mindemellett ez utóbbi során 763 fő eltűnt,

A SZABAD FRANCIA ERŐK HOZZÁJÁRULÁSA AZ ÉSZAK-AFRIKAI SZÖVETSÉGES GYŐZELEMHEZ

többségében fogságba esett, így az eredeti 3703 fős létszám hozzávetőlegesen 75%-a túlélte az ostromot, ugyanakkor a korábban rendelkezésre álló nehézfegyverzet döntő többsége megsemmisült a harcok folyamán. (Crémieux-Brilhac 2013: 468–470)

A gazalai csataként elhíresült hadművelet mindezzel együtt komoly szövetséges vereséggel zárult, mivel a brit 8. hadsereg állásait feladva Egyiptomba vonult vissza, miközben Rommel Tobruk kikötőjét is elfoglalta. Mindazonáltal a szövetségeseknek El-Alamein térségében sikerült egy 56 km hosszú védelmi vonalat kiépíteni, amely július folyamán az első El Alamein-i csatában megállította a kifáradt, megtizedelt és utánpótlásuktól messzire került német–olasz csapatok előrenyomulását. (Fraser 2001: 307–318) Ebben a részsikerben komoly szerepe volt a szabad franciáknak, akiknek helytállása lehetővé tette a visszavonulást és újjászerveződést, amelyet a szövetséges és tengelyhatalmi táborban egyaránt elismertek. Ennek kapcsán még Hitler is elismerően nyilatkozott a franciák harctéri teljesítményéről: „Ez újabb bizonyítéka annak, amit mindig is mondtam, hogy a franciák Európa legjobb katonái a világon a németek után.” (Koch 1950: 81)

1942 nyarán újjászervezték az 1. könnyű hadosztályt, amely korábbi harcértékét csak úgy tudta újból megközelíteni, hogy a 2. könnyű hadosztály alegységeivel erősítették meg, így viszont utóbbi gyakorlatilag alkalmatlanná vált bármilyen komolyabb bevetésre. (Gras 1983: 209–210) Október 13-án mindkét szabad francia egységet a brit 13. hadtest kötelékébe rendelték, az 1. hadosztályt a 7. páncéloshadosztályhoz, a 2. dandárt az 50. gyalogoshadosztályhoz osztották be, ennek megfelelően az egyiknek támadó, a másiknak pedig védelmi feladatokat kellett ellátnia a brit egységeknek alárendelve a tervezett nagyszabású brit offenzíva során El Alamein térségében. Az előbbinek egy aknamezőkkel védett sziklás fennsíkot kellett elfoglalnia, amelyet járművekkel nem lehetett megközelíteni, csupán nagy veszteségekkel járó gyalogsági művelettel. (Montagnon 2009: 406) A szabad francia támadóakcióra végül október 23-án került sor, amely a német páncélosok ellentámadása miatt teljes kudarcot vallott. (AN 72 AJ 239. Journal du 1er escadron de marche des Spahis marocains, 11) A veszteségek - 23 halott és 100 sebesült - hozzájárultak ahhoz, hogy a brit parancsnokság a szabad franciákban találja meg a frontszakaszon elszenvedett kudarc felelősét, ami negatív irányba befolyásolta a Szabad Francia Erők megítélését a szövetséges hadvezetés körében. Minden bizonnyal ez magyarázza azt a tényt is, hogy a szabad francia csapatok nem kaptak különösebb szerepet a csata további részében, majd néhány heti eseménytelen helyőrségi szolgálat után hadseregtartalékba helyezték őket,

ami a háterszágba való visszatéréssel járt együtt. (Vincent 1983: 211) Ettől függetlenül a hadművelet az eredeti terveknek megfelelően felőrlő jellegű volt, a nagy számbeli fölényben lévő szövetséges csapatok november 2-ára több helyen is áttörték a német–olasz védelmi vonalat. A csata végkimenetele pedig november 4-én vált egyértelművé, amikor a brit páncélosadosztályok megkezdték a védelmi állások megkerülését és felszámolását. (Broche 2002: 280) A brit 8. hadsereg 13 500 főt áldozott fel, ugyanakkor teljes győzelmet aratott, mivel ellenfele 20 000 fős véres veszteséget (halottat és sebesültet) szenvedett el, valamint 30 000 hadifoglyot veszített, miközben csupán 80 üzemképes harckocsija maradt. (Keegan 2008: 570-571) Az El Alemein-i csata fordulóponthoz jelentett az észak-afrikai hadszíntéren, hiszen a tengelyhatalmak erői döntő vereséget szenvedtek. Két héttel később sor került az angolszász szövetségesek partraszállására az észak-afrikai francia területeken is, amely végleg megpecsételte Rommel csapatainak a sorsát, ettől kezdve már csupán idő kérdése volt, mikor űzik ki végleg a német–olasz csapatokat a fekete kontinensről.

Ezekkel a hadműveletekkel párhuzamosan egy másik irányból is indultak szabad francia támadások az észak-afrikai hadszíntéren tevékenykedő tengelyhatalmi erők ellen. Az 1940-ben megszerzett Szabad Francia Afrika területén Philippe Leclerc ezredes, Csád új katonai parancsnoka ambiciózus hadműveletsorozatot dolgozott ki. Ennek keretében a Líbia déli részén található olasz helyőrségeket kívánta megtámadni, hogy ezzel tehermentesítse a szövetséges erőket, melyek ekkor még elsősorban a védekezésre koncentráltak Rommel csapataival szemben. (Notin 2010: 132–133) Ennek az elképzelésnek a jegyében 1940 végén már néhány kisebb akciót indítottak az olasz támaszpontok ellen, ezek azonban csupán tapasztalatszerzésre szolgáltak az ilyen típusú műveletek sikeres kivitelezése érdekében. (Bimberg 2002: 32) Mindezek után került sor 1941 februárjában a Kufra oázis elleni támadásra, amely ugyan nem a tervek szerint alakult számos előre nem látott tényező miatt, végül mégis az olasz helyőrség kapitulációjával és a helyőrség bevetelével zárult. (Buffotot 1980: 186) A távoli bázis elfoglalása stratégiai előnyhöz juttatta a Kelet-Afrika birtoklásáért harcoló szövetségeseket, mivel ezt követően az ott harcoló olasz egységek már nem számíthattak szárazföldi útvonalon érkező utánpótlásra. A siker értékét tovább növelte az a tény, hogy a franciák veszteségei alacsonyak voltak a hadművelet során: mindössze 4 halott és 21 sebesült. A sikert az egész Szabad Franciaország győzelmeként értékelték, és komoly visszhangot váltott ki a csatlakozott területeken, valamint hozzájárult a Szabad Francia Erők elismertségének növeléséhez is. (Broche – Muracciole 2010: 839–840) Ez az akció csupán egy állomás volt egy sokkal nagyobb szabású haditervben, amely a Líbia délnyugati részén

A SZABAD FRANCIA ERŐK HOZZÁJÁRULÁSA AZ ÉSZAK-AFRIKAI SZÖVETSÉGES GYŐZELEMHEZ

elhelyezkedő Fezzan tartomány teljes elfoglalását tűzte ki célul, ahonnan egy második frontvonalat lehet nyitni a Líbiában harcoló német–olasz csapatok ellen. (Broche – Caïtucoli – Muracciole 2007: 221) Erre a megfontolásra alapozva és gondos előkészítés után, 1942. február 17-én indult el az úgynevezett első fezzani hadjárat, amelynek keretében több kisebb támadóoszlop egyszerre csapott le dél-líbiai olasz támaszpontokra, hogy meglepetésszerű rajtaütésekkel minél nagyobb veszteségeket okozzanak. A kezdeti sikerek után a létszámfölényben lévő olasz csapatok ellentámadása elől a francia különítmények kitértek és március 7-én visszavonultak kiindulási pontjaikra. (Vincent 1983: 282–284) A hadművelet mérlege alapvetően pozitív volt: 8 halott és 15 sebesült árán sikerült ideiglenesen elfoglalni négy olasz helyőrséget, számos foglyot ejteni, jelentős anyagi károkat okozni az ellenségnek és fenntartani a nyomást annak védelmi rendszerén, hogy ne érezze biztonságban magát, miközben a Szabad Franciaország újból bizonyította, hogy kiveszi a részét a tengelyhatalmak elleni küzdelemből. (Crémieux-Brilhac 2013: 619)

Az időközben tábornoki rangra emelkedő Leclerc 1942 tavaszán azonnal megkezdte a felkészülést a következő hadműveletre, melynek célja ezúttal már nem csupán az ellenség zaklatása, hanem teljes felszámolása és a terület elfoglalása volt. Ennek megfelelően a második fezzani hadműveletben minden rendelkezésre álló erőt bevetett: 4735 főt és 787 járművet három támadókülönítménybe szétosztva. (Broche 2002: 345) A támadássorozat 1942. december 16-án kezdődött meg összhangban az észak-afrikai hadszíntéren zajló brit offenzívával, ennek megfelelően gyors és látványos eredményeket hozott. Egymás után kényszerítették megadásra és foglalták el az olasz helyőrségeket, amelynek következtében az olasz főparancsnokság kiadta a parancsot a térség kiürítésére. Leclerc ezt követően sem állította le a támadást, január folyamán már Tripolitánia területén folytatta az előrenyomulást, 26-án pedig a kelet felől érkező brit csapatokkal együttműködve már Líbia fővárosát, Tripolit foglalta el. (Massu 1996: 25) A szabad francia csapatok néhány hét alatt gyakorlatilag átszelték a Szaharát és kijutottak a Földközi-tenger partvidékére, miközben közel 1000 foglyot ejtettek és jelentős mennyiségű hadianyagot zsákmányoltak – egyebek között 40 ágyút és 18 harckocsit. (AN 72 AJ 239. Journal du 1er escadron de marche des Spahis marocains, 11) 1943 elején Leclerc hadoszlopát brit fegyverzettel megerősítve átszervezték, így az ekkor már „L Erő” -nek nevezett egység teljes egészében modern járművekkel rendelkezett, valamint jelentős számú páncélossal és löveggel is megerősítették. (Vincent 1983: 320–321) Az átszervezett alakulat ezt követően a brit 8. hadsereg balszárnyán nyomult előre a

tengelyhatalmak által megszállt Tunézia tengerparti területei felé. Ennek során március 10-én komoly összecsapást vívott Ksar Rhilane térségében a német 90. páncélgránátos és 15. páncélosadosztály különböző elemeiből álló harccsoporttal, amely nagyerejű ellenlökést indított a szövetséges csapatok ellen. Leclerc a parancsnokság által kiadott visszavonulási parancs ellenére tartotta állásait és sikeresen verte vissza a német erők egymást követő támadásait. Ez a váratlan siker még Montgomery tábornok elismerését is kivívta, aki személyes üzenetben gratulált Leclerc-nek egysége helytállásához. (Lormier 2006: 164) A német–olasz erők által tartott Mareth-vonal ellen indított szövetséges offenzívában is komoly szerep jutott a szabad francia alakulatnak, amely fontos védelmi pozíciókat foglalt el az ellenségtől, majd sikeresen biztosította az előrenyomuló új-zélandi egységek szárnyát az esetleges ellentámadásokkal szemben egészen Tunisz előteréig. A brit vezérkar döntése értelmében ezt követően a 8. hadsereg csak tartotta a helyzetét, Tunisz elfoglalását pedig az 1. brit hadsereg hajtotta végre keleti irányból. (Duplay 1996: 11–12)

A Mareth-vonal mentén vívott harcokban az 1. szabad francia könnyű hadosztály két alegysége is részt vett: az úgynevezett repülő hadoszlop, amely az 1. harckocsi századból és az 1. szpáhi svadronból létrehozott felderítő alakulat volt, valamint a csendes-óceáni és tengerészgyalogos zászlóalj (AN 72 AJ 239. Journal du 1er escadron de marche des Spahis marocains, 11). Mikor Rommel tábornok március 6-án nagyszabású ellentámadást indított a Mareth-vonal előtt gyülekező szövetséges alakulatok bekerítése és megsemmisítése érdekében, az ezt megakadályozó elhárító harcokból a szabad franciák is kivették a részüket. Ennek során 5 páncélautót, 4 önjáró löveget, 2 teherautót, 6 halottat, 15 sebesültet és 10 eltűntet veszítettek. (Vincent 1983: 317) Időközben az 1. szabad francia könnyű hadosztály átszervezésre került, így 1943 tavaszán az immár 1. szabad francia hadosztály nevet viselő egység három dandárral, modern fegyverzettel, nagy tüzereővel és megfelelő számú és minőségű hadosztályközvetlen alegységgel rendelkezve a siker esélyével volt képes felvenni a harcot bármely ellenséges alakulattal. (Gras 1983: 228-229) A hadosztályt végül csupán 1943 áprilisában vezényelték Tunéziába, ahova május 2-án érkezett meg, hogy a tunéziai Triaga térségében a 10. brit hadtest 51. hadosztályát váltsa fel a frontvonalban. Május 10-én az a parancs érkezett a szabad francia hadosztály részére, hogy a szövetséges offenzíva támogatása érdekében tartsa folyamatosan nyomás alatt a szembenálló német–olasz erőket és foglaljon el két kulcsfontosságú magaslatot (a 136-ost és a 150-est), amelyek aztán lehetővé teszik a védelem számára kulcsfontosságú Djebilate-gerinc megszerzését. A hadosztály katonái a számukra kitűzött célokat a nap végére elfoglalták, miközben 100 ellenséges katonával

A SZABAD FRANCIA ERŐK HOZZÁJÁRULÁSA AZ ÉSZAK-AFRIKAI SZÖVETSÉGES GYŐZELEMHEZ

végeztek, 388 főt pedig foglyul ejtettek. Ugyanakkor a saját veszteségek is jelentősek voltak: 45 halott és 116 sebesült. (Notin 2000: 518) Egy kisebb – sikertelen – ellentámadás után a tengelyhatalmi erők május 13-án reggel megkezdték nehézfegyvereik és lőszerkészletük megsemmisítését, majd kisebb csoportokban megadták magukat. A szabad franciák arcvonalán hozzávetőlegesen 1200 tiszt és 23 000 katona megadását regisztrálták. A foglyok a 164. és 90. német könnyűhadosztályok, az olasz Trieste és a Fiatal fasiszta hadosztályok, valamint a 20. olasz hadtest vezérkarának soraiból kerültek ki. (Gras 1983: 241)

A szövetségesek jelentős győzelmet arattak az észak-afrikai hadszíntéren, mivel a május 13-án befejeződött tunéziai hadjárat során két ellenséges hadsereget semmisítettek meg, amelynek eredményeképpen a tengelyhatalmak összesen mintegy 340 000 katonát és – egyebek között – 500 harckocsit vesztek el. (Broche – Caïtucoli – Muracciole 2007: 320) Ebből a jelentős sikerből a szabad franciák is kivették a részüket, amelynek elismeréseképpen helyet kaptak a május 20-án Tuniszban tartott győzelmi felvonuláson is. (Paxton 2004: 444–446)

ÖSSZEGZÉS

Annak ellenére, hogy a francia haderő a második világháború kirobbanása előtt elméletileg az egyik legjelentősebb harcértékkel rendelkező fegyveres erő volt a világon, gyors és teljes vereséget szenvedett 1940 folyamán, megmaradó elemei pedig a győztesekkel való politikai együttműködésből kifolyólag megfelelő utánpótlás és modern fegyverzet nélkül tétlenségre voltak kárhozthatva. Egyedül De Gaulle tábornok állt ki a harc folytatása mellett, az ő táborát választó franciák száma azonban nagyon alacsony volt, ezért a francia gyarmatbirodalomra támaszkodva kívánt jelentősebb politikai támogatottságra és érdemi haderőre szert tenni. Ez egy hosszú és küzdelmes folyamat során végül sikerült is, így a Szabad Francia Erők létszáma fokozatosan növekedett. Ugyanakkor a rendelkezésre álló csapatokat De Gaulle a kezdetektől bevetette a brit szövetségesével közös hadműveletek során, hogy jelezze elszántságát a győzelem kivívására. Ez a részvétel a legtöbb esetben csupán jelképes volt, egyes epizódjai – elsősorban a Bir Hakeim-nél vívott küzdelem – azonban valóban komoly hozzájárulást jelentettek a szövetséges győzelemhez. Bár a milliós tömeghadseregek korában a szabad franciák néhány tízezer főt számláló hadereje látszólag nem sokat nyomott a latban, jelenléte és tevékenysége ugyanakkor a legválságosabb pillanatokban valóban érdemi segítség volt, amely vitathatatlanul elősegítette a szövetségesek győzelmét.

A háború hátralevő részében – elsősorban az észak-afrikai francia területek erőforrásaira támaszkodva – a korábbiaknál számszerűleg sokkal jelentősebb volt a francia hozzájárulás a szövetségesek háborús erőfeszítéseihöz, ugyanakkor elsősorban mégis a fentiekben bemutatott katonai teljesítmény volt az a hivatkozási alap, amely lehetővé tette Franciaország számára, hogy a győztesek között foglaljon helyet a háborút lezáró fegyverszünetek és békeszerződések megkötésekor.

IRODALOM

Ageron Charles-Robert – Coquery-Vidrovitch Catherine – Meynier Gilbert – Thobie Jacques (2016) *Histoire de la France coloniale 1914-1990*. Paris, Armand Colin.

Bene Krisztián (2017) *A Szabad Francia Erők 1940 – 1943. A francia katonai együttműködés a második világháborúban*. Pécs, Kronosz Kiadó.

Bergot Erwan (1989) *Bir Hakeim*. Paris, Presses de la Cité.

Bimberg Edward L. (2002) *Tricolor over the Sahara. The Desert Battles of the Free French, 1940-42*. Westport, Greenwood Press.

Broche François (2008) *Bir Hakeim (mai-juin 1942)*. Paris, Perrin.

Broche François (2002) *L'Armée française sous l'Occupation. La métamorphose*. Paris, Presses de la Cité.

Broche François – Muracciole Jean-François (szerk.) (2010) *Dictionnaire de la France libre*. Paris, Robert Laffont.

Broche François – Caïtucoli Georges – Muracciole Jean-François (2007) *La France au combat de l'Appel du 18 juin à la victoire*. Paris, Perrin.

Buffotot, Patrice (1980) Les forces aériennes françaises libres en Afrique; l'escadrille "Topic" du G.R.B.1 à Koufra en février 1941. *Revue historique des armées*, 1980/2. pp. 172–184.

A SZABAD FRANCIA ERŐK HOZZÁJÁRULÁSA
AZ ÉSZAK-AFRIKAI SZÖVETSÉGES GYŐZELEMHEZ

Clayton Anthony (1994) *Histoire de l'armée française en Afrique 1830-1962*. Paris, Albin Michel.

Comor André-Paul (1988) *L'Épopée de la 13ème Demi-brigade de Légion Etrangère 1940-1945*. Paris, Nouvelles Editions Latines.

Crémieux-Brilhac Jean-Louis (2013) *La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération*. 1. kötet. Paris, Gallimard.

De Gaulle Philippe (2008) *Apám, De Gaulle. Beszélgetések Michel Tauriackal*. Budapest, Európa.

Duplay Philippe (1996) La 2e DB – de Douala à Berchtesgaden. *Espoir*, 1996/2. pp. 9–15.

Fleury Georges (2003) *La guerre en Indochine 1945-1954*. Paris, Perrin.

Fraser David (2001) *Rommel*. Szeged, Szukits Könykiadó.

Frémeaux Jacques (2012) *Les empires coloniaux. Une histoire-monde*. Paris, CNRS Éditions.

Gras Yves (1983) *La 1ère D.F.L. Les Français libres au combat*. Paris, Presses de la Cité.

Jackson Julian (2004) *La France sous l'Occupation 1940-1944*. Paris, Flammarion.

Keegan John (2008) *A második világháború*. Budapest, Európa.

Koch Lutz (1950) *Rommel*. Paris, Editions Corrèa.

Lormier Dominique (2006) *C'est nous les Africains. L'épopée de l'armée française d'Afrique 1940-1945*. h. n., Calmann-Lévy.

Masson Philippe (2000) *La Marine française et la guerre 1939-1945*. Paris, Tallandier.

Massu Jacques (1996) L'épopée de la colonne Leclerc: rallier l'Afrique française à la France libre. *Espoir*, 1996/2. pp. 16–26.

Montagnon Pierre (2009) *La France dans la guerre de 39-45*. Paris, Pygmalion.

Notin Jean-Christophe (2000) *1061 Compagnons. Histoire des Compagnons de la Libération*. Paris, Perrin.

Notin Jean-Christophe (2010) *Leclerc*. Paris, Perrin.

Paxton, Robert Owen (2000) *La collaboration d'État*. In: Azéma Jean-Pierre – Bédarida François (szerk.): *La France des années noires. De la défaite à Vichy*. Paris, Éditions du Seuil, pp. 349–383.

Paxton Robert Owen (1973) *La France de Vichy 1940-1944*. Paris, Seuil.

Paxton Robert Owen (2004) *L'armée de Vichy. Le corps des officiers français 1940-1944*. Paris, Tallandier.

Phan Bernard (2009) *Colonisation et décolonisation (XVIe-XXe siècle)*. Paris, Presses Universitaires de France.

Rommel Erwin (2000) *Háború gyűlölet nélkül*. h. n., Luxon Stúdió.

Trouplin Vladimir (2010) *Dictionnaire des compagnons de la Libération*. Bordeaux, Elytis.

Vincent Jean-Noël (1983) *Les Forces françaises dans la lutte contre l'Axe en Afrique. Les Forces françaises libres en Afrique 1940-1943*. Paris, Ministère de la Défense.

Levéltári források

Archives nationales.

72 AJ 220. Chronologies de la France libre et de la France combattante.

A SZABAD FRANCIA ERŐK HOZZÁJÁRULÁSA
AZ ÉSZAK-AFRIKAI SZÖVETSÉGES GYŐZELEMHEZ

72 AJ 221. Documents sur la France libre.

72 AJ 225. Territoires ralliés à la France libre.

72 AJ 238. Généralités.

72 AJ 239. Forces aériennes françaises libres (FAFL).

72 AJ 243. Comité français de la Libération nationale (CFLN) et Gouvernement provisoire de la République française (GPRF).

Service Historique de la Défense.

GR 4 P 1. Historique des Forces françaises libres, t. 1.

GR 4 P 2. Historique des Forces françaises libres, t. 2.

Bába Viktória

A KONCENTRÁCIÓS TÁBOROK ELŐSZOBÁI.
FORDULÓPONT A FRANCIA INTERNÁLÓTÁBOROK MŰKÖDÉSÉBEN
1942 ÉS 1944 KÖZÖTT

A második világháború kirobbanását megelőzően a spanyol polgárháború során 1938-tól kezdve számos spanyol menekült el hazájából Franciaországba a Franco-rezsim elől. Ez a tömeges *exodus (Retirada)* arra készítette a francia hatóságokat, hogy internálótáborokat hozzanak létre a menekültek elhelyezése érdekében. Azonban a viláégés kezdetét követően már nem csak a spanyol állampolgárokat zárták el, hanem a más ideológiát képviselő és vallást gyakorló személyeket is. A korszakban felállított internálótáborokat funkciójuk és működésük szerint négy fő periódusra oszthatjuk: *rendkívüli helyzet* (1938–1940), *kirekesztés* (1940–1942), *deportálás* (1942–1944) és *újból rendkívüli helyzet* (1944–1946). Azonban az igazi fordulópontra az 1942-es és 1943-as év folyamán következett be, amikor a franciaországi német megszállás során a francia internálótáborokból megindult a fogvatartottak deportálása a németországi koncentrációs táborokba. Tanulmányomban bemutatom ezeknek az átalakított internálótáboroknak jellemzőit és működését.

Tanulmányomban elsősorban a franciaországi internálótáborokat (főként az 1940 és 1944 között működőket) fogom kontextusba helyezni, ezért a világon létrehozott különböző bebörtönzési jellemzőit és működését mutatom be komparatív módon. Ezt követően az 1940 előtt működő francia internálótáborok funkcióját és céljait foglalom össze, a továbbiakban pedig kitérek a francia internálótáborok működésében bekövetkezett fordulóra 1942 és 1944 között. Összegzésképp következtetéseket vonok le a szóban forgó fordulópontra, és megmutatom a magyarországi gettók és franciaországi internálótáborok különbségét.

*

BEVEZETÉS

A huszadik századra gyakran szokás a táborok vagy a népiértés évszázadaként is hivatkozni.¹ Szerte a világon működtek koncentrációs táborok, megsemmisítő táborok, gettók, munkatáborok, internálótáborok, hogy egyes országok a számukra nemkívánatos, különböző vallási, ideológiai meggyőződéssel, vagy csak más állampolgársággal rendelkező férfiakat,

¹ Lásd például Joël Kotek és Pierre Rigoulot könyvét, amelynek címe: *Le siècle des camps: emprisonnement, détention, extermination, cent ans de mal absolu (A táborok évszázada: bebörtönzés, fogvatartás, megsemmisítés, száz év abszolút kegyetlenség* [saját fordítás]).

nőket és gyermekeket elzárják bizonyos időre vagy – a németek akarata szerint – megsemmisítsék őket. Ezen intézkedések alól Franciaország sem képez kivételt, sőt a francia hatóságok már az első világháború során alkalmaztak koncentrációs táboroknak nevezhető elzárási stratégiákat. Az ország azonban már jóval korábban létrehozott koncentrációs táborok példájára cselekedhetett, hiszen már a kubai függetlenségi háború (1895–1898), a második búr háború során (1899–1902), vagy a Cápá-szigeten (Namíbiában) alakítottak ki koncentrációs táborokat, amelyek nem minden konfliktus esetében jelentettek népírtást. A hatóságok elsősorban lázadásokat akartak csillapítani vele vagy arra sarkallni a lázadókat családjaik bebörtönzésével, hogy hagyjanak alább a felkelésekkel. (Chustecki 2023: 140–151; Adhikari 2008: 303–320; Becker 2008: 101–129) Az említett események után, a francia hatóságok is ilyesfajta stratégiához folyamodtak, hiszen már az első, majd a második világháború során hoztak létre internálótáborokat. 1914 és 1920 között főképpen 60–70 ezer mozgósítható és kémgyanús férfiakat, Elzász-Lotaringiaiakat, osztrák-németeket, osztrák–magyarokat, valamint prostituáltakat internáltak hetven különböző internálótáborba. A második világháború folyamán, azonban egyre különfélebb embereket börtönöztek be eltérő okokból 171 táborba:

- 1938 és 1940 között spanyol köztársaságiakat, köztük férfiakat, nőket és gyermekeket;
- 1940–1942 folyamán kommunistákat, zsidókat, romákat, szabadkőműveseket stb.,
- 1942–1944-es évek idején egyfajta rendszerváltozás következett be az internálótáborok működésében és céljaiban, ugyanis a német és francia rendőrség közti megegyezések alapján náci gyűjtőtáborokká váltak,
- végül pedig az utolsó időszakban, 1944 és 1946 között Adrien Tixier² arra törekedett, hogy megkülönböztesse azokat, akiket joggal zártak el, mert valamilyen bűncselekményt követtek el, azoktól, akik jogtalanul, pusztán ideológiai, vallási hovatartozásuk vagy identitásuk miatt kerültek internálótáborokba. Ebből kifolyólag ebben az időszakban egyre kevesebben voltak ezekben a táborokban, valamint egyre több internálótábort zártak be. (Peschanski 2000)

A SZEGREGÁCIÓ, AZ ELNYOMÁS ÉS A SZABADSÁGFOSZTÁS KÜLÖNBÖZŐ FORMÁI

² 1944-1946 között Franciaország Ideiglenes Kormányának belügyminisztere. Feladata a köztársasági törvényesség helyreállítása volt.

A szegregációnak, az elnyomásnak és a szabadságfosztásnak számos formája van. Típusaik közé tartozik a magyarországi gettók megszervezése, illetve a franciaországi internálótáborok létrehozása is. Annak érdekében, hogy tanulmányom keretét adjon, fontosnak tartom, hogy különbséget tegyek az elnyomás és a szabadságfosztás különböző típusai között.

A francia *internálótáborokra* gyakran hivatkoznak francia koncentrációs táborokként a különböző nyelvű és kultúrájú irodalmi, valamint a témával foglalkozó történelmi forrásokban is. Ezért fontosnak tartom tisztázni e kifejezés történelmi háttérét, hiszen a német koncentrációs táborok létrejötte óta, gyakran utalnak előre megfontolt és aprólékosan kiszámított megsemmisítésre. Azonban nem minden koncentrációs rendszer egyforma, mindegyiknek megvan a maga sajátossága. (Sánchez Zapatero 2019: 431–455) Közben azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezeknek a koncentrációs táboroknak ugyanaz a következménye: „szegregáció, legalapvetőbb jogok eltűnése, túlélési feltételek romlása a szisztematikusan megtervezett megsemmisítéstől a véletlenszerűen bekövetkező halálesetekig valószínűségig”. (Naharro-Calderón 2017: 87–88)

A korszakoktól függően ezek a fogalmak különböző jelentéssel és funkcióval bírnak, és országoként, illetve kultúráként nagymértékben eltérnek egymástól. A *concentrationnaire* kifejezés fogalmát franciául először David Rousset francia író és politikai aktivista használta, aki két a Neuengamme és a Buchenwald megsemmisítő táborokat is túlélte, majd megírta a náci koncentrációs táborokban töltött életről szóló beszámolóját. (Hamel 2005: 231–250) Az *Éditions du Pavois* 1946-os megjelenésétől kezdve ez a fogalom új jelentést vett fel, s innentől kezdve a német hatóságok által létrehozott táborokra utalt, amelyek célja a végső megoldás volt, ezért kell megkülönböztetnünk a fogalmakat.

Az első igazi koncentrációs táborokat Valeriano Weyler y Nicolau spanyol tábornok hozta létre Kubában az 1895–1898-as kubai függetlenségi háború idején, valamint a britek a búr háborúk idején és a németek Namíbiában. (Becker 2008: 101–129) Ezeken kívül a történelem során számos más internáló- vagy koncentrációs tábor is létrehozta mint például Francisco Franco táborai.

Annak érdekében, hogy szélesebb képet kapjunk ezekről a bebörtönzési rendszerekről, és hogy össze tudjuk hasonlítani a Franciaországban létrehozott rendszerekkel, érdemes áttekinteni, hogyan működtek ezek a különböző országokban és kultúrákban.

Először is, a már említett spanyol tábornok, Valeriano Weyler y Nicolau az 1896-os kubai felkelés elkerülése érdekében követelte a civil emberek bebörtönzését őrzött területeken. Ezeket a táborokat főként gyarmati hatóságok hozták létre, hogy megszüntessék a

bevándorlás és a gazdasági válság okozta háborút. Ezért a tábornok terve nem a civil lakosság kiirtása volt, hanem az, hogy ne súlyosbítsa a kubai helyzetet. A helyi hatóságok hozzájárultak ahhoz, hogy kiválasszák az internáltak területeit, és élelemmel lássák el őket, de végül nem segítettek nekik az alapvető szükségletek beszerzésében, ami éhezéshez, betegséghez, kiszáradáshoz és sok esetben halálhoz vezetett. (Chustecki 2023: 140–151)

1899-ben a brit invázióval megkezdődött a második búr háború. A koncentrációs táborokat az 1900-as év végén hozta létre a brit hadsereg azon búr családok védelmére, akiknek férfi családtagjait mozgósítani lehetett. Először „biztonsági zónáknak” nevezték őket, azonban 1900 decemberében teljesen megváltozott a funkciójuk. Egyfajta motivációként szolgáltak a búr lakosság számára, hogy véget vessenek a gerilláknak, különben a rossz körülmények miatt szeretteik életét kockáztatják. A kubai spanyol koncentrációs táborokhoz hasonlóan nem tudták megfelelően megszervezni sem az ételmezt, sem az alvóhelyeket, ami szintén számos halálesetet eredményezett. Bár a terv az volt, hogy ezeket a civileket nem ítélik halálra, de a hiányos ellátás következtében közvetve mintegy 18.000–28.000 búr halt meg. (Chustecki 2023: 140–151)

Évekkel később, Franciaországhoz közel, Spanyolországban, illetve annak marokkói spanyol protektorátusában Francisco Franco diktátor 298 koncentrációs tábort állított fel 1936. július 18-tól. (Mapa de ubicación de los campos de concentración)

Ami a foglyokat illeti, 700.000 spanyol férfit és nőt internáltak, akik közül több ezren halhattak meg éhségben vagy betegségben. Franco különféle táborokat nyitott a homoszexuálisoknak, a szegényeknek, a különböző politikai ideológiákkal rendelkezőknek és családtagjaikat, a légierő és a haditengerészet republikánus volt harcosainak, a romáknak stb. A táborokban a foglyokat kínozták, verték és kényszermunkára ítélték. Franco katonái gyakran ki is végezték ezeket a foglyokat, valamint alapvető higiéniai vagy egészségügyi feltételeket sem biztosították nekik. Következésképpen ezek a táborok gyakran hasonlítottak egyfajta megsemmisítő táborra, mint internálótáborra.

A különböző országokból, időszakokból, rendszerekből, vagy kultúrákból származó táborok mindegyikében a rabok szinte ugyanazokkal a nehézségekkel szembesültek: élelmetlen barakkok, ivóvíz és élelem hiánya, fejletlen csatornahálózat, szigorúan korlátozott postai szolgáltatások, rögtönzött kórházak, kényszermunka, erőszak, diszkrimináció és a szabadságuktól való megfosztás. Minden táborban embertelen körülmények uralkodtak férfiak, nők és gyermekek számára egyaránt.

A FRANCIA INTERNÁLÓTÁBOROK A HÁBORÚ KIHIRDETÉSE ELŐTT

Az első táborok létrehozása a késői Harmadik Köztársaság időszakát fedi le, amely egyben a *kivétel politikája* bevezetését is magával hozta. Ezt az intézkedést elsősorban az 1938-as évi történések idézték elő, hogy megoldást találjanak a Spanyolországból Franciaországba irányuló tömeges bevándorlási problémára, a *Retirada* következményeire. Azonban nemcsak azért börtönözték be őket, mert Franciaország nem tudott nekik elegendő szállást biztosítani, hanem azért is, mert kommunisták voltak (*hordes rouges*), és Franciaország attól tartott, hogy a Francisco Franco ideológiájával szembenálló férfiak, nők és gyermekek lepik el az egész országot. (Laharie 2020: 30) A spanyol köztársaságiak már 1937 februárjától elkezdtek Franciaországba menekülni, amikor Franco Malagában is offenzívát indított. A francia hatóságok azonban csak 1938 márciusában állítottak fel befogadóközpontokat (*centre d'hébergement*), miután Franco újabb támadást indított Aragóniában. Majdnem egy évvel később, 1939. január 26-án a francia külügyminiszter újabb kéréseket kapott a republikánusoktól, hogy nyissanak további menedékhelyeket a Franciaországba menekülő 150.000 nő, gyermek és idős ember számára, de a külügyminiszter továbbra sem intézkedett. Elsősorban az volt a szándéka, hogy semleges határzónában, spanyol területen létesítsenek menedékhelyeket, azonban ezzel csak nagyobb káoszt okozott. (Peschanski 2000: 35–37) 1939-ben a spanyolok a Pireneusokon keresztül, gyalog érkeztek Franciaországba, és a franciaországi határnál csendőrök fogadták őket, akik szétválasztották a családokat, a nőket, a gyermekeket és a férfiakat, külön-külön táborokba helyezve el őket. (Reverter i López 2019: 9) A francia vezetők nem számítottak arra, hogy 465.000 spanyol lépi át a határt. Közülük körülbelül 350.000 embert internáltak, tekintve, hogy voltak, akik Latin-Amerikába menekültek tovább. Emiatt a kezdetekben kétféle tábor létezett: átmeneti táborok (*camp de transit*), hogy segítsenek ezeknek a menekülteknek eljutni Latin-Amerikába, és azok a táborok, amelyeket néha „koncentrációs táboroknak” neveztek (*camp de concentration*), de egyértelműen a francia internálótáborokra utaltak (*camp d'internement*). (Peschanski 2000: 811)

Az első internálótábort a francia hatóságok, a dél-franciaországi Pyrénées-Orientales megyében, Argèles-sur-Merben állították fel. A tábor egy hatalmas, tengerrel határos területen helyezkedett el, szögesdróttal körülvéve, barakkok, víz és alapvető higiéniai eszközök nélkül. Az internáltak lyukakat ástak a homokba, hogy menedéket találjanak a tramontán szél elől, a szükségleteiket pedig a tengerben végezték el. Az Argèles-sur-Mer-i tábor azonban nem állt készen több tízezer menekült internálására, ezért a hatóságok – nem messze ettől a tábortól –

létrehozták a Saint-Cyprien-i, majd a Barcarès-i parton is egy-egy internálótábort. Mindhárom táborban összesen 265.000 menekültet internáltak. Mindegyik táborban ugyanazok a kihívások jelentkeztek: olyan helyet hozzanak létre, ahol van áram, ivóvíz, csatornahálózat a szennyvíz elvezetésére, működő posta, ám az internáltak csak embertelen körülményekkel és betegségekkel találkoztak. Majd a francia hatóságok újabb táborokat létesítettek Bramban, Agde-ban a katalánok számára, Septfonds-ban a szakmunkások számára. (Laharie 2020: 33) Ami a táborokban történt haláleseteket illeti, kezdetben nem volt külön temetkezési hely. Az elhunytak számát csak azért lehetett tudni, mert a Perpignan-i Saint-Louis kórházban történtek. Főként férfiak vesztették életüket ebben az időszakban a polgárháborúban szerzett sérülések és fáradtság miatt, valamint a táborokban uralkodó rossz higiéniai viszonyok következtében, amelyek nem tették lehetővé, hogy megfelelő orvosi ellátást kapjanak, annak ellenére, hogy számos szolidaritási szervezet igyekezett segíteni rajtuk. (Peschanski 2000: 89) Ami az Argelès-sur-Mer-i tengerparti táborot illeti, a tengerpart több mint két kilométer hosszú volt. Nyugatra a Canigó-hegység határolta, maga a terep pedig egy hatalmas mocsár, amelyet három oldalról szögesdrótkerítés, a negyediktől pedig a tenger zárt le. A táborot öt *îlot*-ra (házak vagy épületek csoportja) osztották, amelyeket egyszerű kerítés választott el egymástól. Az internáltak gyakran arra ébredtek, hogy szemét, régi papírok és ruhák borították őket, amelyeket az éjszaka folyamán a szél odafúj, és felhalmozott körülöttük. Emiatt a foglyok elkezdtek maguknak fából készült barakkokat építeni, így csoportok is elkezdtek kialakulni. Argelès-sur-Merben például a legnagyobb létszámú csoportot a baszkok alkották 5000 fogollyal. Saját tevékenységeket is tudtak szervezni, köztük koncerteket tradicionális baszk dalokkal, valamint saját levelező köröket, kórusokat, vitaköröket és kulturális összejöveteleket. Ezek az internáltak fiatalok, átlagosan huszonhat évesek voltak. Végül ahhoz, hogy valódi barakkokkal és egészségügyi létesítményekkel szereljék fel ezeket a táborokat egy hónap kellett. (Laharie 2020: 35–38) Más tengerparti táborok mint például a Saint-Cyprien-i tábor az árvíz miatt bezárt. (Laharie 2020: 40) Claudre Laharie azt is részletezi, hogy 1939. február 26-án hat internálótábort telepítettek: Vernet-ben (Ariège megye), amely az első világháborúban is az internálórendszer helyszíne volt, és nem igazán különbözött elődjétől, tekintve, hogy a két világháború alatt végig ugyanaz volt a célja: katonák bebörtönzése. Ezt követően Rivesaltes-ban (Pyrénées-Orientales megye) hoztak létre táborot, ahol akkoriban 15.000 menekültet tartottak fogva, valamint Septfonds-ban (Tarn-et-Garonne megye) 16.000 spanyol számára, ahol mindösszesen harminc barakkot állítottak fel. A másik három helyszín Agde (Hérault), Bram (Aude) és Gurs (Basses-Pyrénées) volt. Agde-

ban 250 fából készült barakkot építettek, és körülbelül 25.000 embert fogadott, főként katalánokat. A brami tábor elsősorban az idősek, a gurs-i pedig a baszkok, valamint a légierőben harcoló pilóták és szerelők számára volt fenntartva. Ez a tábor később nőket és gyerekeket is internált. (Laharie 2020: 44–46)

Amikor Franciaországban 1940. szeptember 3-án kihirdették a háborút, a spanyol menekültek ezekben a táborokban maradtak, kivéve, a jó erőnlétben lévő férfiakat. Őket a francia hatóságok a munkaerőhiány miatt, munkásszázadokba, vagy a Francia Idegenlégió szolgálatába küldték. (Laharie 2020: 66)

A FRANCIA INTERNÁLÓTÁBOROK A HÁBORÚ KIHIRDETÉSE UTÁN (1940–1942)

A Harmadik Francia Köztársaság 1940. július 10-én omlott össze, ennek következtében pedig a nemzetgyűlés teljes hatalmat szavazott meg Pétain marsall kormányának, így létrejött a Vichy-rezsim, amelynek célja a francia társadalom megújítása volt. Ettől kezdve az volt a szándéka, hogy olyan Franciaországot hozzon létre, amelynek lakói teljes mértékben franciák, és ugyanazt az ideológiát támogatják, mint maga a Vichy rendszer (kommunisták, zsidók, cigányok stb. elnyomása). Ennek eredményeképpen hozta létre a kirekesztési politikáját, ami a táborok reneszánszához, funkciójuk és jellemzőik megváltozásához vezetett. (Laharie 2020: 107–108) 1940 júliusa és októbere között a Vichy-rezsim több rendeletet is bevezetett. Az első rendelet betiltotta a zsidók szakmai összejöveteleit és olyan titkos társaságokat mint például a szabadkőművesekét. Az ezt követő jogszabály, azokra a külföldiekre vonatkozott, akik kapcsolatban álltak a francia gazdasággal. Ők elvesztették az országon belüli szabad mozgás jogát, illetve többé nem részesültek a foglalkoztatási törvények előnyeiből. A harmadik rendelet szerint megszállt övezetben élő zsidók kötelesek voltak a rendőrkapitányságokon és alprefektúrákon bejelenteni magukat. A negyedik törvény elrendelte, hogy a zsidó származású külföldi állampolgárokat a lakóhelyük szerinti megyék prefektusainak táborokba kell internálniuk. Ezért a hatóságok újranyitották, vagy tovább használták ezeket a táborokat, ezúttal a Belügyminisztérium és nem a Honvédelmi Minisztérium irányítása alatt. (Laharie 2020: 108–111) A megszállt övezetben, az első két évben a német közigazgatás inkább a csapatai biztonságának garantálásával foglalkozott, mintsem azzal, hogy az internálótáborokat elnyomó politikájának fő eszközeként használja. A Vichy-kormányzatnak ekkor már több mint egy tucat tábora volt. A politikusok, zsidók és romák számára 1941 folyamán további

tizenötöt hoztak létre, így összesen mintegy harminc tábor működött ebben az időszakban. A rezsim alatt több száz kommunistát börtönöztek be, különösen Párizsban és a drancy-i táborban, míg a romákat 1940 nyara óta üldözték a megszálló erők. A németek körülbelül húsz, viszonylag kisebb tábor megnyitására működtek közre, főként Franciaország középnyugati részén (megközelítőleg 1.500 roma származásút zártak el).

A zsidók üldözése évekkal később vette csak kezdetét, mint a kommunistáké vagy a romáké. (Laharie 2020: 111–114) Erre a következő fejezetekben térek ki.

Az első razziára 1941. május 13-án került sor Párizsban, amikor 3.710 embert tartóztattak le, de ezt követte két másik 1941 augusztusában és decemberében 4.975 férfi és nő elfogásával. Őket az újonnan megnyitott drancy-i táborba zárták, majd Compiègne-be szállították őket, mielőtt deportálták volna őket. Mindezeket a műveleteket a Vichy-rendőrség hajtotta végre a megszálló erők kérésére. Ami a fogva tartási körülményeket illeti, minden táborban a barakkok túlszűfoltak voltak, egyikben sem fűtöttek, a higiéniai létesítmények nem voltak megfelelőek, az élelem hiánya pedig gyakran vezetett alultápláltsághoz és gyomorbetegségekhez. Az első két évben a Vichy-rezsim a megszállók egyre szigorúbb felügyeletével szemben igyekezett érvényesíteni hatalmát a megszállt övezetben. (Laharie 2020: 111–114)

A nem megszállt zónában december végére mintegy 50.000 internált volt, akiket a táborokba zsűfoltak. Az embertelen időjárás miatt a fogvatartottak száma folyamatosan csökkent, 1940–1941 telén például 693 haláleset történt emiatt. Ugyanakkor ez a csökkenés, amely 1942 nyaráig tartott, főként az Egyesült Államokba vagy Kanadába való kivándorlással magyarázható azok esetében, akiknek 1942 teléig sikerült vízumot szerezniük. (Laharie 2020: 114–120)

Ezen táborok mellett léteztek kisebb-nagyobb, nőknek és gyermekeknek fenntartott internálótáborok is. A nem megszállt zónában lévő női táborok kicsinek számítottak, s sajátos jellegzetességekkel rendelkeztek, például a Rieucros-ban létrehozott tábor eleinte férfi táborként szolgált. Akkoriban mintegy száz férfit tartottak fogva (köztük magyarokat is), többségük a Nemzetközi Brigádok tagja volt. A háború kezdetén azonban a brigadista férfi internáltakat áthelyezték Vernet-be, és csak ezután zártak el ide a nőket és gyermekeket. Ez a tábor 14 fából készült barakkból állt, és az internálási kapacitása 600 fő volt. Az internáltak főként külföldiek, vagy nemkívánatos személyek voltak mint például francia kommunista ellenállók, német zsidó nők és prostituáltak. A legtöbbjük azonban francia nő volt, akik többféle tevékenységet próbáltak szervezni a táborban saját maguk és a gyerekek számára. Így

az internáltak rendszeresen nyelvórákat adhattak a gyerekeknek, akik közül sokan akkoriban még csak írni és olvasni tanultak. Emellett ezek a nők a közigazgatás engedélyével, olyan tevékenységeket szerveztek mint például a varrás, cipőkészítés, székgyártás és matracjavítás. (Laharie 2020: 123–125)

A FRANCIA ÉS A NÉMET RENDŐRSÉG KOLLABORÁCIÓJA (BOUSQUET–OBERG MEGÁLLAPODÁSOK)

Pierre Laval³ 1942. április 19-én visszatért a kormányzat élére, amelynek következtében Franciaország elvesztette látszólagos függetlenségét és megerősödött a kollaboráns kormány. Novemberben a francia állam elvesztette a déli zóna felett is a hatalmát a Wehrmacht megszállásával, és Laval 1943 januárjában több intézkedést is bevezetett. Adolf Hitler követelésére létrehoztak egy félkatonai szervezetet (*la Milice*), amelynek célja a rendfenntartás volt, a zsidók, valamint az ellenállók elfogása. Laval közreműködött a németországi kötelező munkaszolgálat fenntartásában, így több százezer francia munkást helyeztek át, s kényszerítették őket gyárakban, mezőgazdaságban stb. való dolgozásra. Így váltak a menekültközpontok, kórházi táborok a nácik elsődleges célpontjává. (Laharie 2020: 137–138) A letartóztatásokban fontos szerepet játszott a francia rendőrség kollaborációja, melynek élén René Bousquet⁴ állt. Német kapcsolattartója Karl Oberg, SS-tábornok és a franciaországi náci rendőrség vezetője volt. A két fél között folyamatos megbeszélések zajlottak, melynek eredményeként 1942. augusztus 8–13-i Bousquet-Oberg megállapodások során, a kollaborációjuk alapjait tisztázták: a francia rendőrség autonómiát kap a német rendőrséggel való teljes együttműködésért cserébe. A hangsúlyt a kommunizmus és az ellenállás elleni harcra, a megszálló erők biztonságára, valamint a német és a francia rendőrség függetlenségére helyezték, valamint a prefektusok most már jelentős hatalommal rendelkeztek bármilyen akció, begyűjtés vagy internálás megszervezésében. A Bousquet-Oberg megállapodások formalizálták a két rendőri szerv szoros együttműködését. Mindemellett kiegészítették a június 11-i berlini konferencián Adolf Eichmann vezetésével létrejött politikai megállapodásokat, azzal hogy a két zónában a németeknek átadandó zsidók számát 100.000-ben határozták meg. Határozat született továbbá a végrehajtási eljárásokról,

³ Pierre Jean Marie Laval francia politikus volt. A Harmadik Köztársaság idején 1931-től 1932-ig és 1935-től 1936-ig Franciaország miniszterelnöke volt. Ezt követően a német megszállás alatt, 1942-től 1944-ig töltötte be ezt a tisztséget.

⁴ René Bousquet 1942 májusától 1943. december 31-ig a Vichy-féle francia rendőrség főtitkáráként szolgált.

amelyeket a Minisztertanács július 3-án fogadott el. Az eljárások nyár folyamán bekövetkező deportálásokra vonatkoztak, amelyeket francia rendőrség és csendőrség hajtott végre. Az érintett személyen a megszállt zónában tartózkodó külföldi zsidó férfiak, nők és gyermekek voltak, hogy ne válasszák szét a családokat. Az internálótáborokat, ahol zsidókat és hontalanokat tartottak fogva, elsőként hívták be. (Laharie 2020: 137–140)

Mindent egybevetve, bár a kezdeményezés a zsidók Franciaországból történő szisztematikus deportálásának megszervezése német kezdeményezés volt, a rendőri műveletek végrehajtása és kivitelezése kizárólag a francia rendőrség feladata volt. Az első fordulópontot 1942 nyara jelentette a franciaországi internálótáborok történetében, egészen addig az adminisztratív internálást vagy a *kivételes* vagy a *kirekesztő* politikát alkalmazták. A francia táborok a nácik antiszemita üldözéseinek működtek közre. (Laharie 2020: 137–140)

A DEPORTÁLÁS IDŐSZAKA (1942–1944)

Az első franciaországi deportálások 1942. március 27. és június 5. között történtek Compiègne-ből Auschwitz felé. A zsidók deportálása akkoriban a francia nemzetiségű vezető és vagyonos személyiségeket érintette, akiket az 1941. december 12-i razziák során tartóztattak le. A nyár folyamán új stratégiát kezdtek el alkalmazni: a párizsiak nevét, címét, foglalkozását és állampolgárságát ekkor a *Tulard-dossziéként*⁵ ismert, a rendőrségi prefektúrán vezetett terjedelmes aktában gyűjtötték össze. Ezeket az információkat 1942. július 16–17-i Vel' d'Hiv'-i razzia előkészítése során használta fel. (Laharie 2020: 140–141)

Az 1942 nyarán végrehajtott deportálások egyrészt az internálótáborokban fogva tartott zsidókra irányult (az északi zónában Drancy, Pithiviers, Beaune-la-Rolande és La Lande; a déli zónában Rivesaltes, Gurs, Noé, Récébédou, Bram és Les Milles), másrészt az 1940 októberi zsidónépszámlálás idején összeállított akták alapján történtek. Ez a dokumentáció fenyegetést jelentett a Franciaországban élő teljes zsidó közösségre, azaz mintegy 320.000 emberre. A fővárosban a rendőrségi akciók július 16-ról 17-re virradó éjszaka kezdődtek. Émile Hennequin, készítette őket elő: 27.000 dossziét válogattak ki, 1.500 beavatkozó csoportot állítottak fel, elsődleges gyűjtőközpontokat szerveztek, hogy az egyedülálló felnőtteket és gyermek nélküli családokat ötven autóbusszal szállítsák el Drancyba. 27.391 letartóztatást terveztek ebben az időszakban, amelyből 25.334-et Párizsban, 2.057-et pedig a

⁵ André Louis Henri Tulard 1898. június 23-án született Nérondes-ban, és 1967. február 3-án halt meg Párizsban. Tulard egy magas rangú francia tisztviselő volt, aki arról ismert, hogy a Vichy-rezsim alatt egy dossziét hozott létre zsidókról az egykori Szajna megyében. 1940 és 1943 között a párizsi rendőr-főkapitányság külföldiek és zsidóügyi osztályának igazgatóhelyettese volt.

külvárosokban akartak végrehajtani. Ez a nagyszabású razzia azonban csak részben érte el célját, összességében 13.152 zsidót tartóztattak le. (Laharie 2020: 141–142) A letartóztatott emberek kétharmadát július 19-től a Pithiviers és Beaune-la-Rolande táborokba, a többieket a Drancy internálótáborba küldték. A szabad zónában Bousquet június 16-án megállapodást kötött Oberggel, miszerint a következő hetekben 10.000 külföldi zsidót ad a német hatóságok részére. A következő napokban 30.000 zsidóról is szó esett a tárgyalásokon. Bousquet különösen azokra a német, lengyel és csehszlovák zsidókra gondolt, akiket internálótáborokban tartottak fogva. (Laharie 2020: 142)

A deportálások időszaka három részre osztható: az első deportálások augusztusban történtek, s csak olyan zsidókat érintett, akik internálótáborokban voltak. A következő nagyobb periódus szeptember elejét jelentette, amely az augusztus 26–28-i razziák során letartóztatott emberek estek áldozatul, végül pedig később, szeptember folyamán folytatódott azon emberek letartóztatása, akik megpróbáltak átjutni a demarkációs vonalon vagy a határon túlra. Szeptember végére összesen 32.133 embert deportáltak, azonban ezeket a műveleteket a sztálingrádi csata miatt le kellett állítaniuk, és hat hónap múlva, 1943 tavaszán ~~kezdték~~ ~~újra~~. A francia internálótáborok kétségkívül fontos szerepet játszottak a deportálásokban, hiszen innen indult a legtöbb konvoj a megsemmisítő táborokba. (Laharie 2020: 143)

A zsidókat nem számítva, az internáltak száma az 1943. februári 13.380 létszámról az év végére 6.708-ra csökkent, majd 6.000 körül stabilizálódott. Az internálás ebben az időszakban elsősorban a kommunistákat és a romákat érintette. Fontos azonban megjegyezni, hogy letartóztatásukat legtöbbször nem követte internálás, hanem börtönökbe kerültek, majd deportálták vagy kivégezték őket. Az internáltak számának általános csökkenését főként a német kényszermunkatáborokba küldés okozta. (Laharie 2020: 148–150)

Összességében az internálótáborokat, főként a legnagyobbakat mint Rivesaltes és Gurs (a déli zóna megszállása után) 1943 folyamán fokozatosan bezárták. 1943 februárja és 1944 augusztusa között Franciaország-szerte letartóztatott zsidók száma 31.000 volt, majdnem annyi, mint 1942 nyarán. (Laharie 2020: 148–150) Az internálótáborok történetében újabb fordulópontot az jelentette, amikor 1943. június 20-án, Laval megegyezett a német rendőrséggel arról, hogy a francia származású zsidókat törvényesen megfosztják állampolgárságuktól, ebből következett az, hogy 1943. szeptember és 1944. augusztus között 21.000 zsidót deportáltak Franciaországból, közülük 11.000-et négy hónap alatt (1944. február és május között).

Össességében mintegy 75.000 zsidót deportáltak a francia internálótáborokból, akik közül körülbelül 50.000 külföldi zsidó volt, csaknem 26.000 pedig francia állampolgársággal rendelkezett. Ami a konvojokat illeti, Franciaország különböző internálótáboraiából 77 konvoj indult, ebből 69.000 zsidót szállítottak Auschwitz-Birkenaubába, ahol megközelítőleg 42.000-en vesztették életüket. (Peschanski 2002: 345–379)

A következő fejezetekben négy francia internálótábort mutatok be.

LOIRET MEGYE TÁBORAI: PITHIVIERS, BEAUNE-LA-ROLANDE ÉS JARGEAU

Pithiviers és Beaune-la-Rolande egymástól mintegy húsz kilométerre található ikertáborok, amelyek ugyanazokat a fordulatokat élték át. Mindkettő 1939-ben épült, azzal a céllal, hogy a Párizs környéki külföldi családokat fogadják 5000 férőhellyel. A barakkok fából készültek, nagy ablakokkal, s 1939. szeptember 3. és 1940. május 10. között legfőképpen német hadifoglyokat, majd a fegyverszünet után francia hadifoglyokat zártak el ebbe a két internálótáborba. (Laharie 2020: 152–153)

1941. április 22-től kezdve új fejezet kezdődött a két tábor történetében. Ezen a napon ugyanis Dannecker⁶, Eichmann párizsi képviselője tájékoztatta a Loiret megye prefektusát arról, hogy innentől a két tábor feladata a zsidók internálása és az irányításukat pedig a francia hatóságokra ruházta át. Az első érkezők – akik nem csak külföldiek, hanem franciák is voltak – az 1941. május 14-i razzia áldozatai közül kerültek ki. Összesen 3.747 embert tartóztattak le, ezt követően pedig busszal szállították őket az Austerlitz pályaudvarra, és még aznap a két táborba küldték őket. Több mint egy évet töltöttek el a táborokban, egyre rosszabbodó körülmények között. Közülük mindösszesen 800 embernek sikerült megszöknie, mielőtt 1942 júniusában az első konvojjal Auschwitzba küldték őket. (Laharie 2020: 153)

1941. október 22-én a párizsi prefektus parancsot kapott a német hatóságoktól, hogy a megszállt övezetben lévő összes külföldi zsidót zárják e két táborba. A razziák több hónapon keresztül folytak, és a két tábor együttes lakossága körülbelül 4.000 fő volt. A fegyelem szigorú volt: tilos volt látogatókat fogadni, illetve a rokonoknak a közelben tartózkodni. Az első konvojok 1942. június 25-én Pithiviers-ből, június 28-án pedig Beaune-la-Rolande-ból

⁶ Theodor Dannecker SS-Hauptsturmführer volt (közepes szintű parancsnoki rang, amely a Német Hadseregben belül a századossal volt egyenértékű). 1913. március 27-én született Tübingenben, és 1945. december 10-én öngyilkosság lett. Adolf Eichmann alatt Theodor Dannecker a „zsidókérdés szakértője” volt, valamint a franciaországi, majd közép- és dél-európaizsidók kiirtásának egyik fő közreműködője.

indultak. Elsősorban azokat az internált zsidókat deportálták, akiket már legyengített a több hónapos nélkülözés és megfélemlítés. Ezután a razziák során a letartóztatottak következtek, különösen az 1942. július 16–17-i Vel' d'Hiv'-i razzia áldozatai. Az akkor letartóztatott zsidók több mint felét (13.152-ből 7.800-at) a Loiret megyében található ikertáborokba vitték, köztük több száz gyermekkel, de voltak olyan a családok, akiket közvetlenül Drancy-ba szállítottak. A Drancy internálótáborban csak néhány napot töltöttek, mielőtt Auschwitzba deportálták őket. A nyár folyamán hat konvoj indult Pithiviers-ből, 6.079 személyt szállítva, Beaune-la-Rolande-ból pedig négy konvoj, 2.773 férfivel, nővel és gyermekkel a megsemmisítő táborok felé. (Laharie 2020: 154) Az augusztus 17-i konvoj azért volt különösen drámai, mert 1.500 gyermeket vittek el, többségükben franciákat, akiknek szüleit néhány nappal korábban már deportálták. Érdeemes emellett kiemelni a két táborból deportált gyermekek számát a történészek 4.700 becsülik. Az internálás utolsó napjai egyes tanúvallomások szerint elviselhetetlenek voltak, a gyermekek folyamatosan szüleiket keresték a tábor egész területén. Összesen tehát néhány becslés szerint 12.000 embert tartottak fogva a két internálótáborban (Pithiviers-ben és Beaune-la-Rolande-ban), beleértve a politikai foglyokat is, akik 1943-ban kerültek ide. (Laharie 2020: 154–155)

A jargeau-i internálótábort, amely szintén Loiret megyében található, 1939-ben hozták létre. A tábor létrehozásának célja különbözik az ikertáborokétól, tekintve, hogy elsősorban menekültek és hadifoglyok internáltak, valamint romákat, prostituáltak és politikusokat. Fogadóképessége csak néhány száz emberre terjedt ki, s leginkább két eseményről ismert: az 1943-as Buchenwald felé deportálásról, amikor mindösszesen hetven férfit szállítottak a megsemmisítő táborba, főként azokat, akik tizenhat és hatvan év között voltak. Ezzel szemben pedig egy ritka esemény is történt: százhat férfit szabadon engedtek ismeretlen okokból. (Laharie 2020: 155)

AUSCHWITZ ELŐSZOBÁJA, A DRANCY INTERNÁLÓ/GYŰJTŐTÁBOR

A Drancy internálótábor a Cité de la Muette nevű lakótelepen helyezkedett el, Párizs munkások lakta külvárosában, 4 km-re északtól. 1932-ban négyemeletes épületekként, „U” alakban elhelyezkedve tervezték meg ezeket, elsősorban azért, hogy az olcsó lakhatást segítsék elő, azonban az építkezést a háború kirobbanásáig nem tudták befejezni. Nyolc évvel később, 1940. június 14-én a Wehrmacht követelte a francia hatóságoktól az épületek átadását, hogy hadifoglyokat zárhassanak el ide. A történelem során ez volt az egyik legnépesebb fogolytábor a megszállt zónában. (Laharie 2020: 155–156)

Az internálótábor fogadóképessége 5.000 fő volt, 8 x 8 méteres helységekkel. A válaszfalak és a sem a padlók félkész állapotban voltak. A mosdók az épületen kívül helyezkedtek el, egy vörös téglaeépületben, ahol a nap minden szakaszában kígyózó sorok voltak, ugyanis a férőhelyekhez képest nem alakítottak ki elegendő mennyiségű mellékhelyiségeket. Az épület kialakításán, biztonságossá és kényelmessé tételével semmit nem foglalkoztak, a háború végéig, hatalmas, elválasztatlan helyiségekben kellett tartózkodniuk a fogvatartottaknak, valamint szalmaágyon aludniuk. (Laharie 2020: 156)

A tábor igazi története 1941. augusztus 21-én kezdődött, amikor a párizsi rendőrprefektus úgy döntött, hogy kizárólag csak zsidókat internálnak ebbe az internálótáborba. A korábban, május 14-én letartóztatott, és először Pithiviers, illetve a Beaune-la-Rolande internálótáborba szállított 4.230 férfit (közülük 1.500 francia zsidót) Drancy-ba viszik át, hogy „felavassák” a tábort. Szobánként körülbelül negyven-hatvan férfi zsúfolódott össze. Eleinte még szalma se volt, így deszkákon, betonon kellett feküdniük. Az internálótáborba való érkezésük során megfosztották őket a személyes dokumentumaiktól, élelmiszerkártyáiktól és ötven frank feletti pénzüktől, továbbá a csomagjaiktól. Ami az étkezést illeti, naponta összesen kétszázötven gramm kenyeret kaptak, s három tányér ehetetlen levest, amely olyan híg volt, hogy főként az edényekből itták őket. Az éhezés állandó problémává vált. A szobákból egy nap emeletenként csak egy órát szabadott tartózkodni a levegőn, illetve néhány karbantartási munkát leszámítva programokat sem szervezhettek maguknak. A higiéniai körülmények is embertelenek voltak: a betegségek és különféle élőködők is gyorsan terjedtek a táborban. Abban ez esetben, ha egy internált fegyelmezetlen volt, több napos magánzárással büntették, amellet, hogy a haját is leborotvtálták. A levelezőrendszer sem működött kifogástalanul, mivel több hónapot kellett várni arra, hogy leveleket írhasanak, kaphassanak, de ahhoz, hogy zuhanyzó is működjön, jóval többet. (Laharie 2020: 157)

1942 márciusától kezdve két éven keresztül heti rendszerességgel érkeztek konvojok. Az évek alatt összesen hatvanhárom konvoj indult ebből az internálótáborból Auschwitz-Birkenau felé, az utolsó 1944. július 31-én. Mindösszesen 80.000 zsidó férfit, nőt és gyermeket internáltak 1941. május és 1944 augusztus között a Drancy internálótáborba, közülük pedig 65.000 áldozatot szállítottak megsemmisítő táborokba, főként Auschwitz-Birekenaub. Ugyan a deportálások német kezdeményezések voltak, de a végrehajtók mindvégig, s többnyire franciák voltak. (Laharie 2020: 158–160)

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban kísérletet tettem arra, hogy bemutassam, milyen hatással volt a német megszállás a francia internálótáborokra, s hogy okoztak-e fordulópontokat a táborok történetében. Kiindulópontként másfajta bebörtönzési formát is bemutattam Ezt követően az 1938-tól 1942-ig tartó időszakot két külön fejezetben tárgyaltam melynek következtében láthattuk, hogy időszakoktól eltérően a francia kormány és hatóságok más-más embereket tartottak *nemkívánatosoknak*. Az internálótáborok létrehozása a spanyolok tömeges bevándorlásával kezdődött, majd megfigyelhettük, hogy a franciák ellenszenvet kiterjedt a romákra, kommunistákra, zsidókra, prostituáltakra, szabadkőművesekre, s megannyi más férfira, nőre és gyermekre. 1942 nyarától 1944 nyaráig tartó időszak jelentős változáson ment keresztül. Elsősorban a francia internálótáborok működése és jellemzője radikálisan megváltozott, a német megszállás miatt a külföldi származású és francia állampolgárságú zsidók internálása rendkívül fontos ügy lett. A fordulópontok a német rendőrséggel való kollaboráció során következett be, hiszen az internálótáborok inkább gyűjtőtáborokká lettek, ahonnan a megsemmisítő táborokba szállították az áldozatokat, illetve 1943-tól annak érdekében, hogy a német végső megoldás működjön, számos zsidót megfosztottak francia állampolgárságától. Mindemellett betekinthettük négy különböző, számos esetben hasonló karakterisztikákkal rendelkező francia internálótábor működésébe és jellemzőibe. Megfigyelhettük, hogy az északi zónában található táborok nagyobb szerepet kaptak, mint a déli zónában elhelyezkedők annak ellenére is, hogy a későbbiekben Franciaország ezen részét is elfoglalták a németek. Olyan internálótáborokról esett szó mint a Pithiviers és Beaune-la-Rolande ikertáborok, Jargeau községben megtalálható tábor, valamint a Drancy internáló/gyűjtőtábor.

Franciaország történelmében ez egy kétségkívül sötét és gyászos időszak a nagyszabású francia–német kollaboráció miatt, amelyért a Vichy-rendszer alatt tevékenykedő Laval és Bousquet voltak a felelősök, hiszen ők adták át a megszállók hatalmába az internálótáborok „működtetését” 1942-től 1944-ig.

IRODALOM

Adhikari, Mohamed (2008) ‘Streams of blood and streams of money’: New perspectives on the annihilation of the Herero and Nama peoples of Namibia, 1904-1908. *Kronos* 34. 2008/1. 303–320.

Becker, Annette (2008) La genèse des camps de concentration: Cuba, la guerre des Boers, la grande guerre de 1896 aux années vingt. *Revue d'Histoire de la Shoah*, 189. 2008/2. 101–129.

Chustecki, Jakub (2023) Colonial concentration camps in Cuba and South Africa. Characteristics and significance for the evolution of the idea. *Świat Idei i Polityki*, 2023/2. 140–151.

Farcy, Jean-Claude (1995) *Les camps de concentration français de la première guerre mondiale (1914-1920)*. Párizs, Anthropos-Economica.

Hamel, Yan (2005) *Le sport concentrationnaire: David Rousset, Georges Perec*. In: Melançon, Benoît – Hamel, Yan – Lafrance, Geneviève (szerk.): *Des mots et des muscles! Représentations des pratiques sportives*, Québec, 231–250.

Laharie, Claude (2020) *Camps d'internement français (1939-1945)*. Pau, Cairn.

Los campos de concentración de Franco:
<https://www.loscamposdeconcentraciondefranco.es/index.php>

Naharro-Calderón, José María (2017) *Entre alambradas y exilios. Sangrías de las Españas y terapias de Vichy*. Madrid, Biblioteca Nueva.

Peschanski Denis (2002) *Les camps français d'internement (1938-1946)*. Párizs, Gallimard.

Peschanski, Denis (2000) *Les camps français d'internement (1938-1946)*. Thèse de doctorat d'État en Histoire. Párizs, Université Paris 1.

Reverter i López, Elisa (2019) *Las mujeres en el infierno*. Madrid, Agencia Española de Cooperación Internacional para el Desarrollo.

Sánchez Zapatero, Javier (2019) La literatura concentracionaria: universalidad, representación y memoria. *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia*, 19. 431–455.

Andreidesz Gábor

EGY NEHÉZ NAP ÉJSZAKÁJA: A FASIZMUS BUKÁSA

1943. július 24-én hosszú idő után ismét összehívták a faszizmus egyik legfontosabb irányító testületét, a nagytanácsot. Olaszország kimerült a második világháborúban, az afrikai olasz területek elvesztek, a Szicíliában partra szállt angolszász csapatok már az Appennini-félsziget felé tekintettek, recsegett-ropogott a két évtizedes diktatúra. A római Palazzo Veneziaában lezajlott ülésen – ismert – a nagytanács tagjai közül 19-en megszavazták Dino Grandi napirendjét, ezzel a faszizmus megbukott. Kevésbé közismert viszont mindaz, amely ezekben a hetekben-hónapokban a főszereplők gondolkodásában lezajlott, milyen koncepcionális nézeteltérések, sérelmek, gondolkodásbéli különbségek, esetenként személyes ellentétek vezettek ahhoz, hogy a „tizenkilencek” szembe forduljanak a faszizmus vezérével. Milyen álláspontot képviseltek az ülés „rebellisei” és hogyan gondolkodtak az elkövetkező időszakról a Mussolini hűségén maradtak? Az 1943. július 24-25-i éjszaka – a személyes következményeken túl – alapvető fordulatot jelentett a fasiszta Olaszország számára: a háború immáron Olaszországban tombolt, a nélkülöző és sokat szenvedő lakosság pedig egy polgárháború kellős közepén találta magát.

*

BEVEZETÉS

Az 1943. július 24-én késő délután a Rómában összeülő fasiszta Nagytanács (Gran consiglio del fascismo) tagjai még a megszokott koreográfiával („saluto al Duce”) üdvözölték a Palazzo Venezia üléstermébe érkező Benito Mussolinit (1883–1945). Ebbéli minőségükben régen nem találkoztak, hiszen legutolsó ülésükre még a második világháborút megelőzően 1939 telén került sor. Azóta olyan események történtek, amelyek sejtetni engedték, hogy fontos találkozó készülődött ezen a – a feljegyzések szerint – igen forró nyári napon. Minden a várakozásoknak megfelelően alakult, abból a szempontból egészen bizonyosan, hogy a vezető fasiszta politikusok, tíz órás feszült vita után, egy alkotmányjogi szavazást követően véget vetettek a két évtizedes fasiszta rendszernek.

Július 25-én délután a királyi audienciát kérő – és természetesen kapó – Mussolinit III. Viktor Emánuel (1900–1946) leváltotta – ahogyan az uralkodói bejelentés közölte „elfogadta

lemondását”¹ – az így megbukott ducét őrizetbe vették. Az új kormányfő, Pietro Badoglio (1871–1956) szeptemberben fegyverszünetet kötött az egykori ellenséggel, majd a következő hónapban a királyi Olaszország nevében hadat üzent a tegnapi szövetséges náci Németországnak. A tragikus végjáték eseménytörténete ismert: Mussolinit német ejtőernyősök szabadították ki fogságából (Gran Sasso d’Italia) majd Németországba vitték, ahonnan rádiószózatban jelentette be a régi-új fasiszta elvek szellemében megalakuló állam, az Olasz Szociális Köztársaság (Repubblica Sociale Italiana) megalakulását. A (polgár)háború folytatódott, immár „két” Olaszország között.

Benito Mussoliniről köztudott – és ezzel már a kortársak is tisztában voltak, – hogy remekül értette a tömegek nyelvét, ismerte és irányította az őt követő milliókat. A duce közeli munkatársaira is hasonlóan mágikus hatással volt, karizmája alól nagyon kevesen tudták kivonni magukat. Érzekelte ezt a fasiszmus vezére (duce del fascismo) is, ha érdekei megkívánták szemrebbenés nélkül játszotta ki és ugrasztotta össze az őt csodáló magas rangú politikusokat is. 1943-as bukásához azonban mégis ezeknek régi harcostársaknak együttes fellépése járult hozzá, mégpedig döntő mértékben. Az alábbiakban a Nagytanácsban lezajlott szavazás okairól, a főszereplő(k) személyes motivációjáról fogunk beszélni. Arról a szembefordulásról, amely alapvető változást hozott az olaszországi háború menetében.

A FASISZTA NAGYTANÁCS ÉS AZ UTOLSÓ ÜLÉS ÖSSZEHÍVÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

A Nagytanácsot „Olaszország legeredetibb közjogi alkotását” (Villani 1935: 3). 1922-ben hozták létre. Az első időben a fasiszta párt (Partito Nazionale Fascista), majd 1929-től a fasiszta rendszer legmagasabb tanácsadó szerve egyaránt befolyással volt a kormányzat, illetőleg a jelentőségében csökkent parlament és az uralkodó döntéseire. Tagjai között voltak az úgynevezett *quadrumvirátus* (Emilio De Bono, Cesare De Vecchi, Italo Balbo, Michele Bianchi)², képviselőház és szenátus elnökei, miniszterek/államtitkárok (külügy, belügy, igazságügy, pénzügy, nevelésügy, mezőgazdaság, korporáció), az Olasz Királyi Akadémia

¹Az államfő proklamációjának szövegét olasz nyelven lásd <https://www.frammentidistoriabiellese.it/resistenza-e-guerra-civile-1943-1945/le-reazioni-nel-biellese-all-annuncio-della-caduta-di-mussolini-25-luglio-1943/i-proclami-del-re-e-di-badoglio/> (utolsó letöltés: 2024. 02. 17.)

² Mussolini azon közeli munkatársai, akik feladatuk kapták az 1922-es „marcia su Roma” előkészítését. Közülük Michele Bianchi 1930. február 3-án, Italo Balbo pedig 1940. június 28-án bekövetkezett haláláig volt a Nagytanács tagja.

(Reale Accademia d'Italia) elnöke, a párt országos titkára, milícia parancsnoka, államvédelmi törvényszék elnöke, fasiszta konföderációk elnökei. Mussolini is kinevezhetett tagnak három évre egyes, arra érdemes személyeket. A tanács elnöke természetesen a fasiszta vezér volt, titkári feladatokat a párt mindenkori adminisztratív vezetője látta el. (Villani 1935: 36)

1942-re alapvető változásokkal kellett szembenézni a háborús Olaszországban. Az észak-afrikai katonai helyzet súlyosbodott, az 1942. őszi el-alameini vereséggel az olasz csapatok fokozatosan kiszorultak az afrikai hadszíntérről. A következő év nyarára a front már az olasz szigeteket is elérte. Az Afrikához közeli Pantelleria szigetét június 13-án foglalták el a szövetségesek, akik a következő hónapban már hozzá is láttak a szicíliai partraszálláshoz. Ráadásul sokkolta az olasz társadalmat, hogy 1943. július 19-én a fővárost is első alkalommal bombatámadás érte, ettől függetlenül a rómaiak a támadásra amúgy „rómaiásan” reagáltak: rendetlenül, zúgolódva–káromkodva, de mindent egybevetve még mosolyogva. (Bottai 2006, 401) Róma első szövetséges bombázásának ténye ettől függetlenül azonban mégis szimbolikus jelentőségű is volt. A fasiszta propaganda ugyan továbbra is működött, de egyre nehezebben lehetett eltussolni és bagatellizálni azokat a veszteségeket, amelyek miatt az elégedetlenség a fronton és a hátszágban egyre csak növekedett.

A romló életkörülmények, a fizetések elértéktelenedése miatt rég nem látott sztrájkok, háború-ellenes megmozdulások ütötték föl a fejüket Észak-Olaszország városaiban. Mindezekhez külpolitikai kudarcok, a-szövetségi politika növekvő nehézségei is társultak. Mussolini és Adolf Hitler (1889–1945) 1943. áprilisi (Klessheim) és júliusi (Feltre, Villa Gaggia) találkozóin egyértelművé vált, hogy a náci Németország vezetője nem kívánja érdemben Mussolinit katonailag támogatni, vagy ha mégis, akkor szigorú feltételek mellett³ Ami pedig a fasiszta Olaszország vezetőjének személyes helyzetét illeti, egészsége látványosan és láthatóan romlott. A közvélemény számára is érzékelhető egészségromlás okát az orvosok a gyomorfekélyben vélték megtalálni, amihez Mussolini veje és külügyminisztere Galeazzo Ciano (1903–1944) egy bizalmas beszélgetésben annyit tett hozzá: „Hát lehet. De leginkább az a belső kínlódás, pánik, amit nem akar bevallani”. (Bottai 2006: 351)

³ Dino Grandi 1944-es visszaemlékezéseiben azt írta, hogy hogy Hitler a támogatás fejében, az érintett olasz terület katonai védelmét közvetlen német irányítás alá helyezte volna, a két évvel azt megelőzően Afrikában történetekhez hasonlóan. „Az Afrika-Korp után Italianische-Korp” A hírek szerint Hitler mindezek mellett figyelmeztette Mussolinit egy, a fasiszta mozgalmon belüli felkelés (!) veszélyéről és a biztonság érdekében koncentrálja még jobban egy kézben a polgári és katonai hatalmat. In Grandi 2006, 31–32.

Benito Mussolininak érdemi válaszokat kellett adnia a felmerült katonai-, politikai-társadalmi nehézségekre. A megoldás kulcsát a duce első sorban kormányának és a párt átalakításában vélte megtalálni. Az egyik legfontosabb személyi változás Cianónak a menesztése volt, aki a külügyminiszteri tisztséget szentszéki követi posztra cserélte. Naplójában 1943. február 5-én a következő gondolatokat vetette papírra:

Délután fél ötkor a Duce hív. A szobába lépve észreveszem, hogy nagyon zavarban van: rájövök, hogy mit akar mondani. „Mit akarsz most csinálni? – így kezdi, majd halkán hozzáteszi, hogy átalakította a teljes kormányt. Megértem az okokat, egyet értek velük [...] A megannyi személyes megoldások közül, amelyeket felkínál az albániai helytartóságot egyértelműen elhárítom, ahova azok kivégzőjének és akasztójának mennék, akiknek testvériséget és egyenlő jogokat ígértem, a szentszéki követséget választom. Pihenőhely, amely azonban sok lehetőséget adhat a jövőre nézve. A jövő pedig, mint még soha, Isten kezében van. (Ciano 2005: 696)

A párt első embere Carlo Scorza (1897–1988), egy calabriai származású, de magának luccai és forlì-i pártvezetőként hírnevet szerző erős ember lett, akinek Mussolini akaratából az sors jutott osztályrészül, hogy ő lett a Nemzeti Fasiszta Párt utolsó országos titkára. (Innocenti 2012: 284) Hírnevéhez méltó, és alighanem nem véletlen mindaz, amely vele kapcsolatban Giuseppe Bottai naplójában szerepel: „rohamosztagos és helyi vezető volt, a legerőszakosabbak között a vad Toszkánában.” (Bottai 2006: 374) Mussolininek erőt kellett felmutatnia bel-, és külföld irányába egyaránt, ám az egyre növekvő elégedetlenséget nehezen lehetett csillapítani. Mussolini a sikertelen feltreii találkozó után összehívta a Nagytanácsot.

III. Viktor Emánuel és az udvar súlyosbodó aggodalommal és növekvő nyugtalansággal követte az eseményeket. Az uralkodó Mussolinivel nem, a rendszer több magas rangú politikusával viszont jó viszonyt ápolt, amely lehetővé tette Mussolini közeli munkatársainak folyamatos „szondázását”. A király, közeli munkatársain keresztül tulajdonképpen mindazokkal kapcsolatban volt, akik nagyon nem helyeselték Olaszország háborúba lépését a náci Németország oldalán 1940. június 10-én, illetőleg azt a politikát, amelynek támogatása mellé Mussolini lehorgonyozni látszott. A háborúba lépés évének tavaszán, Pietro Acquarone (1890–1948) a királyi ház minisztere (ministro della real casa), az uralkodó bizalmi embere Cianoval találkozott és kötelező diplomáciát mintegy felfüggesztve tolmácsolta az uralkodó gondolatait. A március 14-i találkozóról szóló feljegyzés természetesen megtalálható a külügyminiszter naplójában: „[Acquarone – A.G.] Nyíltan, aggasztó kifejezésekkel beszél a

helyzetről és biztosít róla, hogy a király is tudomással bír az országot zavaró nehézséggel. Elmondása szerint őfelsége érzi, hogy egyik pillanatról a másikra felmerülhet az igény, hogy beavatkozzon, hogy más fordulatot adjon a dolgoknak; készen áll erre a leghatározottabb energiával. Acquarone megismétli, hogy a király „több, mint jóindulattal viseltetik irányomban, igazi szeretettel és nagy bizodalommal”. Acquarone – nem tudom, hogy személyes kezdeményezésből, vagy parancsból – tovább akarta vinni a beszélgetést, én azonban ragaszkodtam az általánosságokhoz.” (Ciano 2005: 406–407).

Az általános politikai és gazdasági helyzet nagyot romlott 1943 tavaszára. A katonai helyzet rosszra, majd kritikusra fordult, a belső feszültség egyre csak növekedett. A centralizált központi kormányzat szétesőben volt, legalábbis erre enged következtetni Bottai egy 1943. január 27-én kelt, egy torinói látogatására vonatkozó naplóbejegyzése is:

„Politikai és adminisztrációs rendszerünk, úgy tűnik, nem létezik, ott kuporog a nehézségek és kudarcok között [...] A prefektus azt mondja: »az embereknek az az érzése, hogy a központi kormány nem létezik többé.« És az emberek ez alkalommal találhatnak és igazuk van. »facta-i«⁴ légkör.” (Bottai 2006: 357-358)

Az uralkodóház félelme, valamint a diktatúrával egyre inkább elégedetlen vezető, bár mellőzött fasiszta politikusok aggodalma nehezen megválaszolható kérdésben összpontosult: az ország érdekében miképpen lehetséges eltávolítani a hatalomból a még mindig hatalmas karizmával rendelkező Benito Mussolinit? A feladat szükségességével egyre többen tisztában voltak, a megoldást viszont még nagyon kevesen vélték megtalálni.

Dino Grandi⁵ (1895–1988) egykori külügyi államtitkár, későbbi külügyminiszter majd londoni nagykövet – ekkor a Fasciók és Korporációk Kamarájának (Camera dei Fasci e delle Corporazioni) elnöke, a viszonylag kevés szóba jöhető alkotmányos megoldások egyikét, az 1939 óta össze nem hívott Nagytanácsot javasolta. Mussolininek még mindig nagy volt a karizmája, az ország azonban darabokra esett szét. Alulról jövő kezdeményezés, ahogyan Grandi fogalmazott, egy „népi forradalom” ennek megfelelően elképzelhetetlen volt, „ezért felülről kellett cselekedni”. (Grandi 2006: 29) Mégpedig az alkotmányos keretek megtartásához jogosan ragaszkodó uralkodó és környezete miatt is. Grandi – akinek neve potenciális utódként 1943 januárjától már föl-fölmerült – elgondolása így találkozott a

⁴ Luigi Facta (1861–1930) olasz liberális politikus 1922. februárjától október végéig, Mussolini kormányfővé történő kinevezéséig volt két alkalommal is az Olasz Királyság miniszterelnöke. A két mandátum súlyos problémái – munkanélküliség, gazdasági nehézségek, növekvő társadalmi feszültségek – mellett alapvetően az általános bizonytalanság érzése volt jellemző szerte az országban.

⁵ Grandiról magyar nyelven lásd Hamerli 2023.

Mussolinitől szintén szabaduló államfő elképzelésével. (Bottai 2006: 351) A helyzet egyértelmű volt, a javasolt megoldás kivitelezhető, az eredmény viszont annál bizonytalanabb.

AZ UTOLSÓ ÜLÉS

1942 végétől aligha léteztek fontosabb kérdések olaszok milliói számára, mint hogy mi lesz a hazával, konzerválható-e valami a háborút követően az elmúlt húsz esztendő eredményeiből, túléli-e a rendszer a háborút és mi lesz a monarchiával? Az elmúlt évtizedek erőfeszítéseinek legalább részleges mentésének szándéka vajon szemben áll-e az egykoron fogadott hűséggel? A duce melletti kitartás kerül szembe az árulással? Bottai naplójában tette fel a kérdést:

Mit ér a hűség, ha nem tudod, mihez kell hűségesnek lenni? Hűség egy személyhez, a politikában, nem tud nem hűséges lenni a benne megtestesülő eszmékhez. Távolítsd el az eszméket és nem lesz másod, mint testi, fizikai hűsége. Egykoron és most, ahogyan Scorza hangoztatja, „vérig tartó” hűségről beszélünk, de úgy érzed, hogy ez a vér a gondolati és lelkiismereti életről való tökéletes lemondásra szolgál, és nem annak a fájdalmasabb meghódítására vagy visszahódítására. Ezért ez a „vérig tartó” hűség már egy árulás. (Bottai 2006: 379)

Ami pedig a német szövetség felett érzett aggodalmat, és az olaszországi nyomasztó német jelenlétet illeti, a mindig maliciózus-elégedetlen Bottai ennek is szentelt egy gondolatot naplójában felidézve az 1943. januárjában főváros szerte keringő mondást: „Ha a németek veszítenek, veszítünk, ha nyernek, elvesztünk.” (Bottai 2006: 351)

1943. július 24-én 17. óra 30 a Nagytanács tagjai, mint rendesen egyenruhában gyülekeztek a Palazzo Venezia Sala del Pappagallo elnevezésű termében. Az ülésről nem született hivatalos jegyzőkönyv, a tanácskozásról feljegyzéseket, hosszabb-rövidebb összefoglalókat azonban ismerünk. Mégis, hogyan zajlott le ez a nem mindennapi ülés, amely más irányt szabott az huszadik századi olasz történelemnek? Milyen személyes motivációk voltak azok, amelyek a főszereplőket mozgatták és milyen meggyőződés irányította őket a vita során, köztük Grandit, aki vitathatatlanul főszereplőjévé vált az eseményeknek?

A fasiszta milícia (Milizia volontaria per la sicurezza nazionale) egyenruhájában terembe lépő Mussolinit, Scorza vezényletére a szokásos üdvözlési formulával („saluto al Duce”) köszöntötték. (Bottai 2006: 407) A ducéről feljegyezték, hogy mielőtt belépett volna a terembe, halkán, de érthetően azt mondta: „Lépünk bele a csapdába!” (Uo.) Mussolini valamivel több, mint egy órás beszédet intézett az egybegyűltekhez. A vezért több felszólaló –

a veterán De Bono, De Vecchi, Bottai – követte, majd Grandi következett, akinek nevéhez az egyedülként megtárgyalt napirendi pont kapcsolódott⁶ a királyság alkotmánya ötödik pontjának helyreállításáról: a végrehajtó hatalom az uralkodót illeti, ő és nem más az állam legfelsőbb vezetője, minden szárazföldi és tengeri haderő főparancsnoka, őt illeti a hadüzenet kinyilvánításának, a béke-, és kereskedelmi szövetségek megkötésének joga.⁷ A Mussolini és Grandi között feszülő ellentét és nézetkülönbség a kortársak számára is ismert volt. Nem volt különösebben titok senki előtt sem, hogy Grandi kiváló kapcsolatokat ápolt angolszász, különösen brit politikusokkal⁸ és mindenki tudta, hogy elképzelései sem teljesen egyeznek Mussolini elgondolásaival az ország szövetségi politikájával, háborús szereplésével és jövőjével kapcsolatban.

Dino Grandi napirendjének előterjesztésében legfontosabb támaszai Bottai, Luigi Federzoni (1878–1967), ebben az időben az Olasz Királyi Akadémia vezetője, egykori szenátusi elnök voltak. 1943 tavaszán már folyamatos volt a kapcsolattartás közöttük, de érintkezésben voltak Mussolini vejével, Galeazzo Cianóval is, aki Grandiékat (Grandi, Bottai, Balbo) a köztük lévő generációs különbségekre utalva már „a fasizmus klasszikusaiként” kezdte emlegetni. (Bottai 2006:233) Egyetértettek a helyzet súlyosságában, és abban, hogy Mussolininak és valószínűleg nekik is, a nemzet túlélése érdekében menniük kell. Ez pedig a fasizmus végét jelenti majd. Ahogyan Grandi megfogalmazta: „Mussolininak és mindnyájunknak fel kell áldoznia magát, azért, hogy a nemzet szabad lehessen” (Grandi 1985:626) Véleménykülönbség abban sem mutatkozott közöttük, hogy a Nagytanács összehívása megfelelő fórum lehet a cselekvésre, valamint azzal is tisztában voltak, hogy nincs sok idő, hiszen a front lassan ugyan, de közeledik. Az ország nélkülözései és nehézségei pedig egyre nőnek: „a diktatúra a végromlásba viszi a nemzetet, hogy napról-napra mélyül a repedés a

⁶ Roberto Farinacci és Scorza is önálló napirend-javaslatlalt állt elő, de végül csak Grandi javaslatát tárgyalta a Nagytanács.

⁷Statuto Albertino In: https://www.quirinale.it/allegati_statici/costituzione/Statutoalbertino.pdf (Utolsó letöltés: 2024. február 28.)

⁸ Grandi a Nagytanács ülését követően kalandos körülmények között, Domenico Galli névre kiállított diplomata útlevelel tudott elmenekülni Olaszországból. Spanyolországból Portugáliába tartott, 1943. augusztus 26-án érkezett Lisszabonba. Itt vetette papírra 1944 utolsó hónapjaiban a Daily Express brit napilap, és közvetlenül a lap igazgatójának és tulajdonosának lord William Beaverbrook, régi barátjának biztatására első visszaemlékezéseit a Rendszer vége címmel. Grandi visszaemlékezéseivel a brit politika nem minden célzatosság nélkül foglalkozott, hiszen ezzel is biztosítani kívánták azt, hogy az egykori londoni olasz nagykövet visszaszerezze az őt övező elfogadottságot brit konzervatív körökben. Ezzel pedig nem utolsó sorban ellensúlyozni próbálták a Carlo Sforza (1872–1952) egykori külügyminiszterre és a háború után reaktivált politikusra nagy figyelmet fordító amerikai érdeklődést. Francesco Perfetti bevezetője in: Grandi 2006, 5–21.

diktatúra és a nemzet között.” (Grandi 1985:622) A végkimenetel azonban még mindig kiszámíthatatlan volt. A július 24-i ülést megelőzően hármójuk mellett Galeazzo Ciano, De Bono, a quadrumvir Cesare Maria De Vecchi, Giacomo Suardo szenátusi elnök, Alfredo De Marsico igazságügyminiszter, a Mezőgazdasági Munkások Szövetségének elnöke Annio Bignardi, Tullio Cianetti korporációk minisztere, az egykori mezőgazdasági miniszter Edmondo Rossoni, a közgazdász Alberto De Stefani, Giuseppe Bastianini külügyminisztériumi államtitkár, Umberto Albini belügyminisztériumi államtitkár és Dino Alfieri egykori berlini nagykövet támogatása tűnt biztosnak.(Bottai 2006: 404–405)

Mussolini beszédének az egyik legérdekesebb része pontosan a hozzászólás azon fejezete volt, amelyben, mintegy reagált az egyébként általa is ismert Grandi-napirendre. Egy 1940. május 3-án kelt Badoglio fogalmazta levélre hivatkozva állította, hogy semmit nem tett a főparancsnoki tisztség megszerzése érdekében, azt a marsall javasolta, az uralkodó pedig nem állt ellen. (Bottai 2006: 408) Mussolini hosszan elemezte katonai helyzetet és elismerte az egyre katasztrofálisabb katonai pozíciókat (afrikai hadszíntér, Mediterráneum, orosz front). Nem lehetett nem említeni az ország morális állapotát és a hogyan tovább problematikáját: „Felmerül most a probléma. Háború, vagy béke? Feltétel nélküli megadás vagy a végsőkig tartó ellenállás? Hogy a dilemmát itt-ott, bizonyos rétegek felvetik, különösen a felsőbbek, kevéssé a népiek, az természetes. Hogy az emberek nem lelkesednek a háborúért, az is bizonyos. A háború soha nem volt népszerű.” (Bottai 2006: 412)

A duce kemény szavakkal ostorozta a szicíliaiakat, mert felszabadítóként fogadták a brit csapatokat, a harc elől kitérő olasz egységeket, dicsérő szavakat a német szövetséges irányába fogalmazott meg csak, akik „vitézül védték a szigetet”. (Grandi 2006: 38) De nem kímélte a Szicíliát védő olasz erők vezetőit sem, akikről annyit mondott: „Tábornokaink elárulták az országot és otthagyták Szicíliát az ellenségnek.” (Uo.) A későbbiekben szót kérők szintén érintették az ellenállás kérdését, amelynek megítélésében szintén bizonytalanság mutatkozott. De Bono hajlott rá, de határozott és elérhető céllal, Ciano úgy fogalmazott ellenállni nem mindenáron, csak a „lehetséges határáig”. (Bottai 2006: 412, 415)

Bottai jelenlévőként nem találta túl meggyőzőnek Mussolinit, úgy értékelte, hogy a duce nem tudta magával ragadni hallgatóságát, „beszéde nem hatotta meg a lelkeket, és ezt talán ő is érzi.” (Bottai 2006:412) Grandi viszont – aki Mussolinihoz hasonlóan szintén közel egy órát beszélt – elemében volt, ezt valószínűleg érezte, egyre inkább tudatosult számára, hogy szerepe erre a néhány órára korlátozódik majd. Bottai az előzőektől eltérően azt írta

felszólalásáról, hogy „Grandi beszéde viharként telt el.” (Bottai 2006:415) Többekhez hasonlóan szemére hányta Mussolininak, hogy évek óta nem hívta össze a Nagytanácsot, a vereség elkerülhetetlenségének beismerését érezte beszédében. A diktatúra erős perszonalizációja, a rendszer erős torzulását, a párt béli katasztrofális morális viszonyok a szétesést jelentették, Grandi ennek a felelősét is megnevezve fogalmazott úgy, hogy: „A mi vezetőnk nem Achille Starace-é” (Bottai 2006: 414)

Az említett Starace egy szempontból biztosan különbözött a Mussolini körül folyamatosan mozgó, fel-, majd eltűnő fasiszta politikusoktól. Feltétel nélküli Mussolini-hűségéhez kétség nem férhetett, ebben talán csak az előbb már említett Roberto Farinacci, a párt egykori titkára volt hozzá hasonlítható. Starace véglegesítette a látványos és nagyformátumú fasiszta stílust, szinte az összes látványos külsőség és szimbólum alkalmazása a nevéhez fűződött. Megteremtette a fasizmus vezérét körül- és bezáró stíluselemeket és eltökélt volt abban, hogy külsőségekben is fasizálja honfitársait. (Innocenti 2012:183–187) Ez egy diktatúra és a rezsim élén álló diktátor számára fontos is lehetett, amiért azonban vele kapcsolatban kortársai is egy véleményen voltak, azt maga Mussolini is osztotta és így fogalmazta meg „Hülye, tudom, de engedelmes idióta.” (Innocenti 2012: 174)

De Grandi az ülésen a következőket is Mussolini fejéhez vágta: „Azt hiszi, hogy bírja még az emberek tiszteletét? Azt azon a napon vesztette el, mikor Olaszországot Németországhoz kötötte. Azt hiszi magáról, hogy katona? Hadd mondjam el, hogy Olaszország azon a napon veszett el, mikor a marsall stráfokat a sapkájára tette. Tépje le ezeket a nevetséges marsalli rangjelzéseket és legyen újra az, ami volt, a mi Mussolinink, Mussolini, akinek engedelmeskedtünk és követtünk”. (Innocenti 2012:116) Dino Grandi kimondta: a fasiszta diktatúra jelenti a gyökerét mindannak a rossznak, amelytől Olaszország szenved. A párt és a rendszer csak eszköz a haza szerencséjéhez, felemelkedéséhez, nagyságához. Minden mulandó, legalábbis átmeneti: csak Olaszország örök. Amennyiben pedig a haza megmentése érdekében fel kell áldozni a rendszert és a pártot, nem fognak egy pillanatot sem habozni. (Gentile 2011:232)

Dino Grandi felszólalását követően Farinacci is szót kért, és a kitartás valamint a német szövetség mellett érvelt, valamint felolvasta saját napirendjét. Ez sem lepett meg igazából senkit és a kettejük között mutatkozó határozott véleménykülönbség sem volt titok. Grandi így emlékezett vissza Farinaccira: „nem Mussolini barátja, hanem a nácik embere, a Gestapo ügynöke, zsidófaló, megjövendőlt olaszországi Gauleiter volt. Farinacci határozottan Mussolini, valamint a német szövetség védelmére kelt, megvádolta a „fasizmus demokratáit”

(Grandi 2006:40) Mussolini majdnem szenvtelenül hallgatta Grandi felszólalását, majd egy fél óra szünetet követően második alkalommal is szólt. Felszólalása ekkor már-már a régi, ereje teljében lévő Mussolinit idézte, aki felmérve az ülésen kialakult erőviszonyokat egy utolsó rohamot indított a bizonytalankodók meggyőzésére:

Mindenkinek hagytam, hogy kifejezze gondolatait, és ha akartam volna, letartóztathattam volna mindenkit. Nyilvánvalóan vannak itt olyanok, akik a vesztemet, és velem együtt a fasiszta rendszer vesztét és Olaszország elárulását szeretnék. Én azonban nem távozok. A király és az olasz nép velem van. Amikor holnap elmesélem a királynak a mai ülést ő azt mondja majd: »Az Önéi elhagyták, de az uralkodó maga mellett és magával marad.« Tehát mi lesz azokkal, akik ma este ellenem vannak? (Grandi 2006: 42)

Az erőszakkal való fenyegetés azért is volt hihető, mert a fasiszta vezetőket a gyűlésre érkezve Palazzo Venezia egész udvarát, a lépcsőházat és a Sala del Pappagallo termének előszobáját teljes felszerelésben várakozó katonák foglalták el. Grandi meg is jegyezte 1944-ben fogalmazott visszaemlékezéseiben: „Amikor az őrségben lévő fegyveres fasiszták az ajtókat bezárták mögöttünk, azt gondoltuk, hogy igen valószínűtlen, hogy élve kijutunk a Palazzo Veneziából.” (Grandi 2006:36) Ráadásul váratlanul Scorza is szót kért és az előzetesen várható állásfoglalását megváltoztatva teljes bizalmáról és hűségéről biztosította Mussolinit, majd a Nagytanácsot a Grandi-napirend elutasítására szólította fel. Ez volt az a pillanat, amiről Grandi úgy vélekedett: „már nem kételkedtem többé abban, hogy vereséget szenvedünk.” (Grandi 2006:43) Nem így történt.

A Nagytanács tizenkilenc igen, nyolc nem, és egy tartózkodó (Giacomo Suarzo) szavazat mellett Dino Grandi napirendje mellett voksolt. Az eredmény azt jelentette, hogy a másik két napirendről már nem is szavaztak, Mussolini véget vetett az ülésnek. A fasizmus két évtizedes története ezzel az aktussal véget ért. A duce hajnalban hazatért római rezidenciájába. A Villa Torlonia magányában felesége, donna Rachele a következő kérdést intézte hozzá: „Remélem, hogy mindegyiket letartóztattad.” Mussolini azt válaszolta, hogy „Még nem, majd holnap.”, mire felesége nem bírta visszatartani dorgálását: „Holnap reggel már túl késő lesz, nem érted? Grandi és cimborái, köztük Galeazzo, a vejünk akkorra már eltűnnek” (Mussolini 2006:19) Rachele Mussolininak igaza lett. A gépezet beindult, az elmozdítás folyamata már haladt a maga útján. Mussolini ebből mintha keveset érzékelt volna. Július 25-én kilenc órakor a palazzo Veneziában már hivatalában fogadta a Japán Császárság nagykövetét, majd délután öt

óra felkészült az uralkodói audienciára. Donna Rachelének – Bruno Mussolini emlékezete szerint – ez alkalommal is igaza lett. Mussolini felesége ugyanis figyelmeztette férjét, hogy egészen biztosan nem véletlen, hogy a királyi kihallgatás előtt az udvar, a szokásoktól eltérően civil, polgári ruhás megjelenést írt elő Mussolini számára: „Ha azt mondták, hogy civil ruhát vegyél, nem érted, hogy az azért van, hogy feltűnés nélkül letartóztassanak. Hallgass rám, már tegnap este megmondtam, hogy veszélyes a számodra a Nagytanács gyűlése, de nem hallgattál rám. Azt is mondtam, hogy tartóztasd le őket a kezdés előtt, emlékszel?” (Mussolini 2006:24) Mussolinit valóban letartóztatták.

A Nagytanács ülésén történtek is arról tanúskodtak, hogy a fasizmus magas rangú politikusai egyáltalán nem voltak egyöntetűen meggyőződve a választás helyességéről. Voltak ugyan, akik felismerték és tisztán látták, hogy azonnali változtatás nélkül a teljes pusztulás lesz sorsa az országnak és a nemzet szenvedései a végletekig fokozódnak, ugyanakkor voltak bizonytalankodók és olyanok is, akik jelezték, hogy hűségük megingathatatlan. A szavazási arány mindentől függetlenül arról tanúskodott, hogy többségük késve ugyan, de, mert bátran dönteni.

Hosszú évtizedekkel később a június 25-én hajnali színvállás körülményeit felidézve Grandi az akkor már halott Italo Balbo⁹ (1896–1940) legendás alakját idézte. „Balbo? Még szerencse, hogy július 25-én már nem élt. Kezdetben a napirendi pontom mellett lett volna, ám azután látva Mussolinit egyedül, mindenki által elhagyatottan, ki tudja, az is lehet, hogy mellé állt volna. Ez baj lett volna.” (Andreides 2019:507)

ELTÉRŐ VÍZIÓK, KÜLÖNBÖZŐ FASIZMUS

A Mussolininál tizenkét évvel fiatalabb Grandi, 1895-ben született Olaszország Emilia-Romagna régiójában található Mordano kisvárosában. A Mussolinihez hasonlóan romagnai származású Grandi édesanyja szintén tanítónő volt. További hasonlóság kettejük között, hogy minden valószínűség szerint Grandi családjában is megszokott, napi rutin volt a politika, bár

⁹ Italo Balbo különleges helyet foglalt el a fasizmus történetében. Ő volt a fasizmus első és sokak által követett „l'enfant terrible-je”, a fasizmus számára kedves „veszélyesen élni” (vivere pericolosamente) büszke elgondolás tipikus megtestesítője. Rajongott a repülésért, több távolsági repülőrekord (Európa-Amerika) is a nevéhez kapcsolódott, népszerűsége Mussolini népszerűségével volt hasonlítható. Nem tisztelte a rangot, maga Mussolini mondta róla, hogy „ő az egyetlen, aki képes lenne meggyilkolni”. Líbia kormányzójaként 1940. június 28-án, röviddel Olaszország második világháborús hadba lépését követően légi balesetben (olasz légvédelem tévedéséből lőtte le gépét) veszítette életét. Egyszer azt mondta, hogy „Mussolini megpróbál likvidálni, de nem fog sikerül neki, mert nem vagyok olyan típus, akit likvidálhatnak.” Innocenti 2012, 126.

ez szinte nem is alakulhatott volna másképpen. Maga Grandi említette visszaemlékezésében, hogy nem is volt olyan család Emilia Romagnában, ahol ne politizáltak volna. (Grandi 1985:21) Mint a vezető fasiszta politikusok mindegyikére Mussolini Grandira is nagy hatással volt. A fiatal ügyvéd 1920-ban csatlakozott a bolognai fascióhoz. (Grandi 1983:140) Odaadása annak ellenére volt hatalmas Mussolini iránt, hogy lelkesedése nem volt mentes minden kritikától. Személyes kapcsolatuk bonyolultsága szinte már ekkor megmutatkozott. Grandi lelkesedett ugyan, de odaadásában volt valami óvatoskodó. Ezekre a kezdeti időkre, már a portugáliai emigrációban ugyan, de így emlékezett: „Egy zseni, egy varázsló és örült. Ha sikerül felhasználni a zsenialitást, ellenállni a varázsló mágiájának és megkötözni az örültet, azt hiszem, Olaszország megtalálja azt, amire szüksége van, egy jelentős vezetőt.” (Grandi 2006:49)

Dino Grandi a reálpolitikai viszonyokat is mérlegelve elfogadta Mussolini vezető szerepét a fasiszta mozgalomban, majd pártban, aki ezt az averziót érzékelve előszeretettel nevezte „félíg fasisztának” az őt a nemzetközi politikában egyre növekvő megbecsültséggel és tekintéllyel képviselő diplomatát. (Innocenti 2012:88)

Mussolini személyisége lehengerlő volt, nagyon hiú és mérhetetlenül ambiciózus volt. Mindenki irányában bizalmatlan volt és senkitől nem fogadott el tanácsokat, nem tűrte az ellenvetést, azoknak volt csak hajlandó alkalomadtán engedni, akik teljes személyiségüket feláldozták neki. (Grandi 2006:50) Grandi 1932-ben, három esztendő külügyminiszteri szolgálat után került Londonba, ahol hét évig sikeresen képviselte Olaszországot. Külügyminiszterként megpróbálta – és egyáltalán nem sikertelenül – országát elhelyezni a nagyhatalmi játéktérben, fenntartani Olaszország barátságát Nagy Britanniával és az Egyesült Államokkal képviselve a szövetségi politika, a béke és a leszerelés ügyének jelentőségét. Grandi leginkább folyamatossgot, racionalitást és egyfajta kiszámítható ívet kívánt adni Olaszország külpolitikájának, amely miniszterségét megelőzően – De Felice szavaival – alkalmi volt és töredezett. (De Felice 2002:68) Ugyan nem vonta kétségbe mindennek fasiszta karakterét, de igyekezett a klasszikus diplomácia szellemében képviselni országát.

Távozásának egyik oka is pont ebben a politikában keresendő: Dino Grandi, Mussolini számára túl pacifistának bizonyult. Ez után London, az egyik legfontosabb olasz külképviselet következett. Ezekről az évekről és tulajdonképpen egész életük közös munkájáról írta: „Mussolini alatt dolgozni olyan volt, mint megülni egy megbokrosodott lovat.” (Grandi 2006:28) Egykori külügyminiszterként, londoni nagykövetségként, brit és amerikai politikai

körökkel kiváló kapcsolatokat ápoló magas rangú politikusként ellenezte Olaszország háborúba lépését: „1940. június 10-ig hűséges voltam hozzá, vagyis addig, amíg szilárdan reméltem, hogy hibái ellenére Olaszország gazdagságot, boldogságot, prosperitást kap tőle. Hűségem június 10-én véget ért. Nem voltak már kétségeim a Mussolinihez való hűség és Olaszország iránti hűségem között. Olaszország a diktátor áldozatát kérte utolsó erőfeszítésként, hogy megmentse a nemzetet a katasztrófától.” (Grandi 1985:666)

A fiatal Grandi számára igen nagy inspirációval és többlet erővel bírtak a Risorgimento időszakának évtizedei, a szabadságért és a nemzeti egységért megvívott csaták. Sokakkal egyetemben gondolta úgy, hogy az első világháború többek között a Risorgimento befejező aktusaként is értelmezhető. Úgy emlékezett, hogy „számomra a fasizmus egy szabadságért folytatott küzdelem volt, amelyből Giuseppe Mazzini prédikációja által inspirált demokráciának kellett volna keletkeznie.” (Grandi 1983:140) Ezzel ellentétben úgy gondolta, hogy Mussolini nem rajongott a Risorgimentóért, éppen csak túrtta Mazzinit, nem csodálta Garibaldit és utálta Cavourt, olvasható Grandi múlt század nyolcvanas éveinek elején írt visszaemlékezéseiben. (Grandi 1983:146) Különösen érdekes, hogy Grandi, akit – jogosan – a fasizmus moderált és diplomáciai szárnyának képviselőjeként határoznak meg, a mozgalom 1921-22-es átalakulása idején Balbóval együtt többször ellenezte Mussolini vezéri ambícióit, kiegyezési politikáját a szocialistákkal, de nem helyeselte a párttá alakulást sem. Sőt ellene volt a Marcias su Rómának is, amely inkább tűnt bizonytalan vállalkozásnak számára, olyan felesleges kalandnak, amelynek kimenetelét lehetetlen előre megjósolni. (Bruno Guerri 1995:248) Ettől függetlenül – ahogyan erre Juhász Balázs emlékeztet egy tanulmányában – alighanem azon kevés vezető politikusok egyike volt, akik a húsz esztendő alatt mindvégig az élvonalban tudtak maradni, ráadásul, úgy – ahogyan Juhász is kiemelte – hogy önálló véleményét inkább többé, mint kevésbé de megtartotta. (Juhász 2012:141)

A kritikus Bottai – akiről úgy hírlott, hogy intellektuálisan igen, emberileg viszont kevésbé becsülte – Grandit azt tartotta róla, hogy mindig is szerette a kettős játékot, húsz esztendőn át volt a legmegalázottabb Mussolini hívő és a legveszélyesebb Mussolini ellenes, és e két tulajdonság között mozogva nem volt meg a lehetősége, hogy valóban fasiszta legyen. Ez a fajta kettősség valóban ott volt Grandi gondolkodásában már a kezdetektől fogva, ahogyan 1942-ben Cianónak szinte megvallotta: „Nem tudom hogyan tudtam húsz év alatt fasisztának feltüntetni magam.” (Bruno Guerri 1995: 248)

Mi lehetett mégis az oka annak, hogy minden meglévő differencia ellenére elfogadta Mussolinit és a fasizmust? Alighanem az, amelyre Margherita Sarfatti is utalt a rendszer

hajnalán a Risorgimento teoretikusát, Giuseppe Mazzinit idézve: az olaszoknak sokáig hiányoztak az olyan, áldozatokra kész erőskezű vezetők, akik képesek lettek volna hatni a tömegekre és ezáltal utat mutatni egy közös cél elérése irányába, egészen a győzelemig. (Sarfatti-Grassini 2021:311–312) Grandi véleménye ebben a kérdésben nem sokban különbözött. A nemzet felemeléséhez szükség elgondolásokat és energiákat egygyé kell kovácsolni, a nagyság megteremtésének szükséges és elengedhetetlen feltétele egy olyan, határozott vezető megjelenése, aki össze tudja kovácsolni olaszok millióit. Emlékirataiban azt írta:

Évszázadok óta nem tűnt fel a nemzet életében ilyen erős, ilyen igéző és karizmatikus erővel bíró személyiség, amely képes volt megrészegíteni az embereket és a tömegeket. Soha nem szenvedtem és függtem ettől a tagadhatatlan vonzerőtől, hanem úgy tekintettem rá, mint a nemzet legnagyobb politikai erejére. Tulajdonságaiban és emberi gyarlóságaiban is egyaránt hatalmas volt, a probléma nem az volt, hogy harcoljunk ellene, hanem hogy ezt az erőt a nemzet érdekében termékennyé tegyük. Mussolini egy heves áradat volt, amelyet csatornázni kellett, égő egy égő láng, amelyet hóvé kell alakítani, hogy el ne égjen. (Bruno Guerri 1995:249)

Ez volt az az erő, amelyet Grandi úgy értékelt, hogy segítségével Olaszország elfoglalja az őt megillető helyet az európai nagy nemzetek közösségében. Gondolkodásában és cselekvési szabadságában megtartott engedetlenséggel tudott csak hűségese maradni a vezérhez, mert meggyőződése volt, hogy „a hűség és az engedelmisség nem szinonimák.” (Uo.) Ha voltak is magas aspirációi is a személyes jövőjét tekintve, akkor abban csalódnia kellett. 1943. július 25-ét követően hamar világossá vált, hogy Olaszország elkövetkező történetét nélküle, illetőleg a „kollektív öngyilkosságot” elkövető fasiszta politikusok nélkül írják majd. Nem javasolta egyetlenegy olyan politikus részvételét az új kormányban, akik szerepet vállaltak a Mussolini irányította adminisztrációban. Mindennél fontosabbnak tartotta a káosz, az anarchia és az összeomlás elkerülését és azt, hogy a nemzet képes legyen az újjászületésre, hogy újra fel tudjon sorakozni az uralkodó és az alkotmányosság mögé. A nehéz helyzet miatt ducét követő kormányfőnek is olyan katonai vezetőt javasolt, aki kitüntette magát az első világháborúban és lehetőség szerint semmilyen mértékben nem kompromittálta magát az elmúlt időszakban. Ezeket az előzetes feltételeket, mert vissza kellett szerezni a nemzet bizalmát, újjá kellett szervezni a fegyveres erőket, meg kellett szervezni a németekkel szembeni ellenállást és késedelem nélkül fegyverszünetet, majd békét kellett kötni az

angolszász szövetségekkel. (Grandi 2006:45) Portugáliai emigrációjában őszintén szembenézett életével, múltjával, politikai pályájával és felelősségével. Úgy látta: „Egész politikai életem egy vesztés csatának nevezhető. Az volt a legnagyobb hibám, hogy végig a szerkezetben maradtam. Meg voltam győződve arról, hogy csak hátulról lehetek hasznára hazámnak, és az események bizonyították, hogy nem tévedtem.” (Grandi 2006:28)

Grandi 1988-ban kilencvenhárom esztendősen hunyt el Bolognában. Múltjának, a Nagytanács történelmi jelentőségű ülésén történeteknek és a következményeknek emlékei egész életére elkísérték: „Sokat, talán mindent Mussolininak köszönhetek. Szerettem őt, és ő is a maga módján engem. Nem felejttem, hogy rajta keresztül tudtam megélni rendkívüli politikai és emberi élményeket.” (Innocenti 1992:49) A választás és döntés kérdésének nehézsége továbbra is ott volt gondolataiban: „Július 25-én nem lehettem hűséges hozzá, mert hazámhoz kellett annak lennem.” (Uo.)

ÖSSZEGZÉS

A Nagytanács viharos ülése 1943 nyarán fordulatot hozott az olaszországi háború menetében és a fasiszta Olaszország életében. Az azon az éjszakán meghozott döntés következményei alapvető hatással voltak az elkövetkezőkre. Minden megváltozott. Megszűnt egy két évtizedes diktatúra, vele együtt pedig véget ért Mussolini hatalma. Ugyanakkor, mikor az új kormányfő, Pietro Badoglio (1871–1956) kinevezését követően szózatot intézett a nemzethez, az általános, mindent elsöprő öröm mellett sokan észrevették a miniszterelnöki proklamáció szövegében feltűnő mondatot, miszerint „la guerra continua” vagyis „a háború folytatódik”¹⁰ Kivel? Miért? Kik ellen? A tegnapi ellenséggel szövetségben a mai fegyvertárs ellen? A kérdésre sokan nem tudtak válaszolni, sem akkor, sem pedig később. Az így kialakult helyzet milliók számára az 1943. szeptember 8-án megkötött fegyverszüneti szerződéssel, majd a Németország számára megüzent októberi hadüzenettel csak komplikáltabb lett. Melyik is az igazi Olaszország? A királyi III. Viktor Emánuel uralkodásával? Vagy a köztársasági, ahol Benito Mussolini a vezető?

Azok a fasiszták, akik felismerték a háborús áldozatvállalás értelmetlenségét, akik szembenéztek a nemzet és az ország teljes megsemmisülésének fenyegető lehetőségével

¹⁰ A miniszterelnök proklamációjának szövegét olasz nyelven lásd <https://www.frammentiistoriabiellese.it/resistenza-e-guerra-civile-1943-1945/le-reazioni-nel-biellese-all-annuncio-della-caduta-di-mussolini-25-luglio-1943/i-proclami-del-re-e-di-badoglio/> (utolsó letöltés: 2024. 02. 17.)

számára egyetlen cél maradt csupán: kikecmeregni a háborúból, úgy hogy lehetőleg ne vesszen el minden az elmúlt húsz esztendő eredményeiből. A „tizenkilencek” történelmi szerepe 1943. július 25-re korlátozódott és a szavazással véget is ért: „Az én időm lejárt. Vannak férfiak, akik egy éjszaka alatt égnék el. Én egy vagyok közülük.” – mondta Grandi (Innocenti 1992:49).

A Nagytanács ülésén Mussolini ellen szavazók nem sokkal később már menekültek. A szerencsések külföldre szöktek, sokan Olaszországban bujkáltak a – Grandi meghatározása szerint – „bosszún és terroron nyugvó pszeudo újfasiszta köztársaság” (Grandi 2006:26) hajtóvadászata elől. Akik nem voltak ilyen szerencsések, azokat őrizetbe vették, és 1944. januárjában bíróság elé állították őket. Az ítéletek aligha lehetett kétségesek. A „tizenkilencek” közül Grandit, Bottait, Federzonit, De Vecchit, Albinit, Acerbot, Alfierit, Bastianinit, Bignardit, Balellat, De Marsicot, De Stefanit, Rossonit távollétükben, De Bonot, Gottardit, Marinellit, Pareschit pedig ténylegesen halálra ítélték és január 11-én a veronai vár udvarában kivégezték. Ciano, Mussolini veje sem kapott kegyelmet, a döntés okát már akkor is sokan firtatták. Mussolini japán újságíróknak a következőképpen indokolt:

Az érzelmeket fel kell áldozni az igazságosság egyetemes érzésével szemben. A Busidó japán elvei mindig is a spirituális fegyelem modelljei voltak. A japán nép megérti majd viselkedésemet. Az áruló Cianónak három gyermeke volt. Ők az én szeretett unokáim¹¹. Én mégsem haboztam halálra ítélni az édesapjukat. Egy japán harcoshoz hasonlóan a becsületet akartam minden elé helyezni. Ha a Nagytanács tizenkilenc árulója csak velem és a fasizmussal szemben szabadult volna vezetői minőségemben részben felelősséget éreztem volna tettükért. Ők viszont elárulták azokat a szent kötelezettségvállalásokat, amelyeket szövetségesem irányába tettem. (Grandi 1983:208)

Grandi ehhez csak annyit fűzött hozzá, hogy: „egyetlen önarckép sem tudná hatásosabban ábrázolni egy ember szomorú dekadenciáját. (Uo.)

Cianettit harminc év börtönbüntetést kapott, arra való tekintettel, mert ugyan az utolsó ülésen ő is Mussolini ellen szavazott, de voksát később látványosan visszavonta.

E kétségbeesett döntést felvállalók bátorsága hozzájárult ugyan a változáshoz, de azt már nem tudta megakadályozni, hogy a háború befejeződjék Olaszország számára. Ezt Salò és még két áldozatokkal, szenvedésekkel és nélkülözésekkel teli esztendő megakadályozta. A Svájc

¹¹ Fabrizio Ciano (1931–2008), Raimonda Ciano (1933–1998), Marzio Ciano (1937–1974)

irányába menekülő Mussolinit és kíséretét 1945. április 28-án Benito Mussolinit végezték ki a partizánok. Nem sokkal később véget ért Európában a második világháború. 1946-ra pedig demokratikus köztársaság, új Olaszország született.

IRODALOM

Andreides Gábor (2019) Mussolini és a fasiszta vezérek *Világtörténet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének folyóirata* 2019/4 szám 499–511

Bottai, Giuseppe (2006) *Diario 1935–1944* (a cura di Giordano Bruno Guerri) Milano, Biblioteca Universale Rizzoli (BUR) Storia

Bruno Guerri, Giordano (1995) *Fascisti. Gli italiani di Mussolini. Il regime degli italiani* Milano, Mondadori

Ciano, Galeazzo (2005) *Diario 1937-1943* (a cura di Renzo De Felice) Edizione integrale, Milano, Biblioteca Universale Rizzoli (BUR) Storia

De Felice, Renzo (2002) *Breve storia del fascismo* Milano, Oscar Storia Mondadori,
Gentile, Emilio (2011) *La grande Italia* Bari, Editori Laterza

Grandi, Dino racconta (1945), Venezia, Rialto Casa Editrice

Grandi, Dino (1983) *25 luglio. Quarant'anni dopo* (a cura di Renzo De Felice)
Bologna, Il Mulino

Grandi, Dino (1985) *Il mio paese Ricordi autobiografici* (a cura di Renzo De Felice)
Bologna, Società editrice il Mulino

Grandi, Dino (2006) *La fine del regime*, Firenze, Le Lettere

Hamerli Petra (2023) *Egy fasiszta gentleman az olasz külügyek élén: Dino Grandi politikai-diplomáciai pályája* Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására

Innocenti, Marco (1992) *I gerarchi del fascismo Storia del ventennio attraverso gli uomini del Duce* Milano, Mursia

Innocenti, Marco (2012) *Lui e loro. Mussolini e i suoi gerarchi* Milano, Mursia

Juhász Balázs (2012) *Olasz-magyar vezénylések és tanulmányutak a két világháború között*
Hadtörténelmi Közlemények 2012/1 133–174. https://real-j.mtak.hu/16355/1/EPA00018_hadtortenelmi_2012_1.pdf

Mussolini, Bruno (2006) *Il duce, mio padre* Milano, BUR Storia

Sarfatti Grassini, Margherita (2021) *Mussolini élete* Budapest, Európa Könyvkiadó

Villani Lajos (1935): *A mai Olaszország Kincsestár* A Magyar Szemle Társaság kiskönyvtára
30. sz. Budapest

<https://www.frammentidistoriabiellese.it/>

Juhász Balázs:

AZ OLASZ–MAGYAR KAPCSOLATOK MEGROPPANÁSA 1942/43-BAN, AVAGY MIÉRT FOGYOTT EL A LENDÜLET?

Egy bő évtizeden át az 1943-as olasz összeomlásig tartotta magát a hagyomány, hogy a mindenkori magyar miniszterelnök első külföldi útja Rómába vezet. Az olasz–magyar együttműködés intenzitása persze idővel gyengült, de Rómával – legalábbis látszólag – jól ki lehetett egyensúlyozni a német függést. 1942-ben minden olasz háborús kudarc ellenére még úgy tűnt, hogy ez a stratégia eredményes lehet, majd valami történt. 1942 és 1943 ugyanis nem csak a világháború fő frontjai tekintetében, hanem olasz–magyar viszonylatban is a fordulat éve. Különösen érdekesek a szubjektív benyomások, amelyek árnyalják az utólag egyértelmű számadatokat, hogy utólag kiderüljön: mégse voltak döntőek. Legyen szó Horthy István haláláról egy olasz repülőgépben, vagy az olasz ipari export fokozatos leállításáról.

*

REJTÉLYES HALÁLESETEK, OLASZ FÉLELMEK

Horthy István, Magyarország kormányzóhelyettese 1942. augusztus 20-án egy olasz repülőgépen lelte halálát.¹ Önmagában a haláleset is munkára sarkallta a budapesti olasz diplomatákat, de a légügyi attasé kifejezetten szükségesnek érezte a kármentést, hiszen a magyar légierő ekkoriban még jórészt olasz repülőgépeket használt, és bármiféle probléma a gyártóra is rossz fény vethetett. Természetesen elkészültek az ilyenkor szokásos panegiriszek² és a temetésen is jelen volt mindenki, aki számított. Sőt, az olasz pilóták testületileg is kifejezték részvétüket azon túl, hogy néhányan részt vettek a temetésen.³ Az augusztus 27-ei temetésig viszont nem lehetett várni, mert mihamarabb le kellett állítani az esetleges rosszindulatú pletykákat az olasz repülőgépek, és úgy általában az olasz termékek megbízhatatlanságáról. Nannini ezredes, a budapesti olasz légügyi attasé arra a következtetésre jutott, hogy Horthy István dugóhúzóba került, melyből a kis magasság miatt nem tudta kihozni a repülőgépét, illetve a kormányzóhelyettes rendelkezett akkora tapasztalattal, hogy a dugóhúzót nem okozhatta emberi hiba. Ráadásul a légügyi attasé kihangsúlyozta, hogy az amúgy könnyen repülhető, megbízható repülőgépnek megváltoztak a

¹ ACS, MA, GAG, 1942, 111., 9–V–12/1, Nannini 1942. augusztus 20. 13:20, 8113. sz.

² Lásd például P. Ubezzi a haláleset kapcsán írt, pátoszos hangvétellű versét: Ubezzi (1943).

³ ACS, MA, GAG, 1942, 111, 9–V–12/1, Nannini 1942. augusztus 24., 722. sz.; Az utolsó út. Vitéz Horthy István a kenderesi temetőben. In: Esti Újság 7. évf. (1942.) 195. sz. (augusztus 28.) 3.

repülési tulajdonságai a későbbi magyarországi változtatások (páncél, rádió és egyéb alkatrészek beépítése) következtében. Ezt azzal is alátámasztotta, hogy a kormányzóhelyettes halálához hasonló körülmények közepette és vele nagyjából egyidőben, illetve hasonló okokból Csepelen egy másik Héja is lezuhant.⁴ Habár jó 60 évvel később a Magó Károly zászlós vezette kutatócsoport is hasonló eredményre jutott, helyzetértékelésük leginkább csak a kormányzóhelyettes felkészültségét illetően tért el. (Magó 2012). 1942. augusztus 22-én a légügyi attasé a véleményét politikushoz méltóan fogalmazta meg. Az eredeti olasz repülőgép hibáztatása bármiféle további olasz megrendelést megakadályozott volna. A kormányzóhelyettes emberi mulasztását a kegyeleti okokon túl azért sem emelhette ki, mert az Olasz Légierő (Regia Aeronautica) tudatosan építette Horthy István, eme fiatalos, dinamikus, sőt, még a repülésért is lelkesedő személy kultuszát. Ezen kampány részét képezte, amikor Horthy István nem sokkal a végzetes bevetése előtt tiszteletbeli olasz pilóta jelvényt és tanúsítványt kapott. Indoklásként azt adták meg, hogy akkor éppen olasz repülőgépre kapott kiképzést, melyet majd a keleti fronton kellett repülnie.⁵ Maradt tehát a magyar fél által végzett átalakítás, mint egyedüli lehetséges hibaforrás.

A légügyi jellegű problémák viszont folytatódtak, mert 1942. szeptember 2-án egy német gyártmányú Bücker Bü 131 Jungmann gépen repülve meghalt a kormányzó veje, ifj. Károlyi Gyula. A budapesti olasz diplomatáknak viszont esélye se volt, hogy ezen német vonal kihangsúlyozásával az olasz megrendelések felé tereljék a magyar hatóságokat. A nagyobb volumenű katonai jellegű megrendelések ugyanis ekkoriban futottak ki. Például az 1942. június-szeptember között leszállítandó Fiat A74-es motor rendelést, amely Magyarországon az 1942-ben már igencsak elavult Fiat CR.42-es kétfedelű repülőgépekhez kellett, illetve ugyanekkorra várták a Caproni 135-ösöket és a hozzájuk tartozó pótmotorokat.⁶ Horthy István, a kormányzó elsőszülött fia, ráadásul mint pilóta, és fontos posztokat betöltő szakember pont ezért kapott kiemelt figyelmet. Az olasz légügyi attasé szemében immár egy fontos rokon szerepköréből politikai tényezővé lépett elő. A pilóta státusz ezt az érdeklődést csak tovább növelte, hiszen Olaszország 1942-re kezdett kiszorulni a magyarországi repülőgép beszerzésekből. A halála az olaszországi megrendelések folytatását tovább nehezítette. Az olasz–német erőviszonyokat hűen tükrözte, hogy ifj. Károlyi Gyula halála egy

⁴ ACS, MA, GAG, 1942, 111, 9–V–12/1, Nannini 1942. augusztus 22., 720. sz.

⁵ ACS, MA, GAG, 1942, 113., 9–V–12/5, Fougier 1942. június 14., 50233. sz.

⁶ ACS, INCE, 166, Olvashatatlan 1942. június 13., 56337/103/58/6. ik. sz., uo. Ricciardi 1942. április 10., 53269/103/58/26. sz.

német gépen nem egyensúlyozta ki a Horthy István-féle fiaskót, vagyis nem tette lehetővé az olasz pozíciók javítását Magyarországon.

AZ OLASZ–MAGYAR KAPCSOLATOK KERETEI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELSŐ FELÉBEN

A Kárpát-medence és Itália közötti, évszázados kapcsolatrendszer gazdasági, kulturális, politikai és katonai jelleget öltött. Az együttműködés az 1848/49-es eseményeket követően különösen szorosnak számított, hiszen prominens politikusok láttak fantáziát a magyar és olasz célok összekapcsolásában: voltak akik ideológiai, mások pedig reálpolitikai okokból. Az 1927-től intézményesülő olasz–magyar együttműködés a reálpolitikai megfontolásoknak megfelelően teljesedett ki, viszont ez se volt olyan szoros, mint amilyennek korabeli méltatói beállították. Az olasz Külügyminisztérium számára már 1927 végére kiderült, hogy Magyarország külpolitikailag egyszerre kétfelé gravitál. (Karsai 1967. 53. sz.) A magyar partner az olaszokhoz, illetve a németekhez fűződő viszonyt a későbbiekben is megpróbálta kiegyensúlyozni,⁷ amit az olasz fél végül elfogadott.⁸ 1938 novemberére pedig nyilvánvalóvá vált minden politikai és katonai döntéshozó számára, hogy a Duna-medencében Olaszország csak a németek jóváhagyásával léphet. Erre lásd az 1938. november 18–21-ei kárpátaljai akciót, amikor az első bécsi döntést követő kalandor tervek egyikeként a magyar kormány és Honvédség próbálta megszerezni Kárpátalját. A magyar fél, Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter 1938. november 5-ei ígéretére építette tervét, miszerint csehszlovák támadás esetén Budapest légvédelmét 100 olasz vadászrepülő és pilóta fogja megoldani.⁹ Az 1938. november 18-ai Minisztertanács döntése alapján Szabó László alezredes római katonai attasé utasítást kapott arra, hogy érje el Mussolininál egy kárpátaljai akció fedezése céljából az ígért repülőgépek elküldését. A magyar hatóságok úgy állították be a támadási tervet, mintha azt a németek nem elleneznék, és Mussolini azelőtt adta ki a felszállási parancsot, hogy más forrásból is leellenőrizte volna a német fél hozzájárulását. Ciano november 21-én 13 órakor

⁷ Ennek egyik leglátványosabb példája volt, amikor 1931-ben III. Viktor Emánuel olasz király és Hindenburg német köztársasági elnök is egy-egy magyar ezred tiszteletbeli tulajdonosa lett. Az olaszországi átadási ceremóniára l.: MNL OL, K 74, 52. cs., 7. tétel.

⁸ Lásd Mussolini szavait Ugo Cavallero általános vezérkar főnök felé 1942. január 19-én: “A magyarok szeretik a kiegyensúlyozott helyzeteket, ezért nem szívesen vennék, ha a németek mindenre rátennék a kezüket. Én szívesen kooperálnék olasz tőkével a magyar iparban, amit a magyarok is szívesen fogadnának. Különb is a magyarok hozzánk lelkileg is közelebb fekszenek, mint az Északiakhoz.” MNL K64, 94. cs., 1942, 23. tétel, Kürthy 1942. január 25. 63/res.pol, 11.405/el.n.szám-2.vkf.nyil.1942.

⁹ Ciano 2010. 192. Erről a lehetőségről már 1938. szeptember közepétől beszéltek az olasz és magyar katonai hatóságok. ACS MA, GAG, 1938. 72. cs., 9-V-12/9. Pallotta, 1938. szeptember 16. 0886. sz. jelentés.

állította le az akciót, amikor Villani római magyar követ és Szabó jelenlétében felolvasta a németek tiltakozó jegyzékét, és ehhez hasonlóan egy olasz jegyzéket is elküldött Budapestre.¹⁰ Olaszország ekkor már semmit se tehetett a németek megkérdezése nélkül a Duna-medencében. Az 1939. márciusi kárpátaljai akció végül Hitler külön engedélyével indulhatott meg, aki kikötötte, hogy ezt tartsák titokban (értsd a lengyeleket és az olaszokat se tájékoztassák róla). (Ránki–Pamlényi–Tilkovszky–Juhász 1968 198. sz., Dombrády 1986. 23.) Werth Henrik vezérkar főnök olaszokról alkotott utolsó illúzióit az 1939. augusztusi hadgyakorlat oszlatta el, így a második világháború kitörése után a magyar politikusok jórészt a németek ellensúlyozására használták az olasz kapcsolatot. (Dombrády 1986 40–41.) Mindezt úgy, hogy egyik fél se bízott túlságosan a német partnerben.¹¹ Jugoszláviával közös hadtervek is készültek, de német jóváhagyás hiányában ezek papíron maradtak.¹² Az olasz–görög háború viszonylatában a magyar hatóságok vállalták fel a görögországi olasz érdekek képviselését.¹³ Végül Olaszország és Magyarországi is belépett a második világháborúba, de hadműveleti szinten legfeljebb német utasításra került sor bármiféle olasz–magyar együttműködésre.¹⁴ Maradt tehát a gazdasági együttműködés.

A MAGYAR–OLASZ GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS KORLÁTAI

A második világháború kitörésekor már felmorzsolódott az a klíringen alapuló gazdasági blokk, amely legalább a látszat szintjén összefogta Ausztriát, Magyarországot és Olaszországot. Az úgynevezett Brocchi-rendszert már 1937. december 31-ével felmondták az olaszok, ugyanis ez, a spanyolországi beavatkozás, illetve Etiópia pacifikálása túlságosan

¹⁰ MNL OI K100, 1938, Szabó, 1938. november 26. 926/621.k.a.-1938. sz. A diplomáciai iratanyag alapján Mussolini és Ciano se viszonyult annyira lelkesen a kárpátaljai vállalkozáshoz, mint amennyire ezt Szabó beszámolója sejteti. Ádám (1970) 41–42., 51–52., 56–59., 62–63., pp. 129 – 131., 138–139., 141–145., 146–148. sz. Az olasz Légierő Minisztérium utasításai alapján viszont mégis Szabó meglátása állhatott közelebb a valósághoz, ugyanis a kérdéses repülőgépek tényleg azonnal megkapták a felszállási parancsot, és ennek visszavonása után egészen november 25-éig készenlétben tartották őket, hátha mégis szükség lesz rájuk. Vonakodás esetén Mussolini nem lett volna ennyire készséges. Erről lásd ACS, MA, GAG, 1938, 72. cs., 9-V-12/9. tartalmát, illetve Homják (1938).

¹¹ Ciano naplójából ismerjük Teleki Pál 1940. március 27-ei megjegyzését, miszerint együtt fog majd kártyázni Cianoval Dachauban. Ciano 2010. 411. A részlet egy jelzés a sok közül arra, hogy tartottak a német szövetségéstől.

¹² MNL OL K100, 1940, 8–10.

¹³ MNL OL K63, 218. cs., 23/7. tétel, A Külügyminisztérium emlékeztetője 1940. december 18. 6086. sz.

¹⁴ Ez alól a finnországi segítségnyújtás az egyedüli kivétel, mert ez szembement a német érdekekkel. Ennek ellenére a téli háború során se került sor olasz és magyar katonák közös bevetésére. Lásd Richly (1996).

megterhelte a költségvetést.¹⁵ Ennek ellenére a második világháború során is voltak közvetlen gazdasági kapcsolatok olasz–magyar viszonylatban, amelyek továbbra is éves megállapodások alapján, klíring rendszerű elszámolással működtek.

Az Anschluss volt az a vízváltó, amikor a német gazdaság végleg és visszafordíthatatlanul ellenőrzése alá vonta Magyarország gazdaságát, és jól ismert, hogy ezt követően a magyar gazdaság miképpen volt kiszolgáltatva a német érdekeknek.¹⁶ Eközben a Duna-medencében és a Balkánon immár megkérdőjelezhetetlen volt a német befolyás.

A német térhódítás eredményei már 1934-ben látszódtak: ekkor a Duna és az Égei-tenger közötti területről az áruk 21,4%-a vándorolt Németországba, miközben ugyanezen terület exportjának csak 13%-a irányult Olaszországba. A német export 21,8%-a, az olasznak pedig csak 8,8%-a irányult ugyanide. A német fölény olasz–német viszonylatban is kiszolgáltatottá tette Olaszországot. Az olaszországi német importnak csak a 2/3-4/5 közötti részét fedezte a Németországba irányuló olasz export, a különbséget pedig valutában kellett kifizetni. Ezt a gazdasági világválság után csak korlátozottan, a berlini politika szeszélyének kitéve, például az Olaszországba irányuló német turistáktól lehetett beszerezni. (Mantelli 1996 1211–1213.)

A Váltó és Valutaügyi Minisztérium munkatársai 1938 elején megpróbálták korlátozni Olaszország kiszolgáltatottságát a német valuta felé, de nem jártak sikerrel. 1939 szeptemberében ismét felszólították az Olasz Iparosok Szövetségét, hogy Németország és Törökország irányába csak a szerződésben foglaltak erejéig tervezzenek gazdasági együttműködést, illetve törekedjenek a szabad valuták beszerzésére. Felhívásuk pusztába kiáltott szó maradt. (Gagliardi 2005 1067.) Az olasz gazdaság függése a német széntől közismertnek számított¹⁷ és a második világháború kitörését követően jó lehetőségnek bizonyult, hogy London megerősítse Olaszország távolmaradását a háborútól. Róma Londonból olyan ajánlatot is kapott, hogy olasz fegyverekért cserébe a brit szénszállítások kiválthatnák a németországiakat. Mussolini utasította vissza a javaslatot, mert egyrészt a sokszoros függés miatt nem mehetett ilyen nyíltan szembe a német érdekekkel, másrészt 1940 májusában már a harcra vágyott. Belpolitikai legitimitációját érezte veszélyben a békeállapot fenntartásával, miközben a tömegek előtt a háborút élte. Az olasz visszakozást követően és még az olasz hadüzenet előtt a britek leállítottak minden olaszországi szénexportot, ami csak

¹⁵ FEA, Paolo Thaon de Revel fond, 4. Direzione Generale delle Dogane ed Imposte Indirette, 9. Accordi compensazione italo-ungheresi; Pritz (1982) 107–108., Buzás–Nagy (1961) 109.

¹⁶ Mantelli (1996) 1206. A magyar gazdaság német függésbe kerülését részletesen tárgyalja a magyar nyelvű szakirodalom, lásd például Buzás–Nagy (1982). 112–126.

¹⁷ A vonatkozó diplomáciai iratokat lásd Cliadakis (1974) 179.

tovább erősítette a német függést. (Quartararo 1976 609., Woller–Liermann 2001 637.) Ez pedig mind a magyar, mind az olasz fél mozgásterét korlátozta.

KÍSÉRLET(EK) A GAZDASÁGI KAPCSOLATOK FENNTARTÁSÁRA

Magyar részről évről-évre készültek a jelentések az olasz gazdaság teljesítőképességéről. Ennek fényében már 1941 végére nyilvánvalóvá vált, hogy az olasz textilgyártás 70%-a ekkor már Németországba ment.¹⁸ Ennek tudatában nem meglepő, hogy az 1943 áprilisában úgy utazott Rómába a gazdasági vegyesbizottsági tárgyalásokra a magyar delegáció, hogy a magyar gazdaság számára hasznos olasz textilexporttal csak részben számoltak (pl. műselyem és műrost szállítmányok teljes leállása), illetve ipari nyersanyag ajánlatokra se kaptak olasz ajánlatot. A tárgyalási anyagban az összes tétel civil és mezőgazdasági jellegű.¹⁹ Valójában már 1941 végén is akadoztak a szállítások. Ekkor is az olasz hadiipar csak a magyar acél szállítása fejében tudta leszállítani a megrendelt olasz repülőgép löszert.²⁰ Vagyis az olasz gondok jóval korábban kezdődtek, és az 1942–43-as problémák jórészt alapanyag-hiányra vezethetők vissza. Ami az új rendeléseket illeti, érdemi gátló tényezőként csak a gyártási kapacitás minősége merülhetett fel, hiszen már a második világháború után nyilvánvalóvá vált, hogy az olasz gazdaságot messze nem bombázták porrá a szövetségesek, sőt, ez sokat fejlődött a második világháború során, és valójában ez az 1950-es évek gazdasági fellendülésének alapja.²¹

Az alapanyagok kapcsán a számszerű adatoknál jobban szemléltetik a helyzetet Mussolini olyan törekvései, mint amikor Magyarországon keresztül próbált energiahordozóhoz jutni. Az olasz fél ugyanis Kárpátalján akart olajat kitermelni. Ciano is sürgette az ügyet, hiszen az üzemanyag alapanyag beszerzése tényleg nem tűrt halasztást. Ekkor leginkább a koncesszió alapuló jövőbeli kitermelés százalékos részesedése okozott gondot, amelyet az akkor már nem

¹⁸ MNL OL, K99, 110. cs., Villani 1941. december 27. 715/b.-1941. sz. Ezen értesülések ellenére persze találunk kétségbeesett levelezéseket is, amelyek önmagukban a valóságosnál tragikusabbnak ábrázolják a helyzetet. Például a RIV gyár már 1942. május 12-étől nem szállított golyócsapágyakat, ami többek között egy magyar pénztárgép rendelést hiúsított meg. MNL OL, K99, 110. cs., Pirkner 1942. december 27. sz. n.

¹⁹ MNL OL, K99, 111. cs., Előkészítő anyag az 1943. április 29-én Rómában kezdődő vegyesbizottsági tárgyalásokra, 1943. április 20., 337/1943. sz.

²⁰ ACS, INCE, 167, 41-42., Olvashatatlan 1941. december 29., 67276/103/58/1. sz.

²¹ A Banca d'Italia 1947-es összesítése alapján az 1938-as termelői kapacitásnak átlagosan 8%-a vészett oda, miközben a háború alatt jelentős fejlesztések is történtek. A helyreállítás első igazi akadályát a közlekedési hálózatban okozott károk jelentették, a meglévő termelői kapacitás segítségével ugyanis könnyen ki lehetett javítani a bombázás okozta károkat. Zamagni 1993 321–322.

létező olasz nagyhatalmi logika alapján kisebbségi arányban nem fogadhattak el.²² A nyersanyagéhség a magyar felet is beugratta kétségbeesett, és akár kalandor jellegűnek is minősíthető tárgyalásokba. Erre példa Angelo Sagna képviselőinek tárgyalása a M. Kir. Hadianyaggyár igazgatójával 1942. július 20-21-én. Az olasz fél kiaknázatlan balkáni nyersanyagok behozatalát ígérte.²³ Arról a Balkánról, amelynek a gazdaságilag értékes részeit a németek megtartották maguknak, és amit az olasz megszálló erők eleve nem tudtak kellőképpen uralmuk alá hajtani és így gazdaságilag kihasználni. (Rochat 2012 360–375.)

Az olaszhoz hasonlóan a magyar pénzügyi rendszer is szenvedett a német valuta egyeduralmától, amihez a háború okozta végeláthatatlan pénzigény is társult. Ezzel magyarázható, hogy a németekkel szembeni deficitese kereskedelmi mérleg helyreállítására a magyar bankoknak rendszeresen kényszerkölcsönt kellett folyósítaniuk a Magyar Nemzeti Banknak. Ennek az Olasz-Magyar Bank is áldozatul esett, ami a szokásosnál nagyobb port vert fel. A bank ugyanis nem akart önként fizetni, amire válaszul a magyar hatóságok belengették Alberto Gianola tartózkodási engedélyének a visszavonását, vagyis lényegében kiutasította a bank olasz tisztviselőjét. 1942 szeptemberére kiderült, hogy mégse áldozták be Gianolát.²⁴ Ami érthető, mert az illetékesek a budapesti követség és az Olasz Nemzeti Bank közbenjárását is kérték, tehát túl nagy botrányt okozott volna a fenyegetés beváltása.²⁵ Olasz részről különösen fájó pontnak bizonyult, hogy a kényszerkölcsönt a magyar–német kereskedelemről származó tökehiány pótlására szánták.²⁶ A magyar pénzügyi korlátokat az is jól jelzi, hogy 1942 novemberében nem sikerült időben törleszteni a 75 millió lírás olasz katonai kölcsönt, így halasztásra volt szükség, amit 1943 végéig meg is adtak.²⁷ Úgy, hogy a tárgyalásban nem vett részt Szabó László korábbi katonai attasé, akiről korábban az a hír járta, hogy bármikor be tud jutni Mussolinihez és gyakorlatilag a siker kulcsa.²⁸ Tehát a fenti eredmény azt is tanúsítja, hogy Szabó visszahívása cseppet sem befolyásolta az olasz–magyar együttműködés intenzitását. Sőt, 1942 karácsonya alkalmával magyar részről teljesen

²² MNL OL, K99, 109. cs., magyar Külügyminisztérium 1942. május 7. 270/4.res. Nota Verbale; uo. Szabó 1942. február 17., 132/k.a.1942. sz.

²³ MNL OL, K99, 108. cs., M. Kir. Hadianyaggyár, Igazgató, Pro Domo, 1942. július 22. 568/biz. sz.

²⁴ ASI, BCI, Carte di Raffaele Mattioli fond, 5. cs., Ambró De Adamocz dosszié, 1942. szeptember 15., 16., 17., 18., 21., 25., 29., 30., október 5., november 16., 69/b-h, l-o sz.

²⁵ ASI, BCI, Servizio Estero fond, 32. cs., 14. dosszié, Prestiti Ungheresi c) mappa.; ASBI, Banca d'Italia, Segreteria particolare, 391. cs., 28. dosszié, Mattioli 1942. szeptember 7., sz. n.

²⁶ ASBI, Banca d'Italia, Segreteria particolare, 391. cs., 28. dosszié, Vecchia 1942. szeptember 10., sz. n.

²⁷ ACS, INCE, 166, 4., Római Magyar Követség, Nota Verbale, 1942. november 19., 807/B/1942. sz.; ACS, INCE, 164., 4., Olvashatatlan 1943. május 7., sz. n.

²⁸ MNL K64, 94. cs., 1942, 23. tétel, Máriássy 1942. április 1., 141/fön-1942., illetve uo. Ghyczy Máriássynak 1942. április 18. előtt, 21/fön. -1942.

nyilvánvalónak számított az együttműködés folytatása, hiszen a korábbi gyakorlatnak megfelelően ekkor is kiosztották az olasz partnereknek szánt reprezentációs ajándékokat.²⁹ Ha magyar részről Olaszországot jövő nélküli süllyedő hajónak tekintették volna, akkor erre nem került volna sor.

A VALÓDI ÖSSZEOMLÁS: 1943

A „nagy emberek” kiesése a rendszerből, mint Horthy István halála vagy Szabó László hazarendelése nem okozott gondot az olasz–magyar kapcsolatok ápolása terén. A második világháború előtt már konkretizálódó strukturális problémák okoztak gondokat, amelyeket részben a német függésre lehetett visszavezetni. Horthy István halála annyiban szimbolikus epizód, hogy 1942-től a Honvédség szinte kizárólag német hadianyagot vásárolt, vagy gyártott licenccben (kivéve a Héja II. változatát), és az elavultabb olaszországi beszerzéseknek a balesettől teljesen függetlenül ugyan, de bealkonyult.

Olaszországban 1943 tavaszára a társadalom jelentős részének a tűrőképessége elfogyott. Tömeges, jól szervezett tüntetések kezdődtek, amelyek hatására látványosan megroppant a rezsिम totalitárius jellege. (Mason 1988 399–422.) Érdekes módon a római tárgyalásokra készülők, korábban már említett magyar delegáció erről nem írt, pedig az eseményeknek gazdasági jelentősége is volt.³⁰ Más magyar hatóságok viszont már 1943 legelején felkészültek váratlan fordulatokra, ugyanis 1943 januárjában elrendelték a római követségen őrzött politikai cserejelentések megsemmisítését.³¹ A szicíliai szövetséges partraszállás lehetősége pedig elindította a visszahívásokat: a külügyi ösztöndíjasok saját felelősségükre maradhettek, de ösztöndíjat nem kaphattak, a Vallás- és Közoktatási Miniszter ugyanis hazarendelte őket.³² A szövetségesek előrenyomulása és az olasz kiugrást követő polgárháborús helyzet, illetve észak- és közép-Olaszország német megszállása végleg megszüntette az olasz önállóságot. Olasz–magyar viszonylatban egészen 1943 nyaráig – ugyan változó intenzitással, de – megfigyelhetők a közvetlen kapcsolattartás eredményei. Ami 1943 szeptember 8. után az olasz–magyar kapcsolatok ápolása terén maradt, az legfeljebb

²⁹ Összesen: 12 üveg finom aszú, 38 üveg 5 puttonyos, 76 üveg 3 puttonyos, 169 üveg szamorodni, összesen 295 üveg. Ezen felül 4900 Memphis cigareta 20 darabos csomagolásban. MNL OL, K99, 108. cs., 1942, Róma, 1942. október 21., sz. n.

³⁰ MNL OL, K99, 111. cs., Előkészítő anyag az 1943. április 29-én Rómában kezdődő vegyesbizottsági tárgyalásokra, Budapest, 1943. április 20., 337/1943. sz.

³¹ MNL OL, K99, 110. cs., 1943. január 27. 91/biz. sz., A kísérőben őrzött irat január 17-ei, 400/pol. - 1943.

³² MNL OL, K99, 110. cs., Olvashatatlan 1943. június 25. 445/biz. sz.

szimbolikus gesztus volt és csakis Németországon keresztül kerülhetett rá sor. Ezen hatyúdal egyik példája az olaszországi magyar katonai kölcsönök sorsa. Még 1941. december 15-ével sikerült egységesíteni az összes katonai kölcsönt, amelyeket 1942. április 1-től kellett törleszteni, 15 év alatt, 4%-os kamat mellett. Végül 1944. június 2-án összevonták az összes olaszországi magyar kölcsön számláját. Erre viszont már csak Németország közvetítésével volt lehetőség, ami jelzi az olasz mozgástér korlátjait.³³

IRODALOM

Ádám Magda (1970 szerk.) *Diplomáciai iratok Magyarország Külpolitikájához*. III. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Az utolsó út. Vitéz Horthy István a kenderesi temetőben. *Esti Újság*. 7. évf., 195. sz. 3.

Buzás József – Nagy András (1961) *Magyarország külkereskedelme 1919–1945*. Budapest, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó.

Ciano, Galeazzo (2010) *Diario 1937–1943*. A cura di Renzo De Felice. Milano, Rizzoli.

Cliadakis, Harry (1974) Neutrality and War in Italian Policy 1939-40. *Journal of Contemporary History*. 9. évf., 3. sz. 171-190.

Dombrády Lóránd (1986) *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944*. Budapest, Kossuth kiadó. 23.

Gagliardi, Alessio (2005) Il ministero per gli Scambi e valute e la politica autarchica del fascismo. *Studi Storici*. 46. évf., 4. sz. 1033–1071.

Homyák Csaba (1988) A kárpátaljai akció. *Aetas* 8. évf., 1. sz. 5–27.

Karsai Elek (1967 szerk.) *Iratok az ellenforradalom történetéhez*. IV. köt. Budapest, Kossuth Kiadó.

³³ MNL OL, K99, 109. cs., Pogrányi-Nagy, 1942. november 17. 804/biz.-1942. sz.; ACS, INCE, 166., 1., Feljegyzés 1949. december 15., uo. a 2. dosszié teljes tartalma.

Magó Károly (2012) *Legenda és valóság. Horthy István főhadnagy halála. Egy repülőbaleset felülvizsgálata. Rubicon* 23. évf., 8. sz. 20–27.

Mantelli, Brunello (1996) "Scambi bilanciati" all'Asse Berlino-Roma. *Studi Storici* 37. évf., 4. sz. 1201–1225.

Mason, Tim: *Gli scioperi di Torino del marzo 1943*. In: Ferrantini Tosi, Francesca–Grassi, Gaetano–Legnani, Massimo (szerk.): *L'Italia nella seconda guerra mondiale e nella Resistenza*. Milano, FrancoAngeli 1988. 399–422.

Pritz Pál (1982) *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Ubezzi, P. (1943) *In morte di Stefano Horthy di Nagybánya Vice Reggente d'Ungheria. Rassegna Danubiana* 2. évf., 2. sz. 47.

Rochat, Giorgio (2012) *Le guerre italiane 1935 – 1943. Dall'impero d'Etiopia alla disfatta*. Einaudi.

Quartararo, Rosaria (1976) *Inghilterra e Italia. Dal Patto di Pasqua a Monaco. Con un'appendice sul « canale segreto » italo-inglese. Storia contemporanea*, 7. évf., 4. sz. 607–716.

Ránki György–Pamlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula (1968 szerk.) *A Wilhelmstrasse és Magyarország – Német diplomáciai iratok 1933-1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Richly Gábor (1996) *Magyar katonai segítségnyújtás az 1939–40-es finn-szovjet háborúban. Századok* 130. évf. 2. sz. 403–444.

Woller, Hans–Liermann, Christiane (2001) *Churchill e Mussolini: Conflitto aperto e cooperazione segreta? Contemporanea*. 4. évf. 4. sz. 615–647.

Zamagni, Vera (1993) *The economic history of Italy 1860–1990*. Oxford, Clarendon.

Levéltári források

ACS – Archivio Centrale dello Stato, Róma

INCE – Istituto Nazionale Cambi con l’Estero

MA, GAG – Ministero dell’Aeronautica, Gabinetto, Affari Generali

ASBI – Archivio Storico Banca d’Italia, Róma

Banca d’Italia, Segreteria particolare

ASI, BCI – Archivio Storico Intesa, Banca Commerciale Italiana, Milánó

Carte di Raffaele Mattioli

Servizio Estero

FEA – Fondazione Einaudi, Archivio, Torinó

Paolo Thaon de Revel

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

K64 – Politikai osztály rezervált iratai

K74 – Számjelosztály

K99 – Római követség

K100 – Szabó László katonai attasé iratai

Virányi Péter és Sólyomfi Andrea Hanna

RÖPLAP IS FEGYVER. NÁCI RÖPLAPOK A SZOVJETUNIÓBAN (1942 — 1943)

A második világháború idején a német propaganda az információs lélektani hadviselés legváltozatosabb formáit alkalmazta, az ellenség fegyveres erőivel és a polgári lakossággal szemben. A legfontosabb formák közé a szóbeli, a filmes és a nyomtatott propaganda számított. Az egyik, vagy másik propaganda forma részaránya a propaganda tárgyának sajátosságaitól és a konkrét körülményektől függően változott. A Vörös Hadsereg katonáival és a Szovjetunió polgári lakosságával szemben alkalmazott alapvető forma a nyomtatott propaganda volt. A széles körben kifejtett szóbeli propagandában a nyelvi korlátok zavarták a hitleristákat, a filmanyagok bemutatása csak az általuk megszállt területeken jöhetett szóba de ott is számos technikai és szervezési nehézség mellett. A rádiós propaganda hatékonyságát pedig erősen korlátozta az a körülmény, hogy kevés rádiókészülék amit a szovjet polgárok birtokoltak a háború előtt, a hatóságok még 1941 júniusának végén elkobozták tőlük (hogy megakadályozzák az ellenpropagandát) Ami a propaganda nyomtatott eszközeit illeti, a periodikus sajtót széles körben használták a hitleristák, de a terjesztésük szférája szükségszerűen az ideiglenesen elfoglalt területekre korlátozódott. A német propaganda legeredményesebb formája, amelynek hatóköre nemcsak a megszállt területek lakosságára terjed ki, hanem a Vörös Hadsereg katonáira és bizonyos mértékig a hátszág lakóira is a párodalas nyomtatott kiadványok voltak és közülük is az első helyen a röplapok. Tanulmányunk az 1942-1943-ban, a Szovjetunió területén terjesztett náci röplapokat mutatja be a szakirodalom tükrében.

*

Egy angol közmondás szerint az első áldozat a háborúban mindig az igazság.¹ A második világháborúban a fegyverek nélküli hadviselés tömeges alkalmazása alátámasztotta ezt a vélekedést. A totális háborúban egész nemzetek álltak szemben egymással, ami a teljes népesség együttműködését megkívánta, katonailag és pszichológiailag egyaránt.² A háborús propaganda fő céljait az ellenség iránti gyűlölet felkeltése, a szövetséges országok

¹ Hans Thimme: *Weltkrieg ohne Waffen. Die Propaganda der Westmächte gegen Deutschland, ihre Wirkung und ihre Abwehr.* Stuttgart–Berlin, J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1932. 148

²: Garth Jovett– Victoria O'Donnel *Propaganda and persuasion.* London–New Delhi, Sage, 1992. 209.

rokonszenvének megőrzése, a semlegesek barátságának elnyerése, valamint az ellenség demoralizálása jelentette.³

A 20. század szinte minden nagyszabású háborúját a harcoló felek propaganda-erőfeszítései kísérték az ellenséges hadsereg belülről való demoralizálása és felbomlasztása érdekében, az ellenséges katonák rábírására, hogy dobják le fegyvereiket és adják meg magukat. A második világháború idején a náci Németországban, erre a célra egy speciális apparátust hoztak létre. A „propaganda fegyver, és egy szakértő kezében a legszörnyűbb fegyverek” -írja Hitler 1925-ben. A Birodalom propagandamunkájának általános irányítását J. Goebbels propaganda minisztériuma végezte. Ezzel egy időben propagandaszervezet működött A. Rosenberg, a keleti területek birodalmi minisztere osztályán is. A német hadseregben hadseregcsoport törzs szinten propaganda zászlóaljok, alacsonyabb törzsi szinten propagandaszázadok tevékenykedtek.⁴

„A propaganda lényege abban áll, hogy az embereket olyan őszintén, olyan életbevágóan megnyerjük egy ötletnek, hogy végül teljesen behódolnak neki, és soha többé nem menekülhetnek előle” – írta naplójában Joseph Goebbels. Adolf Hitler egyetértett. A nácik 1933-as hatalomra jutását követően Goebbels irányításával, létrehozták a Birodalom Felvilágosodási és Propaganda Minisztériumát⁵. Goebbels művészetén, zenén, színházon, filmekén, könyveken, rádión és a sajtón keresztül hirdette a náci üzenetet, és cenzúrázott minden ellenállást. Azon munkálkodott, hogy felkeltse a németek haragját az első világháborúban elszenvedett vereségük miatt, és a német kulturális és katonai vívmányokat hangsúlyozta a nemzeti büszkeség fokozása érdekében. Fontos szerepet játszott egy olyan légkör megteremtésében Németországban, amely lehetővé tette a nácik számára, hogy szörnyű atrocitásokat kövessenek el zsidók és más kisebbségek ellen.

A második világháború idején a náci propaganda fontos szerepet játszott. Példát mutattak a világnak a tudat manipulálására. Az 1930-as években Németország, az egyik első helyet foglalta el a világon az újságok számát tekintve. Emellett a huszadik század első felében magának a korszaknak a történeti sajátosságai is kiemelkedő jelentőséggel bírtak: a médián

³ Lasswell, Harold Dwight: *Propaganda Technique in the World War*. London–New York, Kegan Paul, Trench, Trubner&Co. Ltd.–Alfred A. Knopf. 1927. 195.

⁴ Finch, Linette (2000) *Psychological Propaganda: The War of Ideas on Ideas During the First Half of the Twentieth Century*. *Armed Forces and Society*. Spring 2000 367-386

⁵ „Reichsministeriums für Volksaufklärung und Propaganda”

keresztül érkező információk iránti nagyfokú bizalom által generált lélektani hatás mértéke példátlanul magas volt. Az NSDAP információmonopóliuma lehetőséget adott a hitleri propagandagépezetnek az eszmék és képek koncentrált bevezetésére, emellett dinamikussá tette a propagandát, amely képes volt alkalmazkodni a különböző feltételekhez és drámai módon megváltoztatni szemléletmódját. A náci propaganda sajátosságát az is meghatározta, hogy egyértelműen a „mi” és az „idegenek” elve szerint tagolta a világot, ezzel ellenségeskedést és gyűlöletet szított más népekkel és országokkal szemben. (Anikeev 2020. 12-18)

HÁBORÚ ÉS PROPAGANDA

A második világháború idején a német propaganda a német hadsereg vitézségét hangsúlyozta, és szembeállította a brit és szövetséges hadseregekkel, akiket gyáváknak és mészárosoknak, vagy bátornak, de félrevezetettnek ábrázoltak. Az orosz csapatokat dehumanizált vadállatoknak és gyilkosoknak mutatták be, akik halálfélelem nélkül támadtak. Goebbels 1943. február 18-án a berlini sportcsarnokban beszédet mond, amelyben a német népet a legnagyobb áldozatokra, totális háborúra szólítja fel, közvetlenül sztálingrádi vereség után. Míg az új stratégia meghosszabbította a háborút, Goebbels felismerte, hogy erőfeszítései kudarcot vallanak. Egy hónappal berlini öngyilkossága előtt tudomásul vette, hogy az angol-amerikai szórólapokat már nem hanyagul dobják félre, hanem figyelmesen olvassák őket; a brit adásoknak hálás közönsége van.

Brit propaganda

A rádióadások a British Political Warfare Executive (P.W.E.) keze munkája volt, amelyet Winston Churchill hozott létre 1941-ben, hogy olyan propagandát terjesszen, amely károsítja az ellenséges morált. A British Broadcasting Company idegen nyelvű adásai a szövetségesek német hűségért folytatott kampányának kulcselemévé váltak. 1945-re a britek több mint 40 titkos álnémet rádióállomást hoztak létre erős amerikai adók segítségével. A P.W.E. felforgató üzeneteket is eljuttatott a német néphez az úgynevezett fekete propagandával, nyomtatott képeslapokkal és szórólapokkal, amelyeket ellenséges vonalak mögé dobtak. Noha Hollywood terméke, William Wyler díjnyertes *Mrs. Miniverje* (1942) a brit hazai front harcát ábrázolja, és dicsőítette Nagy-Britannia harci elhatározását. A film egy fergeteges prédikációval zárult egy lebombázott templomban: "This is the people's war. It is our war. We are the fighters. Fight it, then. Fight it with all that is in us, and may God defend the right." ("Ez a nép háborúja. Ez a mi háborúnk. Mi vagyunk a harcosok. Harcolj ellene. Harcolj ellene

mindennel, ami bennünk van, és Isten védje meg jobb.") Franklin Rooseveltné, az Egyesült Államok elnöke annyira inspirálónak találta a beszédet, hogy kinyomtatta és ledobtatta az európai frontra. (World War II Propaganda)

FORDULAT A NÉMET ÉS A SZOVJET PROPAGANDÁBAN

A Szovjetunió elleni lélektani hadviselés tervét legtömörebben Goebbels foglalta össze naplójegyzeteiben 1941. június 5-én:

Az Oroszország elleni propaganda irányelvei: semmi szocializmus ellenesség; semmi a cárizmus visszaállításáról; nem beszélni nyíltan az orosz állam feldarabolására, mert azzal csak tüzelnénk a hadsereget, amely alapvetően oroszok okból áll; annál többet Sztálin és a mögötte álló zsidók ellen; földet a parasztnak de egyelőre maradjanak meg a kolhozok, hogy megmentsük a termelést; kemény vádak a bolsevikok ellen. (Filonyenko 2012. 165.)

A Szovjetunió elleni propagandaháború megszervezésének alapvető dokumentuma az OKB operatív vezetőségének vezérkari főnöke, A. Jodl tábornok által 1941 júniusában aláírt „Utasítások a propaganda használatához a Barbarossa szerint” címmel. A Vörös Hadsereg katonáira és a polgári lakosságra gyakorolt propaganda fő céljai e dokumentum szerint a következők voltak:

az ellenség megfélemlítése, a defetista érzelmek erősítése, a fogság pozitív képének kialakítása, az ország politikai és katonai vezetése tekintélyének aláásása, Szovjetunió, a polgári lakosság növekvő elégedetlensége az ország helyzetével, a Wehrmacht katonáihoz való hűségre való ösztönzés stb.

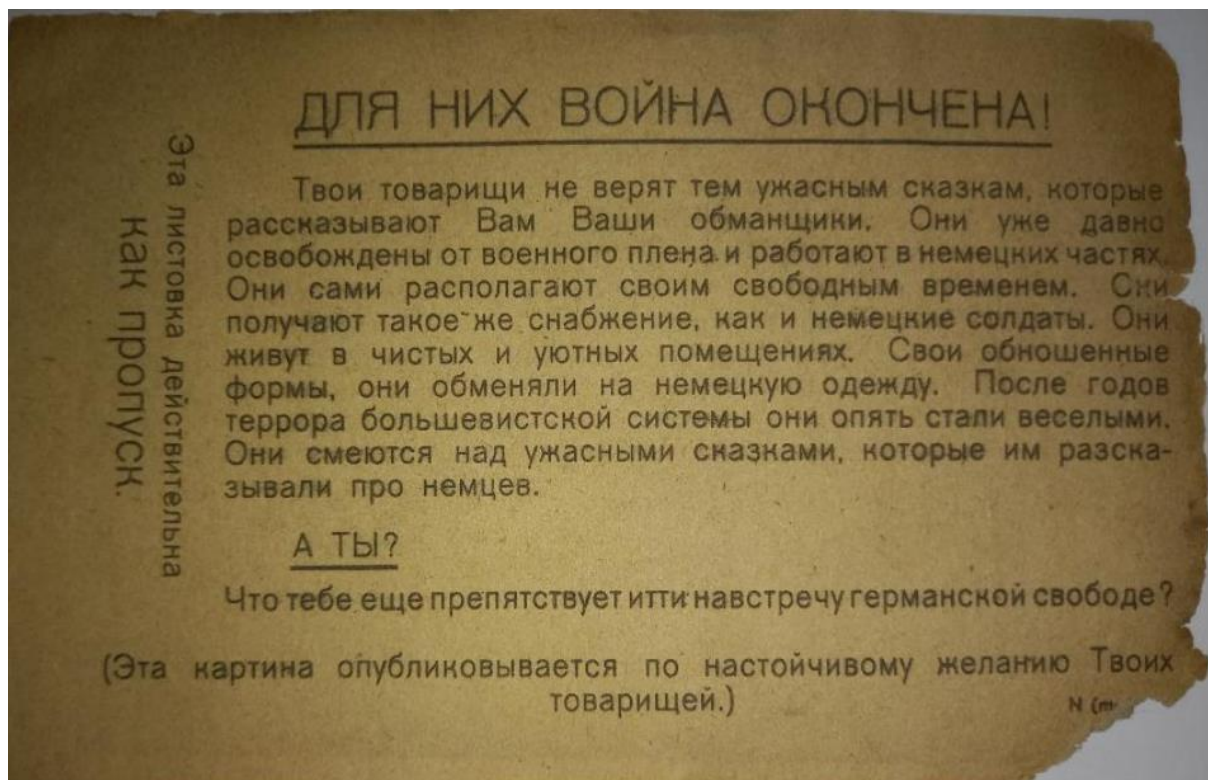
Az irányelv külön kiemelte, hogy minden propagandamunka alapjának, annak a tézisnek kell lennie, hogy a német hadsereg nem harcol a Szovjetunió lakossága ellen. A szovjet kormánnyal és a kommunista párttal szemben, nem a Szovjetunió katonai meghódítása és politikai megsemmisítése a célja, hanem a nép felszabadítása a kommunista bürokrácia zsarnoki hatalma alól. Ennek az elképzelésnek a propagandája a nácik szerint a szovjet hadsereg ellenállásának csökkentését, a hátország széttzilálását és a megszálló rezsim lakossági támogatását hivatott biztosítani.

„A tömeg megrögzött és lomha nem szívesen vesz kézbe nyomtatott kiadványokat- állította Hitler - a rajz minden formájában ideértve a filmet is már közelebb áll a hozzá. Ez esetben

nem kell túlságosan megörökítő megerőltetni az agyát elég ha megnézi a rajzot legfeljebb még elolvas a hozzá a rövid kísérő szöveget... A rajz gyorsan hat az emberre, mondhatni egy csapásra. Nem kell hozzá sok idő mint az olvasáshoz” A náci propagandában a képek legkülönbébb fajtáját használták fel és ezt tette különösen hatásossá és veszedelmessé. Ez a fajta propaganda objektív tudományos kutatási adatokat vett figyelembe az észlelés pszichológiából. „Az okos és a helyesen felépített propaganda képes rá hogy a nép képzeletében a poklot paradicsommá változtassa vagy fordítva” állította Hitler. (Filonyenko 2012. 21.) A háború mindenütt a propaganda és a közvélemény felértékelődését hozta el, amit igazolnak a propaganda természetét kutató elméleti publikációk, amelyek a háború után jelentek meg. Szélsőségesen negatív képet festett Edward Bernays, aki a propaganda által irányítható tömegtársadalmat írt le. A tömegember szerinte irracionális és befolyásolható, „klisékben, divatszavakban és képekben” gondolkodik, és nem racionális módon. (Kiss 2006)

A sztálingrádi csata előtt a Vörös Hadsereg katonáit és parancsnokait egyszerűen megadásra szólították fel ahonnan - állítólag - szabadon elengedték őket, hogy hazamenjenek családjukhoz (a megszállt - azaz „felszabadított” területre). A szórólapok és illusztrált brosúrák színes képeket festettek a hadifoglyok kényelmes életéről. Így például a „Nekik már véget ért a háború...” című prospektusban.

1. ábra Röplap: „Nekik már véget ért a háború”⁶

A második világháború idején a náci propaganda az információs lélektani hadviselés legváltozatosabb formáit alkalmazta az ellenség fegyveres erőivel és a polgári lakossággal szemben. Az egyik legfontosabbnak a nyomtatott propaganda számított. Hatóköre nemcsak a megszállt területek lakosságára terjed ki hanem a Vörös Hadsereg katonáira és bizonyos mértékig a hátszág lakóira is. A pároldalas nyomtatott kiadványok előállításuk alacsony költségekkel járt, kis formátumban jelentek meg, nagy területen lehetett őket szétszórni, a propaganda célpontjai megőrizhették, vagy átadhattuk másoknak is ami tovább növelte a hatásfokát. Klaus Kirchner szerint „A szórólap előállításának egyszerű módja, megjelenítése mérsékelt költségei és a terjesztés nem kereskedelmi formája révén még a televízió és a rádió korában is hatásos politikai eszköze és a közvélemény formálásának.” (Kirchner 1976. 9.)

A hirdetések közös vonása volt, hogy egyszerre alkalmazták az „ostor és mézesmadzag” elvét: a német hadsereg uralma alatt a korábbi önkény helyébe a rend lép; a németek (ellentétben a régi gonosz urakkal, a vérszívó zsidókkal és kommunistákkal) szigorú, de

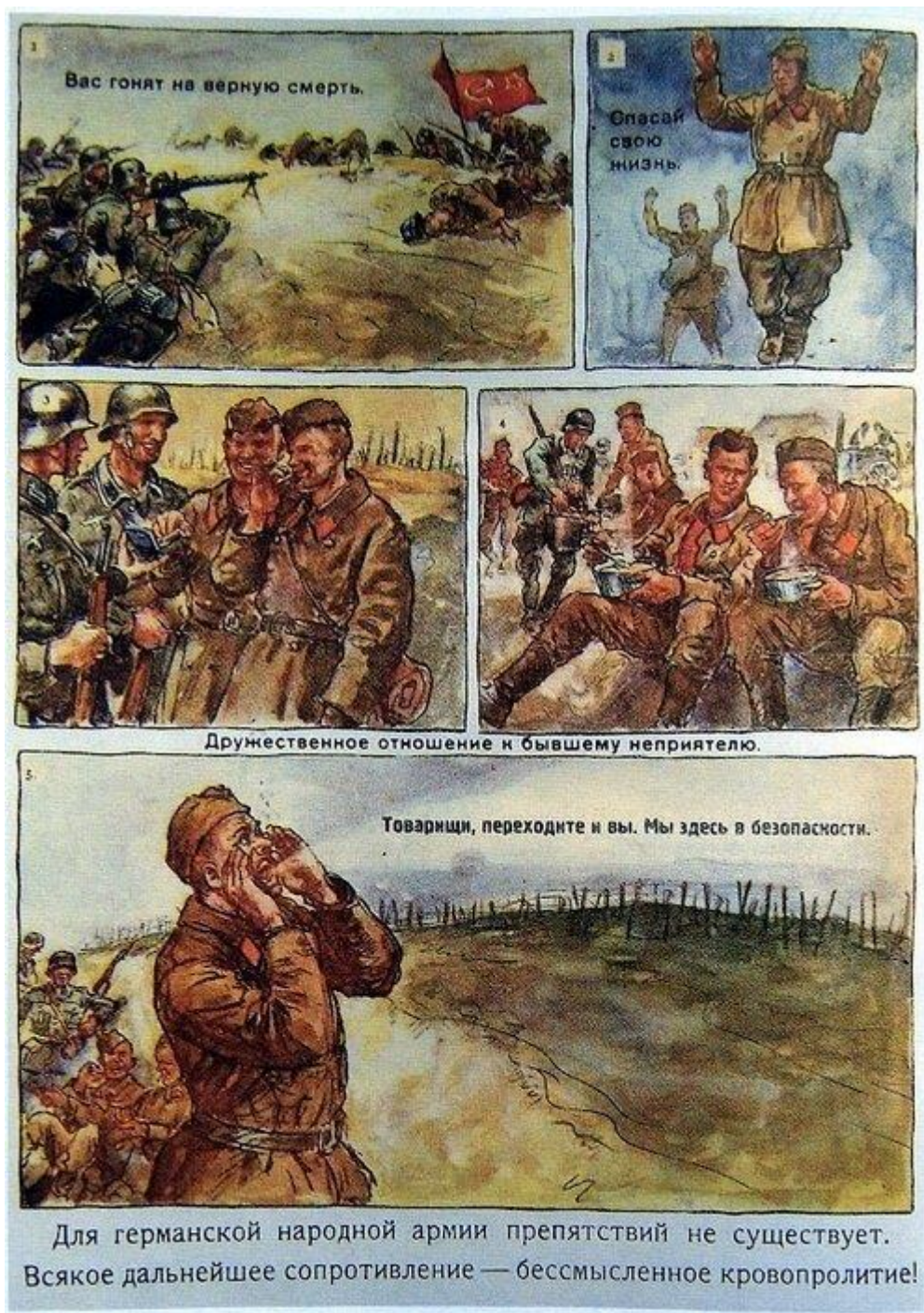
⁶ https://auction.ru/offer/3716_original_nemeckaja_listovka_dlja_nikh_vojna_okonchena_n_mot_10-i274526087769089.html#1

igazságos urak, akik nem fogják büntetni engedelmes jobbágyaikat, ha azok nem követnek el bűnt. (Filonyenko 2012. 109–110) Bár a németek a kolhozok, szovhozok megszüntetése, földosztás révén maguk mellé állíthatták volna a lakosságot, sőt ezzel akár a lojalitásukat is megszerezhették volna, eszük ágában sem volt ilyet tenni: a földkérdés a kezdeti időkben egyáltalán nem szerepelt terveikben, még csak propagandafogásként sem. Épp ellenkezőleg: azt tervezték, hogy a hatékonyabb gazdasági teljesítmény érdekében megőrzik a kolhozrendszert („közös porta” néven), csak saját ellenőrzésük alá vonják, és mint hatásos eszközt használják fel a mezőgazdasági források kiaknázására.

A propaganda fő motívum az ellenállás hiábavalósága volt. A szovjet katonáknak szánt plakátok célja a reménytelenség és a német hadsereg hatalmától való félelem érzésének kiváltása volt. Az egyetlen kiút ebből a helyzetből a kapituláció. A Wehrmacht propagandistáiban 1942 folyamán szüntelenül élt a remény, hogy a szovjet katonák tömegével özönlének majd át a németekhez, csupán meggyőzés kérdése az egész.

Csupán egyetlen példa. Goebbels propagandistái által széles körben használt képregény plakát, amely szovjet katonákat céloz meg. A katonákat megadásra kérték - a németek örömteli mosolya, cigaretta és hatalmas tálakban finom forró leves fogadta őket. (2. ábra) A szórólap szövege: „Meghalni küldtek benneteket! Mentsd meg az életed! Barátságos hozzáállás az egykori ellenséghez! Barátaim, biztonságban vagytok itt! A német hadsereg előtt nincs akadály, minden további összecsapás értelmetlen vérontás!”

Az 1943. évi sztálingrádi fordulat a propagandában is hangsúlyeltolódásokat eredményezett. Már nem hirdették, hogy a Wehrmacht legyőzte a Vörös Hadsereget – de azt igen, hogy ez utóbbi nem képes győzelmet aratni a Wehrmacht felett, vagyis a végtelennek ígérkező zsákutcából, a hátországot eluraló fejetlenségből és csüggedésből csak egyetlen kiút lehetséges: átállás a németekhez.

2. ábra „Meghalni küldtek benneteket!”⁷

⁷ <https://politika-v-rashke.ru/plen-syina-stalina-luchshiy-infopovod-kak-rabotala-nemetskaya-propaganda-na-okkupirovannyih-territoriyah/>

A HÁBORÚ HARMADIK ÉVÉBEN A NÁCI PROPAGANDA RÖPLAPOK, PLAKÁTOK HANGNEME MEGVÁLTOZOTT

Az 1943. évi sztálingrádi fordulat a propagandában is hangsúlyeltolódásokat eredményezett. Már nem hirdették, hogy a Wehrmacht legyőzte a Vörös Hadsereget – de azt igen, hogy ez utóbbi nem képes győzelmet aratni a Wehrmacht felett, vagyis a végtelennek ígérkező zsákutcából, a hátszágot eluraló fejtelenségből és csüggedésből csak egyetlen kiút lehetséges: átállás a németekhez. A sztálingrádi csata után fokozatosan eltűntek a tézisek a német hadsereg legyőzhetetlenségéről, a harci erejével való ellenállás hiábavalóságáról és értelmetlenségéről. Amikor a Vörös Hadsereg katonáit fegyverletételre agitálták, a birodalom katonai propagandistái egyre gyakrabban a legsebezhetőbb emberi érzésekre játszottak, a katonák önfenntartási ösztönére apellálva. (3. ábra)

3. ábra „Halál vagy élet”⁸

Ez a plakát arra kér egy szovjet katonát, hogy adja meg magát egy idilli jövőbeli élete érdekében. Egy ház virágzó rózsabokorral, játszó gyerek és a feleség. Mi kell még egy Vörös Hadsereg katonának?

A katonaélet nehézségei, a hideg, az alultápláltság, a parancsnokok kegyetlensége, a haláltól való félelem, a fáradtság és az alváshiány – ezek váltak a szovjet csapatok felbomlasztását célzó propagandaesemények témáivá.

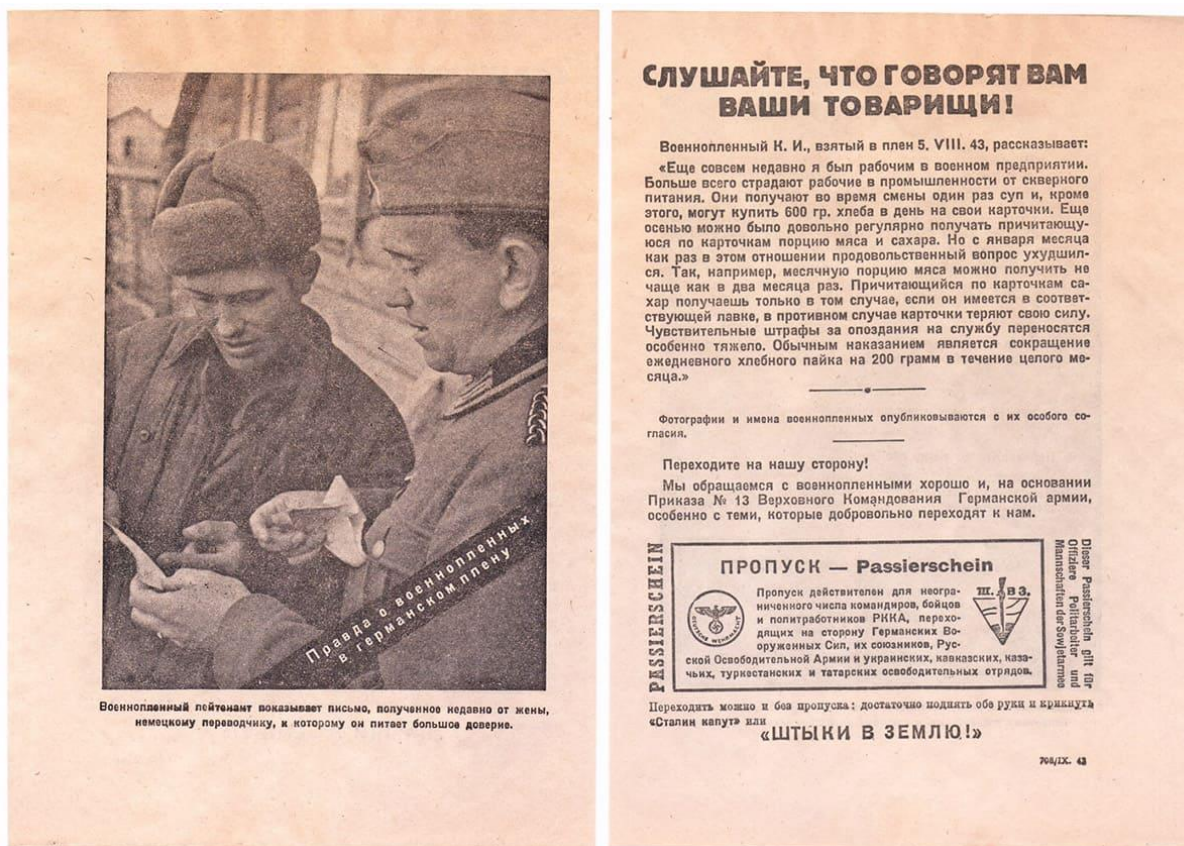
⁸ https://dzen.ru/a/YJOSkMI1-2C2a0kO?utm_referer=www.google.com

Miért szenved?

A front minden borzalma megállítható egy pillanat alatt: „Elég felemelni mindkét kezét, és kiabálni: „Sztálin kaput!” vagy „Szuronyok a földben!” És garantált a „jó bánásmód, az étel és a lehetőség, hogy a szakterületén munkát kapjon”. A honvágy érzését kihasználva a német hadsereg propagandistái a Vörös Hadsereg katonáihoz fordultak: „Miért nem kaptok rövid szabadságot, három éve a fronton tartózkodó katonák és parancsnokok, hogy hazamenjenek a családjukhoz? Igen, csak azért, mert nem tudja és nem látja, hogy mi történik hátul és otthonában. Három éve a feleségeitek és gyermekeitek nem találtak jó napot, és a városok és falvak túlszűfoltak zsidó haszonlesőkkel, akik családokat munkájából élnek.” A „bomlás propagandájának” szakértői nem feledkeztek meg az erotikus témákról, hogy a Vörös Hadsereg katonáiban féltékenységet és fájdalmat keltsenek a sor mögött maradt feleségek és lányok iránt. Ugyanebben a szórólapon ezt olvashatjuk: „Ezek a zsidó haszonlesők arra kényszerítenek orosz és ukrán nőket és lányokat, parancsnokok feleségeit és Vörös Hadsereg katonáit, hogy adják el nekik testüket egy darab kenyérért.” A Vörös Hadsereg katonáinak demoralizálására szórólapokon tettek közzé információkat a Vörös Hadsereg parancsnokairól, akik részegségben és kicsapongásban vehettek részt büntetlenül, míg a fronton minden katonát halálra ítélnének a legkisebb vétségért is. A meggyőzés érdekében a szórólapokon feltüntették a kivégzett katonák nevét, a katonai egységek nevét és számát. A szovjet katonákat tisztjeik embertelen cselekedeteinek ártatlan és néma áldozataiként ábrázolták. Így például a „Pravda” című szórólap⁹ arról mesélt, hogy egy fiatal Vörös Hadsereg katonának véletlenül megsérült két ujja, miközben egy árokba ugrott. Társai látták, hogy baleset történt. Azonban a katonát halálra ítélték. Azonnal gödröt ástak, és az egész ezred előtt egy géppuskás golyót lőtt a tarkójába. A szórólap szövege a következő szavakkal zárult: „Harcosok! Az ártatlan bajtársadat úgy lötték le, mint a kutyát. Ez a hála az élen álló katonának. De a mi tanácsunk: mentsd meg az életed, gyere el hozzánk.”¹⁰

⁹ Nagy mennyiségben készültek olyan röplapok, amelyeket szovjetújságkivágásnak álcáztak, úgy, hogy tipográfiai eszközökkel az eredeti szöveget reprodukálták, és vagy a hátoldalra, vagy az egyik szöveghasáb helyére propagandaszöveget írtak.

¹⁰ A tanulmányban szereplő röplapok forrásai: GAVO (Gaszudarsztvennij arhiv Voronyezskij oblasztyi) Voronyezs Terület Állami levéltára, f. 2100 op.1.d; CAMO RF (Centrálnejarkhiv Mínyisztersztva oboroni Roszijszkoj Fegyveracii) Orosz Föderáció Védelmi Minisztériumának Központi Levéltára

4. ábra „Hallgasd meg, hogy mit mondanak az elvtársaid”¹¹

A német propagandisták megadásra szólították fel a Vörös Hadsereg katonáit, és azt ígérték a katonáknak, amire a legnagyobb szükségük van: meleget, meleg ételt és ami a legfontosabb, hogy megmentsek az életüket. A németek azonban utasításokat is közzétettek a „leendő szovjet foglyok” számára a német fogságban való viselkedésről. Íme, néhány pont az ilyen utasításokból:

...Ideális tisztaságot kell fenntartania dolgai és a németek által rád bízott dolgai tekintetében. A testednek mindig tisztának kell lennie. ...Viselkedésednek fegyelmezettnek és katonaszerűnek kell lennie. ... Munkájában őrizze meg a tisztaságot és a szorgalmat. Pontosságot követelünk. ...a jó viselkedésért és munkáért külön jutalmat kapsz.

A szórólapokat bőségesen ellátták fényképekkel, amelyekben a Vörös Hadsereg egykori katonáinak gondtalan életének jelenetei voltak a németek között. Például egy „Így élnek a bajtársaid német fogságban” című szórólapon a fényképen egy vállpánt nélküli, katonai

¹¹ <https://maxim-ryzhov.livejournal.com/196928.html>

egyenruhás férfi látható, amint az ágyon fekvé békésen egy könyvet olvas. Az ember nyugodt testtartása, a szoba belseje, az ágyneművel kirakott ágy - minden a béke, a meleg és a kényelem légköréről beszél. A fotó alatt egy aláírás található, amihez valójában a szórólap is készült: „A munka végeztével te vagy az idő ura. Ha akarsz, olvasd könyvet, ha akarsz, aludj, ha akarsz, sétálj! Nem hurcolnak el egy találkozóra vagy egy szubbotnikra.” A birodalmi propagandisták ilyen szórólapokkal igyekeztek meggyőzni a Vörös Hadsereg katonáit arról, hogy a német fogságban való tartózkodás nem jár semmilyen kockázattal. Ellenkezőleg, akik önként megadják magukat, azok kielégítő életet, békés munkát és pihenést élveznek, a munkájukban különösen kitüntetettek pedig a német parancsnokság jutalmazza. A szórólapokat hatalmas mennyiségben és választékban gyártották. Általában egyszerű újságpapírra nyomtatták, fekete-fehérben, egyik oldalán szöveggel, a másikon rajzzal (vagy fényképpel). Alkalmanként olyan szórólapokat találtak, amelyeken további piros nyomat is szerepelt, hangsúlyozva a szórólap egyik vagy másik elemének fontosságát, legyen az rajz vagy politikai szlogen.

„Mi tudatosan választottuk plakátjainkhoz és röplapjainkhoz a vörös színt - ismerte be Hitler - ez a szín lelkesít a legjobban.” Valóban kísérletileg bizonyított, hogy a vörös szín hatására az ember pulzusa felgyorsul, lélegzete elmélyül, vérnyomása megnő. A vörös színt az emberek többnyire a vérhez, vagy izzó parázssal társítják, emiatt nyugtalanságot, vagy riadalmat ébreszt bennük, megnöveli aktivitásukat. Jellemző, hogy ez a szín gyengébb idegrendszerű embereknek tetszik inkább, akiket a propaganda legalkalmasabb alanyának tart az információs lélektani hadviselésben. (Filonyenko 2007. 20.)

Kirschner szerint a német propagandisták, 1939 és 1945 között, körülbelül ötmilliárd röplapot készítettek és terjesztettek a frontokon. Hasonló mértékű volt azonban a Hitler ellenes koalíció válasza is. Egyedül Anglia, közel hatmilliárd ötszázmillió röplapot szórt nyugat Európára a második világháború alatt. (Kirschner 1976. 208.) A röplapok nagy részét repülőgépekről dobták le. Hiteles számítások bizonyítják, hogy a 2. világháború idején, a röplapok kilencvenöt százalékát szórták szét levegőből. Egyetlen röplap bomba hetvenötezer A/5 formátumú röpcédulákat fogadott magába és ez a mennyiség 16 négyzetkilométernyi területen szóródott szét. (Kirschner 1976. 25-26) A forgalomba hozatal mértéke Goebbels bejegyzéséből is megítélhető, amelyet 1941 júniusában írt naplójába: „A Vörös Hadsereg számára mintegy 50 millió röplapot már kinyomtattak, kiküldtek és szétszórják repülőgépeink...”. A szórólapokat kezdetben Németországban gyártották, de ahogy a német csapatok egyre mélyebbre vonultak a szovjet területre, gyártásukat közvetlenül az elfoglalt

szovjet nyomdákban kezdték meg. A szókincs és a használt művészi technikák alapján a szövegeket olyan emberek írták, akik jól beszéltek oroszul, bár a röplapok gyakran hibákkal, az új és a régi helyesírás furcsa keverékével voltak megírva. Minden szórólap jobb alsó sarkában, a hátoldalon egy sorozatszámot nyomtattak (5. ábra).

5. ábra „Harcosok és parancsnokok!”¹²

A fogságot csodálatos dologként, „hazafias cselekedetként” mutatták be. A megszállt területek lakói számára színesen leírták a németországi munkavégzés örömeit. A német propagandagépezet egyik legnépszerűbb plakátján nincsenek hangos politikai nyilatkozatok, nincs a bolsevikok, Sztálin, vagy a kommunizmus kigúnyolása, vagy démonizálása. A plakát arra szólítja fel a megszállt területek lakóit, hogy menjenek Németországba dolgozni, és váljanak úgynevezett „ostarbeiterek” -ké. Mosolygó szovjet polgárok, bőrönddel mennek csodálatos jövőjük felé. Németországban dolgozva olyan szakmát kapnak, amely hasznos lesz számukra, ha visszatérnek hazájukba. (6. ábra)

¹² <https://maxim-ryzhov.livejournal.com/196928.html>

6. ábra „Gyerünk Németországba dolgozni...”¹³

A tény azonban, hogy Németországba erőszakkal vitték az embereket dolgozni, így nem volt önkéntes és meghívó indíték. Ezért nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy az közelgő „fényes jövőért” kell dolgozni.

A propagandaplakátok természetesen negatív oldalról mutatták be azokat, akik a megszállás alatt is aktívan harcoltak – a partizánokat. Ők voltak a gyújtogatók, akik gyűlölték a megszállt területek teljes lakosságát, és csak pusztulást és halált okoztak. (7. ábra)

¹³ https://dzen.ru/a/YJOskMI1-2C2a0kO?utm_referer=www.google.com

7. ábra Tönkrement az otthonom...¹⁴

A propaganda kiemelkedő szeletét alkotta a munkaerő-toborzás Németországba. A munkaerőhiány különösen 1942-től vált akuttá, amikorra kiderült: a Szovjetunió elleni hadjárat korántsem Blitzkrieg. Megbánta a német vezetés, hogy szovjet hadifoglyok százazreit gyilkolta le, vagy hagyta elpusztulni, ahelyett, hogy munkaerőként vetette volna be őket. 1942 tavaszától valóságos propaganda-hadjárat indult a keleti területeken, hogy meggyőzze a lakosságot a németországi munkavállalás pozitív voltáról, kecsegtető előnyeiről. Külön célcsoportot alkottak az asszonyok és lányok, akiknek „kilátástalan helyzetét” a német nők gondtalan életével és emancipációs lehetőségeivel hasonlították össze. A plakátokat is, hasonlóan a szórólapokhoz, különböző nyelveken nyomtatták - nemcsak orosz, hanem többek között ukrán, fehérorosz nyelveken. (Filonyenko 2012. 147.)

1942 tavaszán hatalmas méretű kampányba kezdtek, hogy megnyerjék maguknak az orosz parasztságot. Kezdték némi teret adni a háztáji magángazdaságoknak, bár nagyon szigorú

¹⁴ <https://politika-v-rashke.ru/plen-syina-stalina-luchshiy-infopovod-kak-rabotala-nemetskaya-propaganda-na-okkupirovannyih-territoriyah/>

szabályok és elvárások mellett. „Hitler felszabadított a sztálini kolhoz igája alól! Hitler tehát a parasztok barátja!” – harsogta a propaganda. (8., 9. ábra)

8. ábra

9. ábra „Hitler a felszabadító”¹⁵

A német információs-lélektani hadviselés mindenáron el akarta érni, hogy a megszállt területek lakossága a vereséget mint győzelmet, az elnyomást mint felszabadítást, a terrort mint biztonságot, a rablást mint együttműködést, a kizsákmányolást mint gazdasági

¹⁵ <https://papik.pro/grafic/plakat/9271-gitler-osvoboditel-plakat-na-kreschatike-48-foto.html>

felvirágzást fogja föl. A Don-melléki területeken a megszállók (a 2. német, a 8. olasz és a 2. magyar hadsereg erői állomásoztak itt) propagandájának legfőbb mondanivalója az volt, hogy a bolsevizmust végleg kiirtották, a lakosság tehát fellélegezhet, elnyerte szabadságát, felszabadult „a zsidó-bolseviki elnyomók despotizmusa alól”, végre új életet kezdhet. Például az osztrigozsszki ortodox püspök, aki hálát rebegett, amiért „Az irgalmas Isten Adolf Hitler áldott személyében küldött mentőövet az egyháznak, a pravoszláv orosz népnek pedig megmenekülést a zsidó elnyomás alól.”

A NÁCI PROPAGANDA KÖZÉPPONTJÁBAN SZTÁLIN ÉS A ZSIDÓK ÁLLTAK

A náci propaganda a Szovjetunió Nagy-Britanniával és az USA-val fenntartott szövetséges kapcsolatai is Sztálint hibáztatta, és próbálta bebizonyítani, hogy a szovjet katonák számára ez a háború mások érdekeiért folytatott háború. A németek, propaganda szerint Oroszország dolgozó népe nem Németország ellensége. Németország ellenségei Sztálin és csatlósai, akik összeesküvést szöttek az angol-amerikai kapitalistákkal. Ezért a sztálini rezsim védelme valójában, a világburzsoázia támogatását jelenti. Az angol-amerikai kapitalistákkal való barátság feltárta Sztálin politikájának népellenes lényegét, akinek személyes érdekei és kapitalista szövetségeseinek érdekei sokkal fontosabbak, mint Oroszország népeinek érdekei és szükségletei. És ezért: „A háború csak a bolsevizmus megsemmisítése után ér véget. Kompromisszumok nem lehetségesek. Ne halj meg hiába, ne támogasd hiába Sztálin pusztulásra ítélt rendszerét! Segíts neki megdönteni! Ne véd meg őt. Sztálin halála megmenti Oroszországot! Sztálin ellenségei a barátaink!” A birodalmi propagandisták azzal lelkesítették a Vörös Hadsereget, hogy Németország előre eldöntött győzelme csak idő kérdése, és ennek megfelelően Sztálin halála Oroszországot szabad és virágzó országgá teszi. Az egyik szórólapon az ismerős USSR rövidítés a „Sztálin halála megmenti Oroszországot” rövidítése. (10. ábra)

10. ábra Sztálin halála megmenti a népet”¹⁶

Vagy másik szórólapon Sztálin koporsókat készít, a koporsókon az elesett hadosztályok és seregek száma. Felirat a kép alatt: „Sztálin papa vigyáz a hadosztályaira...” (11. ábra)

¹⁶ Moshkin, Szergej: Nemetskaja propaganda na okkupirovanüh territorijakh SzSzsZR

11. ábra „Sztálin papa vigyáz a hadosztályaira...”¹⁷

Sztálin mellett a zsidókat kiáltották ki igazi ellenségnek.

A náci propaganda azt állította, hogy a bolsevik párt és büntető szervei – a GPU-NKVD – valójában egy világméretű zsidó összeesküvés bábjai, amelynek célja a világ népeinek rabszolgasorba döntése. A zsidókat azzal vádolták, hogy az ő kezdeményezésükre indították a háborút; hogy ők egy élősködő nemzet, amely mások rovására él; hogy a zsidók Oroszországban megragadva a hatalmat a nemzetek szovjet börtönét hozták létre. (Moshkin) A nácik, a szovjet lakosság előtt azzal az ideológiával “igazolták” magukat, mintha csak azért törtek volna rá a Szovjetunióra, hogy felszabadítsák őket “a judeo-bolsevizmus rabságából”, megszabadítsák őket “a zsidó-kommunista járomtól”. Ennek értelmében a békés zsidó lakosságot egyidejűleg katonai-politikai-faji ellenségnek tekintették (pl. 12. ábra).

¹⁷ U.a.

12. ábra "Katoná! Nézz hátra! Ki irányít téged? Ki küld téged meghalni?"¹⁸

A. Granatov, az Osztrogozsszkij Lisztok egyik állandó szerzője, pár nappal a sztálingrádi csata megkezdése után, 1942. augusztus 26-án, a 4. számban hosszú cikket közölt Adolf Hitler életéről – aki egyszemélyben „egy forradalmár és államférfi”. Ő, akihez fűződik a társadalmi haladás és a nemzeti növekedés állapota. A cikk így végződött: „A német nép felszabadítása után Adolf Hitler más népeket, különösen Szovjet-Oroszország népeit akarja felszabadítani. Nemcsak Németország, hanem az egész világ társadalmi felemelkedése, nemzetiszocialista átalakítások megvalósítása Európa-szerte – ezek azok a feladatok, amelyek most Adolf Hitler előtt állnak. Hitler látva, mit tettek a bolsevikok Oroszországgal, nem maradhatott közömbös e jelenség iránt. A felszabadítás és a népek helyzetének javítása elveit követve Hitler kezét nyújtott nekünk, meg akart szabadítani minket a zsidó-bolsevik elnyomás alól.” (Filonyenko 2012) (13. ábra)

¹⁸ <https://politika-v-rashke.ru/plen-syina-stalina-luchshiy-infopovod-kak-rabotala-nemetskaya-propaganda-na-okkupirovannyih-territoriyah/>

13. ábra Osztrovszkij lisztok címlapja (1942)

MI A HELYZET A SZOVJET ELLENPROPAGANDÁVAL?

A háború első hónapjaiban a Vörös Hadsereg parancsnoksága nem állt készen a náci propaganda elleni aktív fellépésre. Sőt, a szovjet politikai munkások egy része egyáltalán nem tartotta szükségesnek ezt, mert úgy gondolta, hogy „az ellenséges propaganda provokatív és kalandor jellege, hamissága a fő gyengesége... Ezért propagandánkban még cáfolni sem kell. az ellenséges röplapok tartalmát, mert ők maguk cáfolják őket fasiszták tetteikkel: gyilkosságokkal, rablásokkal, erőszakkal.” A német „lebomlás propagandája” veszélyének egyértelmű alábecslése lehetővé tette Goebbels munkatársainak, hogy a háború kezdeti szakaszában magukhoz ragadják a kezdeményezést. A Wehrmacht első lenyűgöző sikerei aláásták a Vörös Hadsereg sok katonájának és parancsnokának a hitét a Németország feletti győzelem lehetőségében. A szovjet ellenpropaganda azonban már 1942 telétől, a nácik Moszkva melletti veresége után aktív támadó jelleget öltött.

14. ábra „A képen azok vannak, akik hozzánk érkeztek”¹⁹

A szovjet propagandaplakátok szemléletesen illusztráltak egyrészt a náci csapatok atrocitásait a megszállt területeken, másrészt a szovjet hadsereg erejét és ennek következtében elkerülhetetlen győzelmet. A plakátokon a gyűlölet és a bosszú felváltja a félelmet. A különféle propagandatechnikák közül az egyik legfontosabb a „közönséges” emberek érzelmi megszólítása volt, akik olyan háborút kényszerültek megvívni, amely nem állt érdekében. Széles körben elterjedtek a férjüket, fiukat, apjukat otthon váró nők és gyermekek képei. A háborús poszterek nagyon érzelmesek, lélektanilag élesek, tele vannak szánalmas haraggal. Az 1941-es német inváziótól kezdve a szovjet plakátok a barbároknak ábrázolták a német hadsereget. Azonban a plakátok Sztálingrád és Kurszk után megváltoztak és a szovjet emberek hősiei tettei és a németekre való célozgatásokat a „dicsőséges Vörös Hadsereg” -re való utalások váltják fel. Olyan szlogenek szerepeltek mint pl. Vörös Hadsereg harcosa, ments meg minket! (15. ábra), vagy Kíméletlenül pusztítsd el gyermekeink gyilkosait.

¹⁹ Ural Magazin, 2005, 5. sz

15. ábra Vörös Hadsereg harcosa, ments meg minket!²⁰(Készítette: Viktor Borisovich Koretski 1942)

A Vörös Hadsereg parancsnoksága számos utasítást adott ki, amelyekben felszólította a parancsnokokat és a politikai munkásokat minden szinten, hogy minden eszközzel leleplezzék a német propagandát. Ahogy a Vörös Hadsereg katonái körében elkezdtek terjedni a német hadifogságban lévő szovjet hadifoglyok valós helyzetéről szóló információk, a náci „lebomlás propagandájának” hatékonysága jelentősen csökkent, és 1943 után a radikális fordulópont lezárultával háború és a német hadsereg egyes részeinek tömeges visszavonulása az egész fronton, és teljesen jelentéktelenné vált. (Ural Magazin, 2005, 5.)

A sztálingrádi csata során, a résztvevők visszaemlékezései szerint, a mindenütt heverő német kiáltványok már a legcsekélyebb érdeklődést sem keltették fel. A Wehrmacht propagandistái minden igyekezetük dacára, amikor is légből kapott érvekkel és maguk által konstruált tényekkel akarták elhitetni a szovjet emberekkel, hogy az igazság hazugság, a hazugság pedig igazság, sem tudták elérni amit szerettek volna. A vörös katonák saját szemükkal látták, az ideiglenesen megszállt területek lakói pedig saját tapasztalataikból tudták, hogy valójában miképp fest a nácik „új rendje” és ezen semmilyen propaganda hipnózis nem tudott változtatni. A náci propaganda felkészült volt és találékony, de arra hogy a „nép képzetében a poklot is paradicsommá változtassa”, ahogy Hitler mondta, nem volt képes. A németek szavai szüntelen ellentmondásba keveredtek a tetteikkel és ezért mindig csak üres szavak maradtak. (Filonyenko 2012. 223.)

²⁰ https://arthive.com/artists/22279~Victor_Borisovich_Koretsky/works

Az ellenség megtévesztése és a pszichológiai hadviselés egyidős a háborúk történetével. Az álhírek terjesztésének különösen nagy szerepe volt a második világháború éveiben, amikor mind a szövetségesek, mind a tengelyhatalmak igyekeztek demoralizálni a másik fél katonáit. Pletykák, erotikus képek és hamis hadijelentések egyaránt a propagandisták eszköztárának részei voltak.

Máig vitatott, hogy ténylegesen milyen hatása volt a háborús propagandának a harcok menetére nézve.

Mi volt a propaganda célja a Szovjetunióban az 1942-43-as fordulatot követően? Milyen célközönségnek szánták? Mennyire volt hatékony és mitől függött a hatékonysága? A tanulmány ezekre a kérdésekre kívánt választ adni.

IRODALOM

Anikeev, Alekszej, Alekszejevics 2020. Náci propaganda a keleti fronton 1942-1943-ban.

Észak-Osszét Állami Egyetem Hírlevele 2020 (Аникеев, Алексей Алексеевич: Нацистская пропаганда на восточном фронте в 1942 - 1943 гг. Вестник Северо-Осетинского Государственного Университета 2020 <https://elibrary.ru/item.asp?id=42657960>

САМО Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (Orosz Föderáció Védelmi Minisztériumának Központi Levéltára) RF

Filonyenko, Ivanovics, Szergej – Filonyenko, Ivanovics, Mihail: *Lélektani háború a Donnál. A fasiszta propaganda mítoszai 1942–1943.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2012.

Finch, Linette (2000) Psychological Propaganda: The War of Ideas on Ideas During the First Half of the Twentieth Century. *Armed Forces and Society. Spring 2000*

GAVO Государственный архив Воронежской области. (Voronyezs Terület Állami levéltára) f. 2100 op.1.d

Kirchner, Klaus 1976 *Krankheit retten. Psychologische Kriegsführung*, Berlin.

Kiss Balázs (2006) A missziótól a marketingig. Fejezetek a propaganda elmélet-történetéből, *Médiakutató, 2006, tavasz.*

Kovaljov, B. N. (2004) Náci megszállás és kollaboracionizmus Oroszországban, 1941-1944.
Ковалев, Б. Н.: Нацистская оккупация и коллаборационизм в России 1941-1944.
Moszkva

Moshkin, Szergej (2010) Német propaganda a megszállt területeken Немецкая пропаганда на оккупированных территориях СССР 2010. 01. 22.
<https://statehistory.ru/617/Nemetskaya-propaganda-na-okkupirovannykh-territoriyakh-SSSR/>
Ural Magazin 2005.

Virányi Péter (2020) A propaganda (ál)ruhája. In Sólyomfi Andrea Hanna–Virányi Péter (szerk.) *A propaganda propagandája*. Gondolat, Budapest

Virányi Péter (2021) Háború puska nélkül (Hogyan lett márka a náci birodalom). In Virányi Péter (szerk.) *A háború sodrásában Európa 1944– 1945*. Gondolat, Budapest

World War II Propaganda <https://www.pbs.org/wgbh/americanexperience/features/goebbels-propaganda/>

Cseh Valentin
A TENGELYHATALMAK OLAJIPARA 1942-1943-BAN

A szűken vett Európa kőolajban szegény nagyhatalmainak az első majd a második világháborúban is életbevágó kérdés volt a fekete arany biztosítása haderejük és gazdaságuk számára. Ugyanis pontosan tudták, hogy ennek a 20. századra rendkívül fontossá váló nyersanyagnak a hiányában egy modern motorizált egységekkel megvívandó háborút nem lehet megnyerni. Ezért nem véletlen, hogy óriási vetélkedés alakult ki a megszerezhető olajtermelő területek ellenőrzéséért. E küzdelemben a németek kezdettől fogva jelentős hátrányban voltak. Ennek dacára a második világháború alatt jó ideig meg tudták oldani az általuk vezetett tengelyhatalmak olajellátását.

*

BEVEZETÉS

Az első világháborút megelőző utolsó békeévben, 1913-ban az energiaforrások felhasználása között a kőolaj- és földgáz aránya csak 7,2%-ot tett ki, de 1935-ben már 23,2% volt (Meskó 1943: 153, Nyúl 1942: 1). Nem véletlenül írta Temesváry László 1940-ben az alábbiakat:

Olaj nélkül nincs háború. Akinek több az olaja, aki megakadályozza ellenfele olajellátását, az megállítja a repülőgépeket, megakasztja a harci kocsikat, megmerevíti az egész háborús gépezetet és felül marad. Az olaj hatalom, az olaj többet jelent a pénznél, mert a háború ereiben a vér mellett ott folyik az olaj. (Temesváry 1940: 1–2)

A második világháborúban az olaj, mint az egyik legfőbb energiahordozó feletti kontrol megszerzése vagy az ellenfélnek az olajbeszerzési forrásoktól való elvágása volt a legbiztosabb út a végső győzelemhez.

A SZÖVETSÉGESEK OLAJHELYZETE

A korszakban a világ olajtermelésének 85%-a közvetve vagy közvetlenül amerikai és brit tőkeérdekeltségű gazdasági társaságok kezében volt. Nyugat-Európa nagyhatalmainak az egyik legfontosabb kőolaj beszállítója az Amerikai Egyesült Államok volt, az 1938-as 164 millió tonnás éves termelésével, 60%-os részesedéssel. a világ legnagyobb olajkitermelője Az USA olajipari hegemóniájában komoly szerepet játszott több amerikai olajipari vállalat, amelyek közül a Standard Oil Company of New Jersey volt a világ legjelentősebb olajtársasága. E cég érdekeltségei behálózták a világot. A Standard Oil a második világháború kitörésekor 19 európai államban, továbbá több észak-afrikai országban rendelkezett

érdekeltséggel, s jelentős szerepet töltött be a szövetségesek olajjal és olajtermékekkel való ellátásában. 1941 és 1945 között 44%-kal növelték a nyersolajtermelésüket és 29%-kal a finomítói kapacitásukat. E mellett, a cégnek jelentős szerepe volt a Standard Oil Development Company révén több, németektől átvett szabadalom tökéletesítésében, melyek jelentősen segítették a szövetségesek repülőbenzin, műgumi és trinito-toluol- (TNT, azaz: trotil) gyártási programját (Meskó 1943: 154, Juhász 1940: 261, MOGIM Ad. 106-75). A Standard Oil 1926-ban megegyezett az IG Farbenindustrie AG-val szabadalmak és kutatási eredmények kölcsönös cseréjéről. A németek átadták adataikat a szintetikus benzin- és gumigyártással kapcsolatban, az amerikaiak pedig a repülőbenzinhez fontos ólom-tetraetil szabadalmát. A Farbenindustrie vállalta, hogy távol marad az olajüzlettől, a Standard kötelezte magát, hogy nem száll be a vegyiparba. Az 1926-os egyezménynek 1941-ben lett politikai következménye a Standardra és vezetőjére Walter C. Teagle-re nézve, az amerikai Igazságügyi Minisztérium vizsgálata miatt. A vizsgálódásban fontos szerepe volt Thurman Arnoldnak, aki a szintetikus gumikísérletek leállításával és ipari titkok Németországnak való átadásával vádolta meg a Standard Oil-t. Végül a Harry S. Truman vezette szenátusi nemzetbiztonsági bizottság vizsgálatával ért véget az egész ügy (Sampson 1978 121–122, MOGIM Ad. 106-75).

1942-ben William S. Farish a Standard Oil elnöke így vélekedett az esetről:

1927-ben nem láthattuk előre, hogy mi lesz 1942-ben. De ha olvasni tudtunk volna a jövőben, még inkább rajta lettünk volna, hogy a modern német tudomány technikai vívmányainak nagy részét felhasználjuk és a mi országunk iparaiban szerzett tudásunkat és tapasztalatainkat kiegészítsük. (MOGIM Ad. 106-75)

Az amerikaiak a világháború során a kölcsönbérleti törvény (Lend-Lease Act) alapján 1943. március 31-ig 355 millió dollár értékben exportáltak szövetségeseknek (Nagy-Britannia, Szovjetunió, Kína, Brit-India, Ausztrália, Új-Zéland stb.) kőolajat, és ebből a legnagyobb részt a briteknek szállították 261 millió USD értékben (Udvardy 1944: 135). Nem véletlen, hogy a britek számára kiemelten fontos volt, hogy hozzájussanak a tengerentúli olajhoz, ugyanis Nagy-Britannia nem rendelkezett saját olajforrásokkal a skót olajpalát leszámítva (Toprani 2019: 6). Ennek ellenére biztosított volt a szigetország olajellátása köszönhetően az 56%-ban a brit Admirális és az Intelligence Service tulajdonában levő Anglo–Iranian Oil Company-nak és a brit-holland tőkeérdekeltségű Royal Dutch Shell-nek. E két cég ellenőrzése alatt állt az Egyesült Államokon kívüli világ olajtermelésének a 35,7%-a. A brit kormány a Petroleum Imperial Policy Commission szervezetén keresztül irányító befolyásra tudott szert tenni a brit érdekeltségű olajtársaságokban. Ennek a háborús időszakokban

különösen nagy jelentősége volt (Meskó 1943: 154, Toprani 2019: 7, Juhász 1940: 254–255). Bár Nagy-Britannia nem rendelkezett akkoriban saját olajmezőkkel, de a Brit Birodalmon belül Trinidad, Burma, Bahrein, Brit-Borneó, India, Kanada és Kuvait is rendelkezett saját olajjal, de ez nem érte el a világ akkori termelésének 5%-át, s az egész birodalom fogyasztásának csupán egy hatodát fedezte csak. A Brit Birodalom évente 40 millió tonna kőolajat fogyasztott, míg az anyaországba, Nagy-Britanniába 1938-ban 13,4 millió tonna olajat importáltak (a benzin import 4,5 millió tonna volt 1937-ben). Az ország háborús szükségleteit egyesek 27 millió tonnára becsülték, míg mások 20–35 millió tonnára taksálták. Ezeket a korabeli adatokat pontosítja Ránki György alábbi adatsora a brit szigetek háború alatti olajimportjáról. Ez alapján 1939-ben 11 074 000 tonna, 1940-ben 11 750 000 tonna, 1941-ben 13 267 000 tonna, 1942-ben 10 540 000 tonna, 1943-ban 15 239 000 tonna, 1944-ben 20 586 000 tonna olaj érkezett a szigetországba (Temesváry 1940: 2, Juhász 1940: 263, 281, Vághidi 1940: 11, Ránki 1990: 111, MOGIM Arch. AI 4. d. 1. t.).

Az Egyesült Királyság olajhelyzete miatt volt fontos, hogy a brit olajipari érdekeltségek behálózták a világot és ez által biztosították a Brit Birodalom olajszükségletét. Ezért nem véletlen, hogy a brit érdekeltségű olajipari társaságoknak és a birodalomnak sikerült az ellenőrzése alá vonni a világ termelésének kb. 1/3-át (Juhász 1940: 264).

A legnagyobb problémát 1939 őszétől kezdve a londoni kormánynak a kőolaj Nagy-Britanniába juttatása okozta. Az olajimport 32%-a a Földközi-tengeren és Gibraltáron át Romániából, Indiából, Iránból, valamint Irakból érkezett, a többi része az Egyesült Államokból, Mexikóból és Dél-Amerikából, az Atlanti-óceánon át. Bár, az ország kereskedelmi tankhajóinak összesített 3,01 millió, és haditengerészeti tankereinek 0,4 millió tonnás szállítási kapacitása elegendő volt ahhoz, hogy a brit olaj- és olajtermék-szükségletet a szigetországba szállítsák, de 1939. szeptember 1. után nehézségek jelentkeztek a tengeri szállításban. Bár, a német Friedenburg szerint csak egy nagyon hatékony tengeri blokáddal lehetett volna megbénítani a brit szigetek olajellátását. Ettől függetlenül a német haditengerészet folyamatosan veszélyeztette tengeralattjáróival és csatahajóival az atlanti-óceáni, valamint a földközi-tengeri hajózási útvonalakat, aminek eredményeként 1942-ben 20%-kal sikerült csökkenteni a brit olajimportot, ezzel is akadályozva az olajellátásukat. Így, arra kényszerültek, hogy az iraki és iráni nyersolajat egy, a földközi-tengeri hajózási útnál lényegesen hosszabb útvonalon, Afrikát körülhajózva juttassák el a brit szigetekre. Hasonlóan nehezzé vált a dél-amerikai olaj Angliába juttatása is azt követően, hogy a német tengeralattjárók megjelentek a Karib-tengeren is (MOGIM Arch. AI 4. d. 1. t., Ránki 1990: 111, Versenung... Oel u. Kohle 1942 777, Bahr 1941: 375, Zetelaki 1942: 159).

Európa legnagyobb és a világ második legfontosabb olajkitermelője a Szovjetunió volt. A szovjetek 29 millió tonna kőolajat bányásztak 1938-ban. Míg a második világháború alatt 1939-ben 30 435 000 tonna, 1940-ben 30 673 000 tonna, 1941-ben 33 364 000 tonna, 1942-ben 31 894 000 tonna, 1943-ban 28 364 000 tonna, 1944-ben 38 583 000 tonna és 1945-ben 21 382 000 tonna olaj lett a Szovjetunióban levő olajmezőkön kibányászva. Ezen olajmezők a Kaukázusban (Baku, Groznij, Kubán, Tiflisz), az Urál-Volga vidékén, Majkopban, Turkesztánban, Türkmenisztánban, Szahalinon és északon a Barents-tengerbe torkolló Pecsora folyó mentén voltak. A jelentősebb szovjet olajmezők háború alatti termelésére jelentős hatással voltak a harcok. A bakui olajvidék az 1940-es 24 millió tonnás szintről 1943-ra 17,5 millió tonnára esett vissza. Hasonlóan drasztikusan csökkent a grozniji (1940: 3 millió tonna, 1943: 1 millió tonna) és a majkopi (1940: 2 millió tonna, 1943: 0) olajmezők termelése is. Viszont az Urál–Volga vidékén az 1940-es 3 millió tonnáról 7 millió tonnára növekedett a kitermelés (MOGIM Arch. AI 4. d. 1. t., Szilber 1941: 73–74, Juhász 1940: 261, BKL 1944: 61).

Összességében kijelenthető, hogy a szövetségesek a világ kőolajkészleteinek döntő hányadát közvetve vagy közvetlenül birtokolták, s ez lehetővé tette a számukra, hogy eredményesen vívják meg a világháborút.

A TENGELYHATALMAK OLAJIPARA

Hét hónappal a második világháború 1939. szeptember 1-jei kitörése után, a M. Kir. Miniszterelnökség Surányi-Unger Tivadar vezette Gazdaságtanulmányi Osztályán készült egy összefoglaló Németország háborús gazdálkodásáról. Ebben az alábbi konklúziókat vonták le a németekre vonatkozólag:

A legfontosabb ipari nyersanyagokból Németországnak több évig tartó háború esetén előreláthatólag csak a kőolaj és az ón vonatkozásában lesznek nagyobb nehézségei. Motorüzemanyagokból a szükséglet – messzemenő takarékossgal – kielégíthető. A gáz- és a fűtőolajból azonban Németország csak a jelenlegihez hasonló állóháborút bír több évig, mozgóháborút viszont előreláthatólag csak 1 ¼ évig viselhet. (MOGIM Arch. VJ 3. d. 1. t.).

Abban, hogy a világháború elején a németeknek nem okozott gondot az olajhelyzet óriási szerepe volt a Szovjetunióknak és az 1939. augusztus 19-i német-szovjet gazdasági egyezménynek. Ez akkoriban elsikkadt a pár nappal később, 1939. augusztus 23-án tető alá hozott német–szovjet megneemtámadási szerződés, vagyis a Molotov–Ribbentrop-paktum

mellett. A gazdasági együttműködés előmozdítására 1940. február 13-án egy újabb gazdasági egyezményt kötöttek a felek. A Szovjetunióknak, az 1939-es egyezség alapján 900 000 tonna kőolajat kellett, hogy szállítsanak a németeknek. Végül 1940–1941-ben a Szovjetunió 863 000 tonna kőolajat exportált német ipari (hadiipari, stb.) gépekért cserébe. Ezért nem tekinthető véletlennek, hogy Németország 1939–1941 között jelentős részben a Szovjetunióból importált olaj segítségével foglalta el Nyugat-Európát (MOGIM Arch. VJ 3. d. 1. t., Milward 2000: 375, Kaiser 2010: 8).

A német-szovjet olajüzletből fakadó kockázatokat érzékelték a britek és a franciák is. 1940. február 22-re Maurice Gustave Gamelin francia tábornok elkészült egy jelentéssel, amelyet még januárban kértek tőle a kaukázusi szovjet olajvidék elleni támadással kapcsolatban. A jelentésben Gamelin tábornok rámutatott arra, hogy Baku és Batumi jöhet szóba, mint támadási célpont. Az akcióval akár súlyos, döntő csapást is mérhetnének a Szovjetunióra, amely ebben az időszakban nemcsak a németeknek szállított olajat, hanem hadban állt Finnországgal is. A nyugatiak szándékának a komolyságát jelzi, hogy Franciaország ankarai nagykövete már 1940. március 14-én tárgyalásokat folytatott a török külügyminiszterrel Baku és Batumi esetleges bombázásáról. A britek és a franciák a tavasz során jelentős előkészületeket tettek a támadásra és Louis Maxime Weygand tábornok javaslatára 1940. június végére július elejére tüzték ki a támadást a kaukázusi olajcélpontok ellen. Erről a szovjet Pravda július 5-én számolt be német külügyminiszteri dokumentumok alapján. Így, nem véletlen, hogy Majszkij londoni szovjet nagykövet tájékoztatást kért 1940. július 7-én a brit kormánytól e tervekről (Piekalkiewicz 2007: 57–60, Majszkij 1975: 393, Udvardy 1944: 137, <https://www.eurazsia.hu/1940/11/18/1940-julius-november/>). Végül az 1941. június 22-én megindult Barbarossa hadművelet következtében megszűnt annak a lehetősége, hogy a Harmadik Birodalom a továbbiakban is a szovjetektől szerezzen be kőolajat. Bár sikerült egyes szovjet fennhatóság alatt lévő olajmezőket elfoglalniuk a németeknek, valamint a galíciai olajvidék is teljesen uralmuk alá került, ennek ellenére a támadás Németország olajellátása szempontjából alapvető változásokat hozott. 1942. október 1-jén a berlini Sporthalleban Adolf Hitler a német törekvéseket ekként foglalta össze: „Az a célunk, hogy az ellenféltől először is elragadjuk nagy búzatermő vidékeiket, aztán a szenet is elvegyük, végül, hogy olajforrásához nyúlhassunk.” (Ónody 1978: 58). Mondatai nyilvánvalóan a Szovjetunió elleni háborúra vonatkoztak, de Németország, már a háború előtti évtizedekben is mindent megtett, hogy csökkentse olajfüggőségét. Ennek komoly gazdasági okai voltak, ugyanis pl.: 1933-ban az ország 3,6 millió tonnás éves fogyasztásából 3 millió tonna volt az import részesedése, ami 140 millió márkájába került a német államnak. Akkoriban a fő

importforrások közé tartozott többek között, az Egyesült Államok, Mexikó, Románia és a Szovjetunió. A behozatal 75%-a Észak- és Dél-Amerikából került a német piacra 1934-ben. A háború 1939 szeptemberi kirobbanása után az Európán kívüli forrásaiktól a Brit Királyi Haditengerészet elvágta a németeket, ezért felértékelődött a szovjet és különösen a román beszerzési lehetőség (Nauwelaerts 1937: 147, 149, Eichholtz 2006: 7–8, Magyar Lapok, 1939. 03. 05. 3, Pesti Napló 1939. 03. 04. 3).

Az olajimport mellett 1930-as évek első felében, a németeknek saját olajtermelése is volt Hannover környékén (Nienhagen, Hänigsen, Obershagen, Wietze, Steinferds, Ölheim, Oberg, Eddesse), az ország északi részén (Hoheneggelsen-Mölme, Heide) és Baden-Württembergben (Bruchsal) barna- és kőszénből állítottak elő szintetikus üzemanyagot és olajat¹. Az ország területi gyarapodásával az ausztriai (bécsi medence)² és lengyelországi (nyugat-, majd keletgalíciai)³ olajmezők feletti ellenőrzés is a náci Németország kezébe került.

A második világháború kitörése után rendkívül fontossá vált a német olajszükséglet biztosítása, ugyanis az ország igénye háborús időkben (1940. áprilisi állapotok alapján) elérte a 14 millió tonnát évente, s ebből a katonai felhasználás 12,253 millió, míg a békebeli fogyasztás 15%-ra redukált polgári felhasználás 1,576 millió tonna volt. Egyes vélemények szerint a 17–20 millió tonnás szintet is elérhette a németek háborús fogyasztása. Ezért rendkívül fontos volt, hogy a birodalom minden áron elő tudja teremteni a háború megvívásához szükséges kőolajat, hiszen csak a lengyelországi hadjárat 1 millió tonna, míg 1940 áprilisáig a nyugat-európai furcsa háború is 1 millió tonna olaj felhasználását eredményezte, és a teljes katonai fogyasztás elérte a 2,8 millió tonnát (MOGIM Arch. VJ 3. d. 1. t.). Az, hogy a németeknek volt megfelelő mennyiségű olajuk, abban jelentős szerepe volt annak, hogy 1933–1938 között – a statisztikai adatok alapján – 5 284 366 tonnányi olajtartalékuk keletkezett, a nevezett időszakban fel nem használt olaj- és olajtermékek elraktározásával (MOGIM Arch. VJ 3. d. 1. t.). A tartalékok mellett nyilvánvaló szerepe volt a német olajszükségletek kielégítésében a szintetikus üzemanyaggyártásnak is.

¹ Ez az úgynevezett „műbenzin” meglehetősen drága, ezért csak benzinhiányos helyzetekben vált jelentőssé (Szerk.)

² Ostmark (Ausztria) olajtermelése a háború alatti években így alakult: 1939: 145 000 tonna, 1940: 412 000 tonna, 1941: 624 000 tonna, 1942: 868 000 tonna, 1943: 1 104 000 tonna, 1944: 1 214 000 tonna, 1945: 452 000 tonna. (Eichholtz 2006: 16)

³ A lengyel területek olajtermelése így alakult a háború során: 1939: 506 000 tonna, 1940: 475 000 tonna, 1941: 425 000 tonna, 1942: 378 000 tonna, 1943: 401 000 tonna, 1944: 244 000 tonna. 1939 ősze és 1941 nyara között csak Nyugat-Galícia volt német kézen. E terület termelése ebben az időszakban így alakult: 1939 IV. negyedév: 34 000 tonna, 1940: 128 000 tonna, 1941: 136 000 tonna. (Eichholtz 2006: 21, 87)

Az ún. szénolaj (szintetikus üzemanyag/olaj vagy műolaj/műbenzin) előállítására vonatkozóan már a XVIII. század óta folytak kísérletek, de jelentős eredményeket csak a XIX–XX. század fordulóján tudtak felmutatni. Ahogy Varga József fogalmazott egy szakcikkében: „A szén ugyanis önként kínálkozik petróleumszerű termékek előállítására, mivel az ásványolajéval rokon vegyületekből áll. Mindkét anyag tulajdonképpen különböző szénhidrogén vegyületek bonyolult összetételű elegye, mindössze azzal a különbséggel, hogy a petróleum szénhidrogénjeiben aránylag több a hidrogén. Ha tehát a szenet alkalmas módon hidrogénnel egyesítjük, petróleumszerű, folyós szénhidrogéneket kell nyernünk.” (Varga 1942: 23–24) E területen az első komolyabb eredményeket a német Friedrich Bergius érte el, akinek 1913-ban egy ezzel kapcsolatos szabadalmát elfogadták, míg Franz Fischer és Hans Tropsch Mülheimben a Kaiser Wilhelm Institut für Kohlenforschung keretén belül foglalkoztak a szintetikus üzemanyag előállításának lehetőségével. Végül Friedrich Bergius eljárását felhasználva az IG Farbenindustrie AG Merseburg mellett 1927-ben felépítette a világ legnagyobb szintetikus üzemanyag-előállító gyárát a Leuna Műveket. A gyárban akkoriban naponta 3000 tonna üzemanyagot állítottak elő szénből (a gyár 1 tonna szénből 700 kg olajat, abból pedig 600 kg benzint tudott előállítani), és 25 000 munkást foglalkoztattak. Németország a szászországi barnaszénre és a Ruhr-vidéki kőszénre alapozva megtermelte a békebeli szükségletének 1/3-át, míg háborús szükségletének 1/4-ét. Németország számára ugyanakkor a szintetikus üzemanyag előállítása rendkívül költséges volt, de a gazdasági függetlenség/önellátás és a háborús célok miatt fontos volt, ahogy a benzol előállítása is, amely nemcsak kiváló hajtóanyagként szolgált benzinnel keverve, hanem a trotil alapanyagaként is fontos volt háborús időkben (Lengyel 1939: 82, 87, Varga 1942: 23–24, Vághidi 1940: 113, Juhász 1940: 236).

Németország számára 1940 után a megszállt és szövetségi rendszerébe betagozott európai államok olajtermelése is egyre fontosabb lett. Bár a kontinens kőolajtermelése világviszonylatban nem számított jelentősnek, de számos világszerte ismert és akkoriban jelentősnek számító olajmező volt Európában. Ezek közül a már említett német (osztrák), francia, lengyel (galíciai) olajmezők mellett a romániai és magyarországi olajvidékek voltak a legjelentősebbek. Bár több európai szinten jelentősnek mondott olajmező volt a kontinensen, a legfontosabb olajforrások Romániában voltak. Ezek közt a Kárpátok déli lejtőjétől délre a Dumbovicától (Dâmbovița) Buzeuig (Buzău – Bodzavásár) terjedő ún. Ploiești-i terület, Campina (*Câmpina*), Moreni, Busteani (Bușteni), valamint a Kárpátok könyökétől a lengyel határig terjedő moldvai térség (Szilber 1941: 74–75).

A román olajtermelés alakulását a nemzetközi közvélemény folyamatosan nyomon követte,

mivel a kontinens fő fogyasztási centrumainak közelében volt, ezért gazdasági jelentősége a világtermelésben betöltött szerepénél nagyobb súlyt adott keleti szomszédunk olajiparának. Az ország olajtermelése az első világháborút követően folyamatosan növekedett: 1936-ban elérte a 8,7 millió tonnás maximumot, amely szintről 1939-ig 6,2 millió, majd 1943-ig 5,27 millió tonnára csökkent, annak ellenére, hogy német segítséggel megpróbálták a folyamatot megfordítani (MOGIM Arch. Csiky 17. d. 1. t.). A csökkenésben komoly szerepe volt annak, hogy 1929 után a Romániában befektető nemzetközi olajipari vállalatok nem új olajmezők felfedezésével növelték a termelést, hanem a meglévő mezők fokozottabb termeltetésével. E folyamatban a rossz törvényi szabályozásnak és a cégek, valamint a román kormány közti vitának is szerepe volt. A németeknek a romániai olaj beszerzése az 1930-as évek végétől kezdve egyre fontosabbá vált. 1939 előtt a román olajexport több mint 80%-át Konstanca (Constanța) kikötőjéből juttatták el Nyugat-Európába, míg a háború kitörését követően vasúton és a Dunán – döntően Giurgiu (Gyurgyevó, Románia) kikötőjéből – szállították el az olajat, de ekkor már elsősorban Németországba. 1939-ig a Dunán szállított olaj 70%-át Románia szomszédjainál (Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország) értékesítették, s csak egy 30%-os rész ment Németországba. Így, nem véletlen, hogy az olajszállításban érdekelt hajózási társaságok jelentős része a háború kitörését követő években német ellenőrzés alá került. Ezt a britek a háború kezdetén megpróbálták megakadályozni. Sőt a román kormányzat még 1938-ban ajánlatot kapott egy brit befektetői csoporttól arra vonatkozóan, hogy 13 db összesen 300 000 tonna kapacitású tankert építenek Románia számára azért, hogy azokon a hajókon szállítsák a romániai olajtermelés után a román kormányzatnak járó állami petróleum-részesedést. A befektetői csoport a hajók tulajdonjogát 12 év után átadta volna a román államnak, de addig is 1%-kal részesedtek volna a románok a hajók üzemeltetésének hasznából. E mellett a britek vállalták, hogy devizabevételeik 25%-át a Román Nemzeti Bankban helyezik el. Bár gáláns volt az ajánlat a britek az 1930-as évek óta egyre erősödő közép-európai német expanziót nem gátolhatták meg, viszont a háború kitörése után, 1939/40-ben gazdasági eszközökkel is megpróbálták harcolni térségünkben a németek ellen. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az ún. gazdasági hadviselés csak a múlt század 30-as éveiben terjedt el a világban. Nagy-Britanniában létrejött a Gazdasági Hadviselés Minisztériuma (Ministry of Economic Warfare), míg az Egyesült Államokban a Gazdasági Hadviselés Tanácsa (Board of Economic Warfare), amely később beleolvadt a Külgazdasági Kormányzat (Foreign Economic Administration) szervezetébe. E szervek feladata elsődlegesen az volt, hogy az ellenséges ország(ok) gazdaságát célba vevő

műveletekkel katonai ellenfelüket/ellenfeleiket képtelenné tegyék a háború folytatására. Ennek során a szabotázs, a pszichológiai hadviselés, a diplomáciai fenyegetés/nyomásgyakorlás módszereit is előszeretettel alkalmazták. A britek pl. fontos szerepet szántak a Royal Air Force bombázóinak. Ugyanis a Gazdasági Hadviselés Minisztériuma azon a véleményen volt, hogy a légitámadásokkal lerombolható lesz a német ipar. E következtetés téves adatokon alapult. Bár a gazdasági hadviselésnek voltak eredményei, ennek ellenére a szövetségesek végső győzelméhez nem olyan mértékben járult hozzá, mint amit eredetileg az angolszászok reméltek (Petroleum Zeitschrift 1936: 14, Oel u. Kohle 1941: 67, Milward 2000: 340–345, Boron 1942: 7, Ásványolaj 1938: 29).

A háború gazdasági és egyéb dimenziói kapcsán nem véletlenül írta Jugovics Lajos az alábbiakat 1943-ban:

A mai totális háború tulajdonképpen „három dimenziós”, mert nemcsak katonai (erkölcsi), hanem technikai és gazdasági erőket kíván. A háború kivitele, – a mai motorizált formájában, – továbbra is felsőbbrendű katonai feladat, de kivitelezése, kitartása és sikere messzemenő technikai, mindenekelőtt gazdasági erőpróba. (Jugovics 1943: 11)

A brit kormányzat a háború kezdetén nem fogadta el a francia Weygand tábornok tervét, hogy katonai nyomást gyakoroljanak a balkáni országokra. Ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a nyersanyagok preventív felvásárlásával gátolni lehet a németeket. A kőolaj fontosságára való tekintettel a Chamberlain-kormány 1939 októberében Lord Hankey vezetésével létrehozta az „olaj Németországba jutását megakadályozó bizottságot” (Committee on Preventing Oil from reaching Germany), mert úgy vélték, hogy a német hadiipar gyenge pontja a svéd vasérc és a román nyersolaj. A preventív nyersanyag-felvásárlás viszonylag gyorsan kudarcot vallott, mert 1939 decemberében Virgil Tilea londoni román követ közölte a brit kormánnyal, hogy országa a jövőben „csak” 1,9 millió tonna kőolajat enged exportálni Franciaországba és Nagy-Britanniába, mivel a Németországgal megkötött 1939 tavaszi kereskedelmi megállapodásban már rögzítették, hogy a román termelés negyedét a berlini kormány fogja megvásárolni. E kvótát decemberben havi 130 ezer tonnára emelték fel. A német és román fél 1940. május 27-i olaj-fegyver paktuma (Öl-Waffen-Pakt) tovább mélyítette a gazdasági és katonai kapcsolatokat, így nem véletlen, hogy még ebben az évben német ellenőrzés alá kerültek a brit-francia olajipari érdekeltségek Romániában (Eichholtz 2006: 32). A megnövekedett német felvásárlásban komoly szerepe volt annak, hogy a háború kitörése után az angol–francia flotta meggátolta a tengerentúli olajszállítást Németországba, s ennek köszönhetően a Duna, mint szállítási útvonal is felértékelődött a németek számára. A

britek a preventív felvásárlás kudarca ellenére továbbra is megpróbálták megakadályozni a román olaj Németországba juttatását, viszont ekkor már nem a kőolajat, hanem a szállítóeszközöket igyekeztek megszerezni. Ugyanis, az olajszállító-kapacitás 27,96%-a ekkor német; 16,11%-a angol, francia; 55,93%-a pedig magyar, szlovák, holland, jugoszláv, bolgár és román ellenőrzés alatt állt. Ezért mind a németek, mind a britek számára kulcskérdés volt, ki szerzi meg a semleges államok olajszállító-kapacitása fölött az ellenőrzést.

A brit háborús kabinet 1939. szeptember 15-én úgy döntött, hogy amennyi uszályt és hajót csak tudnak, bérebe vesznek vagy megvásárolnak, hogy így is csökkentsék a német ellenőrzés alá kerülő hajókat. Azt viszont, már korábban, 1939 márciusában eldöntötte Colin Gubbins, Lord Halifax (az SIS – Secret Intelligence Service főnöke) és Laurence Grand (a Section D főnöke), hogy kivonják a brit érdekeltségbe tartozó hajókat a Dunáról. A britek 1939 végére 148 hajót és uszályt béreltek, míg 1940 júniusában megkezdték hajóik kivonását, ennek keretében összesen 75 db vízi járművet juttattak el Isztambulig, de ott a török hatóságok – 3 kivétellel – lefoglalták azokat és így az eredeti tervektől eltérően végül csak 2 hajó jutott el Szuezebe, egy pedig az SOE (Special Operations Executive) isztambuli részlegénél maradt. Ezen akciónak Eric Berthoud, a bukaresti brit követség olajszakértője szerint komoly szerepe volt abban, hogy a németek 1939/40-ben nem használták ki a romániai olajra vonatkozó importkvótájukat. A németek a britek által a Dunáról kimenekített olajszállító hajók pótlására 15 tankuszályt átszállítottak az Elbáról (Drezda) a Dunára (Ingolstadt), és 1941–1942 során több társaság számos tankuszályt építtetett. A britek a háború elején nemcsak a hajók kimenekítésével próbálták meggátolni a Németországba irányuló román olajexportot, hanem a Duna mesterséges (robbantásokkal és hajók elsüllyesztésével történő) elzárásával is. Azonban az a terv, hogy a Vaskaput és a Kazán-szoros térségét hajózhatatlanná tegyék, kudarcot vallott. (Ránki–Palményi–Tilkovszky–Juhász 1968: 480–481)

A németek számára rendkívül fontos volt a romániai olajmezők biztosítása. Amikor felmerült annak a lehetősége, hogy a románok közelednek az angolokhoz – akik esetleg partra szállhatnak az ország fekete-tengeri kikötőiben –, akkor a németek hazánk részvételével egy megelőző hadművelet tervezésébe kezdtek. 1940. március végén tájékoztatta Ujszászy Istvánt⁴ berlini látogatásán Halder vezérezredes az OKH vezérkari főnöke arról, hogy támadást terveznek Románia ellen magyar részvétellel. Teleki Pál miniszterelnök április 6-án Csáky István külügy-, Bartha Károly honvédelmi miniszter és Werth Henrik vezérkarfőnök részvételével tárgyalt e helyzetről. Teleki azon a véleményen volt, hogy hazánk csak akkor

⁴ Akkor még ezredesi rangban, a katonai felderítés és elhárítás vezetője.

vehet részt egy ilyen akcióban, ha a németek a szovjetek elől biztosítanák a román olajat. Ezért Teleki szükségesnek látta felderíteni, hogy a németek az esetlegesen a Balkánon partraszálló britektől, vagy a várhatóan támadólag fellépő szovjetektől kívánják maguknak biztosítani a román olajat. Telekinek fontos volt, hogy egy Románia elleni német–magyar akció nem váltja-e ki a hazánk elleni angol–francia hadüzenetet. A német vezérkar hadműveleti osztálya április 8-ra készült el a Románia megszállására vonatkozó tervvel, de a nyugat-európai katonai sikerek következtében elálltak ettől. Egyedül a nyári magyar-román viszály miatt merült fel újból Románia megszállása az olaj végett. Végül Németország 1940. október 12-én egy katonai missziót, ún. tancsapatokat küldött Romániába az ország és olajmezőinek védelmében, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy megakadályozzák a brit szabotázsakciókat, és biztosítsák a román olajat a maguk számára, melyet egészen 1944 tavaszáig minden komolyabb fennakadás nélkül tudtak a németek saját kőolaj-finomítóikba szállítani Romániából (Dombrády 2005: 70–72, 80, 99).

Románia a második világháború alatt 1939-ben 1 272 000 tonna, 1940-ben 1 177 000 tonna, 1941-ben 2 963 000 tonna, 1942-ben 2 192 000 tonna, 1943-ban 2 406 000 tonna, 1944-ben 1 043 000 tonna olajat szállított a Német Birodalom területére és a Wehrmacht arcvonalon lévő alakulatainak. Míg a román olajbevétel aránya a teljes német olajimportban 1939-ben csak 19,1% volt, addig 1940-ben már 50,6%, 1941-ben 96,8%, 1942-ben 86,8%, 1943-ban pedig 82,7% volt (Eichholtz 2006: 39, Hillgruber 1954: 249).

A második világháború során a magyarországi olajtermelés, és kőolajfeldolgozó-ipar jelentős, de nem meghatározó szerepet töltött be a tengelyhatalmak, ezen belül Németország olajellátásában, szemben keleti szomszédunk olajiparával. Ennek ellenére logisztikai okokból – a román olajat nagyrészt a hazánkon átvezető vasútvonalakon és a Dunán szállították a birodalomba – az osztrák területek közelében fekvő dél-zalai olajmezők és több, a Duna mellett fekvő magyar kőolaj-finomító miatt Magyarország fontos szerepet töltött be Németország olajellátásában. E logisztikai és olajipari szerepkör a háború előrehaladtával egyre fontosabbá vált a németek számára, olajiparunk világban elfoglalt csekély jelentősége ellenére.

A magyar kőolajtermelés 1937-es megindulásától kezdve a kitermelés expanzívan növekedett, a kezdeti 2 394,9 tonnás szintről 1939-ben elérte a 144 ezer, 1941-ben a 422 ezer, míg 1943-ban a 841 ezer tonnás szintet, és ebből a mennyiségből tudott hazánk 1942-ben 326 ezer, 1943-ban 459 ezer, 1944-ben pedig 481 ezer tonna olajat exportálni döntően Németországba, kisebb részben Olaszországba és más államokba. Az egyre növekvő német igények kielégítése csak úgy valósulhatott meg, hogy csökkentették a magyar olajfelhasználást. A

Honvéd Vezérkar 1943 februárjában az alábbiak szerint állapította meg a magyar fehérárusükségletet: Honvédség: évi 35 000 tonna, magánosok és közületek évi 44 000 tonna, iparvállalatok/világítás: évi 90 000 tonna, mezőgazdaság: évi 30 000 tonna. Összesen: 199 000 tonna üzemanyag/év, így a hazai tartalékgyűjtés lehetetlenné vált (Adámy–Németh 1968: 123, Cseri 1974: 16, 224, Statisztikai Évkönyv 1948: 177, Dombrády 2003: 166, 169). A magyarországi olajbányászat korabeli felfutását jól szemlélteti az a tény, hogy az ország akkori területén több olajipari társaság rendelkezett koncessziós területekkel. E cégek közül a Magyar Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) a Dunántúlon, a Magyar–Német Ásványolajművek Kft. (MANÁT) a Dél-Alföldön, a Bácskában, a Baranya-háromszögben és a Muraközben; a Magyar–Olasz Ásványolajipari Rt. (MOLÁRT) az ország észak-keleti részén, döntően Kárpátalján, az Erdélyi Földgáz Rt. pedig Észak-Erdélyben. Eközben az ország többi részén az Iparügyi Minisztérium folytatta a kutatásokat. Megjegyzendő, hogy az Erdélyi Földgáz Rt. állami érdekeltség volt, és a Muraközben a MANÁT irányítása mellett több cég (Pannonia Rt., Muravidéki Ásványolajipari Rt., Olasz–Német Ásványolajipari Rt., MOLÁRT) is kutatott (MOGIM Arch. PS 15. d. 1/2. t.). A háború alatti időszakban a legjelentősebb olajmezők Dél-Zalában a MAORT tulajdonát képezték Budafapusztán, Lovásziban, Lendvaújfalun és Pusztaszentlászlón. A közelükben a Muraközben és a Muravidéken voltak kis olajmezők Bányaváron, Szelencén, valamint Petesházán. Ezek mellett Bükkszéken, Csonkáson, Derna-Tataroson folyt olajbányászat, valamint az erdélyi földgázmezőkön (Nyáradszereda, Erdőszentgyörgy, Vasasszentgotthárd) folyt kitermelés és szerte az országban végeztek kutatásokat az olajipari vállalatok illetve a kincstár (Adámy–Németh 1968: 119, Németh 1965: 3–8).

A német katonai körök a harci cselekmények előrehaladtával szerették volna fokozni a magyar olajmezők termelését, akár rablógazdálkodás árán is. Ez végül nem valósult meg, és ebben komoly szerepe volt Alfred Bentznek,⁵ Hitler olajipari szakértőjének. Edmund Veessenmayer Magyarország 1944. március 19-i német megszállását követően, azonnal megegyezett Bentz professzorral, és az OKW részéről Griehl sorhajókapitánnyal, hogy a zalai olajmezőkre menve javaslatot tesznek arra, hogyan lehet fokozni a magyar olajkitermelést (Dombrády 2003: 171). Ez után nem sokkal, április 4-i jelentésében Bentz a következő megállapításokat fogalmazta meg:

⁵ A Wilhelm Keppler vezetése alatt álló Reichstelle/Reichsamt für Bodenforschung (Birodalmi Talajkutatási Hivatal) vezető-helyettese volt (Eichholtz 2006: 17)

E vizsgálat eredményeként megállapítható, hogy a magyarországi olajtermelés csak kis mértékben fokozható. ... Az alkalmazott intézkedések a rablógazdálkodás elkerülése mellett a termelés lehető fokozását célozzák, lehetővé fogják tenni, hogy a magyar ásványolaj-termelés 1944-ben 800 000 t. helyett 900 000 t. lesz. Ez az eredmény csak a mezők legnagyobb igénybevételével lehetséges. Ha közben nem tárnak fel újabb mezőket, számolni kell a termelés csökkenésével. (MOGIM Arch. Csiky 19. d. 2. t.)

A kitermelés mellett a kőolajfeldolgozó-iparban is jelentős fejlődés ment végbe, pont a bányászati eredmények hatására, és ennek köszönhetően a finomítók kapacitása 1943-ban már elérte a 805 000 tonnát. Ebben a mennyiségben még nem szerepelt a Magyar Olajművek Rt. szőnyi finomítójának tervezett 200 000 tonnás kapacitása. A finomítók termelésének jelentős részét a Vacuum Oil Company Rt. almásfüzitői, a Shell Kőolaj Rt. csepeli, a Péti Nitrogénművek Rt. pétfürdői, a Magyar Petróleumipar Rt. és a Fanto budapesti gyára adta. Mellettük a nyírbogdányi finomító számított még jelentős üzemnek. Ugyanakkor a magyar kőolaj-finomítók termelési kapacitása eltörpült a német (2 787 000 tonna/év)⁶ és román (11 904 000 tonna/év) finomítók 1939-es adatok szerinti éves kapacitása mellett. Viszont szállítási szempontból kedvező helyen feküdt jó részük, ezért logisztikai okokból a háború során egyre fontosabbá váltak (az országban levő tároló telepekhez hasonlóan pl.: Csepel, Debrecen), amint erre egy amerikai jelentés is rámutatott 1944 májusában (Adámy–Németh 1968: 118, Dombrády 2003: 166–167, Katona 2011: 44, 50–51, Schwartz 1939: 2–3, 6–7, AFHRA Microfilm Reel B-1870-1351-1463 1 May, 1944.).

A számokat tekintve a hazai olajmezők termelése a tengelyhatalmak olajtermelésének kb. 11%-át tette ki 1943-ban. Ez az arány a szintetikus olaj előállításával foglalkozó német gyárak produktumát is figyelembe véve 6% volt. Az olajtermelési adatok további érdekességeket mutatnak, ha megvizsgáljuk, hogy a szemben álló felek kőolajtermelése között mekkora különbségek voltak. 1941-ben a nyugati szövetségesek kőolajtermelése 249 millió tonna, a szovjeteké pedig 31 millió tonna volt, ezzel szemben Németország és szövetségesei 8,6 millió tonna kőolajat termeltek. Tehát ezekhez az adatokhoz kell mérni a magyar olajipar jelentőségét, amely, bár elhanyagolhatónak tűnik, a háború utolsó éveiben mégis egyre fontosabb tényező lett (Karsai 1985: 503–540, Kaiser 2010: 9).

Összefoglalva, Németország és szövetségesei számára a második világháború során szinte

⁶ Az 1939/41 során megszállt lengyel területek 1939-es kapacitása 1 183 480 tonna/év volt (Schwartz: 1939: 2–3, 6).

lehetetlen feladat volt az olajhelyzet megoldása. Ennek ellenére mégiscsak sikerült az olajhiányra megoldást találniuk. Viszont azt követően, hogy a szövetséges légierők hatósugara 1943-tól már a romániai olajmezőket is elérte, valamint a hadi helyzet miatt egyre több olajlelőhelyet elvesztettek a németek egyre inkább elkerülhetlenné vált bukásuk. Nem véletlenül írta le az alábbiakat Albert Speer a visszaemlékezésében:

1944. május 8-án visszatértem Berlinbe, hogy folytassam a munkát. A négy nappal későbbi dátum, május 12. mindig emlékezetes lesz számomra. Ezen a napon dőlt el ugyanis a technikai háború. Addig ugyanis sikerült, hogy jelentékeny veszteségek ellenére is nagyjából annyi fegyvert gyártunk, amennyi kielégítette a Wehrmacht szükségleteit. A 8. Amerikai Légiflotta 935 bombázójának Közép- és Kelet-Németország több olajfinomítója elleni támadásával a légi csaták új fejezete kezdődött; ez jelentette a német fegyverkezés végét. ... Miután képet kaptam a támadás következményeiről, 1944. május 19-én az Obersalzbergre repültem, ahol Hitler Keitel társaságában fogadott. Jelenttem neki a közelgő katasztrófát. Az ellenség az egyik leggyengébb pontunkon támadott meg bennünket. Ha így folytatódik, nemsokára semmiféle üzemanyagtermelésünk nem lesz. Az lehet az egyetlen reményünk, hogy az ellenfél légierőjének is olyan vezetése van, amely a miénkhez hasonló tervszerűtlenséggel gondolkodik! ... Tizenhat nap lázas helyreállítási munkálatai után éppen hogy elértük a termelés régi szintjét, amikor 1944. május 28-29-én ránk zúdult a második támadási hullám. Ezúttal a 8. Amerikai Légiflotta 400 bombázójának jobban sikerült a rombolás mint az első támadáskor a kétszer annyinak. Ezekben a napokban támadta meg a 15. Amerikai Légiflotta a román olajmezők legfontosabb finomítóit Ploesti mellett. A termelés máris a felére csökkent; így az Obersalzbergi pesszimista fejtegetéseink öt nappal később tökéletesen beigazolódtak, egyszersmind végérvényesen cáfolták Göring csitító szólamait. (Speer 1996: 367, 369)

Végül 1945-re már jelentős olajhiánnyal kellett számolnia a német hadvezetésnek, s rövidesen minden jelentősebb olajmező a szövetségesek megszállása alá került, majd rövidesen német vereséggel véget is ért a világháború...

IRODALOM

Adámy Béla–Németh András, dr.: *A magyar kőolajfeldolgozóipar története az államosításig.* (kézirat). [Budapest], Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt, 1968.

Alan S. Milward: *Háború, gazdaság, társadalom 1939-1945. A II. világháború háttérében meghúzódó gazdasági események.* [Debrecen], Aquila Könyvkiadó, 2000.

Az orosz kőolajtermelésről. In.: *Bányászati és Kohászati Lapok* LXXVII. évf. 1944/4. 61.

Bahr, Hans, dr.: Das Öl im englischen Krieg. In.: *Oel und Kohle* 37. Jahrgang Nr. 20. 22. Mai 1941. 353–354.

Boron László: Ásványolaj szállítása Tankhajók. In.: *A kikötő-tengerhajózás* IV. évf. 1942/3. 7.

Cseri Tivadar (szerk.): *A magyar szénhidrogén termelés adatgyűjteménye I.* Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt Bp., 1974.

Die Donau als Verkehrsstraße. In.: *Oel und Kohle* 37. Jahrgang 22. Januar 1941. Nr. 4. 66–68.

Die Entwicklung der rumänischen Erdölausfuhr. In.: *Petroleum Zeitschrift für die gesamten Interessen der Erdöl-Industrie und des Mineralöl-Handels.* XXXII. Jahrgang 1936. Nr. 12. 14–15.

Dombrády Lóránd: *A Magyar hadigazdaság a második világháború idején.* Budapest, Petit Real Könyvkiadó, 2003.

Dombrády Lóránd: *Werth Henrik akiről nem beszéltünk.* Budapest, Argumentum Kiadó, 2005.

Lengyel Béla, dr.: *Világhódító ipari anyagok.* Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 1939.

Dr. Schacht német birodalmi miniszter Romániába jön fontos gazdasági tárgyalásokra. In.: *Magyar Lapok*, VIII. évf. 47. sz. 1939. március 5. 3.

Eichholtz, Dietrich: *Krieg um öl. Ein Erdölimperium als deutsches Kriegsziel (1938–1943)*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag GmbH, 2006.

Gyóni Gábor: *1940 július–november Besszarábia megszerzésétől Molotov berlini látogatásáig* <https://www.eurazia.hu/1940/11/18/1940-julius-november/> (Letöltés időpontja: 2024. március 3.)

Hillgruber, Andreas: *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die Deutsch-Rumänischen beziehungen 1938–1944*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1954.

Jugovics Lajos: *Az ásványi nyersanyagok világgazdasági és hadászati jelentősége*. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, 1943.

Juhász Vilmos: *Nyersanyagháború*. Budapest, Dante Könyvkiadó, 1940.

Kaiser Ferenc, dr.: *A kőolajhiány – ezen belül a magyar termelés – hatása Németország második világháborús stratégiájának alakulására*. In.: Cseh Valentin (szerk.): „Harc a petróleumért” Avagy az olaj szerepe a modern háborúban. Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum, 2010. 7–18.

Karsai Elek: *Elképzelések és tervek Magyarország bombázására 1944-ben – amerikai levéltári anyag alapján*. In.: Szili Ferenc (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 16. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1985. 503-540.

Katona Zsolt Vazul: *A magyarországi nitrogénműtrágya-ipar bölcsője, a péti Nitrogénművek 80 éve*. Székesfehérvár, Babilon Design Stúdió, 2011.

Londoni jelentés Schacht váratlan reaktiválásáról mint Hitler bizalmasa, különleges megbízást kap az export-import ügyek irányítására? In.: *Pesti Napló*, XC. évf. 52. sz. 1939. március 4. 3.

Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam LI–LIV. 1943–1946. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1948.

Majszkij, Ivan Mihajlovics: *Egy szovjet diplomata visszaemlékezései (1925–1945)*. Budapest, Gondolat-Kossuth, 1975.

Meskó Géza, dr.: A háborús nyersanyagok geopolitikája. In.: *Magyar Katonai Szemle* XIII. évf. 1943/1. 151–162.

Nauwelaerts, Louis: *Harc a petróleumért*. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 1937.

Németh András: *A magyar kőolajbányászat történeti dokumentum gyűjteménye 1919-től 1949-ig II.* (kézirat). [Budapest], Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt, 1965.

Nyúl Gyula, dr.: Az ásványolaj pályafutása. *Technika* 1942. évi 1. számából, Budapest, 1942.

Ónody György: *A közel-keleti olaj a világpolitikában*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978.

Petróleumflotta építésének terve Románia számára. In.: *Ásványolaj* szakfolyóirat az ásványolaj-ipar, kereskedelem és fogyasztók számára VIII. évf. 1938/6. 29.

Piekalkiewicz, Janusz: *Légi csaták 1939–1945*. Budapest, Ventus Libro Kiadó, 2007.

Ránki György: *A II. világháború gazdaságtörténete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1990.

Ránki György–Palményi Ervin–Tilkovszky Lóránt–Juhász Gyula (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968.

Sampson, Anthony: *A hét nővér. A nagy olajtársaságok és az általuk teremtett világ*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978.

Schwartz, Robert: Die Erdölraffinerien der Welt. In.: *Petroleum Zeitschrift für die gesamten Interessen der Erdöl-Industrie und des Mineralöl-Handels* XXXII. Jahrgang, Nr. 3. 1939. 1–16.

Speer, Albert: *Hitler bizalmasa voltam. Emlékiratok*. Zrínyi Kiadó, Bp., 1996.

Szilber József: *Az olaj*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1941.

Temesváry László: Olaj és háború. *A Nép* politikai hetilap, II. évf. 6. szám 1940. február 8. 1–2.

Toprani, Anand: *Oil and the Great Powers: Britain and Germany, 1914 to 1945*. Oxford, Oxford University Press, 2019.

Udvary Jenő: Az olajkérdés a háború tükrében. In.: *Magyar Katonai Szemle XIV. évf.* 1944/1. 131–134.

Vághidi Ferenc: *Nyersanyag és pótanyag*. Budapest, Cserépfalvi Kiadása, 1940.

Varga József: *A kémia és a nyersanyaggyártás*. Klny. „A mai világ képe IV. kötetéből” Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942.

Versenung von Tankern in Mittelmeer und Atlantik. In.: *Oel und Kohle 38. Jahrgang*, 8. Juli 1942. Nr. 26. 777.

Zetelaki Tibor: A kőolaj a háború tükrében. In.: *Magyar Katonai Szemle XII. évf.* 1942/7. 157–163.

EGYÉB FORRÁSOK

Levéltári források

Air Force Historical Research Agency (AFHRA), Maxwell AFB, Alabama, USA

The Petroleum Facilities of Hungary, Microfilm Reel B-1870-1351-1463 1 May, 1944.

Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum (MOGIM), Zalaegerszeg

Adattár (Ad.)

Aixinger István iratai: 4. doboz 1. tétel Olajipari termelési adatok, statisztikák a világ olajiparáról, olajipari érdekességek stb., 1938–1985.

Csiky Gábor iratai: 17. doboz 1. tétel: Újságkivágatok (Amerika, Távol-Kelet, Románia, Közel-Kelet, Algéria, Egyiptom, Irán, Líbia, stb.); 2. 19. doboz 2. tétel: Magyar kőolajtörténeti forrásanyag (A magyarországi olajfeltárás állása és kilátásai. Dr. Bentz Alfréd egy. tanár jelentése 1944. április 4-én.)

Papp Simon iratai: 15. doboz 1/2. tétel Vegyes térképek 1941–1944.

Ruedemann, Paul: A Standard Oil Company (New Jersey) ismertetése, 1946 k. Ltsz.: 106-75. Archívum (Arch.)

Varga József iratai: 3. doboz 1. tétel Surányi Unger Tivadar: Németország háborús gazdálkodása. Összeáll.: Magyar Kir. Miniszterelnökség Gazdaságtanulmányi Osztálya.

Tari László és Miklós Réka
ZENEI ÉLETKÉPEK ZENTA MINDENNAPJAIBAN ÉS KÖZÉLETI
ESEMÉNYEIN, 1941 ÉS 1944 KÖZÖTT

Nem csak az egyházi év szemszögéből zajlottak Zentán szimbolikus jelentőségű események az 1941. esztendő szent három napján. Nagyszombaton a jugoszláv hadsereg felrobbantotta Zentánál a Tiszán átívelő hidat – Krisztus sírját látogatjuk ezen a napon. A magyar honvédek Húsvétvasárnap bevonulnak Zentára – a trianoni trauma és a revizionista mozgalom szellemében ez maga a Feltámadás! A köztudat formálásában, egyházi és világi berkekben egyaránt hatalmas szerepe jutott a mindenkori művészeteknek, s ezen belül is az érzékekre – a pillanat megfoghatatlanságában – erőteljesen ható zenének. Az 1941–1944-ig terjedő időszakban a délvidéki Zentán a mindennapok és ünnepek zenéje magán hordozta a korszak teljes szimbólumrendszerét. Írásunk a korabeli helyi sajtóra támaszkodva, a zene érzékekre ható szerepét tárgyalja a hároméves „magyar világ” Zentájának egyházi és világi eseményein.

*

Tanulmányunk által Zenta, egy délvidéki kisváros zenés mindennapjai és kiemelt kulturális eseményei elevenednek meg a helyi sajtóban, levéltári és más dokumentumokon keresztül 1941 és 1944 között. A zenét, bárhol és bármikor, egy adott közösség kulturális fokmérőjeként ismerjük: a zene világi és szakrális identitásjelző, közösségformáló, ugyanakkor mindenkori élvezeti cikk. A vizsgált időszakban Zentán szétfeszíti a zene ezeket a kereteket: tudatosan vagy sem, de összemosódik a zene egyházi és világi területe; a mindennapok és a különleges alkalmak; a zene befolyását az egyénre és közösségre a politika is felismeri és fel is használja.

Trianon óta, a szerb uralom alá került Délvidéken, talán az a politikai kérdés foglalkoztatta legtöbbet az itt élő magyar közösséget, hogy lesz e majd egyszer visszatérés az anyaországhoz, változik, alakul-e a majd a történelmi helyzet olyan kedvező irányban, amelynek eredményeképp a déli területek ismét visszakerülhetnek Magyarországhoz.

A betelepítések és a kolonizáció révén, fokozódott a nyomás a magyar közösségekre. Az 1920-as évek első éveiben éri el tetőfokát a kivándorlási hullám. Sokan távoznak, főként a dél-amerikai kontinensre; Brazíliába, Argentínába. 1929-ben I. Sándor király diktatúrát vezet be, s többek között négyosztályos algimnáziummá fokozzák le a patinás zentai

főgimnáziumot. Lényeges változások csak az 1930-as évek végén, a Közép-európai hatalmi átrendeződések révén, illetve annak nyomására történnek.

A jugoszláv (belgrádi) központosított hatalom 1939-ben kiegyezik a horvátokkal, és a magyar kisebbség felé is tesznek néhány gesztust. Ilyen volt a belgrádi magyar tanítóképző megnyitása 1939 szeptemberében, továbbá 1940 elején a magyar politikai pártok működésének az engedélyezése, majd dr. Várady Imre szenátor közbenjárása révén, a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség megalakítása 1941 januárjában. Itt érdemel említést a Budai Dalárda 1940. évi májusi vendégszereplése Belgrádban, amely nagy figyelmet, dicséretet és sajtóvisszhangot kapott. Őfelsége Pál régensherceg Ripka Ferencnek, a dalárda elnökének – aki egyben Budapest főpolgármestere is volt – a legmagasabb jugoszláv kitüntetést, a Szent Száva Rend Nagykeresztjét adományozta, és kitüntetett több magyarországi kultúrmunkást is. A budapesti lapok is a legnagyobb meglepedés hangján írtak arról a szeretetteljes fogadtatásról, melyben a magyar dalt és dalosokat Belgrádban részesítették. (Zentai Híradó, 1940. máj. 19.)

Mivel a szerb hatalom nem engedte meg a kéttornyú katolikus bazilika befejezését Zenta város főterén, amelyet még 1914-ben kezdtek el építeni (csak a falegyenesig épült fel), 1929-ben a belvárosi plébánia-palota földszinti üzlethelyiségeiből szükség-kápolnát alakítottak ki, de ennek kis befogadóképessége nem pótolta a valódi templom hiányát. Ezt pótlandó, 1938-39 folyamán felépült a város északnyugati, úgynevezett tóparti részében a Szent Ferenc vikariátus- és templom. A templom felszentelése előtt egy héttel, 1939. szept. 10-én, vasárnap du. 3 órakor, a templomban hangversenyt rendeztek, melynek műsora a következő volt:

1. Stacke: Preludium és Kersch: Fuga, orgonán előadja Fodor György.
2. Mária ének. Énekszóló, előadja Kopasz Kálmán kántor.
3. Szeretettel jönnek Hozzád, karének. Előadja a Katolikus Ifjúsági Egyesület énekkara.
4. Kéler Béla: „Templomszentelés”, előadja a műkedvelő zenekar.

A hangverseny szünetében Tamás Ferenc esperes beszámolt a Szent Ferenc templom és a plébánia építéséről és a hívek adakozásáról. (Zentai Híradó, 1939. szept. 10.)

A mindennapok életében is változás állt be, egyre több magyar filmet mutattak be a filmszínházakban, ami korábban elképzelhetetlen volt. 1939-től, az anyaországi sajtóban és közéleti fórumokon, egyre többször jelent meg az óhaj, hogy a két ország kapcsolatát normalizálni kellene. Ennek a keretébe illik, hogy a Szegedi Szabadtéri Játékokat 1940. július 21-től vízum nélkül és félárú utazási kedvezménnyel lehetett látogatni. (Zentai Híradó, 1940.

júl. 23.) 1940 decemberében megkötötték a Magyar–Jugoszláv örökbéke egyezményt, amely mindkét félnek előnyösnek ígérkezett. Ilyen előzmények után jött az 1941-es esztendő, amely már magán hordozta az előző év európai háborúinak terhét és légkörét.

A Nagyhét 1941-ben Zentán óhatatlanul megtelt politikai színezetű krisztológiai tartalommal is, hiszen Krisztus szenvedése és kereszthalála, valamint maga a Feltámadás egybeesett kiemelt intenzitású országos, ugyanakkor helyi eseményekkel. Virágvasárnap előtt, az esti órákban a belgrádi rádió hosszabb ideig csak katonaindulókat közvetített, s sokan azt hitték, hogy megtörtént a hadüzenet. Kora reggel, Zenta felett déli irányba elhaladt a német légiőő Belgrád felé. A virágvasárnapi nagymiséről kijövők a háború kitörésének hírére sem siettek haza, hanem nagyobb csoportokba verődve tárgyalták az eseményeket. A rendőrök idegesen, kiabálva próbálták a tömeget hazakergetni, kevés sikerrel. A délutáni órákban a belgrádi bombázásból visszafele tartó német repülőök nyomán lövöldözések kezdődtek, melyeknek helyi halottjai és sérültjei is voltak. Néhány csendes nap következett, csakúgy, mint a liturgikus Nagyhéten. Nagycsütörtökön, április 10-én a német csapatok bevonultak Zágrádba, s még ezen a napon kikiáltották a Független Horvát Államot. Nagypénteken reggel a budapesti rádió ismertette Horthy kormányzó parancsát a délvidéki bevonulásról, illetve a Mura-vidék és a Muraköz elfoglalásáról. Eközben a Magyar Közművelődési Egyesület és a Katolikus Ifjúsági Egyesület vezetősége megszervezték a nemzetőrséget. Azt tervezték, hogy péntek délután lefegyverzik a szerb katonatársaikat, és átveszik a tiszai híd őrzését. A terv azonban nem sikerült, mert a szerbek megneszelték, hogy készül valami, s lefegyverezték a kaszárnya magyar katonáit. Nagyszombaton, hajnali fél háromkor a tiszai hidat felrobbantották (1. ábra).

1. ábra A felrobbantott tiszai vashíd (Stevan Kragujević felvétele)¹

A jugoszláv katonaság elhagyta a várost; a nemzetőrök a rendre és vagyonbiztonságra vigyáztak a magyar csapatok megérkezéséig; délutánra pedig megérkezett az első magyar honvéd katona.

Húsvétvasárnap 1941-ben már az ünnepé, a nagybevonulásé volt. Katonai ceremóniák részeként a mozgósító, ritmusos katonai zene elmaradhatatlan volt. A köztiszteletnek örvendő Balassy Gyula kántor, kinek a Zentai Újság melleleg még gyermeke születéséhez is gratulált, virággal búcsúztatta a távozó honvédeket (2. ábra).

2. ábra. Balassy Gyula kántor virággal búcsúztatja a távozó honvédeket²

¹ Történelmi Levéltár Zenta, F: 872 Stevan Kragujević gyűjteménye

Bemutatott események jól érzékeltetik, ahogy az 1941–1944-es időszakot politikai-társadalmi szempontból erőteljes zenei vonatkozások szövik át.

Elemzésünk nem mellőzi az egyházi és világi zene felőli megközelítést, ennek ellenére nehézségekbe ütközik, pont annak a kapcsán, hogy hol húzódik a határ, azaz hol megy át a világi az egyházi zenébe és fordítva.

Első csoportba tartoznak a különleges alkalmak zenei vonatkozásai, melyek elvileg egyházi és világi eseményekre bonthatók. Az egyházi év eseményei a már bevett szokásokat folytatják: elsősorban húsvéti, karácsonyi ünnepek és más egyházi ünnepek, mint pl. templombúcsú egyházzenevel teleszött eseményei ezek. Egyházi vonatkozást kaphat ugyanakkor minden olyan más esemény, melyet a templomban vagy templomi szolgálatot végző személy vezetésével tartanak. A templomteret elhagyó ősi forma erre a zarándoklat, mely a Magyarországhoz való visszacsatolás évében különösen erős politikai színezetet kapott. Az első világháborús frontharcosok által kezdeményezett fogadalmi zászlós zarándoklat a szegedi Fogadalmi templomba, az egyik megkiemelkedőbb eseménynek számított, melynek megszervezését és lebonyolítását a sajtóban is részletekbe menően tárgyalták. A zarándoklat teljes hosszán kiemelten fontos szerep jutott a zenének. A zarándoklat alatt és ettől is teljesen függetlenül, megannyi zászlós ceremónia lezajlott 1941 és 1944 között, melyeket zenével kísértek. 1941. május 11-én, vasárnap, a Jézus Szíve templomban a felszabadulási ünnepségek keretében Péchy Béla plébános 25 zászlót áldott meg, melyeket a zentai egyesületek kaptak ajándékba. Talán soknak tűnhet a 25-ös szám, de a közéletre nemcsak az eddigiek megerősödése, hanem újak létrehozása is jellemző volt, így pl. a Baross Női Tábor zentai fiókját is csak 1941. dec. 10-én alapították.

A második csoportba tartoznak a katonai felvonulások (3. ábra), különféle kulturális események, estek, előadások, mint például koszorúzási ünnepélyek tartása a még 1914-ben elkezdett, de be nem fejezett, ún. zentai romtemplom falánál (4. ábra).

² Balassy Gyula hagyatéka

3. ábra A honvédek ünnepélyes zászlós vonulása a zentai városháza előtt (Stevan Kragujević felvétele.)³

4. ábra. Köztéri koszorúzás a Hősök emléknapján a zentai romtemplom falánál, 1941-ben⁴

Vizsgálatunk tárgya a zene, azaz sokak számára egy magától értetődő szolgálat; miközben a zene a műértő és szórakozó közönség számára elsősorban élvezeti cikk, a zenészek penzumáról ritkán szokás megemlékezni.

A zenei szolgálatot a tűzoltó zenekar indította a Szabadság hangversennyel, mely március 14-én este fél 9-kor kezdődött. Nemes a cél, mely elsősorban a magyar zenére és kultúrára (másodsorban a testület felszerelésének korszerűsítésére) fókuszál. A zenekar „igaz szívű

³ Történelmi Levéltár Zenta, F: 872 (Stevan Kragujević gyűjteménye)

⁴ Tanja Kragujević gyűjteménye

magyar vendégszeretettel” hív mindenkit a késői koncertre a Zentai Újság március 6-i számában:

Szabadság-hangverseny

A Zentai Önkéntes Tűzoltó Testület 1942 március hó 14-én este fél 9 órakor a Jenő herceg színháztermében a magyar zene és kultúra szolgálatában »Szabadság Hangverseny« ad, igaz szívű magyar vendégszeretettel hív és lát vendégül mindenkit, aki lelkén viseli városunk kultúrájának és Tűzoltó Testületünknek munkáját.

A Tűzoltó Testület szereit és felszereléseit korszerűsítésére irányuló nagy anyagi erőfeszítésünknek e hangverseny jövedelme is nagy segítségére lesz. Közszeretettnek (sic!) örvendő zenekarunk működése mellett sikerült megnyerni Kovács Imre neves tárogatóművész közreműködését is. Műsorszámainkat magyar szerzők műveiből és régen feledésbe menő, a magyar szabadságmozgalmak eredeti dalaiból állítottuk össze.

A hangverseny másnapján, március 15-én reggel 7-kor már kezdetét veszi a katonás ébresztő ami 8-ig tart. 8–10 között nincs program beírva, „pontban 10 órakor” a Jézus Szíve templomban „ünnepi hivatalos szentmise” vette kezdetét. Az egyházi kalendárium semmilyen ünnepet nem tartott 1942. március 15-én, tehát a direktórium semmilyen „hivatalos” misét nem írt elő arra a napra. A tűzoltó zenekar szolgálatára viszont igényt tartottak, a templomban is: egyrészt a misére kifejezetten minden egyesületet elvártak, másrészt a zászlós díszmenet a muzsikáló tűzoltó zenekar kíséretében indult a mise után a központba. Itt, az Eugén (azaz Jenő) szálló dísztermében kezdődött 11-kor a tulajdonképpeni, hivatalos megemlékezés. Nagyobb tömeg vonulása az alsóvárosi Jézus Szíve templomból a városközpontba ma is legalább 15-20 percet venne igénybe. Ez azt jelentette, hogy a templomban vagy a misét kurtították köznapira, vagy ami inkább valószínűbb, kiegészíthették a liturgiát a március 15-i megemlékezések szellemében további zenés-verses betétekkel. Majd bő egy órára rá indulhattak a központ felé, ahol késéssel kezdték az Eugénban a műsort. Délután háromkor a – valószínűleg már kissé kapatosabb – ünneplő sereg folytatta a megemlékezéseket a felsővárosi temetőben, mely kb. félórára a városközponttól, gyakorlatilag Zenta másik részén van. Noha a Szabadság-hangverseny és a reggeli ébresztő énekszámai nincsenek feltüntetve, a műsorszámokat elnézve eléggé árulkodó az, ahogy a Magyar Hiszekegyet⁵ kétszer is felkonferálták, mégpedig olyanformán, hogy „játssza a Tűzoltó zenekar, éneklie a közönség”.

⁵ Papp-Váry Elemérné: Hitvallás c. versének közismert részlete, tulajdonképpen e vers kezdő és záró szakasza: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy Hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában. Ámen.”

Nem kizárt, hogy ugyanez az ének többször is előfordult ugyanazon a napon; ami ebből bizonyítással kiderül, hogy a Zentán elterjedt dallamot – valószínűleg a Szabados Béla-féle változatot (Zeidler 2001:180) – mindenki kívülről fújta.

A március 15-i ünnepségsorozat zenei szolgálata évek múlva is egyetlen hangszeres együttes vállalt terhelést az elejétől a végéig: 1944-ben például a Levente zenekar lesz a szolgáltató.

A zene a katonai felvonulások, akár a katona köznapjainak része is lehet. A vidéki közízlés magyarnótás hangulata attól is lehet jó, hogy elsősorban magyar és hazafias, a művészi színvonal itt gyakran másodlagos szempont. Hevér Nándor zentai harmonikás szerzeményeit itt helyi büszkeségként propagálja a sajtó:

Délvidéki Tűzharcosok indulója

Hevér Nándor

verse és zenéje

Itt menetelnek,

Itt menetelnek,

Hős vitézeink.

Régi harcos,

Vén bakancsos

Hű testvéreink.

Nincs a világnak,

Nincs a világnak

Szebb virágai,

Mint e szép sok,

Régi harcok

Tűzvirágai

Újra daliák,

Horthy katonák

Hogyha a hazánk hív

Itt menetelnek,

Itt menetelnek

Hős vitézeink.

Régi harcos,

Vén bakancsos,

Hú testvéreink. (Zentai Újság, 1942. máj. 27.)

„Hevér Nándor zentai zeneszerző operettje.

Kecskeméten kilencszer adták elő Hevér Nándor »Ádám és Éva« című vidám operettjét és értesüléseink szerint most Győrben adtak 5 ször (sic!). Valószínűleg legközelebb Zentán is előadják (sic!) a mű kedvelő gárda kitűnő együttese, mert ha Kecskeméten 9 szer került műsorra és Győrben 5 ször adták elő, akkor valószínűleg a darab Hevér Nándor zentai zeneszerzőnek kitűnő műve lehet.“ (Zentai Újság, 1942. máj. 27.)

A későbbi Petőfi-brigádos Hevér honvédnek évekkel később, az otffelejttett harmonika menti meg az életét, mikor Spielfelden észreveszi, hogy a laktanyában maradt a hangszere. Hevér Nándor visszamegy a harmonikáért, három délvidéki honvédtársa pedig elindulnak haza a vonattal, Szlovénia felé. Ők már soha nem érkeznek meg családjaikhoz. (Rencsényi 2013: 70) Bár nem lett belőle elismert zeneszerző, Hevér bácsi még idős korában is gyakran játszott – az ő nótázó stílusában –, valamint javította az ifjúság harmonikáit.⁶

A zentai Royal szálló díszterme, csakúgy, mint napjainkban, a háborús évek alatt is multságok színhelyéül szolgált. Így például 1942. Hamvazószerdáján ingyenes műsoros cigánybált tartottak. Sem az előtte, sem az utána megjelent újságok nem kommentálták, még egy egyházi méltóság által sem, vajon miért nem illik Hamvazószerdán multságot tartani. A nép, ha mulatni akart, hát mulatott!

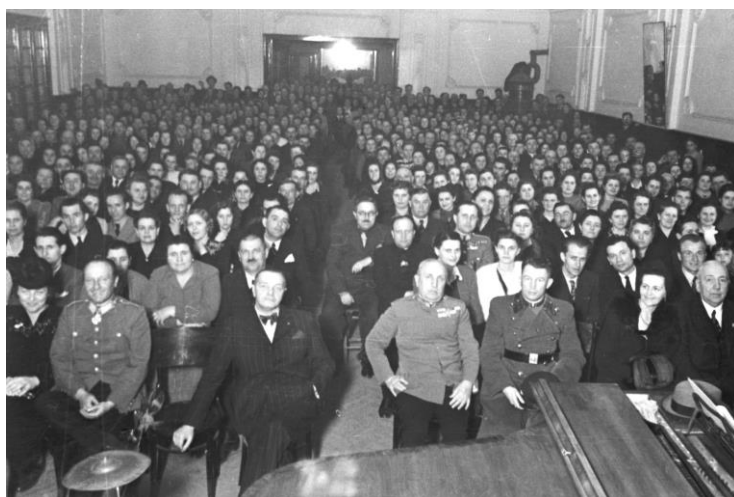
A háborús évek színházi előadásai közül kiemelkedik Szeleczy Zita zentai vendégszereplése a budapesti operettszínházzal. A társulat Huszka Jenő: *Mária főhadnagy* operettjét adta elő (5. ábra). A zentai előadásra minden bizonnyal 1943 februárjában került sor (eddig még nem sikerült megállapítani a pontos dátumot), mivel Szeleczy 1942-43-ban játszott a fővárosi operettszínházban, a Mária főhadnagy ősbemutatója pedig 1942. szeptember 24-én volt Szegeden, viszont 1944 elején Szeleczy már a Madách színházhoz szerződött. A fényképet a helybéli Stevan Kragujević riporter készítette, aki 1999-es visszaemlékezésében valószínűleg tévesen emlékezett vissza az 1942-es évszámra. (Kragujević 1999:31) A két megmaradt

⁶ Borbély Zoltán zentai organaművész visszaemlékezése, 2023. okt. 30-án.

fénykép arról tanúskodik, hogy hatalmas lehetett az érdeklődés: a nagyszámú közönség részére a hátsó részt is kinyitották, hogy így egybefüggő tér legyen. A nézők kabátokban ülnek, háttérben a kis kályha. A közönség első soránál látható a kinyitott zongora, rajta a kotta és a zongorista kalapja (6. ábra). Ha zenekar lett volna az Eugén színpadán – amire különben megfelelő helyet is adna a színpad mélysége – nem lett volna szükség zongorára. A darabot tehát Zentán valószínűleg zenekar nélkül, amolyan „vidéki-spórolós”, azaz zongorakíséretes felállásban adták elő.

5. ábra Szelezcky Zita Zentán⁷

6. ábra Az Eugén színházterme a zsúfolásig megtelt közönséggel

A zentai zenei vonatkozások következő csoportja a mindennapokról szól. A mindennapok zenei eseményeihez soroljuk a rádió zenei műsorait s egyáltalán a zene szerepét a rádió műsoraiban. A bombázások alatt zenét közvetítettek; a háborús állapotokat katonaindulókkal szemléltették. A zenében rejlő potenciál felismerését követően nem voltak ritkák a hatósági tiltások sem, ilyenek voltak például a külföldi rádiók hallgatására szóló tilalmak, melyek a készülékek elkobozását vonhatták maguk után:

Külföldi rádióadó állomásokat nem szabad hallgatni!

A Budapesti Közlöny vasárnapi száma közli a m. kir. minisztérium rendeletét, amely szerint külföldi rádió adóállomás közvetítésének hallgatása tilos. A tilalom kiterjed a

⁷ Történelmi Levéltár Zenta, F: 872 (Stevan Kragujević gyűjteménye)

zenei műsorszámokra is. Nem vonatkozik a tilalom a német birodalomra, valamint a német birodalommal szövetségben álló államok adóállomásaira és a német birodalmi csapatok által megszállt területeken működő és német vezetés alatt álló adóállomásokra. A tilalom szándékos megszegése kihágás, büntetése 2 hónapig, háború idején hat hónapig terjedhető elzárás. A büntető jogi felelősségre vonáson kívül rendőrhatósági őrizet alá helyezésnek, internálásnak is helye van. Azt a rádióvevő készüléket, mellyel a kihágást elkövették el kell kobozni. A jelen rendelet kihirdetése napján lép hatályba. (MTI) (Zentai Újság, 1944. ápr. 5.)

A zenei felvételek hallgatása mellett egyre inkább elterjedt a zenés filmek vetítése: egy időben Zentán két mozi is működött: a Royal és az Olympia. A Zentai Híradó 1942. január 11-i számában leközli mindkét mozi ajánlatát és a vetítések időpontjait is (7. ábra) (A sors fintora, hogy napjainkban Zentán már egy mozi sem üzemel!).

7. ábra Moziműsorok a Zentai Híradó 1942. jan. 11-i számában⁸

Az élő muzsikálás viszont ezzel együtt sem szorult háttérbe, változatlanul nagy népszerűségnek örvendett. Zentán az 1940-es évekre megerősödik a zenei oktatás. Ez egyrészt az iskolákban, másrészt a polgári, nagykorú lakosság körében is zajlik. 1942 februárjában zeneiskola indulásáról olvashatunk felhívást. „A zeneiskolai előadások március első hetében kezdődnek hétfőn és csütörtökön háromnegyed 3-tól a zentai főgimnáziumban”. Ezzel kezdetét veszi Zentán az intézményes hangszeroktatás. Hegedű (vonós hangszerek), zongora, ének és fúvós hangszer tanszakokat hirdetnek meg. Továbbá rendszeres táncanfolyam-

⁸ Történelmi Levéltár Zenta, F: 385 Zentai Újságok Gyűjteménye

hirdetések jelennek meg a Zentai Újságban, melyeket optikailag is feltűnő reklám-fogással, három hasábra oszt a nyomdai tördelés; ezenkívül pesti zongoraszalon; valamint karmester aki minden hangszeren zajló oktatást kínál. A hirdetések közül kitűnik az az eladó hegedűről szóló, ahol a „szép hangú, jól kijátszott” jelzők vitathatatlanul szakmai profizmusról árulkodnak.

Az ifjúság zenei nevelése nagy erővel zajlik. A gimnázium tanulóit számos kulturális és nemzetépítő munkába befogják, szintúgy a polgári leányiskolába járókat. A zene mellett a látványra is nagy hangsúlyt helyeznek: az iskolai ünneplő egyenruha reprezentatív nemzeti szimbólumok hordozója (8. ábra).

8. ábra Farkas Julianna a polgári leányiskola egyenruhájában

A polgári leányiskola kórusa ebben az időben rendszeresen fellépett a város eseményein, ahol gyakran többszólamú műveket szólaltatott meg, de a gimnázium kórusa is számos helyen fel van tüntetve, mint aktív résztvevő; már 1939-ben, a Szent Ferenc templom szentelésén is közreműködtek.

Ami ezeken az alkalmakon szembetűnik, az egyház hangsúlyos szerepvállalása egy-egy közérdekű, világi, kulturális eseményen, mely elvileg nem is az egyház hatáskörébe tartozik. Ezt a szerepvállalást – a Trianont követő, kényszerű évtizedek hallgatása után hirtelen felbuzduló nemzeti kulturális öntudatot elsősorban az időszak túlhevített közhangulatában érdemes vizsgálni; másrészt a kulturális élet vezetése a Délvidéken egyfajta népnevelési kényszer, ami részben Mária Terézia 1777-es *Ratio educationis*-ában gyökerezik. Minél

inkább rurálisabb volt a társadalom az elmúlt párszáz évben ezen az újratelepült vidéken, annál többet vállalt át a közművelődési feladatkörből a vidéki értelmiség: a falusi pap, kántor, jegyző, tehát az a néhány írástudó ember, aki a népnevelésért *de facto* felelt. Az egyházi méltóságok a Horthy-korban is rendszeresen részt vettek az ünnepeken, akár mint díszvendég, akár konferálói vagy karnagyi minőségben, mint pl. 1944-ben, március 12-én, vasárnap – a március idusához kapcsolódó ünnepsorozat részeként – megtartott hangversenyen. A március 15-én megjelent tudósításból ugyanakkor jól ki lehet venni egy korszak és a vidék zenei portréjának körvonalait: Zenta mezőváros provinciális zenei műveltségét nem annyira a kortárs, városi zenei tendenciák beszűrődése formálta, hanem nagymértékben a helyben szolgáló egyházi emberek. Egyrészt a kántorok, másrészt a papság, akik a közízlést gyakran világi (!) zenei ízlésüknek megfelelően alakították:

- mindaz, ami magyar(os), az jelentse az ízléses zenét, mely észrevétlenül magyarnótába torkollhat, ha ezt diktálja a korszellem;
- a dzsesszt még csírájában kell elfojtani, mielőtt az absztrakt zene megfertőzné az egyszerű lelkeket;
- az egyházi énekkel baj nem lehet, úgyhogy a gregorián ének is felmehet a pódiumra, egyenesen a népdalcsokor mellé...

Mindezekről szól a D. b. nevével fémjelzett cikk:

Polgári leányiskolánk vasárnapi hangversenye

Ritkán adódó műélvezetben volt részük azoknak, kik a zentai áll. polg. leányiskola f. hó 12. én vasárnap megtartott hangversenyén megjelentek. A színháztermet zsufolásig megtöltő diszes közönség soraiban ott láttuk városunk előkelőségeit. Ott voltak ft. Tamás Ferenc prepost plebános, dr. Gusáth György polgármester, dr. Felsőhegyi András h. polgármester, Vámos János orsz. gy. képviselő, dr. Biliczki Ferenc főrendiházi tag, s a helyőrségből több magasrangú honvédtiszt. Képviselve volt városunk férfi és női társadalmának színe java.

Konferáló ft. Léhmayr Béla gimn. hitoktató egész előadás alatt derűs hangulatot ébresztett. Előadásában ujszerűséggel ható szempontokból mutatott rá a népdalok és népszokások eredetére amire minden nép faji különbsége nyomja rá bélyegét.

Rámutatott a magyar táncok ezrekre menő figurális változataira s kiemeli, hogy azok komoly férfias, iramerőt igényelő igénylő táncok, míg a 4-5 figurás nemzetközi táncok iramerőt nem igényelnek, míg egyéb kellékei erősen kidomborodnak.

A nemzeti táncokat elhanyagoljuk, inkább elfogadjuk a fülhasogató jass (sic!) muzsikát hajmeresztő, minden poezist nélkülöző szöveggel, mely megfertőzi még a falu ártatlan lelkét is. Kezembem a meghívó. Gyönyörű művészi kivitelű munka. Készítője neve az alsó sarokban szerepel: J. M. IV.b. o.

Megnyitóban Fendrik Ilona IV a oszt. polg. isk. tanuló két Ady verset, majd később Gyurcsik Ilona polg. isk. tanuló „Temetés” című finn költeményét szavalja el bátor, biztos fellépéssel s megfelelő hangsúlyozással. Négy gregorian éneket a polg. isk. énekkara ft. Körmöcy Ambrus hitoktató vezényletével. A jól választott énekszámokban valóban megismerhettük a gregorián egyházi énekek minden szépségét amit a jól betanított énekkar lélekemelőn ki is tudott hangsúlyozni. Az egyes énekszámok magyar szövegét Nemcsok Ilona iv b. o. tanuló mondta be. (...)

Szünet után Bartók – Kodály Haydu (?) és finn nemzeti dalokat énekel a polg. iskola énekkara, Kiss Mária énektanár vezényletével olyan technikával ami meglepő és ritkán adódó műélvezetben részesítette a halgatóságot. (...) Az a hatalmas tapsvihár, mely az „Ave Mária” után szinte olyan tapsorkánná növekedett, amelyet nem sokat látott még a színházterem, fényes bizonyosága és hatalmas elismerése annak a szép és nemes munkának, amelyet polgári iskolánk kifejt, de egyben biztató is hogy a polgári iskolánk derék tanárikara a jövőben is egyöntetű lelkesedéssel folytassa tovább ezt az áldásos kultúrmunkát. D. b. (Zentai Újság, 1944. márc. 15.)

ÖSSZEGZÉS

1941 és 1944 között Zentán, ebben a magyar etnikai többségű délvidéki kisvárosban a rendelkezésünkre álló sajtótermékek és más dokumentumok tükrében elmondhatjuk, hogy a zenei művelődés mind a különleges alkalmak, mind a hétköznapi élet terein egy egybefüggő fejlődést mutatott. A világi és egyházi zenei alkalmak között nagy volt az átjárás, mely a korszak politikai-társadalmi kontextusában a zene többrétűségét igazolta. A zene a mindennapi élet részeként, de ezen gyakran túlmutatva jelent meg, ugyanakkor ideológiai eszközzé duzzadt, még ebben a kisvárosban is. Szerepét érdemes vizsgálni a szóban forgó, politikailag kiéleződött periódusban. Hatalmas potenciállal rendelkezik a mindenkori zene: nemcsak a közízlést lehet vele befolyásolni, de társadalmi mozgósítások rejtett szereplőjévé is

válhat, ölhet, butíthat... Vagy pedig éltethet, nemcsak embereket, hanem szunnyadó ideológiákat is.

IRODALOM

Kragujević, Stevan (1999) Egy fénykép nyomában. In: *7 nap* (1999, 54. évf./16. sz., július 28.), 31. old.

Rencsényi Hajnal Elvira (2013) *Arcok a tömegsírból*. Budapest, Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944-45 Alapítvány.

Zeidler Miklós (2001) *A revíziós gondolat*. Budapest, Osiris.

EGYÉB FORRÁSOK

Levéltári források:

TLZ, F: 385 Történelmi Levéltár Zenta,
F: 385 Zentai Újságok gyűjteménye.

Zentai Hiradó: 1939. szept. 10; 1940. máj. 19; júl. 23. 1942. jan. 11;

Zentai Ujság: 1942. márc. 6; máj. 27; 1944. márc. 15; ápr. 5;

Magángyűjtemények:

Balassy Gyula hagyatéka

Farkas Julianna fényképgyűjteménye

Tanja Kragujević fényképgyűjteménye

Lénárt T. András

LATIN-AMERIKA AKTÍV ÉS PASSZÍV SZEREPVÁLLALÁSA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

Az amerikai kontinens országai a második világháború kitörésekor semleges álláspontot képviseltek. A helyzet azonban megváltozott 1941 decemberében, amikor a Pearl Harborban bekövetkezett események után az Egyesült Államok is hadviselő fél lett, valamint latin-amerikai hajók egyre gyakrabban váltak német és japán tengeralattjáró-támadások áldozataivá. Latin-Amerikának az USA elsődleges partnere volt, így a továbbiakban nem maradhatott semleges. Összhangban az Amerika-közi kapcsolatok alakulásával, 1942-től Közép- és Dél-Amerika országainak egy része kénytelen volt hadat üzeni a tengelyhatalmaknak, a háborúban pedig változó mértékben és minőségben vettek részt. Megnehezítette a helyzetüket, hogy Dél-Amerikában nagy létszámú német és olasz bevándorlóközösség élt.

*

Latin-Amerika világpolitikában betöltött szerepét és mozgásterét a 19. század első harmadától, az országai többségének függetlenné válásától kezdődően, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokkal való kapcsolata határozta meg. Ennek kiindulópontja az 1823-ban született Monroe-doktrína volt. A John Quincy Adams külügyminiszter által kidolgozott, de James Monroe elnök nevéhez fűződő deklaráció kimondta, hogy az USA nem tűri el bármilyen külső hatalom beavatkozását az amerikai kontinens országainak életébe, az irányelv betartása felett pedig az Egyesült Államok fog örködni. Nemcsak a fegyveres úton történő beavatkozástól zárkóztak el, hanem attól is, hogy külső hatalmak esetleg egy Európában általánosan elfogadott, de Amerikától idegen típusú és lényegű politikai berendezkedést próbáljanak ott meghonosítani. A doktrína értelmében, amennyiben mindezek ellenére európai beavatkozás történne, akkor az Egyesült Államok fel fog lépni annak érdekében, hogy az amerikai kontinensen ne sérüljön a béke és a biztonság. A kölcsönösség elvét (ti. Amerika sem avatkozik bele más államok belügyeibe, így az európai belpolitikába vagy háborúba sem)¹ azonban az USA, nem tartotta be, csak akkor hivatkozott rá, amikor

¹ Az 1848-as európai forradalmak kapcsán számos európai és amerikai politikus (többek között Kossuth Lajos) elengedhetetlennek vélte, hogy az Egyesült Államok a szabadságra vágyó népek segítségére siessen. Henry Clay szenátor, volt külügyminiszter érvelése szerint azonban egy amerikai beavatkozás Európában azt az üzenetet hordozná, hogy az intervenciós politika bizonyos esetekben

nem fűződött határozott érdeke az intervencióhoz. (Lénárt 2016) Az Amerika-közi politika alakulására döntő jelentőséggel bírtak a Monroe-doktrína és kiegészítései a 20. század folyamán is. Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy ennek keretében milyen szerepkör várt Latin-Amerikára a második világháború időszakában, elsősorban az 1942-es fordulat éveitől kezdődően.

ÚT A HÁBORÚ FELÉ: A JÓSZOMSZÉDSÁG-POLITIKA

Az Egyesült Államok és Latin-Amerika kapcsolata mindvégig kiegyensúlyozatlan volt, utóbbi alávett szerepben érezte magát. Ez azonban már nem maradt így sokáig. A két világháború közötti időszakban az európai események (mindenekelőtt Benito Mussolini hatalomra kerülése Olaszországban 1922-ben és a nemzetiszocializmus és Adolf Hitler egyre népszerűbbé válása Németországban az 1930-as években) hatására az USA világosan látta, hogy szövetségeseket kell keresnie. A közvetlen érdekszférájában lévő Latin-Amerika egyértelműen az együttműködő partnerek közé kellett tartozzon, ugyanakkor a megelőző száz évet jellemző konfliktusok (többek között háborúk, politikai és katonai beavatkozások) miatt ezek az országok gyanakvóan tekintettek az északi nagyhatalomra. Mivel Dél-Amerikába a 19. század végén és a 20. század elején nagy számban érkeztek olasz és német bevándorlók, az Egyesült Államok számára létfontosságú volt, hogy ellensúlyozza a közösségeikben egyre növekvő fasiszta és náci szimpátiát. Mindehhez elengedhetetlennek tűnt az Amerika-közi kapcsolatok megváltoztatása, az ellentéteket és a gyanakvást fel kellett váltatsa a baráti viszony és az együttműködés.

Az 1930-as években, összhangban a nemzetközi helyzet átalakulásával, a Monroe-doktrína jelentősége csökkenni kezdett, az új körülmények új hozzáállást követeltek meg. 1933-ban Franklin Delano Rooseveltnél elnök, mérlegelve a lehetőségeket és a potenciális veszélyforrásokat, meghirdette a Jószomszedság-politikát,² amely nagy változást hozott az Amerika-közi kapcsolatok terén. A cél egy olyan, az egész amerikai földrészt magában foglaló összefogás és szolidaritás volt, amely révén kellő erővel tudnak ellenállni a közvetlen vagy közvetett külső támadásoknak, figyelembe véve azokat a politikai és társadalmi folyamatokat, amelyek ebben az időszakban Európában mentek végbe. A második

mégis megengedhető. Kossuth ezzel szemben azt hozta fel, hogy jelen helyzetben egy nagyhatalom semleges álláspontja is beavatkozást jelent, mert ezzel az európai abszolutizmus pártjára áll, és azt is lehetővé teszi, hogy ezek a megerősödött hatalmak később akár Amerika belügyeibe is beleszóljanak. Erről lásd részletesen: Lévai 2014: 59–61.

² Először Herbert Hoover amerikai elnök használta a latin-amerikai országokra a „jó szomszédok” kifejezést, és vetette fel, hogy az amerikai nemzeteknek szükség esetén egymásra kell támaszkodniuk, a kormánypolitika szerves részévé azonban az utódja, Franklin D. Roosevelt tette ezt a megközelítést.

világháborút megelőző években az Egyesült Államok a kontinens többi országát tekintette természetes partnerének. A megváltozott hozzáállást jelezte, hogy a Fehér Ház visszavonta a Kuba függetlenségét korlátozó, az ország alkotmányához csatolt Platt-kiegészítést,³ valamint kivonta csapatait Haitiből, amely ekkor már közel húsz éve a megszállása alatt állt. Rooseveltnél a továbbiakban nem kívánt katonailag beavatkozni a latin-amerikai országok életébe, a retorika terén pedig kihangsúlyozta minden amerikai ország egyenjogúságát és a megkötött nemzetközi megállapodások jelentőségét, ezzel új alapokra helyezve az Amerika-közi kapcsolatokat. A tervek szerint így az amerikai országok „jó szomszédokká” válhatnak, amelyek a folyamatosan változó nemzetközi viszonyok közepette is mindig számíthatnak egymásra, szükség esetén akár segítséget és védelmet is nyújthatnak a szenvedő félnek. (Lénárt 2022: 238–239) Ezt a pánamerikai megközelítést megerősítendő 1933-ban több nemzetközi egyezmény került aláírásra Montevideóban és Buenos Airesben, amelyek mindegyikében kiemelt helyen szerepelt, hogy „egyetlen országnak sincs joga közvetlenül vagy közvetve beavatkozni egy másik ország bel- és külügyeibe”. (Selser 2001: 597) Ezzel megpróbálták eloszlatni a latin-amerikai kormányokban az USA iránt érzett félelmet és bizonytalanságot. Ugyanakkor Washington tudatában volt annak, hogy ez nem lesz elegendő: az Egyesült Államok és Latin-Amerika társadalmait is meg kellett győzni arról, hogy a jövőben egyenrangú félként tekintsenek egymásra.

Rooseveltnél az országa beavatkozásokat előtérbe helyező politikáját (vagyis az intervencionizmust) helyettesíteni kívánta az Amerika összes nemzete között kialakítandó együttműködéssel, amelynek a két fél egyenjogúságán kellett alapulnia. Az Egyesült Államok harminckettedik elnöke az 1933. március 4-én elmondott beiktatási beszédében hangsúlyozta, hogy a világpolitikában jó szomszédként kíván eljárni, számára magától értetődő, hogy tiszteli mások jogait, nemzetközi kapcsolataiban a megkötött megállapodások betartását veszi alapul, valamint a szomszédjaival való baráti együttműködésre törekszik. (Moral Roncal 2003: 23) Ez az új hozzáállás nem volt összeegyeztethető a már megszokottá vált katonai erő alkalmazásával a latin-amerikai és karibi térségben, a továbbiakban nem avatkozhattak be ilyen módon. Az elnök és kormányának tagjai kiemelték, hogy a Fehér Ház a jövőben lemond a fegyveres intervenció gyakorlatáról a régióban, és ezzel egy új korszak kezdődik az Amerika-közi kapcsolatok történetében.

³ Az 1901-ben a kubai alkotmányhoz csatolt Platt-kiegészítés (más néven Platt-cikkely) lehetővé tette, hogy az Egyesült Államok beavatkozzon Kubában, amennyiben úgy értékelte, hogy a karibi ország függetlenségét külső vagy belső veszély fenyegeti, illetve ha az USA helyi gazdasági érdekei sérülnek. Ennek keretében Washington katonai támaszpontot létesített az országban (a ma is létező Guantánamo-támaszpontot), valamint több alkalommal intervenciót is végrehajtott.

A politikai, katonai és gazdasági terület mellett a társadalmi és a kulturális kapcsolatokon is javítani kellett. Míg a latin-amerikaiak – teljesen jogosan – bizalmatlanok voltak az USA-val szemben, addig az amerikai társadalomban erőteljes és rendkívül negatív sztereotípiák éltek a latin-amerikaiakról. Az útleírásokban, újságokban, regényekben és filmekben megalázó és hamis reprezentációk jelentek meg a spanyol és portugál anyanyelvű amerikaiakról, mindezt pedig nem lehetett egyik pillanatról a másikra megváltoztatni. A 20. század első felének talán legnagyobb kihívása elé került az USA kulturális diplomáciája, amely egy hosszabb folyamat eredményeként az 1940-es évek elejére hozta meg valódi gyümölcseit. (Lénárt 2018, Lénárt 2020)

Az 1936-ban Buenos Airesben megrendezésre került Pánamerikai konferencia középpontjában az egyre nagyobb fenyegetést jelentő európai, konkrétan a fasiszta és a nemzetiszocialista veszély állt. Összamerikai (hivatalos nevén pánamerikai) jellegű védekezésre és teljes összefogásra volt szükség annak érdekében, hogy az amerikai földrész ideológiai és geopolitikai szempontból is meg tudja őrizni az önállóságát, és ne kerüljön egy kívülről érkező ideológia befolyása alá. Az országok függetlenségének elnyerése (az USA esetében 1776-ban, a latin-amerikai országoknál a 19. század folyamán) után ez volt az első alkalom, hogy minden amerikai ország egy mindannyiuk számára fontos ügy, egyfajta „közös projekt” mentén próbált együttesen fellépni. Latin-Amerika, tanulva a múlt eseményeiből, továbbra sem bízott az Egyesült Államokban, de a saját érdekében, nagyrészt önvédelmi célokból, kénytelen volt az együttműködést választani. A konferencia eredményeként a résztvevők megállapodtak abban, hogy a veszélyek növekedése esetén azonnali egyeztetésbe kezdenek egymással a szükséges lépések megtételéhez, megteremtve a multilaterális Amerika-közi szolidaritást. Bár a határozatokat nagy többséggel hozták meg, voltak olyan országok, elsősorban Argentína és Chile, amelyek lazítani kívántak ezen az elköteleződésen, mert attól tartottak, hogy ezáltal túl szoros lesz az Egyesült Államokhoz való kötődés, valamint sérülhetnek az Európával fennálló gyümölcsöző kapcsolatok. (Rinke 2015: 150–151) Rooseveltnél elnök szabadkereskedelmi megállapodásokat akart aláírni a lehető legtöbb latin-amerikai országgal, akadályozva ezzel azt, hogy vonzóak legyenek számukra a már így is hangsúlyosan jelen lévő német és olasz üzleti érdekeltségek. Az USA befektetett helyi termőföldekbe, bányákba, kereskedelmi és szállítási cégekbe, új vasútvonalakat épített, egyre nagyobb összegű hitelekkel nyújtott, és katonai egyezmények keretében megerősítette Latin-Amerika biztonságát is. (Rinke 2015: 153) Az eddig is fennálló függés tehát még szorosabbá vált, amelynek egyik hosszú távú (és helyenként máig tartó) következménye lett, hogy a régió

képtelenné vált az önerőből történő fejlesztésre, minden jelentősebb ipari és gazdasági előrelépéshez külső segítségre volt szüksége.

A SEMLEGES AMERIKA

A második világháború kitörésekor az amerikai országok többsége, bár nyilatkozatban szolidaritást vállaltak a megtámadott lengyelekkel, siettek kinyilvánítani a semlegességüket – ez az álláspont nem különbözött az első világháború kezdetén hozott döntéstől. Fenn kívánták tartani az izolacionista politikát: ahogyan elvárták azt, hogy Európa ne avatkozzon bele amerikai ügyekbe, úgy ők is távol maradtak az európai konfliktusoktól. Emellett elővigyázatosságból megelőző intézkedéseket is kidolgoztak. Az Egyesült Államok elsődleges célja a meglévő német, olasz és japán érdekeltségek kiszorítása, valamint az újabb kapcsolatok létrejöttének megakadályozása volt. A valóság azonban korán szembesítette az amerikai országokat egy olyan helyzettel, amely ellen nem tudtak mit tenni, ellenben aggodalommal töltötte el őket: a Németország által megszállt Franciaországnak és Hollandiának birtokai voltak a Karib-térségben és Dél-Amerika északi részén. Ezáltal úgy is lehetett értékelni, hogy Hitler gyakorlatilag már megvetette a lábát Amerikában anélkül, hogy a valóságban bármilyen közvetlen hódítást valósított volna meg ott. Híresztelések kaptak szárnyra azzal kapcsolatban, hogy a németek hamarosan fegyveres alakulatokat fognak telepíteni a fennhatóságuk alá került olyan fontosabb területekre, mint Guyana, Martinique, Guadeloupe, Curaçao és Aruba, de ez végül nem valósult meg, mert nem rendelkeztek az ehhez szükséges anyagi, hadászati és emberi erőforrásokkal. (Bolívar Fresneda 2021: 3–6, 57–59)

A második világháború első tengeri ütközete a latin-amerikai régióban zajlott, de abban közvetlen módon nem vettek részt az itt elterülő országok. 1939. december 13-án a német Admiral Graf Spee cirkáló Uruguay partjaihoz közel támadta meg a brit flotta három hajóját. Az így kialakuló La Plata-i csata nehéz helyzetbe hozta a dél-amerikai országot, mivel a sérült német hajó Montevideo kikötőjébe érkezett, próbára téve az uruguayi kormány semlegességét. A nemzetközi egyezmények alapján rövid ideig itt tartózkodhattak, majd a hajó parancsnoka elsüllyesztette a cirkálót, a legénység a szintén semleges Argentínába menekült, ahol a háború végéig az ország területén szétszórva, internálva éltek, a parancsnok pedig öngyilkosságot követett el. (Millington Drake 1966) A harcokat szemlélő két érintett dél-amerikai nemzet attól tartott, hogy az ehhez hasonló incidensek belekeverhetik őket egy

olyan háborúba, amelyhez – akkor még – semmi közük nem volt, és egyik harcoló féllel sem álltak nyílt konfliktusban.

Latin-Amerika számos országa alapvetően jó kapcsolatot ápolt Németországgal. A gyümölcsöző gazdasági együttműködés mellett bizonyos esetekben, mint Mexikó, Argentína vagy Brazília, ideológiai téren is megfigyelhető volt a közeledés, ugyanakkor nem akarták kockáztatni az USA-val fennálló jó viszonyukat sem. A világháború azonban új helyzetet teremtett, az Egyesült Államok kérésére a legtöbb latin-amerikai ország a minimumra szorította, vagy meg is szakította a kapcsolatot a tengelyhatalmakkal, és engedélyezték, hogy Washington katonai bázisokat telepítsen a területeikre. A nagy létszámú német és olasz bevándorló csoportokkal rendelkező dél-amerikai országok, mind közül kiemelten Argentína, nem tudták – és nem is akarták – megszakítani a kapcsolatokat ezekkel az európai diktatúrákkal. Erőteljesek maradtak a kulturális és politikai kötődések is, ami kiváló táptalajul szolgált a náciizmus és a fasizmus, valamint az antiszemitizmus terjedéséhez. Ezekben az országokban élénk társadalmi és politikai vita bontakozott ki arról, hogy nyíltan állást kell-e foglalniuk a világháborúban valamelyik fél mellett vagy továbbra is képviseljék a semleges álláspontot. (Alcalde Cardoza 1997: 64–66) Bizonyos esetekben az ország igyekezett egyenlő távolságot tartani minden féltől, így próbálva garantálni a biztonságát: Chile, földrajzi elhelyezkedéséből és kiterjedéséből adódóan, joggal tartott attól, hogy egy esetleges tengelyhatalmi támadás az amerikai kontinens irányában az ő partjainál fog kezdődni (hasonló félelmei voltak az USA-ban Kalifornia államnak), ezért nem akart nyíltan szembehelyezkedni a számára legveszélyesebbnek tűnő Japánnal sem. (Navarro Meza 2020: 81–82) Ezáltal az új nemzetközi koordináta-rendszerben sokrétűbbé, egyszersmind jóval szorosabbá is váltak az Amerika-közi kapcsolatok. Ez azonban továbbra sem jelentett kiegyenlített viszonyokat: az Egyesült Államok minden téren domináns volt, amelyhez Latin-Amerikának a biztonsága és a gazdasági érdekei miatt általában alkalmazkodnia kellett. Az alárendelt viszony a helyi társadalmak nagy részében visszatetszést keltett, az imperializmustól való félelem növekedett, mert a szoros kapcsolat egyben függést is jelentett, amellyel mindkét fél tisztában volt. Az egyre bővülő együttműködéseket szentesítette 1940-ben egy, az amerikai országok külügyminiszterei által Havannában aláírt szolidaritási megállapodás, amely a négy évvel korábban megrendezett Pánamerikai konferencia eredményeit konkrétumokkal egészítette ki: a jövőben bármelyik amerikai ország ellen irányuló támadás egy nem amerikai ország részéről úgy értékelendő, mintha az egész amerikai kontinenst támadták volna meg, és a földrész többi országának kötelessége a védelmére kelni. Ezt kiegészítendő, az USA további katonai támaszpontokat telepíthetett Közép- és Dél Amerika újabb országaiba, valamint

terveket dolgoztak ki arra az esetre, ha a tengelyhatalmak politikusai vagy katonái megjelenének a régió európai érdekeltségben álló területein. (Morgenfeld 2009: 151–155) Az európai helyzet súlyosbodásával egyre többen kezdték úgy gondolni, hogy előbb vagy utóbb amerikai érintettsége is lesz a háborúnak.

Több ország esetében azonban továbbra is fennállt az ambivalencia. Brazília hagyományosan jó kapcsolatokat ápolt az Egyesült Államokkal, és ezt fenn is kívánta tartani. Ugyanakkor az országot vezető Getulio Vargas egy olyan autoriter rezsimeet hozott létre, amely már berendezkedését tekintve is természetes szimpátiával viseltetett a fasiszta rendszer iránt. Az 1930-as évek végére Mexikó számos kereskedelmi egyezményt kötött Németországgal, amelyek egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a nemzetgazdasága számára, miközben alapvetően és látványosan elítélte a jobboldali katonai rezsimeket,⁴ valamint tisztában volt azzal, hogy nem képviselhet olyan álláspontot, amely markánsan eltér a közvetlen északi szomszédja véleményétől. Mindkét esetben kiemelendő, hogy nem kívánták teljes mértékben alárendelni magukat az Egyesült Államok akaratának, de 1941 végére már egyértelművé vált számukra, hogy nem tarthatnak fenn szoros kapcsolatot a tengelyhatalmakkal. Az USA nyomására fel kellett függeszteniük az együttműködést a német légitársaságokkal, valamint gátolniuk kellett a német diplomáciai kirendeltségek katonai-politikai tevékenységét a régióban. Peru, Bolívia és Ecuador teljes mértékben engedelmessé váltak a kérésnek, cserébe megnövekedtek az ide érkező amerikai segélyek, és a nyersanyag-felvásárlás is intenzívebbé vált. (Rinke 2015: 156, 158)

Az európai zsidóság az 1930-as évektől kezdődően jelentős számban hagyta el a hazáját. Az Egyesült Államok lett volna az Európából is távozni készülő elsődleges célhelye, de az szigorított a bevándorlási politika miatt más lehetőséget kellett keresniük. A latin-amerikai országoktól sokan kértek menedéket, azonban csak ritkán találtak fogadókészségre: 1933 és 1945 között mindössze 84 ezer zsidó menekültet fogadtak be. A megelőző huszonöt évben egyedül Argentína engedett be megközelítőleg ugyanennyi zsidót. Mindennek oka, hogy a gazdasági világválság hatására konkurenciának tartották a nagy számban oda érkezőket, valamint a korábban jelzett antiszemitizmus – részben az ott élő náci-szimpatizáns német csoportok, részben a zsidók gazdasági befolyásának növekedése miatt – egyre nagyobb méreteket öltött. Ezzel párhuzamosan bővültek a nácik által működtetett latin-amerikai kémhálózatok is, amelyek elsősorban Dél-Amerikában fejtették ki tevékenységüket. (Jancsó

⁴ A spanyol polgárháború (1936–1939) lezárultával a Franco tábornok jobboldali felkelő csapataitól vereséget szenvedett baloldali köztársasági kormányt és vele együtt több mint 20 ezer köztársasági menekültet is Mexikó fogadta be.

2021: 129, 213–214) Több olyan latin-amerikai diplomatáról is tudunk, akik mindezek ellenére 1941 után zsidómentő akciókba kezdtek európai országokban, sokan a kormányuk tudta nélkül. Argentína, Brazília és Mexikó fogadta be a legtöbb zsidó menekült,⁵ sokat közülük nem hivatalosan, mert a társadalom nem értett volna egyet ezzel a segítséggel. (Zadoff 2015: 322–324) Kuba és Bolívia a liberálisabb bevándorlási politikáik következtében a többi országhoz képest arányaiban több zsidót engedett be, a Dominikai Köztársaság esetében pedig az is magyarázatként szolgál nagyobb számú zsidó csoportok befogadására, hogy a véreskezű diktátorként számontartott Rafael Leónidas Trujillo ezzel próbált valamelyest enyhíteni a róla kialakult negatív nemzetközi benyomáson, az esetében tehát mindez propaganda-célokat is betöltött. (Lilón 1999: 53)

A Latin-Amerikában élő németek kapcsán paradox helyzet is előállt azokban az országokban, amelyek teljes mértékben igazodni kívántak az USA elvárásaihoz. Ennek egyik példája Panama esete, ahol Ricardo de la Guardia elnök internálótáborokba zárta az országában élő németeket attól tartva, hogy a nációkkal kollaborálnának szabotázsakciókban és kémtevékenységben. E németek nagy része azonban nem szimpatizált Hitlerrel, éppen ellenkezőleg, sokan közülük a nációk elől Latin-Amerikába menekült zsidók voltak. Így történhetett meg, hogy a náci-szimpatizánsok és az egykoron előlük elmenekült zsidók most egy távoli országban ugyanabban a táborban kellett éljenek szigorú őrizet alatt, mert német származásúak voltak. (Rinke 2015: 157)

A FORDULAT ÉVEI

1941. december 7-én a japán haditengerészet légicsapást hajtott végre az Egyesült Államok csendes-óceáni flottájának Hawaii-szigeteken létesített támaszpontja, Pearl Harbor ellen, ezzel az USA is belesodródott a háborúba. Mindezek következtében Latin-Amerika helyzete és lehetőségei is megváltoztak: az egy évvel korábban megkötött szolidaritási egyezmény értelmében – amely szerint ha egy amerikai országot támadás ér, akkor azt az egész kontinens elleni támadásként kell értékelni – nem maradhatott tétlen. A régió más okból is cselekedni kényszerült: 1941 végétől a Karib-térségben és Közép- és Dél-Amerika partjaihoz közel is megszorodtak a német tengeralattjáró-észlelések, így a térség már fokozottan

⁵ Argentína már a 19. század végén és a 20. század elején is befogadott zsidókat, akik jellemzően az oroszországi üldözések elől menekültek. Ők és leszármazottaik igyekeztek segíteni az újonnan érkezőknek, miközben társadalmi és politikai harcokat folytattak azokkal a zsidóellenes német közösségekkel, amelyek szintén itt telepedtek le. A több hullámban érkező zsidó csoportok hatására Argentína ma is az egyik legnagyobb és legsokszínűbb zsidó közösséggel rendelkező dél-amerikai ország.

veszélyeztetett zónának számított, 1942 első felében pedig a tengelyhatalmak már több száz hajót süllyesztettek el itt. Az érintett országok az USA támogatását kérték. Washington flottája megjelent ezek kikötőiben és a környező tengereken, segítettek fejleszteni a helyi haditengerészetet, bizonyos esetekben pedig, mint a kulcsfontosságú Panama-csatorna, fokozott jelenlétet biztosított. Ezek a támadások különösen súlyosan érintették Mexikót és Brazíliát, amelyek 1942 során hadat üzentek Németországnak. Összességében elmondható, hogy a Karib-térség kiemelkedő terepét adta a tengeri küzdelmeknek: 1942 januárja és 1943 júliusa között a szövetségesek flottájának 20%-át itt süllyesztették el a tengelyhatalmak, összesen 370 és 400 közé tehető az áldozatul esett hajók száma. A németek már korán rájöttek arra, hogy ez a régió kulcsszerepet játszik. Az 1940-es évek elejétől az USA keleti partjának kőolaj-ellátása ettől a térségtől függött, Curaçao és Aruba olajfinomítóit a világ legjelentősebbjei között tartották számon, ezért fontos célpontot jelentettek a német tengeralattjáróknak. Egyéb nélkülözhetetlen nyersanyagok is Latin-Amerikából kerültek exportálásra. 1942 végétől, amikor az USA haditengerészete már fokozott védelmet biztosított a partszakaszoknak és tengerrészeknek, valamelyest csökkent a támadások száma. Mindent egybevetve, ahogyan a legfrissebb kutatások mutatják, a Karib-térség jóval nagyobb szerepet játszott a katonai és tengeri hadműveletekben, mint ahogyan azt a történészek korábban gondolták. (Bolívar Fresneda 2021)

Panama az USA fennhatósága alatt álló csatorna-övezet miatt kiemelten érintett volt a nemzetközi kapcsolatok alakulásában, így az ország az Egyesült Államokkal egyidejűleg határozott a háborúba lépésről. A közép-amerikai országok többsége, valamint Kuba, Haiti és a Dominikai Köztársaság 1942 elején hadat üzent a tengelyhatalmaknak, ezt követte az év folyamán Bolívia is. A háborús helyzet súlyosbodásával elkobozták és államosították a német és olasz tulajdonú vállalatok többségét, ezzel párhuzamosan tekintélyes anyagi és katonai segílyt kaptak az Egyesült Államoktól. A történetek hatására Venezuela és Kolumbia is megszakította a kapcsolatait Németországgal és szövetségeseivel, valamint kisajátította a tulajdonaikat, és megfigyelés alá helyezte az ott élő állampolgáraikat, de ezt a részükről akkor még nem követte a hadbalépés. (Alcalde Cardoza 1997: 68–70) Bizonyos országok, mint Ecuador, Peru, Uruguay vagy Paraguay, hivatalosan csak 1945 elején léptek be a háborúba, amikor már biztosnak vélték, hogy mi lesz a harcok kimenetele.

1942 januárjában Rio de Janeioban rendezték meg az amerikai országok külügyminisztereinek konferenciáját, amelyen határozatot hoztak arról, hogy valamennyien megszakítják a diplomáciai kapcsolataikat a tengelyhatalmakkal. Az elkövetkező egy év során a latin-amerikai országok többsége ezt meg is tette. Azonban néhány ország, korábbi kiváló

német és olasz kapcsolatai (mint Argentína), vagy a fokozott veszélyeztetettsége (Chile) miatt óvatosan kívánt eljárni, de ebben az új helyzetben már ők is lépéskényszerbe kerültek. Két hónappal később létrejött az Amerika-közi Védelmi Junta, amelynek elsődleges feladata a védelmi és katonai jellegű tanácsadás volt, valamint a latin-amerikai országok hadseregeinek fejlesztése és felszerelése az USA által felállított sztenderdek alapján. (*Junta Interamericana de Defensa* honlapja, Rinke 2015: 160) Ehhez kapcsolódóan újabb katonai bázisok létesítését engedélyezték a régióban, amelyekhez nem csak szárazföldi területeket, de akár teljes szigeteket (mint Ecuador a fennhatósága alá tartozó Galápagos-szigetek egy részét) is átadtak az amerikai hadseregnek. (Salcedo 2008: 29)

Brazília szerepe kiemelkedően fontosnak bizonyult már a földrajzi elhelyezkedése miatt is. A német tengeralattjárók támadásainak hatására az ország 1942 augusztusában hadat üzent a tengelyhatalmaknak, az USA-t pedig ellátta a számára kulcsfontosságú nyersanyagokkal. Cserébe az Egyesült Államok a Latin-Amerika számára nyújtott támogatásának 70%-át Brazíliának adta. Getulio Vargas országa távolról sem számított demokráciának, de a rezsim elköteleződött az amerikaiak oldalán, így nagy szükség volt az együttműködésére. Az egyetlen latin-amerikai állam volt, amely csapatokat küldött Európába: harmincezer fős különítménye érkezett Olaszországba, ahol az Egyesült Államok parancsnoksága alá kerültek, döntő szerepük volt 1945 februárjában a Monte Castelloi, Castelnuovi és Montesei csatában is – a harcok során közel félezer brazil veszítette életét. (Silva–Chagas 2016)

Mexikó, amelyet szintén rendkívül súlyosan érintettek a tengeralattjáró-támadások, valamint az USA közelsége miatt kiemelten függött az északi szomszédjától, 1942 májusában hadat üzent Németországnak, Olaszországnak és Japánnak. Brazíliához hasonlóan Mexikó is részt vett hadi cselekményekben: légi támogatást nyújtott a csendes-óceáni hadszíntéren, ellentételezésként pedig gazdasági támogatást kapott az USA-tól. A háromszáz főből álló mexikói repülő egység, az Azték Sasok 1945 májusában került bevetésre a Fülöp-szigetekenél és Formosa (a mai Tajvan) szigeténél, ahol több mint ötven ütközetben vettek részt a japánok ellen. (Soland 2023: 158–191) A háborús helyzet hatására az eddig említett együttműködések mellett más jellegű kooperáció is megvalósult az Egyesült Államok és Mexikó között. 1942 augusztusától az USA kezdeményezésére elindult a *bracero* elnevezésű munkaerő-kölcsönzési program, amelynek keretében évente százezer, döntően képzetlen mexikói vendégmunkást fogadott az „északi szomszéd”, elsősorban abból a célból, hogy a mezőgazdaságban, az építkezéseken és a vasútépítéseken dolgozzanak. Az így érkező vendégmunkások alapvető jelentőséggel bírtak az Egyesült Államok (hadi)gazdaságának működtetésében: mivel az amerikai kétkezi munkások egy része a háborúban harcolt, a

gazdaság fenntartása csak a helyettesítésükre érkező mexikóiak segítségével volt megvalósítható. Az egyezményben a mexikói kormány sürgetésére egyértelműen lefektették, hogy a *bracerók* nem teljesíthetnek katonai szolgálatot az USA-ban. Egy részük idénymunkás volt, akiknek a vetés és aratás végeztével vissza kellett volna térniük a hazájukba, de az esetek többségében ez nem történt meg, így növekedésnek indult az itt élő illegális bevándorlók száma. A program nem zárult le a világháború után, 1965-ig fennállt, ekkorra már az ország dél-nyugati részén dolgozó munkások egynegyed része mexikói volt. (Bartnik 2011, Horváth 2017: 66) Sokak szerint itt keresendő a mai, Mexikóból az Egyesült Államokba irányuló illegális bevándorlás által okozott válság eredete.

A második világháborús Amerika-közi kapcsolatok alakulása hosszabb távú következményekkel is járt. Közel 360 ezer mexikói származású (nem a *bracero* program keretében érkezett) személy harcolt az Egyesült Államok hadseregében, akik a harcok végeztével már nem túrták többé csendben az új hazájukban őket ért diszkriminációt és rasszizmust: a szolgálatukért cserébe némi elismerést, vagy legalább elfogadást vártak. Ez az elégedetlenség adta egyik fő táptalaját azoknak a kulturális, politikai és társadalmi érdekvédelmi szervezeteknek, többek között a legendássá vált Chicano-mozgalomnak is, amelyek a továbbiakban a mexikói-amerikaiak jogaiért szálltak harcba. (Gonzalez 2011: 104; 170–171) Hozzájuk hasonlóan az amerikai hadseregben szegregált csoportokban szolgáló puerto ricóiak, akik mindannyian az USA állampolgárai voltak,⁶ szintén nem kívántak beletörödni abba, hogy a világháború után továbbra is másodrendű állampolgárokként kezeljék őket. Az Egyesült Államok úgy vélte, hogy minden latin-amerikai országnak legalább gazdaságilag hozzá kell járulnia a háborúhoz. A nyersanyagaik, mint a réz, a mangán, a kőolaj vagy a kaucsuk, valamint a mezőgazdasági terményeik (ezek között kiemelkedően az argentin marhahús) létfontosságúak voltak a szövetségesek számára. A háborús években a latin-amerikai export szinte kizárólag az USA-ba érkezett. Az Egyesült Államok által adott kölcsönök és segélyek – nagyrészt a nemzetbiztonságát elősegítő ún. kölcsönbérleti törvény keretében – segítettek a régió gazdaságait stabilizálni, a közlekedési, ipari és mezőgazdasági infrastruktúrájukat fejleszteni, illetve az elköteleződésért cserébe Washington sok esetben – mint Mexikó vagy Brazília – elengedte a korábban felhalmozott

⁶ Az 1898-ban lezárult spanyol-amerikai háború következményeként Puerto Rico az Egyesült Államok társult államává vált. Az országot és lakóit ma sem illetik meg ugyanazok a jogok, mint az USA tagállamait, de 1917-től minden Puerto Ricó-i születésűtől fogva egyben amerikai állampolgár is, tehát ők alapvetően nem számítanak bevándorlónak, mert legalísan tartózkodnak az Egyesült Államokban. Ugyanakkor a rasszizmus és a diszkrimináció őket is érinti, az USA-ban a többségi társadalom ugyanolyan „latino bevándorló” -ként tekint rájuk, mint a többi latin-amerikai személyre.

adósságokat is. (Morgenfeld 2023: 65–69) Mindez azonban a függő helyzet növekedésével járt együtt, hosszabb távon is fenntartva a régiók közötti egyenlőtlenségeket. Az Egyesült Államok egyértelművé tette a latin-amerikai országok számára, hogy a világháború utáni nemzetközi kapcsolatok alakításában csak azok a nemzetek vehetnek majd részt tevékenyen, amelyek hadat üzennek a tengelyhatalmaknak. Emiatt még az olyan, a semlegességét a speciális földrajzi helyzete miatt a lehető legtovább fenntartó ország is, mint Chile, 1945 februárjában hivatalosan is hadba lépett Japán ellen. Argentínában a kormányok és a hadsereg tagjai között nagy számban voltak jelen a nácizmussal és a fasizmussal szimpatizáló személyek, ezért az ország szintén a semlegesség mellett döntött. A növekvő véleménykülönbségek miatt Washington Buenos Aires diplomáciai elszigetelésével fenyegetőzött, így a nyomásnak engedve Argentína 1945 márciusában szintén hadba lépett. (Rinke 2015: 162) A háború természetesen erőteljesen hatott a latin-amerikai országok gazdaságára is, mivel megszakadtak az import és export tekintetében elengedhetetlen európai szállítási útvonalak, ezáltal az országok kénytelenek voltak minden olyat megtermelni a maguk számára, amit nem tudtak megvásárolni egy szomszédos országtól. Növekedett az infláció és drasztikusan csökkent a kereslet azon helyi nyersanyagokra és termékekre, amelyek a háborús években nem voltak nélkülözhetetlenek más országok számára. Az alapvetően kedvezőtlen helyzet azonban sok lehetőséget is rejtett magában, ugyanis a latin-amerikai nemzetek rákényszerültek arra, hogy az importhelyettesítő iparosítás és az ebből következően elengedhetetlenné váló részleges modernizáció keretében fejlesztésekbe kezdjenek, előrelépéseket tegyenek a helyi manufaktúrák, a textilipar, az élelmiszerfeldolgozás és a nehézipar területén. Ugyanakkor a létfontosságú nyersanyagaik miatt fontos szerepet kaptak a szövetségesek, elsősorban az USA gazdaságának ellátásában. A nemzetközi kapcsolatok radikális átalakulása és az európai partnerektől való eltávolodás, valamint az említett kényszerű fejlesztéspolitika miatt még a korábbiaknál is jobban rászorultak az Egyesült Államok anyagi támogatására.

Az említettek következtében a latin-amerikai második világháborús részvétel többrétegűvé vált. Katonai kontingenssel csak Brazília és Mexikó vett részt a harcokban, ugyanakkor más országok csapataiban feltűntek olyan latin-amerikaiak. Ezáltal a passzív együttműködés (kapcsolatok megszakítása a tengelyhatalmakkal, nyersanyagok biztosítása és katonai támaszpontok átadása az USA számára) mellett aktív részvételt (harcoló alakulatok küldése) is láthatunk, mindez kiegészülve a jelzett gazdasági hatásokkal. Az amerikai országok közötti háborús együttműködésnek az egyik közvetlen következménye lett, hogy 1948-ban megalakult az Amerikai Államok Szervezete, így könnyebbé vált a koordináció közöttük.

Emellett a latin-amerikai országok, Argentína kivételével, 1945 áprilisában részt vehettek az Egyesült Nemzetek Szervezetének San Franciscóban tartott alakuló ülésén is.

A VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A nemzetiszocializmust működtető felelősök és együttműködők többsége menekülni próbált Közép- és Kelet-Európából, ugyanakkor sokan közülük fontos pozíciókat töltöttek be a hamarosan megalakuló NSZK-ban is. A súlyos bűnöket elkövetők azonban elsősorban Nyugat-Európába vagy az amerikai földrészre akartak távozni, ehhez pedig olasz, spanyol, portugál és svájci menekülőutakat vettek igénybe. A spanyol Francisco Franco tábornok eleget tett a hozzá érkező kéréseknek, és áthaladást biztosított az országa területén azoknak a náci tiszteknek és szövetségeseiknek, akiknek a végcélja Latin-Amerika volt: Juan Domingo Perón Argentínája pedig befogadta és minden lehetséges eszközzel támogatta őket. (Goñi 2002) A 19. század vége óta jelentős német bevándorlócsoporttal rendelkező Chile, Brazília és Paraguay pedig szintén népszerű célország volt, több náci-szimpatizáns német közösség várta és segítette az érkezőket a boldogulásban. Csak a leghírhedtebb személyeket kiemelve: míg Adolf Eichmann az izraeli titkosszolgálat 1960-ban elfogta Argentínában és Jeruzsálemben ítélte halálra, addig Josef Mengele megérte a „boldog nyugdíjaskort”, és természetes halállal hunyt el 1979-ben Brazíliában. Az Európában maradóknak elsősorban Franco Spanyolországa adott menedéket, ahol a rezsim elit rétegei közé kerültek, és még az 1980-as években is jelen voltak a spanyol közéletben. (Messenger 2018)

A hidegháború ismét új helyzetet teremtett, a két blokk közötti harcban Latin-Amerika kulcsszerepet foglalt el, így az Amerika-közi kapcsolatok is ennek megfelelően alakultak. Az ún. Nemzetbiztonság Doktrínája keretében felálló, az Egyesült Államok támogatását élvező jobb- és szélsőjobboldali katonai diktatúrák elsődleges feladata annak biztosítása volt, hogy a Szovjetunió befolyása ne lehessen számottevő a kontinensen. Az USA és a latin-amerikai országok együttműködésének megágyazott az a kényszerű szövetség, amely a második világháború során és az ahhoz vezető úton jött létre, az új korszakban pedig ezt a megváltozott környezethez kellett igazítani. Az Amerika-közi kapcsolatok a továbbiakban is a korábban látottaknak megfelelően alakultak: a latin-amerikai országok többségének figyelembe kellett vennie az Egyesült Államok érdekeit, ez pedig a 20. század során számos puccshoz, diktatúrához, forradalomhoz és polgárháborúhoz vezetett. A hangsúlyos regionális egyenlőtlenségek és az állandósult társadalmi-politikai feszültségek ma is fennállnak Latin-Amerika nagy részén.

IRODALOM

- Alcalde Cardoza, Javier (1997) La cooperación interamericana durante la Segunda Guerra Mundial y la integración económica continental. *Agenda Internacional*, vol. 4, no. 8. 63–73.
- Bartnik, Anna (2011) The Bracero Program. *Ad Americam*, vol. 12. 23–32.
- Bolívar Fresneda, José L. (2021) *The Caribbean Front in World War II*. Princeton, Marcus Wiener Publishers.
- Gonzalez, Juan (2011) *Harvest of Empire. A History of Latinos in America*. London, Penguin Books.
- Goñi, Uki (2002) *The Real Odessa. How Perón Brought the Nazi War Criminals to Argentina*. London – New York, Granta Books.
- Horváth Emőke (2017) Utószó helyett: mexikói amerikaiak és chicanók. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, tomus 21, fasc. 1. 61–70.
- Jancsó Katalin (2021) *Aranycseppek Latin-Amerikában. Egy sokszínű kontinens születése*. Szeged, SZTE BTK Hispanisztika Tanszék.
- Junta Interamericana de Defensa*. Elérhető: <https://jid.org/jid/>, letöltés ideje: 2024. január 30.
- Lénárt T. András (2016) Latin-Amerika a Monroe-doktrína (1823–2013) árnyékában. *Orpheus Noster*, VIII. évf. 4. sz. 57–69.
- Lénárt T. András (2018) First Degree Friendship: Cinematographic Aspects of Franklin D. Roosevelt’s Good Neighbor Policy towards Latin America. *Americana. E-Journal of American Studies in Hungary*, vol. XIV, no. 2. Elérhető: <http://americanajejournal.hu/vol14no2/lenart>, letöltés ideje: 2024. január 25.

- Lénárt T. András (2020) A Disney-küldetés. Amerika-közi filmpolitika. *Filmvilág*, 63. évf. 6. sz. 34–37.
- Lénárt T. András (2022) *A Century of Conflicts between Cuba and the United States*. In: Pablo A. Baisotti (ed.): *A New Struggle for Independence in Modern Latin America*. Abingdon – New York, Routledge. 236–256.
- Lévai Csaba (2014) Egy magyar politikus az amerikai belpolitika útvesztőiben. Henry Clay viszonyulása Kossuth Lajos egyesült államokbeli látogatásához, 1851–1852. *Aetas*, 29. évf. 2. sz.
- Lilón, Domingo (1999) Propaganda y política migratoria dominicana durante la era de Trujillo. *Historia y comunicación social*, no. 4. 47–71.
- Messenger, David A. (2018) *La caza de nazis en la España de Franco*. Madrid, Alianza Editorial.
- Millington Drake, Eugene (1966) *El drama del Graf Spree y la batalla del Rio de la Plata*. Buenos Aires, Instituto de Publicaciones Navales.
- Moral Roncal, Antonio Manuel (2003) *Cuba ante la guerra civil española: la acción diplomática de Ramón Estalella*. Madrid, Biblioteca Nueva.
- Morgenfeld, Leandro (2009) La neutralidad argentina y el sistema interamericano: Panamá, La Habana y Río de Janeiro (1939–1942). *Ciclos*, vol. 18, no. 35–36. 145–172.
- Morgenfeld, Leandro (2023) *Nuestra América frente a la Doctrina Monroe. 200 años de disputas*. Buenos Aires, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales.
- Navarro Meza, Miguel (2020) Chile y la Segunda Guerra Mundial. Algunas consideraciones políticas y estratégicas. *Revista Política y Estrategia*, no. 136. 79–111.
- Rinke, Stefan (2015) *América Latina y Estados Unidos. Una historia entre espacios desde la época colonial hasta hoy*. Madrid, Marcial Pons Historia.

Salcedo, Adriana (2008) *Galápagos. Conflictos en el paraíso*. Quito, Universidad Andina Simón Bolívar – Ediciones Abya-Yala.

Selser, Gregorio (2001) *Cronología de las intervenciones extranjeras en América Latina*. Tomo III. Ciudad de México, Universidad Nacional Autónoma de México.

Silva, Paulo Sérgio da – Honorato C. Chagas (2016) A participação brasileira na Segunda Guerra Mundial: primeiros movimentos (1942–44). *Albuquerque – Revista de História*, vol. 8, no. 15. 108–128.

Soland, Peter B. (2023) *Mexican Icarus. Aviation and the Modernization of Mexican Identity, 1928–1960*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.

Zadoff, Efraim (2015) La actuación de diplomáticos latinoamericanos en el salvamento de judíos en la Segunda Guerra Mundial. *Cuadernos Judaicos*, no. 32. 322–326.

Nagy András

PRAGMATIZMUS ÉS / VAGY MORALITÁS? A DÁN MENTALITÁS KERESZTÚTJÁN

A tanulmány arra keresi a választ, mennyire volt összeegyeztethető Dánia 1940-es német megszállása során a szűk mozgástérrel rendelkező ország pragmatizmusa (amivel elfogadta a változtathatatlant és együttműködött leigázóival), illetve azok a morális alapelvek, amelyek nyomán néhányan szembeszálltak a kollaboráns kormánnyal és saját meggyőződésüknek megfelelő, független politizálással mentették meg hazájuk jóhírét. Az írás Bang-Jensen az 1956-os magyar forradalom dán hőseként ismert diplomata „esettanulmányán” keresztül mutatja meg, miféle ellentmondások szegélyezték a fundamentalista erkölcsiség útját, és milyen következményekkel járt, ha valaki nem csak saját kormányával szegült szembe, de a kormányt támogató lakossággal is, amely egészen az 1943-as fordulat pillanatáig nem kívánt olyan messzire látni, mint makacsul moralista honfitársaik.

*

Dániában napra pontosan megadható, hogy mikor következett be az a fordulat, amelyre nagyon sokan már bő három éve vártak, hogy a kis ország nemet mondjon a megszállásra: 1943. augusztus 29-ére virradóra szakítottak a dán döntéshozók az együttműködés politikájával és vállalták a konfrontációt, bár még nem teljeskörűen, nem szervezeten és felemás sikerrel. Ezt a fordulópontot, és a mögötte rejlő történetet azért – is – érdemes felidézni a maga komplexitásában, mert a „mi” hőnöknek is komoly szerep jutott benne, annak a Povl Bang-Jensennek, akinek neve a magyar 1956-os forradalmat követő időszak eseményeiből lehet ismerős, amikor magasrangú ENSZ-tisztviselőként fordult szembe a világszervezetnek a „magyar kérdést” illető sunyi pragmatizmusával, a maga kérlelhetetlen moralitásával; ezzel feltehetően életet mentett meg, amiért ezután a sajátjával fizetett, 1959-ben. (Peck–Copp 1961, Lidegaard 2000, Nagy 2005)

Ötven éves volt, amikor meghalt, és harminc, amikor ez a történet elkezdődött, és a két történelmi fordulópont különös transzparenciákat sejtet. Amire egyébként Bang-Jensen ENSZ-beli meghurcoltatása során is felhívták a figyelmet – amikor feljebbvalóinak nem engedelmeskedett, és nem szolgáltatta ki az ENSZ vizsgálóbizottsága előtt név nélkül tanúskodók adatait a világszervezet szovjetek által behálózott titkárságának –, hogy Bang-Jensen mintegy notórius visszaesőként tagadta meg 1956 után is felettesei utasítását, ahogy

erre már volt precedens.¹ (Nagy 2020) Ez pedig 1940 áprilisára utalt, amikor a washingtoni dán követség munkatársaként nem engedelmeskedett a németek által megszállt Koppenhágából érkező instrukcióknak.

Az 1940 április 9-i megszállást a világtörténelem egyik legrövidebb háborúja előzte meg, mindössze hat óráig tartott, a németek – megtörve az 1939-ben, ünnepélyes keretek között kötött, katonai parádéval emlékezetessé tett meg-nem-támadási egyezményt – vízen, szárazon és levegőből rohanták le Dániát.² (Tokvsg 1942, 66–68) Az egykor középhatalomnak számító országnak esélye sem volt a védekezésre, ugyanis traumatikus vereségei után – előbb Napóleontól 1814-ben, amikor Norvégia elveszett számukra, majd Bismarcktól 1864-ben, amikor Schleswig-Holstein került Poroszországhoz – a társadalmi békére, a skandináv jóléti modellre fordította forrásait. Bár az ország stratégiaileg rendkívül fontos pozíciót foglalt el, katonailag szinte védhetetlen volt, hadereje pedig a folyamatos és koncepcionális csökkentések miatt minimális, flottája elnyűtt, kicsi és korszerűtlen, légvédelmi tervvel a főváros sem rendelkezett.³ A fegyverkező Németország szomszédságában, a mind feszültebbé váló politikai helyzet nyomán a Londonba látogató dán politikusokkal az angolok már 1937-ben közölték, hogy védelmükre ne számítsanak, amit Churchill 1939-ben is megismételt.⁴ Az egykor jó dán-orosz kapcsolatoknak véget vetett az 1917-es bolsevik forradalom, más nagyhatalom pedig nem volt a közelben. A logikusan felmerülő skandináv védelmi szövetség tervét nem sikerült megvalósítani, eltérő érdekek, mentalitás, és nem utolsósorban az egymással szomszédos országok területi vitái miatt – a norvégok például Grönland vagy a Feröer-szigetek kapcsán korábban a hágai bíróság elé citálták Dániát – a svédek pedig még egy efféle együttműködést sem tartottak összeegyeztethetőnek saját semlegességükkel. (Holbraad 2017, 26; Horni 2010, 40) Így a dánoknak sem maradt más választásuk, mint hogy

¹ Lásd a Bang-Jensen ellen indult vizsgálatok anyagában az ENSZ Jogi Osztályának Irattárában (United Nations Archive, a továbbiakban: UNARM S-370-0041-02 41. doboz „Bang-Jensen, Personal – Administrative Tribunal”)

² A tengerszorosban már április 8-án megjelent a német hadiflotta néhány hajója, a megszálló katonák egy része pedig szénszállító uszályokon érkezett másnap hajnalban (a hajók tulajdonosa Albert Jensen üzletember volt). A németek a tengerszorosok katonai ellenőrzésére tartottak igényt, amelyek a Balti-tengert összekötik az Északi-tengerrel, továbbá a brit „fenyegetés” elleni védekezés is fontos szempont volt számukra, ezért is nevezték az inváziót a Dániát érintő „protektorátus” részének. Fontos szempont volt még, hogy a svéd acél is vízi úton jutott Németországba, a háborúhoz nélkülözhetetlen acélimport kétharmada érkezett a semleges Svédországból. (Hong 2012, 20) Churchill szerint ennek megakadályozása önmagában eldöntené a háború sorsát. (Horni 2010, 1).

³ 1920-tól szisztematikus haderőcsökkentés vette kezdetét, 1940-re mindössze két dán hadosztály maradt 6.263 fővel, és további 8000 tartalékkal. (Holbraad 2017, 25)

⁴ 1937 áprilisában Thorvald Stauning miniszterelnök tárgyalt Londonban Anthony Eden külügyminiszterrel, aki elutasította, hogy Nagy-Britannia katonai kötelezettséget vállaljon Dániával szemben. (Shiskina 2006, 10) Churchill ugyanezt az álláspontot ismertette egy 1939-es sajtókonferencián. (Toksvig 1942, 68)

bízzanak a nemzetközi jogban, az első világháborúban bevált – nem kevésbé németbarát⁵ – semlegességben, és feltehetően Istenben. (Holbraad 2017, 14-19) 1940-ben mindez kevésnek bizonyult.

Bang-Jensen 1933-ban, németországi utazása során közelről látta a náci hatalomátvétel borzalmas dramaturgiáját, egyes források szerint segítette a zsidó származású értelmiségieknek az ország elhagyásában.⁶ Amikor pedig hazáját is fenyegette a Harmadik Birodalom expanziója, Harvard-ösztöndíjasként éppen az Egyesült Államokban tanult,⁷ majd Washingtonba sietett, hogy felajánlja szolgálatait Henrik von Kauffmann nagykövetnek.⁸ A megszállás végzetes, április 9-i napján a nagykövet éppen házon kívül volt, a német inváziót hirdető szalagcímek nyomán Bang-Jensen találkozott először az újságírókkal, akikkel közölte – főnöke előzetes egyetértésével –, hogy nem fogadnak el több instrukciót a szabadságától megfosztott dán külügyminisztériumtól. Amivel azonnal felségsértést – is – elkövettek, hiszen a megszállást követően X. Krisztián király nem csak a helyén maradt, de fegyelmezett együttműködésre szólította fel alattvalóit, a diplomaták pedig közvetlenül alá voltak rendelve az uralkodónak. A németekkel együttműködő dán kormányt pedig nagykoalíció támogatta, és – egyedülállóan a megszállt országok közül – a parlament működött, a demokrácia javarészt megmaradt, még választásokat is kiírtak, amelyen a dán náci párt ismétlődően rendkívül kevés szavazatot kapott (2 % körül), míg a koalíciós kormányzást, és ezzel az együttműködést hatalmas arányban támogatta a lakosság.⁹ Joggal hihették, hogy féltve őrzött szuverenitásukkal és bázisdemokrata meggyőződésükkel „morális erőt” szegeznek a nyers erőnek, ezáltal mentik át vívmányaikat jobb időkre, és csak annyi koncessziót tettek, amennyi elkerülhetetlen. Ami persze mindjárt alkotmányossággal járt, hiszen a német megszállást követően a kommunista pártot betiltották, vezetőiket letartóztatták – beleértve parlamenti képviselőiket is –, cenzúrát vezettek be, eltávolították a befolyásos, zsidó származású közszereplőket; és elfogadták a német követeléseket a gazdasági együttműködésben. Mindez

⁵ Az első világháborúban követett semlegesség deklarációja ugyanakkor azt a kitételeket is tartalmazta, hogy annak megsértése sem vezet feltétlenül háborúhoz.

⁶ Lásd az OSZK Történeti Interjúk Tárában található beszélgetéseket Bang-Jensen fiatalkori barátjával Axel Dessau-val, a politológus Erling Bjøllel, és az ellenállásban részt vevő Ina Rohde-val. Az interjúk a Magyar Televízió által 1998-ban sugárzott *Halál Hálaadás napján* című dokumentumfilmhez készültek.

⁷ Bang-Jensen a koppenhágai egyetemen végzett, nemzetközi kereskedelmi jogot tanult, disszertációjával rangos díjat nyert, majd ösztöndíjjal került a Harvard Egyetemre, Roscoe Pound kurzusára.

⁸ Henrik von Kauffmann (1888-1963) a Dán Királyság nagykövete az Egyesült Államokban, az egyik legjelentősebb 20. századi diplomata. (Lidegaard, 2003)

⁹ A dán náci párt létszáma ugyan megnégyszereződött 1940 és 1943 között, de parlamenti képviselőik nem nőttek, a nagykoalíció mindvégig megmaradt. (Hong 2012, 53)

az úgynevezett „modell-protektorátus” szerepének felvállalását jelentette, annak minden előnyével és hátrányával.¹⁰ Egyfelől a náci propaganda kirakatként használhatta a fegyelmezett és kölcsönösen előnyös együttműködés előnyeinek bemutatására, másfelől pedig kihasználta Dánia stratégiai adottságait. Kellett a jütlandi „ugródeszka” Norvégia felé, az aalborgi repülőteret a német harci gépek újratankolásához vették igénybe, és a nyugati partszakaszról ellenőrizhették a tengereket. A Thorvald Stauningot¹¹ majd Vilhelm Buhl¹² felváltó Erik Scavenius¹³ miniszterelnök pragmatizmusa odáig terjedt, hogy őt immár „meglepetéssel és csodálattal” töltötték el a német győzelmek (Holbraad 2017, 53) – nem egy dánhoz hasonlóan (Østergaard 2011, 45) –, és ennek nyomán bámulattal szemlélte az új európai rend létrejöttét, amelyben Dániát jól kívánta pozicionálni a megnövekedett germán élettérben. (Hong 2012, 38) Megszállásról tehát nem volt szó.

A király, aki a nemzet integritásának szimbólumává vált, személyével és nyilatkozataival is legitímálta kormánya és népe pragmatizmusát. A legendáktól eltérően nem viselte a sárga csillagot, lovával azonban rendre végighajtott a városon, jelenlétével is sugallva a folyamatosságot és a kitartást; ilyenkor százak üdvözölték. Hetvenedik születésnapja pedig valóságos népünnepéllé változott, amelynek során a legrégebb európai monarchia felidézhetette egykori büszkeségét és őrizhette korlátok közé szorított integritását. (Hong 2017 30)¹⁴ A moralitásról és integritásról nem lehet részben lemondani, bár a pragmatizmus előnyei vitathatatlanok voltak, és erőt adtak a németekkel való, későbbi szembeforduláshoz.¹⁵ Akik pedig a kollektív szembefordulás előtt mondtak nemet Berlinnek, bár a tengeren túlról, mint Kauffmann és Bang-Jensen, illetve azok a diplomaták, akik követték példájukat, nem csak Dánia becsületét mentették meg – és ebből a későbbiekben komoly előnyök származtak – de fordítani is próbálták a háború menetén, még az 1943-as szembeszegülés előtt. Mintegy az

¹⁰ Nathaniel Hong számításai szerint Dánia viselte saját megszállásának költségeit. (Hong 2012 41, 50–51) Összességében néhány száz német katona és hivatalnok adminisztrálta a megszállással kapcsolatos ügyeket, annak köszönhetően, hogy a dán államapparátus megmaradt és együttműködött a megszállókkal. (Horni 2010, 159)

¹¹ Thorvald Stauning (1873-1942) dán miniszterelnök 1924-1926, majd 1929-1942 között.

¹² Vilhelm Buhl (1881-1954) dán miniszterelnök 1942 májusától novemberéig.

¹³ Erik Scavenius (1877-1962) dán külügyminiszter 1919-1910, majd 1913-1920, illetve 1940-1943 között, majd miniszterelnök 1942-1943-ban.

¹⁴ Az úgynevezett „távirat-válság” fejezte ki talán legpontosabban a király idegenkedését a nácizmustól, amikor az őt születésnapján melegen üdvözlő Hitlernek feltűnő szükszavúsággal válaszolt, amit a fasiszta diktátor – okkal – súlyos sértésnek tekintett. Felmerült benne a király „lecserélése”, amire később mégsem került sor. (Stenton 2000, 254) A sárga csillag viselésének mítosza egy svéd lap karikatúrája nyomán terjedt el, amelyen a rajzoló azt mondatta X. Krisztiánnal, hogy rövidesen talán „mindannyiunknak viselnünk kell a sárga csillagot.” (Toksvid 1942, 71)

¹⁵ A többi megszállt európai országhoz képest a dán veszteségek, mind emberéletben, mind javakban sokkal kisebbek voltak, mint másutt, az életszínvonal pedig jóval magasabb volt.

illuzórikus Dánia nevében, mert a valóságos ekkoriban a Német Birodalom sajátos „védelmét” élvezte. Ezt a védelmet nem csak a Dán Királyság, de annak távoli gyarmata, Grönland is élvezte volna, a hatalmas szigetet ugyanis a 18. század elején a dánok elfoglalták, azóta a korona elidegeníthetetlen része volt, bár jelentősége nem tűnt rendkívülinek mindaddig, amíg a háború át nem terjedt az Atlanti óceánra. Ott pedig az első években Dönitz tengernagy egyik sikert aratta a másik után, a britek újra és újra vereséget szenvedtek, a német tengeralattjárók hatalmas pusztítást végeztek.¹⁶ Az Egyesült Államok – bár ekkor még semleges volt¹⁷ – okkal aggódott egy németek uralta szigettől a közvetlen szomszédságukban, márpedig Grönland kormányzói (a szigeten külön közigazgatási egység volt az északi és a déli rész) csakis Koppenhágából fogadtak el utasítást. A Monroe-doktrínával sem fért össze efféle uralomváltás az északi féltekén, de a sziget nyílt, amerikai megszállása nemzetközi jogi bonyodalmakhoz vezethetett volna. Békés és legitim megoldást kellett találni, így lett szükség a „renegát” washingtoni dán diplomataakra, akik függetlennek nyilvánították magukat a Berlin uralma alatt álló Koppenhágától, és nem mondtak le akkreditációjukról akkor sem, amikor a dán külügyminiszter amerikai nagykövetnek nevezte ki Einar Blechingberget, egyébként Kauffmann és Bang-Jensen korábbi kollégáját.¹⁸ Így pedig – a diplomáciában feltehetően egyedülálló konstrukcióban – Washington továbbra is a Koppenhága szerint felségsértő és hazaáruló Kauffmannat tekintette Dánia képviselőjének, aki attaséként vette maga mellé a nemzetközi jogban járatos, és a nagykövet „rossz szellemének” tekintett Bang-Jensent.¹⁹ És így egyeztek meg Grönland ideiglenes átengedéséről Washingtonnak, ismét csak a „védelem” terminusát alkalmazva, nem is ok nélkül, hiszen Grönland védelme Amerika védelmét is jelentette.²⁰ (Horni 2010, 258) Az egyezmény ugyanis elejét vette annak, hogy a németek légibázisokat hozzanak létre a szigeten, ahonnan akár az Egyesült Államok keleti partvidéke

¹⁶ 1942 júniusában 700.000 tonna kapacitású hajót semmisítették meg az „U-boot” -ok, amelyek közül csak három vészelt el. A britek Görögországnál és Líbiánál is vereséget szenvedtek a tengeren.

¹⁷ Az amerikai diplomáciai képviselőt 1940. december 20-ig működött Koppenhágában.

¹⁸ Kauffmann deklarációja nyomán, amelynek révén függetlennek nyilvánította magát Koppenhágától, három munkatársa távozott Washingtonból, közöttük Blechingberg. A diplomata pénzügyi és „nőügyi” bonyodalmai nem csak Koppenhágában voltak ismertek, de Washingtonban is, pályája későbbi szakaszában is a külszolgálatban maradt, majd a hidegháború idején a lengyel kommunista titkosszolgálat hálózta be – sikerrel.

¹⁹ Roosevelttel levelet írt X. Krisztián királynak, melyben kijelentette, hogy Kauffmannat tekintik a továbbiakban is a Dán Királyság nagykövetének. (Horni 2010, 259-60) Az amerikai elnököt személyes kapcsolat fűzte a dán diplomatahoz, akinek felesége William MacDougall amerikai admirális lánya volt.

²⁰ A Feröer-szigeteket a britek „védelmezték”, Izlandot előbb az angolok, utóbb az amerikaiak. (Horni 2010, 170) Grönlandon egyébként a dán közigazgatás megmaradt, bár a sziget kormányzói kimaradtak az előzetes egyeztetésekből, és nem rokonszenveztek Kauffmann-nal, illetve az általa követett politikával. Mindketten levélben fordultak ennek kapcsán a királyhoz. (Horni 2010, 255-276 és 285)

is elérhető, illetve meteorológiai állomásokat létesítsenek, amelyek jelentősége a haditervek készítéséhez elengedhetetlen. Fontos szempont volt az is, hogy a szigeten kriolitot bányásztak, ami pedig az alumíniumgyártáshoz, ekként pedig a hadiiparhoz szükséges nyersanyag. És aminek tetemes bevételéből Kauffmann és a washingtoni dánok finanszírozni tudták a Koppenhágától független képviselők fenntartását, hiszen további követségek is csatlakoztak hozzájuk (a 73-ból 30, ez a szám 1943 után további növekedésnek indult).²¹ Ezek a diplomaták és a hozzájuk csatlakozott „szabad dánok” – ahogy az amerikaiak részéről döntő szerepet játszó Adolf A. Berle, külügyminiszter-helyettes fogalmazott – ezáltal létrehoztak egy „gondolatainkban élő Dániát”, amihez a valóságos ekkoriban még nem hasonlított, de remény volt arra, hogy egyszer majd a maga realitásában is megszülethessen. (Horni 2010, 276)

Amikor az Egyesült Államok feladta semlegességét és a szövetségesek oldalán belépett a háborúba, Koppenhága – német nyomásra – agresszióknak tekintette a döntést. A voltaképpeni agresszorok, a németek ezt követően több kísérletet tettek arra, hogy valamiként megvethessék a lábukat Grönlandon, de ezek nem jártak sikerrel.²² Hogy a „zöld sziget” milyen komoly stratégiai jelentőséggel bírt, azt pontosan érzékelteti, hogy 1941 és 1944 között tizenhét bázist építettek az amerikaiak Grönlandon, repülőterek mellett meteorológiai állomásokat, továbbá az ezekhez tartozó infrastruktúrát is létrehozták. A helyiek érdeklődéssel követték az eseményeket, bár aggódtak vadászterületük zsugorodása miatt, de különleges világ tárult fel előttük az amerikaiak hajóival, szokásaival, építményeikkel; és persze mindazokkal az árucikkkel, amelyeket Dánia helyett ezentúl az Egyesült Államokból hoztak be. Mindez a modernizálódás impulzusát is jelentette, az őslakosokat ugyanis a dán gyarmatosítás nem kevésbé „paternalista” módon kezelte. Csakis Koppenhágán keresztül érintkezhetek a külvilággal, mindenféle export és import az „anyaország” megfelelő hivatalán keresztül történt, politikai képviselőjük nem volt, iskolázottságuk alacsony szinten maradt. Az egyébként demokratikus, liberális és jóléti kormányzat saját alapelveit nem érvényesítette távoli gyarmatán.²³

A Kauffmann által kötött, és Bang-Jensen jogi tudására épülő egyezményt csak évekkel a háború után fogadta el a – már csakugyan szabad – dán parlament.

²¹ Kauffmann rendelkezésére álltak az amerikai bankokban a megszállás miatt befagyasztott dán állampapírok, illetve ott letétbe helyezett arany. (Lidegaard 2003, 69-98)

²² Német repülőgépek cirkáltak a sziget fölött, egy meteorológiai állomást is építeni kezdtek a keleti parton, amit az amerikaiak leromboltak.

²³ Az ENSZ még a hatvanas években is tárgyalta a gyarmatok helyzetét, köztük Grönlandét. Minderről bővebben (Beukel – Jensen – Rytter 2010)

A washingtoni dánok másik jelentős törekvése az volt – együtt a szabadságban élő honfitársaikkal – hogy a dán kereskedelmi flotta hatalmas szállítóképességét kivonják a német hadi gépezet szolgálata alól, és azokat a hajókat, amelyek a nyílt tengeren vannak, szövetséges vagy semleges kikötőkbe irányítsák. Ez az 1940-es megszállás idején a teljes flotta kétharmadát jelentette, így amikor a kapitányokat elérte a német invázió híre, majd ennek nyomán a felszólítás a hazatérés megtagadására, többségük vállalta az évekig tartó távollétet, a bizonytalanságot, a kockázatot. (Holbraad 2017, 83) Mindehhez hozzátartozott, hogy a matrózok között sok volt a baloldali, akik megalázónak érezték a németeknek való passzív behódolást és készek voltak a maguk módján is szembeállni velük. Annak eldöntése azonban, hogy milyen zászló alatt hajózzanak, nem volt egyszerű, az identitás feladásának érezték, így hosszú, és nem egyszer drámai egyezkedésre volt szükség, amelyben Bang-Jensen ugyancsak fontos szerepet játszott.²⁴ Hasonlóan összetett és komoly türelmet, empátiát és szakértelmet igénylő folyamat volt a hajótulajdonosokkal való egyezkedés, a kiesett jövedelem miatti kompenzálásuk kérdése, a hajók tulajdonjogának tiszteletben tartása mellett a politikai kényszerpálya kijelölése – mindez még a háború után is napirenden tartotta a kérdést. Az első világháborúban ugyanis igen jól kerestek a hajótulajdonosok azzal, hogy mindkét háborúzó félnek készsággal szállítottak, és hogy erre most nem lehetett mód, ez olykor a hajók „elkobzásának” tűnhetett, nem is mindig jogtalanul.²⁵ Mindennek azért volt komoly jelentősége, mert a dán gazdaság szereplőinek érdekviszonyai alapvetően befolyásolták a politikai döntéseket, és végső soron ezek is késleltették a németekkel való szembefordulást. Márpedig nem csak a döntéshozókat befolyásolták ezek az érdekviszonyok, hanem a jelentős tömegbázissal rendelkező szakszervezeteket és a parasztszövetséget, akik közül sokan igen jól profitáltak a megszállás nyomán átszervezett gazdaság újfajta prioritásaiból. (Holbraad 2017, 65) Bár a dán mezőgazdaság elvesztette tradicionálisan jelentős brit piacát, de jelentős fogyasztóként lépett helyére a Harmadik Birodalom, hatalmas igényeivel, az élelmiszeripar felvevőpiacaként. A háború idején több, mint 8 millió németet élelmezett a kis ország, mégpedig igen magas szinten, a birodalmi zsargonban „tejszínfrontnak” tekintették a dán művelési terepet. (Skov 2000) A gazdasági reorientáció azzal is járt, hogy ettől kezdődően Dánia a Német Birodalomtól importált szenet, olajat és egyes, alapvető iparcikkeket, ami a háborús viszonyok között a hiánygazdaság megjelenéséhez vezetett (amit a leleményes dánok sokféleképpen próbáltak áthidalni:

²⁴ A háború alatt a dán matrózok központja az angliai Newcastle volt, Bang-Jensen 1942-es angliai utazása során őket is felkereste.

²⁵ Levéltári források mind az Egyesült Államok külügyi iratai között tartalmazznak efféle dokumentumokat, mind az angol iratok rendre visszatérnek erre a kérdésre.

szénfűtéses autókkal, a biciklizés kultuszával, különféle pótszerek kikísérletezésével). (Stenson 2000, 85; Hong 2012, 97-111)

Összességében a háború folyamán a Németországba történő dán kivitel az ország teljes exportjának ötödéről háromnegyedére emelkedett, míg Németország számára Dánia a második legfontosabb kereskedelmi partnerré vált – ez pedig pontosan tükrözi méretét jóval meghaladó szerepét. (Hong 2012, 41) Korai szabotázsakciók helyenként jelezték a szoros gazdasági kollaboráció elutasítását, de támogatottsága sokáig nem volt jelentős, sőt, komoly – voltaképpen tömeges – érdekeket sértett, így a dán rendőrség határozottan fellépett a szabotőrökkel szemben. Tovább színezte a képet, hogy néhány dán üzletember komoly fantáziát látott a Berlinnel való szorosabb együttműködésben, voltak akik kényszermunkásokkal dolgoztattak a megszállt területeken, mások pedig politikai befolyásukkal próbálták profitjukat maximalizálni.²⁶ (Hong 2012, 69-74) A kisemberek közül több tízezren dolgoztak „vendégmunkásként” a Harmadik Birodalomban, de még a megszállt, Quisling-vezette Norvégiába is jutott a munkaképes dánokból.²⁷ Demokratikusan választott, legitim parlament működött Koppenhágában, felhatalmazásuk vitathatatlan volt, ha kényszer hatására hozott törvényeik olykor vitathatók is. Végző soron tehát felelősek voltak mindabban, ami bekövetkezett, és a politikai konszenzus ingerküszöbét – legalábbis parlamenti szinten – az sem lépte át, hogy 1941-ben Dánia is csatlakozott az Anti-Komintern Paktumhoz. Hitler ebből az alkalomból fogadta Scavenius-t – miután megelőzőleg nem kis nyomást gyakorolt Ribbentrop a dán politikusra, hogy ne emeljen kifogást a védelemért elvárt kötelezettségekkel szemben. Az aláírás ünnepélyesen megtörtént, Dánia egy politikai szövetség része lett, ami a megszállást követően az első jelentősebb tömegtüntetésekhez vezetett Koppenhágában, pontosan érzékeltetve, hogy a lakosság ingerküszöbét ez bizony átlépte. (Hong 2012, 84-5)

Emigráns kormány létrehozását illetően a külföldön élő dánok között sem jött létre konszenzus. A helyzete és jelentősége miatt legfontosabb posztot betöltő, gróf Eduard Reventlow londoni nagykövet lojális maradt a királyhoz és az általa megkövetelt együttműködéshez, így a britek elfogadták hivatalos jelenlétét. Amikor a gróf 1940-ben visszatért Koppenhágába, a király azt kérte tőle, maradjon a brit fővárosban amíg csak lehetséges, így elsősorban alattvalói lojalitásból szolgálta uralkodóját és képviselte annak –

²⁶ Gunnar Larsen üzletember és közmunkaügyi miniszter anyagilag és érdekelt volt az együttműködésben (főként a cementiparban, Holbraad 2017, 57) az elfoglalt szovjet területekben gazdasági potenciált látott (elsősorban Észtországban: Østergaard 2001, 48)

²⁷ 1941-ben 36.600 dán dolgozott Németországban, míg további 4.000 Norvégiában segítette a németeket. (Holbraad 2017, 50)

kikényszerített – álláspontját abban a városban, ami egyszermind az efféle kényszer elől menekülő politikusok szervezkedésének központja volt, és ahonnan a dán ellenállást is támogatták. Az egyértelmű szakítást képviselő Kauffmann azért – is – küldte hozzá Bang-Jensent 1942-ben, hogy kimozdítsa Reventlow-t passzív és felemás semlegességéből, eloszlassa a félreértéseket saját szerepüket illetően és erőteljesebb állásfoglalásra sarkallja. Mindezt ugyanekkor nem csak indokolta, de égetően aktuálissá tette Christmas Møller Londonba érkezése, akinek németellenessége miatt kellett távoznia a korábbi koppenhágai kabinetből, és aki ezután kapcsolatot talált az ellenállókkal – közöttük a kommunistákkal is – majd egy politikai ernyőszervezetet hozott létre az Egyesült Királyságban, amely egyesítette és képviselte a megszállt országtól távol élő, menekült, hazájukért tenni akaró dánokat. Csakhogy a fundamentalista demokrata dánok számára olyannyira fontos politikai legitimációval ő sem rendelkezett, hiszen nem volt mögötte választói akarat, és ugyanez volt a probléma a kibontakozó dániai fegyveres ellenállás vezetőivel is, hiszen ők sem kaptak mandátumot a választóktól. Az utóbbiak között ráadásul szép számmal kommunisták is voltak, akiknek szervezettsége, fegyelme és erősödő népszerűsége ugyancsak aggodalommal töltötte el a pragmatikus bázisdemokratákat, nem utolsósorban a szociáldemokrata vezetőket, akik közül többen az egész ellenállást valamiféle kommunista ármánykodásnak tekintették. (Hong 2012, 79) A fegyveres ellenállás kibontakozása nyomán szakmai és taktikai konfliktusok adódtak a németekkel harcolni kész, külföldön gyülekező reguláris egységek, illetve a felfegyverzett civilek között, míg hosszú időn keresztül a britek sem bátorították a harcok idő előtti fellángolását, attól tartva, hogy a németek menesztik a kooperáló, de mérsékelt dán politikusokat, és parancsuralmi rendszert vezetnek be. (Holbraad 2017, 121 és 93) A fordulópontot végül a németek követelései idézték elő, amelyeket a dán kormány már nem fogadott el, míg a hosszan tartó megszállás egyre több áldozatot követelt gazdaságilag és morálisan is a protektorátus révén „megvédett” Dánia egyre több polgárától. Ezt az elégedetlenséget fejezték ki a növekvő számú szabotázsakciók, amelyeket a király még 1943 májusában is elítélt, de szavai ekkor már részben hatástalanok maradtak. (Holbraad 2017, 61) Az erősödő ellenállás, a németeknek okozott károk, az elégedetlenséget kifejező újságcikkek a mind szélesebb körben terjedő illegális lapokban, azt az érzést erősítették – nem kis részben Sztálingrád és El Alamein tanulsága után – hogy a német hadsereg nem legyőzhetetlen. Amikor a megszállók ultimátumot intéztek a kormányhoz, követelve egyebek mellett a halálbüntetés bevezetését, a megszállók által ellenőrzött cenzúrát, a német katonai bíróságok joghatóságát, a kormány lemondott. Mivel ugyanebben az évben demokratikus választások is voltak az országban, mégpedig példátlanul tömeges részvétellel (89.5 %), amelyben a

szélsőségesek ismét alulmaradtak (a dán náci pártra 2.1 % szavazott). A kooperáció, illetve kollaboráció hívei páratlanul erős felhatalmazást kaptak (95 %), a dán politikai vezetés vitathatatlan legitimitáció birtokában döntött. (Hong 2012, 154) A király azonban nem fogadta el kormánya lemondását,²⁸ így jogilag a kabinet hivatalban maradt, míg pragmatikusan a kormány tagjai visszaléptek, így miniszterek helyett a minisztériumok adminisztratív vezetői vitték tovább az ügyeket, már amennyire ezt a németek lehetővé tették a mind kritikusabb gazdasági és belpolitikai helyzetben. A fegyveres ellenállás ezt követően bontakozott ki egységesen és a korábbiakhoz képest szervezettebben. A mindeddig a németekkel együttműködő vezérkari főnök²⁹ titokban a szövetségesekhez pártolt, a katonai hírszerzés Londonba továbbította információit, ahonnan pedig fegyvert, és muníciót dobtak le ejtőernyővel, továbbá önkéntesek és rádiófelszerelések érkeztek. A BBC adásait százezrek hallgatták, Bang-Jensen és Kauffmann ezekben éppúgy megszólalt, mint a mind népszerűbb illegális újságokban is publikáltak, amelyek ugyancsak százezrekhez jutottak el.³⁰ A semleges Svédországban kiépült a dán ellenállás hídfője, ebben a korábbi politikai garnitúra tagjai is részt vettek, nem utolsósorban azért, hogy valamiképpen ellenőrzésük alatt tartsák a folyamatokat, és – demokratikus felhatalmazásuk tudatában – a háború után is biztosítsák a folyamatosságot. Amikor pedig a németek a dániai zsidók deportálását követelték, az ennek végrehajtásáról kiszivárgott részletek nyomán ezrek mozdultak meg, és szinte a teljes dániai zsidóságot átmentették a semleges Svédországba.³¹ Brit közreműködéssel a Nobel-díjas (anyai részről zsidó származású) fizikus, Niels Bohr is elhagyta Dániát, hogy előbb Londonba, majd az Egyesült Államokba távozva segítse a szövetségesek győzelmét, a

²⁸ Sőt, a németekkel való szakítást „túl korainak” tartotta. (Holbraad 2017, 62)

²⁹ Ebbe Gørtz előbb összekötő tiszt volt a német és a dán hadsereg között, majd titokban a szövetségeseket látta el információkkal, végül pedig a fegyveres ellenállás vezetésével bízták meg, Eisenhower irányítása alatt. 1950-ig a helyén maradt, ő készítette fel a dán hadsereget a NATO-csatlakozásra. (Holbraad 2017, 64; 121) A fegyveres ellenállás másik meghatározó parancsnoka Ole Lipmann volt (aki az 1956-os forradalom idején egy dán kórházvonalat kísért Magyarországra, itt érte a szovjet invázió, amelynek egyik legdrámaibb leírását adta).

³⁰ Míg Norvégiában elkobozták a rádiókészülékeket, és a németellenes adások hallgatóira halálbüntetést is kiszabhattak, Dániában nem volt efféle törvény, pedig az európai arányokat tekintve itt volt legtöbb rádió: 1940-ben 1000 lakosra 225 készülék jutott. (Hong 2012, 59). Zavaróadókat a dán kormány egyetértésével később létesítettek, de hatékonyságuk felemás volt. 250 különféle illegális sajtótermék látott napvilágot a megszállás idején, a Land og Folk című lap példányszáma például 130.000 volt. (Holbraad 2017, 93-97)

³¹ A kollektív mentőakcióban részt vettek politikusok, ellenállók, az egyház képviselői, továbbá egyszerű emberek, akik között döntő szerepet játszottak a halászok és a matrózok. A mentés nem egyszer térítés ellenében történt, ugyanakkor senkit nem hagytak Dániában, akinek veszélyben forgott volna az élete. (Lidegaard, 2013)

Manhattan Projectben.³² Ismét szerepe volt Kauffmann-nak és Bang-Jensennek, ők voltak ugyanis a koppenhágai tudós házigazdái Washingtonban, ahol feltehetően súlyos kérdések is szóba kerültek – a titoktartás határain belül –, és aligha véletlen, hogy később Bang-Jensen kísérte a tudóst Eisenhowerrel való találkozására, és támogatta törekvéseit az atomenergia békés felhasználását illetően, már ENSZ-tisztviselőként.³³

Bár az angol különleges egységek (Special Operations Executive, rövidítve: SOE) dolga volt a dániai fegyveres ellenállás és szabotázsakciók támogatása,³⁴ ugyanakkor az amerikai titkosszolgálat, az OSS (Office of Strategic Services) is tevékenyen bekapcsolódott ebbe, részben a követség munkatársain keresztül.³⁵ A sokáig vonakodó londoni dán nagykövettel szemben az angliai emigráns dánok váltak az erősödő ellenállás legfontosabb szócsövénvé, elsősorban megszállt hazájukat tájékoztatva a BBC adásai révén. Ugyanakkor az is lényeges volt, hogy a nagyvilág is hiteles képet kapjon arról, hogy a békés együttműködés ideje lejárt Dániában, és a „modell-protektorátus” polgárai végre fellázdak kéretlen és erőszakos védelmezőikkel szemben. A feladat oroszánrésze ismét csak a washingtoni dánokra várt. Nem kevés leleményesség és energia kellett ahhoz, hogy a hosszú és sokáig gördülékenynek tűnő dán-német együttműködés kínos epizódjai helyett a sikeres szabotázsakciók, az intézményesülő disszenzus, majd a kibontakozó harcok, kapjanak helyet az amerikai sajtóban, ahol a kezdetektől érzékeltették a különbséget az ellenálló, küzdő, és ezért drágán fizető szomszédal, Norvégiával szemben. Természetesen ez a folyamat sem volt ellentmondásoktól mentes: Alsing Andersen, aki a megszállás idején hadügyminiszter volt – és akinek szerepe később az 1956-os „magyar ügyben” is jelentős lesz³⁶ – még az augusztusi fordulat után is kritizálta az ellenállást, „sovíniszták és kommunisták koalíciójának” tekintve a résztvevőit, akik „rejtőzködve, felelőtlenül és titokban árnyékot vetnek az együttműködésre.” (Holbraad

³² Niels Bohrral Bang-Jensen 1939-ben ismerkedett meg az Amerikába tartó hajó fedélzetén, kapcsolatuk, barátságuk életük végéig megmaradt.

³³ Ezzel kapcsolatosan számos dokumentumot őriz a koppenhágai Niels Bohr Archívum. A Manhattan-projecttel kapcsolatos ismeretekre utalt Bang-Jensen az ENSZ-vizsgálat során is: UNARM S-370-0041-02 41. doboz

³⁴ Egy ideig ugyanakkor a SOE óvatos volt a szabotázsakciók támogatásával, amelyek végrehajtói elsősorban a kommunisták voltak, és a német háborús gépezet gyengítését szolgálták. A szövetségesek partraszállása után – az ő bátorításukra – megszorodtak a szabotázsakciók. (Holbraad 2017, 103-108)

³⁵ Erre az OSS utódjának tekinthető CIA egy dokumentuma is utalt, kiemelve Bang-Jensen együttműködését, amikor az ENSZ-ben érzékelhető szovjet befolyás nyomán Bang-Jensen kapcsolatot keresett az ügynökség vezetőivel. Lásd a Freedom of Information Act révén kiadott titkosszolgálati dokumentumokat az OSZK Kézirattárában található Bang-Jensen iratanyagban (Fond 413. 26. doboz)

³⁶ Andersen az ENSZ által 1957 januárjában létrehozott, a „magyar ügyet” vizsgáló Különbizottság elnöke volt, aki elfogadta a világszervezet vitatható eljárását a vizsgálat során és nyomán, majd pedig Bang-Jensennel szemben foglalt állást, amikor fiatalabb honfitársa konfrontálódott az ENSZ vezetésével.

2017, 59) Az ellenállás tömegesedését ekkor már pontosan jelezte, hogy míg júniusban szabotőrök 16 robbantást hajtottak végre, júliusban ez a szám 64-re emelkedett, majd augusztusban elérte a 124-et. (Stenton 2000, 266) De a parlament még augusztus 21-én is békére és nyugalomra szólította fel a lakosságot, noha sztrájkok, tüntetések, összecsapások gyakorisága és ereje pontosan jelezte, hogy a dánok többé nem kívánják ezt a nyugalmat és ezt a békét. (Stenton 2000, 269)

A teljes képhez hozzátartozik, hogy még ekkor is hősiessen harcoltak a keleti fronton azok a dán önkéntesek, akik a Waffen SS-hez, csatlakoztak,³⁷ és akik közül többen atrocitásokat is elkövettek, így például Nyugat-Ukrajnában közreműködtek zsidók meggyilkolásában, illetve koncentrációs táborok őreként is szolgáltak. (Hong 2014, 140-145) Ugyanekkor az ország nyugati szélén bunkerek láncolatából védvonalat építettek, az úgynevezett Atlanti Falat, ami munkát és bevételt jelentett a gyengélkedő dán gazdaságnak, ezt ugyanis – a megszállt országokban szinte egyedülálló módon – nem kényszermunkásokkal építették, hanem fizetett munkaerővel.³⁸ Amikor pedig láthatóvá vált a szövetségesek partraszállása, az ellenállók felrobbantották a vasúti síneket, hogy késleltessék a német erők átcsoportosítását, továbbá akadályozni próbálták a hadiipari termelést és az élelmiszer-szállítást. Ekkorra már jelentősen eldurvultak az összecsapások a szélsőjobboldali dán csoportok és az ellenállók között is, úgynevezett „likvidálások” (informátorok és szélsőségesek célzott kivégzése), merényletek, robbantások szegélyezték a polgárháborúval fenyegető konfliktusok eskalálódásának útját. A németek ettől kezdődően már nem kímélték „protezsáltjaikat”, a dán rendőrséget, mint megbízhatatlant lefegyverezték, a kis létszámú hadsereg tagjait táborokba zárták, statáriális bírásokkal brutálisan példákat statuáltak; vagyis éppúgy bántak a magasabb rendűnek tekintett „északi árjakkal”, mint az „alantasabb” népcsoportokkal.³⁹

A szabotázsakciók ellenére gazdaságilag alig változott Dánia helyzete, hiszen még 1944-ben is a teljes dán gazdaság harmada szolgált a német háborús erőfeszítéseket, és tízezrek dolgoztak Dánia védelmében, a bunkereket építése mellett, tankcsapdákat létesítettek, lövészárkokat ástak, helyreállították a megrongált síneket. (Hong 2012, 45, 237) A megszállók számára az sem volt lényegtelen, hogy adminisztratíván is működött az ország, a lemondott miniszterek helyett a hivatali apparátusok vezetői továbbra is a helyükön maradtak, így a

³⁷ 8000 dán harcolt a Wehrmachtban. (Holbraad 2017, 175; Skov 2000, 92)

³⁸ Egyes adatok szerint 100.000 munkás dolgozott a németeknek. (Hong 2012, 44)

³⁹ A német fegyveres erők parancsnoka Hermann von Hanneken tábornok volt, aki rendkívüli állapotot hirdetett, deportálta a dán hadsereget, túszoikat ejtett és hadbíráskodást vezetett be. (Holbraad, 2017, 33) Érdekes és jellemző mozzanat, hogy a háború után Dániában bíróság elé állították, elítélték, de már 1949-ben elhagyhatta az országot, és békében élt 1981-es haláláig. Nem ő volt az egyetlen magasrangú német tiszt, akinek nem kellett komolyan bűnhődnie.

németeknek nem kellett katonai igazgatást bevezetniük, és ennek megfelelően erőátcsoportosítást végrehajtaniuk, és lekötni a háborúban olyannyira szükséges fegyveres kapacitást. Ugyanakkor a mind erőteljesebben kibontakozó ellenállás egyértelművé tette, hogy korábban is a szükségből lett erény, hogy nem ideológia és végképp nem fanatizmus motiválta a megszállókkal való együttműködést, hanem annak érzése, amit egy kortárs úgy fogalmazott: a dánok annyira szeretik hazájukat, hogy inkább hagyták megszállni, mint lerombolni.⁴⁰ Amikor azonban a rombolás következett volna, nem csak fizikailag, de a vesztes diktatúra oldalán morálisan is, a korábbi konszenzus megtört, és a dánok éppolyan csendes leleményességgel fordultak szembe a németekkel, mint ahogy korábban szolgálták őket.

Rendkívül fontos volt, hogy a szövetségesek politikusai is érzékeljék ezt a drámai változást, és ezen dolgozott Kauffmann és Bang-Jensen, hogy tudassák: immár nem csak egy maroknyi diplomata és emigráns dán víziója volt a szabad és demokratikus királyság, de az egész nép kész lett arra, hogy ezért áldozatot hozzon. Az amerikai sajtó a washingtoni dánok állhatatos küzdelme nyomán hangot váltott, tudósítások jelentek meg arról, hogy Odensében rendkívüli állapotot kellett elrendelni a lakosság lázadása nyomán, hogy általános sztrájkot hirdettek a német követelések elleni tiltakozásul, és Koppenhága csak kis híján úszta meg, hogy a németek lebombázzák a rebellis negyedeket. (Hong 2012, 276) És miután az Egyesült Államokban hosszú időn keresztül Dániát kollaboráns országnak tekintették, nem csak hírértéke volt a németekkel való szembefordulásnak, de – és ebben ismét csak komoly szerepe volt Kauffmann-nak és Bang-Jensennek, akik nem csak a morális folyamatosságot képviseltek, de az itt végre ismét teret nyerő pragmatizmust is – politikai hozadéka is lett: a szövetségesek 1945 januárjában azt mérlegelték, hogy Dániát is közülük valónak tekintik. (Holbraad 2017, 138) Így lett a Dán Királyság egyike azoknak a nemzeteknek, amelyek egyesültek a tengelyhatalmakkal szemben,⁴¹ és bár sem hadseregük nem volt, sem átfogó stratégiájuk országuk felszabadítására, mégiscsak ott lehettek az Egyesült Nemzetek Szervezetének elgondolásakor majd születése során, majd pedig alapítóként írtál alá az alapokmányt a világszervezet létrehozásának ünnepségén, ahonnan a többi kollaboráns ország még hosszú évekig ki volt zárva. (Horni 2010, 307)

A diplomáciai siker mellett, némiképp annak fedezeteként a dániai harcok áldozatai is jelentősek voltak. Ami az 1943 augusztusi fordulattól kezdődően az 1945. május 5-iki felszabadulásig kibontakozott, méltán vált később egy morálisan megalapozott narratíva részévé, amely nem a pragmatikus együttműködésre, hanem az ellenállás moralitására

⁴⁰ Egy brit diplomáciai jelentésből idézi Horni 2010, 96.

⁴¹ A „united nations” terminusa innen ered.

helyezte a hangsúlyt. (Holbraad 2017, 156) Nem joggal, hiszen már a fordulat előtt és nyomán, vagyis 1943 márciusa és szeptembere között a brit SOE 11 tonnányi katonai felszerelést juttatott az ellenállóknak, amit 79 konténerben dobtak le vagy csempészték be az országba. Ezt követően, a megszállás utolsó 20 hónapjában a németek ellen harcoló ellenállók számára eljuttatott hadianyag további 95 %-a érkezett Dániába, s ezzel érzékeny veszteséget okoztak a megszállóknak, és jelentős áldozatot vállaltak szabadságukért. (Hong 2012, 158) Mintegy morális alapú pragmatizmusként.

Ez narratíva a háború végén konszenzussá vált, amit csak később törtek meg történelmi kutatások, majd kezdték átformálni. Mintha egy újabb nemzedéknek kellett volna felnőnie ahhoz, hogy szembeforduljon az apák pragmatikus értékrendjével, és bátran szembenézzen az ország felemás szerepével egy emberöltővel azelőtt. Ennek jegyében olvasták újra és elemezték a korabeli politikai nyilatkozatokat, gondolták végig a túlélés stratégiáit, kitekintettek a „protektorátus” legkülönbözőbb mozzanataira és számolták újra a fontosabb adatokat, azt például, hogy a kibontakozó ellenállás résztvevőinek létszáma alulmaradt azoknak a nőknek a számával szemben (50 ezer), akik meghitt viszonyt folytattak a megszállókkal.⁴² Míg a felszabadulás katarziséhoz hozzátartozott egykor, hogy a közelmúlttal való szembenézést börtönbüntetések és kivégzések szegélyezzék,⁴³ de a meghozott ítéletek többsége enyhe volt és főként a kisebb bűnösöket sújtotta. Amikor a politikai elit szembenézett a korábban követett politika következményeivel, a fegyvertelen semlegesség illúziójával, a sokszor szűklátókörű pragmatizmussal, a németek kiszolgálásával, akkor sem siettek a gyakorlati következtetéseket levonásával. Scavenius egyenesen úgy értelmezte korábbi szerepvállalását, mint valamiféle „politikai mártíriumot”, ami elsősorban az erkölcs feláldozása volt. Mindez másféle terminussal is leírható: például a megalkuvásával. De ez is kifejezte a háború utáni konszenzust, ami abban is megmutatkozott, hogy az 1945 októberi választások a régi pártok győzelmét hozták, a visszarendeződés megtörtént, még a korábbi döntéshozók többsége is a helyén maradt, csak kompromittált tagjaikat kellett

⁴² Anne Warring „Pro-German Girls” című tanulmányát idézi Holbraad 2017, 185. A háború végéig 5.579 gyerek született „németpárti” lányoktól és asszonyoktól. (Hong 2012, 169)

⁴³ A háború után körülbelül háromezer dánít állítottak bíróság elé, a kiszabott börtönbüntetések átlaga két év volt. Holbraad felhívta a figyelmet a dán nácik és a dán ellenállók társadalmi összetételének hasonlóságára. (Holbraad 2012, 177-181) A parlamenti bizottságok 1945-től 1953-ig vizsgálták a háborús szerepvállalás jellegét, több tízezer oldalnyi vizsgálati anyag jött létre, amit 14 kötetben adtak ki.

„parkolópályán” pihentetniük (mint például Alsing Andersent vagy Svenningsent⁴⁴). (Holbraad 2017, 39, 63)

A morális kérdések azután lassan ismét politikai színezetet kaptak, de immár a világegés tanulságaival, amelynek nyomán Dánia feladta „elszigetelt semlegességét”, ami nemrég olyan látványos kudarcot vallott. Bang-Jensennek pedig ismét fontos szerep jutott abban, hogy hazája egy értékalapú közösséghez csatlakozzon, a NATO-hoz, amely védelmet és biztonságot jelentett a kibontakozó hidegháború újfajta veszedelmeivel szemben. Egy drámai pillanatban, jutott számára az a feladat, hogy a szűklátókörű pragmatizmussal szemben érveljen a hosszú távon érvényesülő erkölcsi szempontok mellett, amiért az országnak fel kell adnia hagyományos semlegességét és elszigeteltségét, hogy ne ismétlődhessen meg április 9. A morális csata győztese volt, hiszen Dánia csatlakozott a NATO-hoz, de a személyes háborút elvesztette az „újrafelhasznált” döntéshozókkal szemben, akik sem a háború alatt, sem utána nem tudtak azonosulni ezzel az erkölcsileg megalapozott, józan idealizmussal. És bár elfogadták a történelem aktuális parancsát, meghajoltak az érvek és történelmi tanulságok előtt, de lelkük mélyén nem azonosultak ezzel, így – amikor a helyzet végképp konszolidálódott –, mégiscsak leszámoltak a pragmatikus konszenzus megbontójával. Bang-Jensen lovagkeresztet kapott háború alatti szolgálataiért, de tehetségéhez vagy képességeihez mérhető feladatot nem, legalábbis hazája politikusaitól nem, ugyanakkor az első adandó alkalommal⁴⁵ – aminek jelentősége alig volt kisebb, mint háború alatti szerepvállalása –, megszabadultak tőle.

És aki oly sokat tett azért, hogy Dánia is az „egyesült nemzetek” része legyen a háború idején, az végül az ENSZ munkatársaként folytathatta fontos tevékenységét, Koppenhágától távol, ahol nem tudták megbocsátani neki, hogy engedetlen volt. És maradt.

IRODALOM

Beukel, Erik – Jensen, Frede P. – Rytter, Jens Elo (2010) Phasing Our the Colonial Status of Greenland, 1945-1954. *Museum Tusculanum Press*.

⁴⁴ Svenningsent bíralták a németekkel való együttműködés miatt, és Svédországba „száműzték” nagykövetnek, de 1951-ben már visszahívták a dán fővárosba és nemsokára külügyminisztérium igazgatója lett.

⁴⁵ Ez volt az úgynevezett „Húsvéti válság” 1948-ban, amikor Bang-Jensen Washingtonból hazatérve, egy stratégiai elemzés és egy, Amerikából hozott üzenet birtokában utalt egy lehetséges szovjet expanzióra, amire Dánia nem lenne képes egymaga válaszolni. A katonaságot mozgósították, néhány napon keresztül komoly feszültség alakult ki, de mivel a támadás nem következett be, Bang-Jensent tették felelőssé a történetekért. A „stressz-teszt” azonban egyértelművé tette, hogy Dániának csatlakoznia kell a NATO-hoz, ami a következő évben meg is történt.

Copp, DeWitt – Peck, Marshall (1961) *Betrayal at the UN.: The Story of Paul Bang-Jensen*. Devin-Adair Company.

Holbraad, Carsten (2017) *Danish Reactions to German Occupation*. UCL Press.

Hong, Nathaniel (2012) *Occupied. Denmark's Adaptation and Resistance to German Occupation 1940–1945*. Frihedsmuseet Venners Forlag.

Horni, Hanna i (2010) *British and U.S. post-neutrality policy in the North Atlantic Area 09.04.1940.-1945: The Role of Danish Representatives*. thesis, Swansea University. (<https://www.semanticscholar.org/paper/British-and-U.S.-post-neutrality-policy-in-the-area-Horni/93d44443f53f629e899ab243e1923a4d981d0056> Letöltve: 2024. február 15.)

Lidegaard, Bo (2000) *A legmagasabb ár. Povl Bang-Jensen és az ENSZ 1955-1959*. (Ford. Kertész Judit) Magyar Könyvklub.

Lidegaard, Bo (2003) *Defiant Diplomacy. Henrik Kauffmann, Denmark and the United States in World War II and the Cold War 1939–1958*. Peter Lang.

Lidegaard, Bo (2013) *Countrymen. The Untold Story how Denmark's Jews Escaped of the Nazis, the Courage of Their Fellow Danes and of the Extraordinary role of the SS*. Alfred A. Knopf.

Nagy András (2005) *A Bang-Jensen ügy – '56 nyugati ellenszélben*. Magvető.

Nagy András (2020) *Halálos együttérzés – A „magyar ügy” és az ENSZ 1956–1963*. Kossuth Kiadó.

Østergaard, Uffe (2011) *Swords, Shields or Collaborators? Danish Historians and the Debate over the German Occupation of Denmark*. In: Henrik Stenius, Mirja Österberg és Johan Östling (szerk.): *Nordic Narratives of the Second World War*. Nordic Academic Press.

Shishkina, Olga (2006) *Denmark Between the Wars: The Reasons for Defenceless Neutrality*. *The Interdisciplinary Journal of International Studies*, Vol. 4.

Skov, Niels Aage (2000) *The Use of Historical Myth: Denmark's World War II Experience*. *Scandinavian Studies*, Vol. 72. No. 1. (Spring 2000)

Stenton, Michael (2000) *Radio London and Resistance in Occupied Europe*. Oxford University Press.

Toksviid, Singe (1942) *Denmark's Resistance*. *The Atlantic*, 1942 August

TANULMÁNYOK SZERZŐI

Andreides Gábor történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatalának tudományos főmunkatársa.

Bába Viktória a Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola doktorandusz hallgatója.

Bene Krisztián a Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Romanisztika Intézet, Francia Tanszék tanszékvezetője, egyetemi docens, dékán.

Cseh Valentin történész-muzeológus, munkahelye a Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum

Eörsi László tudományos kutató 1956-os Intézet Alapítvány, WJLF

Jakab Attila történész, a Holokauszt Emlékközpont munkatársa

Juhász Balázs, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének docense

Kovács Tamás történész, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar, Rendészetelméleti- és történeti tanszék egyetemi docense

Lénárt T. András történész, a Szegedi Tudományegyetem, Hispanisztika Tanszék egyetemi docense

Márkus Beáta történész, a Szegedi Tudományegyetem, Hispanisztika Tanszék adjunktusa.

Mecser Szilvia az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Programjának doktorandusz hallgatója

Miklós Réka egyházzeneész, zenepedagógus a Kunstuniversität Graz adjunktusa, valamint Gál Ferenc Egyetem tudományos főmunkatársa

Nagy András Pannon Egyetem, egyetemi docense

Sólyomfi Andrea Hanna regionális tudományok doktora, a Budapesti Gazdasági Egyetem docense

Stark Tamás történész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

Tari László helytörténet kutató, közíró, független kutató

Turbucz Dávid történész, a HUN-REN BTK Történettudományi Intézet tudományos munkatársa.

Végső István történész, az Erőszakkutató Intézet munkatársa.

Virányi Péter szociológus, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem c. docense

Vitári Zsolt történész, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet, Modernkori Történeti Tanszék docense